

Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası

Doç. Dr. Serdal Bahçe

e_mail: serdalbahce@yahoo.com

Oda: Fazıl Kafadar Spor Salonu No: 139

Okuma Listesi

- 1) Douglas Dowd, "Giriş: Kapitalizm Bizim İçin Ne Yaptı? Bize Ne Yaptı?", **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı**, 15-34.
- 2) Giovanni Arrighi, "Çağdaş Devletlerarası Sistemin Kökenleri", **Uzun Yirminci Yüzyıl**, 67-83
- 3) Eric Hobsbawm, "Endüstri Devimi", **Devrim Çağı**, 55-99.
- 4) Joyce Appelby, "18. Yüzyıl Kapitalizminin İki Yüzü", **Amansız Devrim Kapitalizmin Tarihi**, 121-164.
- 5) Karl Polanyi, "Yüz Yıllık Barış", **Büyük Dönüşüm**, 35-56.
- 6) Karl Polanyi, Tutucu Yirmiler, Devrimci Otuzlar", **Büyük Dönüşüm**, 57-70.
- 7) Robert Gilpin, **Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, 162-179.
- 8) Michel Beaud, "Kapitalizmin Büyük Atılımı (1945-1978)", **Kapitalizmin Tarihi**, 286-357.
- 9) David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, 9-71.

X
 ucuslar - 3
 1960-1970

GİRİŞ

KAPİTALİZM BİZİM İÇİN NE YAPTI? BİZE NE YAPTI?

Peki hesabını vermeyecek mi? Birleşik Devletler'de veya başka bir yerde hali vakti yerinde olanların çoğu (hatta öyle olmayan bazıları da) bu soruya "Neyin hesabını?" diye karşılık verir. Oysa hâlâ kapitalizmin akıllarına ve yüreklerine tümünden çöçüklenmediği, beyinleri gözleri ve duyguları bir nebze ellenmemiş; bütün ile parçanın bağlantısı kavramını hepden yitirmemiş, insanlık dayanışması denen şeyden biraz olsun nasıplanmış insanlar için, bizler için, bu dünya, geçelim huzurlu bir yer olmasın, sonu gelmeyecek bir kâbustan farksızdır.

Öyle bir dünya ki, üstünde yaşayan 6 milyar insanın belki yüzde 15'i haric gerisi, öyle rahatı için değil, sırf hayatta kalabilmek için canını dişine takmış mücadele ediyor. İşte bu dünyada o imtiyazlı yüzde 15 de pekâlâ bu durumunu yitirebilir; hatta bu gruba girenler bile kapitalizmin dayattığı ("yan etki" olarak ürettiği) etkisadi, çevresel ve toplumsal felaketler tarafından yutulabilir.

1930'lara gelirken kapitalizm, içtenlikli bir ciddiyetle "herkes kendine, tanrı her şeye." diye tarif edilirdi. Bu söz Büyük Bunalmın'la birlikte kötü bir şakaya döndü. Bu slogan henüz yenden canlanmış değil, ama onun yerine, günümüzün yaygınlaşarak derinleşen toplumsal gaddarlığına cuk oturan daha eski bir slogan var: Herkes, herkese karşı. Ama hal böyleyken, kapitalizme düzlenen methiyelerin patirtısı ve utanmazlığı da en yüksek seviyede. Kapitalizmin meziyetleri övülmüştü ama, hiçbir zaman böyle iftada vadrılmamış, kepezelikleri bu derece görmezden gelinmediği yetmezmiş gibi, bir de bunlara meziyet diyerek üstüne tuz biber ekilmemişti.

Haksızlıklar her seferinde daha yaygın ve derin bir şekilde meydana geldi, hâlâ geliyor ve gelmeye devam edecek. Bunlar kapitalizmin iki yüzyılı aşkın tarihi boyunca varlıklarını sürdürdüler. Bu süre, pek çok iktisatçının “uzun dönem” diye adlandırdığı ve herkesin sürekli daha güzel gelecek beklentisinde olması gereken bir dönemi kapsıyor. Öte yandan, daha gözlemci oldukları için bunun cazibesine kapılmayanlar, kapitalizmin 21. yüzyılda da devam etmesi halinde topyekûn sonumuzu getirmesinden kaygılanıyorlar.

Kapitalizmin sicili iki yanlı. *Kuşkusuz* insan hayatının pek çok alanında gelişme sağladı. Konforda, eğitimde, sağlıkta, üretkenlikte ve gelirden düzeyi yükseltti. Ama bir de öbür yanı var ki egemen fikir üreticileri tarafından görmezden gelinen, hali altına süpürülen bileşenleri içeriyor. Bundan iki yüzyıl önce dünyada 1 milyardan az insan vardı.¹ Oysa günümüzde, sadece sefalet içinde yaşayanların sayısı 3 milyarı geçiyor. Genel anlamda bir refah düzeyini sağlayacak olanaklar ne tarih öncesinde, ne antik dönemde, ne ortaçağda, ne de modern çağın ilk evrelerinde mevcuttu. Oysa, artık mevcut. Kaldı ki, karşılaştıkları tehlikeler ve zorluklar ne olursa olsun ilkel toplulukların hayat şartları, bugün kapitalizmin çöktüğü yerlerde geleneksel yaşamlarından koparttığı ve kopartmaya devam ettiği milyarlarca insanın kiyasla muhtemelen daha iyi ve güvenliydi.

İlkel çağlarda kabileler sayılmayacak kadar çoktu. Zamanımızda sadece “iki kabile” kalmıştır (Disraeli’nin sözleriyle): Biri epeyce küçük ve çok zengin, diğeri anormal büyük ve çok yoksul. Üstelik “ilerleme” denilen şeye rağmen ikisi arasındaki açık kapanmadı, hatta onun yüzünden açıldı ve hızlanarak açılmaya devam ediyor.²

Kapitalizm, ta başından beri artan bir tahribatla, milyonlarca insanı, tümüyle kültürleri, toplulukları ortadan kaldırdı. İnsanoğlunu içimizdeki ve aramızdaki kötülüklerden koruyan harcı, yani toplumsal gelenekleri tuzla buz etti. Kuşkusuz bazı şeylerin yok olması iyi bile oldu, ama çağımıza egemen olan al-sat kültürüyle karşı karşıya konulduğunda, yitirilenin değeri daha iyi görülüyor.

Daha da kötüsü, kapitalizm, bu sonu gelmez iktisadi büyüme istahıyla yeryüzünü bitki örtüsü ve hayvan varlığıyla, havasıyla, suyuyla, toprağıyla rehin almıştır –ve asla bırakmayacak, çünkü sermayenin doymak bilmezliğine teslim ve “serbest piyasa” ah-maklığına mahkûm.

Sanayi kapitalizminden önceki binyıllar, Hobbes tarzı –“adi, zalim ve kısa” – yaşantılar yaratıyordu. Ne var ki, bizimki de dahil bütün türler, aynı binyıllar içinde serpilip gelişti. Modern hayatın başarıları arasında yitirmeyi istemeyeceğimiz pek çok şey bulunmakla birlikte, bir bütün olarak alındığında bu “başarılar” biz dahil bütün türleri tehdit etmektedir.

Peki bütün bu karanlık sicile –ve felaket alametlerine– rağmen, nasıl oluyor da kapitalizm bu kadar revaçta ve karşı konulmaz oluyor? Yanıtlardan biri kapitalist gücün kaynaklarında ve kullanımındadır. Bu güç, varlığımızın iktisadi, politik ve kültürel boyutlarında ifadesini bulup teknolojik gelişmelerle büyür. Kapitalizmin muhtemel yönelimi ve benim üstünde durduğum nokta açısından en önde gelen gelişmeler, düşünceyi ve duyguyu biçimlendirmeye katkısı olan iletişim alanındakilerdir. Bunlar, “kültürel alanın”, süper şirketlere ve “satılmış” siyasi ortaklarına hizmet etmesini sağlayacak şekilde, al-satçı zihniyete tâbi kılınmasını kolaylaştır-maktadır.

Değinilen üç “boyut” içinde, (zengin ve yoksul ülkeler, işverenler ve çalışanlar bağlamında) kaba kuvvetin veya arkasındaki dağlarca paranın gücünden başka, bir de düşünsel desteğin gücü vardır. Bu ikincisi, medyaya düşen bir görev olmakla birlikte, bu görevi üstlenen başka alanlar arasında iktisat mesleğinin de hakkını yememek gerekir.³

Çalışmamız tarihçilerden, sosyologlardan ve siyaset bilimcilerden çok, iktisatçıların düşünsel ve ideolojik rolü üzerinde durmaktadır. Ancak bu, iktisatçı olmayanların çağdaş kapitalizmi anlamaya (veya yanlış anlamaya) yönelik –iyi ya da kötü– katkıların es geçtiğimiz anlamına gelmez.

Çözümlememiz şu esaslara dayanır: Ekonomiyi anlamamanın sine qua non’u* tarihi anlamaktır,⁴ varoluşumuzun niceliksel ve

* Olmazsa olmaz’ı –çev.

niteliksel yönleri, toplumsal ilişkiler (siyasi bir kavram olarak görülen güç ilişkileri) ve toplumsal yapılar tarafından belirlenir; *kapitalist* toplumda iktisadi yapılar ve ilişkiler yaşamsaldır; *fikirler* toplumsal (iktisadi, kültürel, siyasi, bilimsel) süreçlerdeki değişimlerden doğar ve bu süreçlerde değişime yol açar; kapitalist toplumun düşünsel dünyasında ağırlık, doğal olarak, iktisadi tezlerdedir.⁵

Kısım I'ye oluşturulan üç bölüm, 18. yüzyılın ortasından II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadarki devrede, kapitalist gelişme ve ona eşlik eden iktisat düşüncesi arasındaki karmaşık ilişkinin izini sürüyor. İktisat meseleği, ara sıra duyulan muhalif veya reformcu seslere rağmen, yıkıcı sonuçlarını karartmak pahasına hemen her zaman kapitalizme arka çıkmıştır.

1945'ten bugüne kadar onar yıllık dönemleri ele alan Kısım II'de, kapitalizm ile iktisat arasındaki mütâd al-gülüm/ver-gülüm ilişkisi incelenmeye devam edilirken, bugünkü küreselleşme sürecini getiren gelişmeler üzerinde duruluyor. Çağdaş kapitalizmin ve destekçisi kuramın eleştirisinden sonra, kasaca, alternatifler öneriliyor.

Giriş'in bundan sonraki kısmını bir dizi karmaşık gelişimin kuşbakışı görünümüne ayırıyoruz. Bundan amaç, kitabın "duygusu", yönü ve formu hakkında okuyucuya önceden genel bir fikir vermektir.

Adam Smith (1723-90) ve İngiliz Sanayi Devrimi'nden başlayarak, kapitalizmi mümkün kılan sosyo-ekonomik süreçlere baktıktan sonra, kapitalizmin gelişmesinin değil, fakat varlığını sürdürmesinin koşullarına değineceğiz. Sonrası mı? Sonrasını da, bırakalım, her zamanki gibi yine şeytan getsirin.

KAPİTALİST GELİŞİMİN DİNAMİKLERİ

Kuşkusuz, hem kapitalizm hem de iktisat 1750'den önce emriyon olarak mevcuttu. Ancak, kapitalist süreç özgül hızlı dönüşümün ortaya çıktığı 1800'deki güçlerine ya da dinamiklerine henüz sahip değillerdi. Bugünden bakışla söyleyebiliyoruz ki, 1800'den itibaren sanayi kapitalizminin Britanya'daki yükselişi

önlenebilir olmuştur. Yine aynı dönemde, başlıca düşünürlerinden ilk üçü; Adam Smith, Thomas Robert Malthus (1766-1834) ve Jeremy Bentham (1748-1832) "Klasik ekonomi politik" denilen şeyin sosyo-ekonomik temellerini atmışlardır.

Ardından, 1817'de kapitalizmin ilerleyişiyle, David Ricardo'nun (1772-1823) kilit niteliğindeki kuramsal incelemesi dünyaya geldi. 1848'de, bu okulum başlıca eserlerinin sonuncusunda John Stuart Mill (1806-1873), Klasik ekonomi politığın ana unsurlarının sentezini yaptı. Yine aynı yıl içinde Karl Marx (1818-83) ile Friedrich Engels'in (1820-95) muazzam *Komünist Manifesto*'su geldi günün bir günbür.

Smith'in, Malthus'un ve Bentham'ın, daha sonra Ricardo'nun, Mill'in ve Marx'ın çalışmaları, kapitalizmin devamına, yayılmasına, yenilenmesine yahut dağılmasına dair günümüzde de süren tartışmaların zemini oluşturur. Bunların esasları sonraki bölümde ele alınacaktır. Burada, sosyal sistemlerin bu en dinamiklerinin nedenlerini, nereden ve nasıl geldiğini inceleyeceğiz.

Kapitalizmin yapısı ve gelişimi

Bazı yazarlar kapitalizmin ilk kez Britanya'da değil, ortaçağ İtalya'sında yahut 17. yüzyıl Hollanda'sında yerleştiğini söyler. Ancak, kâr amaçlı ticaret ve üretimin gerisinde cereyan eden *hem* iktisadi *hem* de sosyal süreçler ve ilişkiler *bütünü* olarak kapitalizm, 18. yüzyılın Britanya'sını öne çıkarır.⁷

Kapitalizmin kök salıp varlığını sürdürmesi için elzem olan iki ve derinlik o dönemde ve orada gelişmişti. Sonunu getirebilecek dış güçler⁸ veya devrim de, o dönemde pek mümkün görünmüyordu.

Kapitalist sürecin itici gücü, genişleme, sömürü ve oligarşik yönetim şeklindeki üç sistemsel gereği karşılamak arayışıydı. Kapitalizmin bu gereklileri yerine getirmesi de, ancak ve ancak, güçlendirdiği ve güç aldığı, iç içe geçmiş şu üç gelişmeyi kapsayan daha büyük bir kurguyla mümkün olmuştur: Sömürgecilik (önce emperyalizm, ardından küreselleşme oldu),⁹ sanayileşme ve milliyetçilik.

Tüm bu gereklilerin topluca yerine gelmesi, öncü unsurların da

yeterince gelişmesiyle birlikte kapitalizme hayat verir. Ama yine bu aynı süreçler ve ilişkiler grubu, kapitalizmin varlığına yönelik tehditler demek olan çirkin gerçekleri içeren, aman vermeyen dönemsel krizler silsilesini de üretir.

Kapitalist topluma giden yolun bilinçli ilk yandaşı Adam Smith oldu. Kapitalizmde “iktisadi hareketin kanunları” ilk olarak Marx tarafından ortaya konuldu. Özlü ilk eleştirisi de yine Marx’tan geldi. Onun tezleri değerlendirmelerimize esas teşkil etmektedir. Engels ile birlikte 1848’de yazdıkları *Komünist Manifesto*’daki şu pasaj, kapitalist sürecin hayvani iştahı ile ilgili tartışmamız açısından pırlırlı bir giriş niteliğindedir. Sözlerin günümüze uygunluğu, o döneme uygunluğundan daha az değildir.

Burjuvazi üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirilmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim tarzının olduğu gibi korunması daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varoluş koşulu idi. Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı burjuva dönemini öteki bütün dönemlerden ayırır eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konularına, karşılıklı ilişkilerine söğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar.

Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara gerek duyması burjuvaziyi yeryüzünün dört bir bucağına salar. Her yerde yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerle bağlantılar kurmak zorundadır burjuvazi. (1967c, 38)¹⁰

Peki ama *neden* kapitalizm oligarşik yapısını sürdürerek ille de büyümek ve sömürmek zorundadır. Bunun iyi bir yanıtı olduğunu da varsayarsak, bu durumda neden hem bu soru ve hem de yanıtı “iktisadın” dışındadır. (“Kapitalizm” kavramı –daha uysal kavramlar olan “hür teşebbüs” ya da “serbest piyasalar”dan farklı olarak– o çok tartışılan kafasını nadiren kaldırır.) Daha fazla ilerlemeden kapitalizmin yaşam süreçlerine ilişkin “neden”lere kısaca yanıtlar verelim.

Meselenin özü: Yayılma ve sömürü¹¹

Tarihi boyunca sömürü alanlarında ve araçlarında kapitalist kârın gereksindiği çeşitlilik, kapitalist iktidarca temin edilmiştir (“alan” hem coğrafi hem de sosyal “mekân” anlamındadır). Bunu mümkün kulan merkezî ilişki üretken mülkiyetin sahipliği ve denetimidir. Mülkiyet ve denetim küçük bir grubun elindeyken, büyük çoğunluk sürecin dışındadır ve bundan kaynaklanan güçsüzlüğüne bağlı olarak, hayatta kalmasına yetecek kadar bir ücrete çalışmak zorundadır. Bu iki sınıfın sosyal ilişkileri kapitalizmin gelişmesinin yaşamsal temelidir.

Böylece verili bu sosyal ilişkiler içinde kapitalist teşebbüslerin, ülkelerin ve global kapitalizmin direnci, sermaye birikiminin hacmine, faaliyet alanına ve hızına göre değişir. Sermaye birikimi, kapitalistin sermayesinin büyümesinden başka bir şey değildir. Bu da, “kârın yeniden yatırılması” (ya da Marx’ın deyişiyle “artı-değer”¹²), ya da kârın ilave sermayeye çevrilmesi dediğimiz kapitalist gelişmeyi yürüten kuvvete atıfta bulunur. Kapitalisti güden şey, daha fazla –normal olarak zaten en yüksek düzeyde olan– tüketme arzusu değil, servet tutkusudur. Aşağıdaki ünlü pasajda Marx bunu açık ve yalın ifade eder:

[kapitalistin]* servet için servet tutkusu cimrininkinden farklı değildir. Ama cimride sadece bir vasıftan ibaret olan bu tutku, kapitalistte, dışlısından başka bir şeyi olmadığı mekanizmanın sonucudur. Öyle ki, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte, sermaye miktarındaki artışın korunması için vazeçilmez hale gelir. ... endüstriyel yükümlülükler altında rekabet halindeki her kapitalistin, üretimin iç yasalarını dayatmacı dış yasalar gibi algılamasına yol açar. Kapitalisti, birikimi hızlandıran araçlar olmadan koruyamayacağı sermayesini durmaksızın büyütme mecbur buraktır. (1867a, 649)¹³

Sermaye birikimi, amacımız açısından *iktisadi büyümenin* temel olarak görülebilir. İktisadi büyüme yaygın ve yoğun bir *coğrafi yayılma süreciyle* iç içedir –en yoğunluklu hali de “küreselleşme” teriminde ifadesini bulmaktadır.

* Metinde küme parantezi içindeki açıklamalar çevirmenin notudur.

İktisadi ve coğrafi büyüme, sırasıyla, *dike*y büyüme ("yükarı" doğru) ve *yata*y büyüme (ulusal kapitalizmin zayıf toplumsal üstünde gücünü artırması) olarak düşünülebilir. İktisadi büyüme, yata

yata büyüme gerektirir ve zorlar. Bu iki büyüme, birlikte kapitalist sürecin kaynağı ya da "nabzi" olarak görülebilir. Bunlar, sermayenin emeği sömürme kabiliyeti-ne ve dışa yayılmada kapitalizmin "adalesi" olarak iş gören devletin işbirliğine bağlıdır. Kapitalist süreçte "beyin" yani üçlünün son üyesi de, sermayenin –dolaylı ya da doğrudan– iktidarlıdır.

Peki, bu şartlar altında, kapitalizmin gelişmesini izleyen bir siyasi demokrasi nasıl mümkün oluyor? Yanıtı, siyasi demokrasinin sınırları hakkında kısa bir değerlendirmeyi gerektirir. Büyüme meselesine sonra döneceğiz.

Oligarşik yönetimi!

Modern çağın iktisadi ve sosyal tarihinin göz önüne alınması, bu paradoksal görünümlü hesaplaşmaya yardımcı olur. Kapitalizm ve getirdiği, daha doğrusu getirmeye mecbur kaldığı "demokrasi", *siyasal* demokrasidir; yani yurttaşların, hükümeti kuracak olanları seçim süreciyle atama ve düşürme hakkıdır. Fakat, tahmin edileceği üzere, kapitalizm gelir, servet ve güç katmanlarından geçerken hastalık kapmıştır. Eşitsizliğe dayanan bu üçlü, güç eşitsizliğinin gelir-servet düzeyi yüksek üyeler aleyhine dönmeyecek şekilde devamına, üyelerin bu yolda kendi lehlerine olacak politikaları yürütmelerine, hatta olası karşı-gelişmelerin önünü almalarına zemin hazırlar. Yazılı tarih boyunca bu hep böyle olagelmıştır.

Olgarşi, kuşkusuz, kapitalizmden önce var olan bir yönetim modelidir. Ama çağdaş siyasal demokrasilerde süregelen bir bilmece gibi duruyor –lakin bu konu üstünde düşününceye kadar tabii Robert McClesney –ve daha pek çoğu– şü şü saptamayı yapıyor:

Formel bir demokratik sistem kapitalizmin yaratanıdır, fakat kapitalizm en iyi, temel kararların seçkinlerce verildiği ve yıl-günların siyasetten arındırıldığı durumda işler. (1999, 3)

Kapitalizmin tarihi boyunca iktidar, Birleşik Devletler'de veya başka yerde olsun daima "satın alındı" (böyle tabir ediliyor). ABD Senatosuna taktılan, "gilded age {yaldızlı çağ}" diye anılan dönemdeki "the rich man's club {zenginler kulübü}", yine senatörlerin doğrudan seçmediği zamanlardaki "the great barbeque {mangal partisi}" gibi isimler boşuna değildir. Gerçi bunlar sonradan değiştiyse de, diğer hükümet kurumları için olduğu gibi Senato için de aynı kapıya çıkan durumlar yine olmuştur. Woodrow Wilson'ın 1912'de yaptığı açıklama hâlâ geçerliliğini koruyor: "Hükümet önemli olunca, denetlenmesi de önemli olur".

Bu her durumda, yani sosyo-politik gücün düzeyine göre ya-hut ülkeden ülkeye değişimsiz böyle olmuştur. Hatta zengin kapitalist ülkelerde nüfusun yoksul yüzde 80'i lehine politikaların uygulandığı, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem dahi, bu tespitle çelişmez. Dahası, Kısım II'de enine boyuna ele alınan, Britanya ve Batı Avrupa sosyal demokrasileri ile Birleşik Devletler'deki "şirket liberalizmi" gibi gelişmelerin tepedekiler için iktisadi fayda sağlamadığını düşünmek doğru olmaz. Dönem 1970'ler boyunca yavaş yavaş sona ererken, "şirketlerin karşı saldırısı"⁴ başlamıştır. Bu tam yolla geri dönüşü kolaylaştıran, daha doğrusu mümkün kılan şey medyanın denetimi ve rolüdür, ki, günümüzde yöntem haline gelmiştir (ve giderek güçlenmektedir). Medyanın rolü, yani gücün dolaylı kullanımını, zamanımızda sadece parayla bağlantılıdır. Öyle ki, tepedekiler arasındaki üstünlük yarışı bu kanaldan yürür. Fakat çirkinlik siyasetin, siyasal seçicilerin ve gücün satın alınmasından ibaret değildir. Siyasi demokrasinin kapitalist incir yaprağının ardındaki asıl çirkin gerçek şudur: Halkın ezici çoğunluğunun, üretim araçlarının mülkiyetini ve kontrolünü elinde tutanlardan elde ettiği gelir dışında bir geçim kapısı yoktur. Dünya bugün arasındaki yegane fark, siyasal demokrasilerdeki insanların büyütmeye kapıldıkları –kapana kısıldıkları, kayboldukları– tüketim cangalının, sömür-üye ve başka bir yıkıcı düzenlemeye boyun eğdirmek için şiddete gerek bırakmamasıdır.

Yeniden, *yayılmına* konusuna dönüyoruz. Kapitalizm için gereken –gelir, servet, statü ve güç– eşitsizliğinin gerçek doğası, sonuçları ve bu gereği olanaklı kılan sömürü, ilk sanayileşen kapitalist ülke-

lerde, coğrafi genişleme şartı yerine geldiği ölçüde, perdelenmiştir. Bu etki Birleşik Devletler'de öylesine güçlü olmuştur ki ABD'deki kapitalist gelişmenin hâlâ devam eden özelliklerinden biri, sınıf bilinci ve sınıf çatışmasının Avrupa'ya kıyasla yok denecek düzeyde oluşudur.¹⁵

Sömürü de neymiş?

Çağdaş iktisatta *yeri olmayan* "sömürü" meselesini incelemek amacıyla yönümüzü değiştirerek birkaç (bitişik) temel noktayı üstüne gideceğiz. Sonraki bölümlerde her biri ayrıca ele alınacaktır.

İktisat kuramı "Kâr nereden doğar?"¹⁶ sorusuna makul bir açık lama getirmez. Bunun yerine, tüm gelir çeşitlerinin -faizin, kârın, rantın, ücretin- üretime katkılarının karşılığını aldıkları düşünlür. Böylece kâr da "kazanç" tartışmasındaki yerini alıverir.

Ne var ki, klasik ekonomi politigin biri Adam Smith'e, diğeri David Ricardo'ya ait iki temel eserini incelediğimizde, ikisinde de sömürünün olağan ve zorunlu kabul edildiğini, ancak terimin kendisinin kullanılmadığını görürüz. Bunun *yerine* işçilerin ürettiklerinden veya verimliliklerinden bağımsız olarak, sadece hayat ta kalmalarına, çoğalmalarına ve çalışmalarına yetecek kadar bir ücret almaları gerektiği kabul edilmiştir.

Ricardo, Smith'in veri olarak kabul ettiği şeyin peşine düştü: Kâr ile ücretin -biri yükselirken diğerinin düşeceği şeklinde- ters yönlü ilişki içinde olduklarını düşündü. İthal hububat (Britanya'da "tahıl" diyorlar) üzerindeki korumacı gümrük vergilerinin ekmek fiyatını, onun da ücretleri yükselterek kârları düşürdüğünü gösterdi. Böylece toprak sahipleri, Ricardo'nun bayraktarlığını yaptığı yeni boy veren *endüstriyi* mağdur etmek pahasına üstünlük sağlamış oluyordu. Ricardo tarımsal kazançları "rant" veya "kazanılmamış gelir" olarak adlandırmıştır.

Marx, Ricardo'nun tezindeki mantığı kâra uyguladı. Bunu yaparak klasik ekonomi politige bir de mayın yerleştirmiş oldu. Daha sonra klasik iktisat yerine «neoklasik» denmesinin başlıca nedenlerinden biri bu mayından kaçınmak içindi. Çünkü neoklasiklerin düşsel soyutlamalarına göre kâr, "kazanılabiliyordu".

Marx'ın kapitalist gelişmede kaçınılmaz gördüğü sömürü, zengin demokrasilerde hafiflemiş, ortadan kalkmış olamaz mı? Olamaz! Sömürü ve istihdamla ilgili Bölüm 5'te sergilenen veriler, sömürünün ciddi ölçüde *azaldığı* elliler ve altmışlardan sonra, başını ABD'nin çektiği sanayileşmiş ülkelerin hem mal, hem de hizmet sektörlerinde kararı ve yaygın bir *artışı* ortaya koyuyor.

Peki "yükselelen ekonomilerdeki" durum nedir? Gelişmekte olan ülkelerdeki durum, işçilerin Sanayi Devrimi'nin başlarındaki içler acısı halinin bile gerisindedir. Üstelik zarar görenlerin sayısı birkaç katına çıkmıştır. Daha da kötüsü, makul bir "uzun vadede" bu durum sona erecek gibi görünmemektedir.

Kapitalist gelişme ile klasik ekonomi politigin yapısı, evrimi ve neoklasik iktisada dönüşümü Kısım I'nin ilk iki bölümünde ele alıyoruz. Üçüncü bölüm kapitalizmin ve iktisadın çöküşüne ayrılmıştır. Kapitalizmin yeniden doğuşu ve mutasyonu ile birlikte ona eşlik eden kuramın mutasyonu da Kısım II'de incelenecektir.

Hepsinin sırası gelecek. Şimdi yine, kritik önem taşıyan "yatay" genişleme sorunu üzerinde çalışmak üzere önceki büyüme konusuna dönelim. Ardından da Giriş bölümümüzü kuramın kendisine değil, iktisadi kuramların ortaya çıkış nedenlerine ve gerekçelerine ait gözlemlerle sona erdireceğiz.

"Ticaret ve bayrak": *hangisi hangisinin peşinde?*

Ulus devlet ve kapitalizm, oluşum dönemlerini 16. ve 17. yüzyıllarda birbirlerinden beslenip güç alarak geçirdiler. Bu dönem, genişleyen "denizaşırı imparatorluğun" denetimini sağlamak amacıyla, çoğunluğu açık denizlerin ötesine yapılan askerî seferler dönemidir. Birçok ülkenin uğruna savaşa girdiği yerlere yapılan yolculuklarda, askerî koruma olmadan tacirlerin, değil kazançla dönmeleri, hayatta kalmaları bile olanaksızdı.

1500'lerde, ikisi de "haç ve bayrak" takımlı feodal ülkeler olan İspanyollar ve Portekizlilerle başlayan denizaşırı genişleme, 1600'lerde pragmatik Hollandalılarla devam etti. Bu gidiş, çatışmay, İngilizler ile Fransızlar arasında sonu gelmez kanlı mücadeleler halini aldı, 18. yüzyıla taşıdı.

Hollanda, Fransa ve Britanya, ödüllü iktisadi kazanç olan ve askerî kuvvet gerektiren vahşi mücadeleden galip çıkmaya başlayanlardı. Çünkü iktisadi kazancın artması için askerî gücün de artması gerektiğine inanıyorlardı. Biri ne kadar büyükse, diğeri de o kadar büyük olacaktır. Bu, "merkantilizmin" esasıdır. Merkantilizmin öğretileri ve uygulamaları *Wealth of Nations*'da (1776) Adam Smith'in hedefi olmuştur.¹⁷

Kapitalizmi önceleyen dönemin iktisadi yönü, kapitalizmin pek çok unsurunu içerir. Bunlardan ilki, bir ulusun ulus olarak kalmasının şartı olan askerî gücün, iktisadi güç olmadan olmayacağıdır (17. yüzyıl boyunca savaştan geçen yıl sayısı dörttür). İkincisi, çağın iktisadi dinamizminin dış ticaretten kaynaklandığıdır. Üçüncüsü de, en kazançlı ticaretin, birtakım deniz aşırı ürünler üzerinden yapıldığıdır. Bu ürünler başlıca, baharat (hem gıda, hem de tıbbi olarak kullanılan yüzlerce ürünü kapsar), tütün, keten ve önemli giderek yükselcek olan kölelerdir. Devir, "komşunun sömür"¹⁸ dönemidir. Marx, ilgili süreçleri "İkel birikim" olarak adlandırır:

Amerika'da altının ve gümüşün keşfi, yerlilerin köklerinden sökülüp köleleştirilerek madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adaları'nın işgal edilip yağmalanması, Afrika'nın karaderili avlağı haline çevrilmesi kapitalist üretimin çağının doğuşuna işaret ediyordu. İşte, ikel birikimin başlıca güç kaynağı, da bu aşın'de gelişmelerdir. (1967a, 751)

İşçilerin sömürülmesi, "kapitalist kâr için iktisadi ve coğrafi genişleme neden gereklidir?" sorusunu yanıtlamaz. Şu soru hâlâ geçerlidir: Kârlar nereden doğar? "Kapitalistler" bir girişimi *önettiklerinde* (ki bu küçük işletmeler için söz konusu değildir) üretime katkıları karşılığında bir gelir elde ederler. Ama kâr buna ek bir şeydir. Kâr, sermayenin, üretimin araçlarının –yani, yaşam araçlarının– kontrolü ve sermayenin *sahipliği* sayesinde elde edilir. Bu anlamda ödünç paraya ödenen faizden yahut top-rak sahibine ödenen kiradan farklıdır. Nitekim John Maynard Keynes'e (1883-1946) ait olan şu cümleleri pekâlâ Ricardo da yazmış olabiliriz:¹⁹

Bir özveri ödülü olarak faiz, toprak rantından daha üstün değildir. Sermaye sahibi faiz elde edebilir çünkü sermaye kuttır; toprak sahibinin toprağın kıt olması nedeniyle rant elde etmesi gibi. Ne var ki toprağın kıtlığıyla ilgili gerçek sebepler bulunabilirken, sermaye kıtlığı konusunda gerçek nedenler yoktur. (1936, 376)

Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi Keynes, –satın alma gücünü kısıtlayan mevcut gelir ve servet eşitsizliği koşullarında– sanayileşme sürecinin sermaye kıtlığını azaltacak üretken kapasitelere yol açacağı tezini sürdürüyordu. Böylece, sermayenin ödülünün haklılığı da geçersizleşmeye başlıyordu. Kapitalizmin gönülsüz bir yandaşı olan Keynes'in sermayedarlar nezdindeki kötü şöhreti, sermaye bolluğunun "önce rantiyenin ötenazisine ve ardından da sermayenin kıtlık değerini sömüren kapitalistin giderek artan baskıcı gücünün ötenazisine" (ibid.) yol açacağını ileri sürmesiyle, gelişti.

Keynes'in toplumsal tüketim (Kamu konutları ve diğer) ve toplumsal yatırım (otoyollar, köprüler, okullar)²⁰ dediği alanlarda hükümet politikaları yokken, sermaye "kıtlığının" devam etmesi veya yaratılması, ya daha fazla özel yatırımla, yani bir yandan malzeme ve ekipman üreten sektörlerin satışları artarken, öte yandan zaten mevcut atıl kapasitelere ek yapmakla, ya da ihracatı arttırmakla mümkündür.²¹ Bu yolun sonunda duvara toslanacağı açıktır. Nitekim 1930'larda böyle olmuş ve Keynes'i kapitalizm hakkında reformcu bir perspektife çekmiştir.

Haliyle, genişlemenin sürekliliğini sağlayacak başka yollar da var: 1) derinlemesine bir teknolojik gelişme; ve, 2) devamlı artan tüketicî borçları. İkisi birden, II. Dünya Savaşı'ndan günümüze, genişlemenin büyük kısmını açıklıyor. Ancak bunların da bir sonu vardır ki bunu Kısmı II'de göreceğiz. Daha şimdiden bir tanesi, ekolojik çıkmaz, ufkü karartıyor; yakında açıkça görülebilir hale gelecek.

Bunlar epeyce büyük genellemelerdir. Aslında, kapitalizmin 1750'den bugüne kadarki tarihini incelerken göreceğimiz gibi, kapitalist ülkelerde çok sayıda karmaşık süreç, ülkeler arasında pek

çok fark vardır. Ama bütün karmaşaya rağmen son sözü kapitalizmin temel karakteristikleri söyler. Toplumsal oluşumların bu en kararsız çeşitli sebeplerle şu veya bu şekilde değişirken bile, toplumsal hayatın tüm yönlerini, her yeri, sürekli ve sonu belirsiz bir şekilde yıkıp yeniden kurarak değiştirir, değiştirmeye zorlar.

Özetle

Kapitalist genişleme süreçleri, tüm dikkatini dengesini korumaya veren cambazın ipteki ilerleyişine benzetilebilir. İşte bu ilerleyişe “konjonktür” adı verilmektedir ki, ardışık bir genişleme ve daralma (veya “resesyon”) sürecini anlatır. 1920'lere ve 1930'lara kadar, bir *ekonominin* çöküşünü diğeri izlemiştir. Ardından da dünyanın gördüğü en korkunç savaşın yıkımı gelmiştir.

İki on yıllık dönem, iki dünya savaşıyla ayrılır. İlk savaş, modern dünyaya dinamizmini veren –iktisadi, politik, küresel– tüm ihtilafların, gerginliklerin ve rekabetin sonucuydu. İkinci savaş ise, kaosun çözümünü için topyekün yıkım dışında çare bulamama beceriksizliğinin sonucudur. 1945'e geldiğinde ayakta kalan tek güç Birleşik Devletler idi. Kapitalizmin yeniden hayata dönmesi için yeni ve bambaşka bir dünya ekonomisi yaratmaya mecbur ve muktedir başka bir ülke yoktu. Birleşik Devletler, iki dünya ekonomisi yaratmıştır. İlki, 1950'lerle 1970'ler arasında esas olarak II. Dünya Savaşı'nın ve peşinden gelen Soğuk Savaş'ın etkisindedir. İkincisi ise ciddi olarak daha yoğun ve “finansallaşmış” bir dünya ekonomisidir. 1980'lerle dünyayı pençesine alan finansal küreselleşme 1990'larda artarak sürmüştür. İncelememizde görüleceği üzere, birbirlerinden ve önceki gelişmelerden epeyce farklı olan bu iki sürecin, önceliklerle ortak olan iki özelliği vardır: 1) büyük ölçüde artan üretim, verimlilik ve toplumsal değişme eğilimi ile toplumsal grupların içlerindeki ve aralarındaki artan –iyi ya da kötü anlamda– bağımlılık; 2) yandaşlık ideolojisinin yaratılması ve iktisat mesleği ile yaygınlaştırılması.

Giriş'i, “iktisadın” ilgi alanındaki, etkilediği ve etkilendiği –daha doğrusu kayıtsız kaldığı– kapitalist-egemen tarihsel sü-

reçleri ele alışıyla ilgili genel –bütünsel, özet– bir tartışmaya yer vererek bitireceğiz. Bunu yaparken de, “metodolojinin” o acayip dünyasına, iktisat ile ideolojiyi birbirinden ayırmanın en fazla bu kadar zor olabileceği bir dünyaya gireceğiz.

İKTİSAT KURAMININ SOSYOLOJİSİ²²

Metodoloji, kuramın sistematik analizi olarak düşünülebilir; daha kesin ifadeyle, belli bir kuramın, hatta düşünce okulunun nedenlerinin ve gerçeklerinin, amaçlarının ve araçlarının geçeri-liğini araştırır. Metodolojinin belirleyici özelliği, analizinin *içer-riğinden* çok, söz konusu içeriğin nasıl ve niçin seçildiğidir. Bu, bizim ilgi alanımız bakımından iktisat teorileri ve bunların po-litikayla ilişkisi oluyor. Örneğin, görme bozukluğunuz varsa göz uzmanı neye baktığınızla değil, baktığınız şeyi net görmemizle il-gilenir; görmüyorsanız nedenlerini araştırır.

Bu araştırmanın gerekleri arasında soyutlama, olgular ve odaklama ile ilgili sorular vardır: Soyutlama *nereden*, hangi dü-zeyde (ve niçin) yapılmıştır, neler ve ne kadar yakından mercek *altına* alınmıştır, böylece neler (ve niçin) kuramın “değişkenle-ri” olmak üzere bırakılmıştır? Buradaki bütün ne'ler ve niçin'ler önemlidir.

Eskiden ısrarla, iktisadı anlamak için, sadece onunla kalma-mak şartıyla, *en azından* tarihe, yani zaman içinde değişen top-lumsal bağlantıların incelemesine, ihtiyaç olduğu vurgulanırdı. Tarihsel yaklaşım olmaksızın bir iktisadi ilişkiyi, süreci yeterince anlamak, bunu toplumsal varoluşun diğer –siyasal, teknolojik, kültürel– yönleriyle dinamik bağlarının bütünlüğü içinde kavra-mak mümkün değildir. Bizzet “iktisat” kavramının kendisi, “ikti-sadi analiz” yapmak amacıyla türetilmiş bir soyutlamadır. Bir ku-ram geliştirilirken, geçerliliği konusunda hüküm vermeden önce yanıtlanması gereken pek çok soru vardır. Bunlardan bazıları, izleyen bölümlerde görülecektir. Burada, “tarih” ve “ekonomi” ile ilgili soruları incelemeye girişeceğiz. Öğrencilik yıllarımda girdi-gim ilk iktisat tarihi dersinde profesör şunları sormuştu: “Toplum

kavrayışımızın özünde, tarih kavrayışımız olduğunun kabul edelim. Peki hangi tarih? Nerenin tarihidir o tarih, hangi zamandır, ne amaçla inceleyeceğiz? Örneğin, 18. yüzyıldaki Fransa'yı mı inceleyeceğiz? Diyelim öyle yapacaksınız, peki Fransız Devrimini inceleyen süreçleri mi, yoksa, mesela, Voltaire'in çamaşırhane fişlerini mi inceleyeceğinize nasıl karar vereceksiniz? Ya da başka bir seçim mi yapmalı? Böyle bir seçime olanak veren bir tarih kuramı var mı? O kuramı değil de öbürünü nasıl seçeriz?²² Ayrıca başka sorular da eklenebilir: Seçimi kim yapacak? Ne amaçla? Sonraki bölümlerde bu sorulara çok kereler döneceğiz.

"Ekonomi"

İktisat ve "ekonomi" kavramları, kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz, "İktisadi" faaliyetler kapitalizmden önce de mevcuttu (konuyu ele alanlar içinde en dikkate değer olanların başında Aristo gelirdi). Ama bu faaliyetler antik, orta ve erken modern çağlarda, toplumsal oluşumların kurumsal ve sosyal değer bütünü içinde yürütülür, daha büyük toplumsal süreçte kumanda etmezlerdi. Kaynağı *laissez-faire* (şimdiki adı "serbest piyasa ekonomisi") olan "kendi haline" bırakılabilecek bir "ekonomik sistem" önerisi ilk kez Adam Smith'ten gelmiştir. Bu kavramın sarımsacı niteliği, R. H. Tawney'nin usta işi ölümsüz eseri *Religion and the Rise of Capitalism*'deki (*Kapitalizmin Yükselişi ve Din*) şu pasajda çok açık bir şekilde tasvir edilmiştir:

ekonomik kazanç iştahının doğal kuvvetler gibi sabit ve ölçülebilir bir kuvvet, kaçınılmaz ve keremeti kendinden menkul bir *veti durumu* olduğu varsayımına dayanan bir toplum bilimi bulmak, bir ortaçağ düşünürü için saldırganlık ve cinsellik gibi zorunlu insanî güdülerini toplumsal felsefenin ön-kabulü yapmak kadar ahlak-dışı veya akıl-dışı olurdu.²⁴

Nesnellik ve yansızlık

Peki, geleneksel iktisat teorisini savunmasız bırakan şey neydi? Kanaatin, "politika, kuramdan önce gelir", görüşü olduğu yönün-

dedir. Kuramın gelişimi sırasındaki fikirler ve katkılar, kuramcı tarafından görülmemiş, algılanan, kavranan, sıkıntısı veya ekisi hissedilen sosyo-politik sorunlar ve olanaklar çerçevesinde ortaya çıkar. Bunlar (ya da başka tutumlar veya duygular) düşünürü, geri dönüp, kritik gördüğü toplumsal süreçleri tespit etmeye, gerçekleştiklerinde gerekli koşulları kalcı kılacak istenilen değişiklikleri yapmaya, arzu edilmeyen koşulları kaldırmaya veyahut daha iyi bir sosyal düzen için yol tarif etmeye yönelir.

Peşin genellemeler, en açık biçimleriyle "merkantilist"²⁵ 17. ve 18. yüzyılların politika "broşürlerinde" görülür. Aslında bu bildiriler, söz konusu ticaret veya sanayi dalyıla ilgili olarak belli bir politika'yı başlatması, değiştirilmesi yahut sona erdirmesi için Devlet'e hitap ederdi. Genellemeler, çok daha derinlikli ve kapsayıcı kuramlarda da görülür. Birbirinden hayli farklı olan Adam Smith, Karl Marx ve J. M. Keynes, sırasıyla, kapitalizmin özen istediğini, yıkılması gerektiğini ve kurtarılması gerektiğini söyleyen kuramcılardır.

Kuramlaşımının bu şekilde karakterize edilmesi bir hayli kaba görünmekle birlikte, sosyal alanın tüm önemi düşünürlerine uymaktadır. Meselenin çözümü, nesnellik ile yansızlık arasındaki farktır.²⁶

Günümüzde modern bilimin gereklerini yerine getirdiğini öne süren her çalışmada, nesnellığın esasını oluşturan iki asgari standart karşılamak zorundadır: Gerçeklik ve mantık. Ama bu, standartlara harfiyen uyan birinin aynı anda bir *ideolojiye* hizmet edemeyeceği anlamına gelmez. Burada önemli olan, o kişinin bulgularına ve mantığa ne kadar bağlı kaldığı değil, hangi soruları sorup, hangilerini *sormadığıdır*. Bu da, kuramcının deneyimine, ilgilerine, eğilimlerine, hedeflerine, değerlerine bağlıdır -yani büyük ölçüde öznel-dir. Bütün bunlarla birlikte, yansızlık gögögelere karşıs ve kaybolur.

Sosyal konularda "yansız" kimse yoktur. Aslında, teslim etmek gerekir ki, kimse kimsenin özel durumunu bilmek istemez -kişi başkasının yoksulluğu ya da zenginliği, hastalığı ya da sağlığı, cahilliği ya da eğitimi, huzuru ya da huzursuzluğu vb. gibi top-

lumsal işleyişin şu veya bu sonucundan habersizdir. Oysa bunlar hepimizin hayatında yer alan meselelerdir. Zaman zaman bunları yok saymak veya hasırlı etmek kolaydır, ama hep mevcutturlar. Böyle meselelerle ilgilenen akıllı başında düşünürler çoğaldıkça, ke- limenin günlük [yani yansız] anlamında "nesnel" olmaları daha bir imkânsız olacaktır.

Özetle, toplumsal meselelerde kişilerin ilgileri, toplumsal ko- nularınca belirlenir. Örneğin bir "sosyal bilimcinin" sosyal ol- gular karşısındaki -nedir, ayrıntıları nelerdir, rolü merkezî midir, "veri" bir durum mudur vb.- soruları, farkında olsun olmasın, il- gilerinden kaynaklanır.

Bu muhakemenin iktisat düşüncesine uygulanmasının sonuç- ları sarsıcı olabilir, ancak şaşırtıcı olmayacaktır. Bu yüzden, ege- men görüşün iktisatçılarının, neyi ele alıp neyi *almadıkları*, neleri sordukları ve neleri *sormadıkları*, ekonominin (ve toplumsal sü- recin diğer önemli alanlarının) hangi yönlerini hesaba kattıkla- rı veya hangilerini *katmadıkları* başlı başına dikkat çekicidir. Bu vesileyle, "ilk iktisatçı" Adam Smith'in yaklaşımını, 19. yüzyılın neoklasik iktisadıyla karşı karşıya koymak aydınlatıcı olacaktır. Neoklasik iktisat 1930 bunalımıyla baş aşağı gitmesine rağmen, günümüzde yine baskın çıkmıştır.

Benim gibi kapitalizmi eleştiren biri için, Adam Smith'in çalış- masında eleştirilecek malzeme boldur ve bunların bir bölümüne, birinci bölümde değinilmmiştir. Ancak Adam Smith, sadece "ilk ik- tisatçı" değil, aynı zamanda, kendi dönemi için, iktisatçıların gü- nümüzde artık çok nadir yaptıkları bir şeyi, bir iktisatçıdan bek- leneni yapmıştır.

Bir iktisatçıdan ne beklenir?

İşe, "Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir?" sorusunu yanıtlamakla başlayabiliriz. Dünyayla ilgili insanlar bu soruya iyi bir yanıt ihtiyacı ve beklentisi içindedir. Benzer diğer bir soru da şudur: "Ekonominin insani, toplumsal ve çevresel ihtiyaçlarını- za hizmet etmesi için yapabileceklerimiz ve yapmamız gerekenler nelerdir?"

Ulusların Zenginliği'nde Smith, tüm namusu ve saygınlığıyla bu soruların hiç değilse bir kısmına yanıt arıyordu. Benzer şekilde Karl Marx da *Kapital*'de ve diğer çalışmalarında aynı şeyi yapıyordu. Bu da, basit gibi görünen bu soruların ister istemez "dolu" olduklarını ortaya koyar. Eğer Smith ve Marx benzer soruları yanıtladırlarsa, çok açıktır ki, "biz" ve "bizim" olana ilişkin referansları farklıydı.

Smith'in referansı yeni oluşan sanayi kapitalisti iken, Marx'ın referansı işçi sınıfıydı. Aslında ilginç olan konu hem Smith'in, hem de Marx'ın, işçilerin sömürülmesinin kapitalizmin işleyişinin özü olduğunu varsaymalarıydı. Ancak Smith'i dinleyenlerin büyük çoğunluğu sömürenler (ilerde sömürecek olanlar) iken, Marx'ın dinleyici kitlesi sömürülenlerdi. Her ikisi de düzgün, onurlu yanıt- lar verdiler. Her biri çok farklı şekilde, "nesnellik" ile "yansızlık" arasındaki ciddi farka işaret etti. Her ikisi de nesnel, gerçekliği de mantığı da sürdürmediler, ama ikisi de yansız değildi: karışt- toplumsal çıkarları dile getiriyorlardı.

Oysa neoklasik iktisat, yukarıdaki soruları *hiçbir* bakış açı- sından yanıtlayamaz. Bir dizi varsayım ve (öylece belirlenmiş) değere başlar, sırf mantık yardımıyla (varsayımlar üzerinden) ne olmadığını ileri sürdükten sonra, yine bir dizi analizle ve toplu- mun bütünü için aynı ölçüde geçerli olduğu söylenen -ama aslin- da kapitalist statükoda gücü elinde tutanların çıkarlarına hizmet eden- reçetelerle devam eder.

Neoklasikler açısından iktisat, "ekonomiyi anlamak için ne ge- rektir?" konusunda kamuoyunu bilgilendirme arayışında olan bir disiplini değildir. Çünkü onların iktisadi, ekonomi hakkında *hiçbir şey söylemez*.²⁶ İktisat tanımları şöyledir: "Kit kaynakları sınırsız isteklere tahsis etme bilimi". Oysa işin gerçeği, ne kaynaklar *kit*, ne de insan istekleri *sınırsızdır*. Tabii eğer bir yandan tüketimin ve üretimin saçma sapan, kaynakları israf edecek bir yöne gitmesini sağlarsanız, kaynakları *kıt yapar* ve öbür yandan da reklam vs. yo- luyla istekleri sınırsız *kılırsanız* durum değişir.²⁷

Bunların hepsini, neoklasik iktisatçıların geçmişteki ve şimdiki politika tavsiyelerinin sonuçları da dahil olmak üzere, ilerledikçe inceleyeceğiz.

Sanayileşme ve ekonomi politığının ilk yüzyılına değerlendiren Bölüm Te geçmeden önce, son bir "metodolojik" gözleme daha değinelim. Adam Smith'in büyük eseri, karmaşık tarihsel süreçleri zaman içindeki belli başlı kilit noktalarda ele alır. Çalışmasının odakını, iş dünyası ile siyaset, teknoloji ile iş dünyası arasındaki bağlantılar ve tüm bunlarla farklı grupların -Smith'in ifadeyle "sınıfların"- maddi koşulları arasındaki ilişkiler oluşturur. İncelemenin yöntemi "ekonomi politik" terimiyle ifade edilmiştir. Ancak 1860'lardan itibaren iktisat düşüncesi "modernleşti". Bu süreç boyunca sözü edilen tüm "bağlantılar" bir kenara atıldı, "veri" olarak alındılar -yani, incelenmeden bırakıldılar, ihmal edildiler, manasız bulundular.

1930 bunalımıyla birlikte ve sonrasında karanlıkta pusuya yatan bu iktisat, şimdi yine döndü. Hevesi ve çığırkan yandaşları, daha önce de yaptıkları gibi, hâlâ bir disiplin olarak iktisadın temelini oluşturan "ekonomi politığın" için boşaltına çabası içindeler.

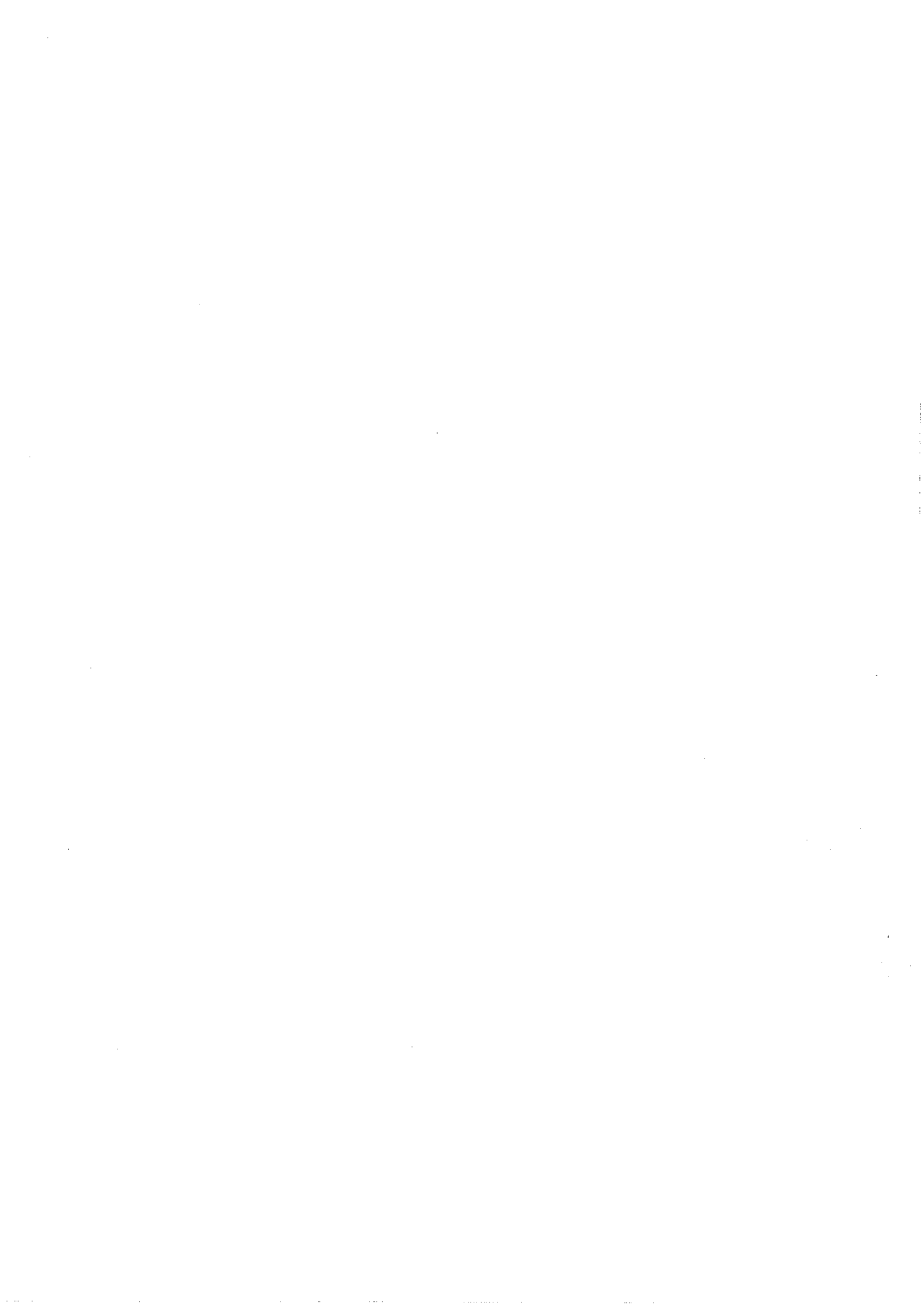
İlk iktisatçı Smith'in, analiziyle ilişkili olarak, incelemeyeği konu yok gibiydi. *Ulusların Zenginliği*'ni "serbest piyasa iktisadının" temeli olarak gören günümüzün egemen akım iktisatçılarından kaç tanesi, bırakın hepsini, sadece ilgisi olan bağlantıları incelemiştir acaba! Asıl, içlerinde çalışmasını okumuş olanların, varsa tabii, Smith'in "işadamları" ile ilgili şu görüşü hakkındaki tepkileri ne olurdu acaba:

çıkarları asla toplumun çıkarlarıyla aynı olmayan, genelde toplumumu aldatmaktan, hatta sıkıntıya sokmaktan ve pek çok durumda da hem aldatmaktan, hem de sıkıntıya sokmaktan çıkarılan bir topluluktur.

Ne var ki, Smith'in eseri, bu "topluluğun" diğer tüm toplumsal güçlere karşı kesin zaferinin tohumlarını atıyordu. Onun böyle çelişkili görünen sonuçlara varmasına yol açan şeyler ve nedenleri izleyen bölümün konusudur.

KISIM I

1750-1945

SELDAL RAHGE
EKONOMİ POLİTİK
CUCULAN-3

05.10.2016

Çağdaş Devletlerarası Sistemin Kökenleri

Bu sorulara verilebilecek ilk yanıtlar, çağdaş devletlerarası sistemin kökenlerinin, yapısının ve evriminin incelenmesinde aranmalı ve bulunmalıdır. Bu sistemin can alıcı özelliği, kapitalist ve teritoryal güç manovralarının sürekli karşılığı ve aralarındaki gelişkinin, dönemin lider kapitalist devleti tarafından dünya siyasî-iktisadî alanının yeniden örgütlenmesiyle tekrar tekrar çözümlenmesiydi. Kapitalizm ve teritoryalite arasındaki bu diyalog ilişki kurulumu, on yedinci yüzyılda tüm Avrupa'ya kapsayan devletlerarası sistemin oluşmasından daha önce gerçekleşmiştir. Sistemin kökenleri, Orta Çağ sistemine dahil Kuzey İtalya'da bölgesel bir kapitalist kent-devletleri alt-sistemi yönünün oluşumunda yatmaktadır.

İlk olarak, Kuzey İtalya'da ortaya çıkan kapitalist kent-devletleri bölgesel alt-sistemi, daha önce yaptığımız alıntıda Perry Anderson tarafından da belirtildiği gibi, Orta Çağ yönetimin sisteminin siyasal alanında bolca bulunabilen "kural dışı kuşatılmış bölgeler"den yalnızca biriydi. Ancak, Orta Çağ yönetimin sisteminin çöküşü hızlanırken, Kuzey İtalya'nın kuşatılmış kapitalist bölgesi, güçler dengesi ilkesi ve yerleşik diplomasi'nin yoğun ve genişlemiş ağlarıyla birarada tutulan farklı ve bağımsız bir siyasal yetki alanları alt-sistemi biçiminde örgütlendi. Mattingly (1988), Cox (1959), Lane (1966; 1979), Brandel (1984; 2. Bölüm) ve McNeill (1984; 3. Bölüm) tarafından farklı, fakat birbirini tamamlayan biçimlerde vurgulandığı gibi, Robert Lopez (1976; 99) tarafından "dört büyükler" olarak adlandırılan Venedik, Floransa, Ceneviz ve Milano kentlerini merkez alan bu kent-devletleri alt-sistemi, iki yüzyıldan çok bir süre önce modern devletlerarası sistemin önemli pek çok özelliğine sahip olmuştur. Ruggie'nin de (1993: 166) gösterdiği gibi, Avrupalılar modern devleti, bir kez değil iki kez, "İlkinde İtalyan Rönesansı'nın önde gelen şehirlerinde, ikincisinde ise bundan bir süre sonra Alplerin kuzeyindeki krallıklarda" yaratmışlardır.

912/1022-1
6

Bu sistemin dört ana özelliği, Kuzey İtalyan kent-devletleri alt-sisteminde önceden gerçekleşmişti. İlk olarak bu sistem, kapitalist bir devlet-kurma ve savaş-yapma sisteminin özünü bandırılmaktaydı. Alt-sistemdeki en güçlü devlet olan Venedik, kapitalist bir devletin hem "mükemmel bir örneği", hem de "gelecekteki örnekler model olma" biçimindeki ikili anlamıyla gerçek bir öncülüünü oluşturmaktaydı. Kapitalist bir ticaret oligarşisi devlet gücünü sıkı bir şekilde elinde tutuyordu. Toprak kazanımları, dikkatli bir maliyet/yarar analizine tabi tutuluyor ve kural olarak, yalnızca devlet gücünü kullanan kapitalist oligarşinin artan kârlılık ilişkileri amacına yönelik bir araç olarak kabul ediliyordu (Cox 1959: Bölüm 2-5; Lane 1966: 57; Braudel 1984: 120-1; Modelski ve Modelski 1988: 19-32).

Sombart'a göre, yönetim erki, *Komünist Manifesto*'daki kapitalist devlet tanımına ("burjuvazinin bütünüün ortak ilişkilerinin yöneticisi olmaktan başka bir şey olmayan bir komite bütünüün") - Marx ve Engels 1967: 82) uyan bir devlet varsa, bu on beşinci yüzyıldaki Venedik'tir. Bu görüş açısından, gelecekteki dönemlerin önder kapitalist devletleri (Birleşik Eyaletler, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler), Venedik'ten farklı olarak yıllar önce gerçekleştirilen ideal tip standartlarının giderek sulandırılan örnekleri olarak görünmektedir.

İkinci olarak, "güçler dengesi"nin işleyiş biçimi, bu kuşatılmış kapitalist yönetimin Orta Çağ sisteminde gelişmesini hızlandıran üç farklı düzeyde çok önemli bir rol oynamıştır. Orta Çağ sisteminin merkezî yetkilileri (papa ve imparator) arasındaki güçler dengesi, bu dengenin jeopolitik merkezi olan Kuzey İtalya'da örgütlenmiş bir kapitalist yönetim bölgesinin ortaya çıkışına yardımcı olmuştur. Kuzey İtalyan kent-devletlerinin kendileri arasındaki güç dengesi ise kent-devletlerinin karşılıklı ayrılık ve özerkliklerini korumalarında önemli bir etkeni. Ayrıca, Batı Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan hanedan devletleri arasındaki güç dengesi de Avrupa yönetim sistemi bünyesinde kapitalist bir mantığın gelişmesi amacıyla teritoryal genişleme

mantığını daha başlamadan engelleme işlevini yerine getirmiştir (Mattingly 1988'den alıntı; McNeill 1984: 3. Bölüm).

Dolayısıyla güçler dengesi, bir yönetim tarzı olarak kapitalizmin daima vazgeçilmez bir parçasıydı. Aslında güçler dengesi, kapitalist devletlerin, ayrı ayrı ya da ortaklaşa, hem mutlak bir biçimde hem de rakiplerine oranla kendilerini koruma maliyetlerini azaltmanın bir mekanizması olarak da yorumlanabilir. Ancak güçler dengesinin böyle bir mekanizma olabilmesi veya böyle bir koruma aracı haline gelebilmesi için, kapitalist devlet(ler)in, birilerinin ya da hiç kimsenin kontrol etmediği mekanizmanın dışılarına çıkmak, dengeyi maharetle kendi(ler)inin yararına yönlendirecek bir durumda bulunması gerekmektedir. Eğer güçler dengesi sürekli yinelenen ve yüksek maliyetli savaşlarla korunabiliyorsa, bu işleyiş katılmı kapitalist devlet(ler)in amacını ortadan kaldırır, çünkü bu tür savaşların parasal maliyeti kaçınılmaz bir biçimde savaşların parasal getirilerini aşma eğilimi gösterir. Kapitalist başarının sım, mümkünse hiç bir maliyeti olmadan, değilse mümkün olan en az maliyetle birilerinin savaşlarında başkalarını vuruşturmaktır.

Üçüncü olarak, pek de uygun bir biçimde Frederic Lane tarafından "korunma-üreten sanayi" olarak adlandırılan savaş-yapma ve devlet-kurma sürecinde ücret-işgücü ilişkilerinin gelişmesiyle İtalyan kent-devletleri, korunma maliyetlerinin en azından bir bölümünü gelire dönüştürmüş ve böylece savaşların kendi maliyetlerini karşılamalarını sağlamışlardır:

Biraz daha zengin İtalyan kentlerinde, yurtaşların kendilerini vergiye bağlamayı ve gelinleri silahlı yabancıların hizmetlerini satın almak amacıyla kullanmayı mümkün kılacak kadar yeterli para dolaylıyordu. Ardından işe alınan askerler yalnızca maaşlarını harçayarak bu paraları tekrar dolaşıma sokuyorlardı. Böylece, askerler, ilk kez olmak üzere, böyle kenderin silahlı şiddeti ticarileştirmesini mümkün kılan piyasaya mübadelelerini arturdular. Meydana gelmekte olan sistem, kendine-yeterli olmaya böyle eğilim gösterdi. (McNeill 1984: 74)

Gerçekte ortaya çıkmakta olan sistem bir noktaya kadar kendi-

ne-yeterli olabilirdi. Bu nitelemeye göre İtalyan kent-devletleri, askerî harcamaların, hem harcamaları yapan devletin yurtaşlarının gelirlerini, hem de vergi gelirlerini ve yeni askerî harcamaları karşılama kapasitesini arttırdığı bir uygulama olan bir tür küçük ölçekli "askerî Keynesçilik" uyguluyorlardı. Ancak askerî harcamaların "kendiliğinden yazılma" süreci, daha sonra uygulanan tüm askerî Keynesçi politikalarda da görüldüğü gibi, para talebinin diğer nüfus alanlarına doğru sürekli kaçışı, maliyet enflasyonu ve sürekli artan askerî harcamaların kapitalist kurumun kendini vergilendirme veya bu amaca yönelik vergilendirilme isteğini kıran diğer yeniden-dagılım etkileri tarafından sıkı bir şekilde sınırlanmıştır.

Dördüncü ve son olarak, Venedik başta olmak üzere Kuzey İtalyan kent-devletlerinin kapitalist yöneticileri, yerleşik diplomasinin sıkı ve gelişmiş ağının daha da gelişmesinde önderlik ettiler. Bu ağlar aracılığıyla kapitalist yöneticiler, koruma maliyetlerini en aza indirmek için güçler dengesini yönlendirmede gerekli olan ve kendilerinin de içinde yer aldıkları gelişmiş Orta Çağ yönetin sisteminin teritoryal yöneticileri de dahil olmak üzere diğer hükümdarların istekleri ve güçleriyle ilgili gereken bilgileri edinmişlerdir. Uzun mesafeli ticaretteki katılgının, çok önemli bir şekilde mümkün olan en büyük iktisadi alanda haber edinmenin yan-tekelci denetimine bağlı olması gibi (Braudel 1982), kapitalist yöneticilerin güçler dengesini kendi yararlarına çekip çevirmeleri de, can alıcı bir biçimde diğer yöneticilerin karar verme süreçleri üzerinde yan-tekelci bir şekilde bilgi edinmelerine ve bu süreçleri izleme yeteneklerine dayanmaktaydı.

Diplomatik ikametgâhların işlevi buydu. Toprağa dayalı hükümdarlıklarda karşılaşıldığında kapitalist yöneticiler, yerleşik diplomasinin gelişmesi için hem daha güçlü bir dürtüye hem de daha büyük fırsatlara sahip bulunuyorlardı: güçlü dürtüye sahiplerdi, çünkü hükümdarların isteklerine ve yeteneklerine ilişkin daha iyi bilgi edinme, somradan devlet-kuruma ve

savaş-yapma faaliyetlerinde masrafları kısmada çok önemli bir duruma gelecek olan güç dengesinin idaresi için çok gerekliydi; ve daha büyük fırsatlara sahip bulunuyorlardı, çünkü kapitalist oligarşiler tarafından denetlenen uzun mesafeli ticaret, diplomatik ilişkilerin düzenine kurulacağı hazır ve kendi maliyetini karşılayan kurumsal yapıyı sağlamaktaydı (Mattingly 1988: 58-60). Durum böyleyse, Kuzey İtalyan kent-devletleri sisteminin yerleşmesiyle diplomasinin başarıları -en dikkate değer olan da Lodi Barış'ıdır (1454)- iki yüzyıl sonra Avrupa ulus-devletleri sisteminin kurulmasına örnek olmuştur (Mattingly 1988: 178).

Uzun mesafeli ticaret ve devlet maliyesinden kaynaklanan sermaye birikimi, güçler dengesinin yönetimi, savaşın ticarileşmesi ve yerleşik diplomasinin gelişmesi böylece birbiriyle tamamlandı ve servet ve iktidarın, bir yüzyıl ya da daha fazla bir süre, Kuzey İtalyan kent-devletlerini yöneten oligarşilerin elinde olağanüstü bir biçimde yoğunlaşmasını sağladı. 1420'lerde önde gelen İtalyan kent-devletleri yalnızca Avrupa siyasetinin büyük güçleri olarak işlevlerini yerine getirmekle kalmıyor (McNeill 1984: 78), aynı zamanda Batı ve Kuzeybatı Avrupa'nın en başanlı hanedan devletlerinin gelirleriyle pekâla karşılaşılabilecek büyüklükte gelirlere de sahip bulunuyorlardı (Braudel 1984: 120). Böylece İtalyan kent-devletleri, küçük bir toprağa sahip güçlerin bile toprak ve uyruklar edinmek yerine tek taraflı bir biçimde servetin birikimiyle büyük güç depolan haline gelebileceğini kanıtlanmışlardır. Bundan böyle "zenginlik düşüncesi", tüm Avrupa'da "güç düşüncesi"nin odak noktası haline gelecekti.

Ancak İtalyan kent-devletleri, hiç bir zaman, Orta Çağ yönetin sistemini biriyssel ya da ortak bir çabayla dönüştürmeyi amaçlamamışlardı. Daha sonra açıklanacak nedenlerle, İtalyan kent-devletleri böyle bir dönüştürücü faaliyeti yükümlenmek için ne bir arzu duyuyorlardı, ne de böyle bir yeteneğe sahiplerdi. Yeni bir tür kapitalist devletin (Birleşik Eyaletler), Avrupa yönetin sistemini dünya ölçeğinde sermaye birikiminin gerek-

İlîklerine uydurmak amacıyla dönüştürme fırsatını yakalayarak ortaya çıkması için iki yüzyıl daha -yaklaşık olarak 1450'lerden 1650'lere dek (Braudel'in "uzun" on altıncı yüzyılı)- geçmek zorundaydı.

Bu yeni durum, Avrupa güç mücadelesinde teritoryal yöneticilerin İtalyan kent-devletlerinin servetlerini ve güçlerini kendi egemenlik alanları ile bütünleştirme veya başka güçlerin onları bütünleştirmelerini önleme uğraşları tarafından hızlandırılan önemli bir atılımın sonucu olarak ortaya çıktı. Bu durumun gelişmesi ile, temel olarak teritoryal yöneticilerin kendi aralarında giriştikleri rekabet yüzünden sınırsız fetihler olanaksız bir hale geldi. Bununla birlikte, elde edilmesi imkansız bir şey için yapılan bu mücadelede, kimi teritoryal devletler -özellikle İspanya ve Fransa- diğer hükümdarlara nazaran kendilerine daha kesin bir güç avantajı sağlayan Orta Çağ yönetim sisteminin devletlerüstü ve devletleraltı yetkileri ile yeni savaş teknikleri (İspanya'nın *tercio* örneğinde olduğu gibi profesyonel süreklî ordular, taşnabilir kuşatma toplan, yeni istihkâm sistemleri gibi) geliştirdiler (McNeill'den alıntı 1984: 79-95).

Avrupa güç mücadelesi, çok geçmeden bu mücadelenin geniş bir coğrafyaya yayılması ile daha da hızlandı, çünkü kimi teritoryal yöneticiler, İtalyan kent-devletlerinin servet ve güçlerini kendi egemenlik alanlarına dahil etmek için daha dolambaçlı yollar peşindeydiler. Kent-devletlerinin ilhakı ile uğraşmak yerine, daha doğrusu bu çabaya ek olarak, bu yöneticiler kent-devletlerinin servet ve güçlerinin başlıca kaynağını ele geçirmeye çalıştılar: uzun mesafeli ticaret çevrimleri.

Daha belirgin bir biçimde, genel olarak İtalyan kent-devletlerinin, özel olarak Venedik'in serveti, her şeyden çok Batı Avrupa'yı İslam dünyası aracılığıyla Hindistan ve Çin'e bağlayan ticarî faaliyetler zincirinde çok önemli bir nokta üzerindeki tekelci denetimin varlığına dayanmaktaydı. Hiç bir teritoryal devlet bu tekelî ele geçirmek için yeterince güçlü değildi, fakat kimi teritoryal yöneticiler, para ve malzeme akışını Venedik'ti-

caret dairesinden kendi ticaret dairelerine çevirmek için Batı Avrupa ile Hindistan ve Çin arasında daha doğrudan bir bağlantı kurabilirlerdi ve gerçekte bu bağlantıyı kurmaya çalıştılar. Venedik tarafından Akdeniz'in en kârlı ticaret ilişkilerinden zorla çıkarılmış bulunan Cenevizli kapitalist kurumlar tarafından yönlendirilen ve yardım edilen Portekiz ve İspanya önderliği ele geçirdi. Portekiz başanya ulaşırken İspanya başansızlığa uğradı, fakat tamamen yeni bir servet ve güç kaynağına rastladı: Amerika kıtası.

Avrupa güç mücadelesinin hızlanma süreci ile bunun dünyaya ölçeğinde yayılması süreci birbirini besleyerek gelişti ve böylece güç mücadelesinde genişleyen daha büyük kaynaklar ile daha kamaşık ve maliyeti daha yüksek savaş ve devlet yapma teknikleri için kısır ve erdemli bir döngünün ortaya çıkmasına neden oldu - kurbanları için kısır, yararlanmaları için erdemli. Avrupa-ıçi mücadelede gelişen teknikler, Avrupa-dışı toprakları ve toplulukları fethetmek üzere yaygınlaştırdı ve Avrupa-dışı topraklar ile toplulukların fethinden elde edilen servet ve güç Avrupa-ıçi mücadeleden yayılmasında kullanıldı (McNeill 1984: 94-5, 100ff).

Bu kısır/erdemli döngüden ilk olarak en çok yararlanan devlet, kendiliğinden Avrupa ve Avrupa-dışı cephelelerdeki güç mücadelesinin kahramanı haline gelen tek devlet olan İspanya idi.

On altıncı yüzyıl boyunca İspanya'nın gücü diğer tüm Avrupa devletlerini hayli farklı bir şekilde geride bırakıyordu. Ancak modern yönetim sistemine pürüzsüz bir geçişi sağlamakta kullanıma imkânından hayli uzak olan bu güç, Habsburg İmparatorluk Sarayı ile Papalığın çözülmekte olan Orta Çağ yönetim sisteminden geriye kalanları kurtarma çabalarının bir aracı haline geldi.

Gerçekte ya çok az bir şey kurtarılabilir veya hiç bir şey korunamazdı, çünkü on beşinci yüzyılın ortalarından beri Avrupa güç mücadelesindeki önemli değişimler, ortaçağ yönetim

sisteminin çözümlene sürecini geri dönülmesi olanaksız bir noktaya ötesine taşınmıştı. Bu mücadelede, Kuzeybatı Avrupa'da kapitalist güç mantığını değişen ölçülerde territorial güç mantığının içine alan yeni güç gerçeklikleri ortaya çıktı. Sonuç, Fransız, İngiliz ve İsveç hanedan devletlerinde en iyi örnekleri görülen ve tek tek İspanya'nın gücüne erişememekle beraber birlikte olduklarında hiç bir eski ya da yeni merkezleşmiş siyasal yetke tarafından boyun eğdirilemeyen bütünleşmiş mini-impatorlukların kuruluşu oldu. İspanya'nın, Habsburg İmparatorluk Sarayı ve Papalıkla uyumlu bir biçimde bu yeni gerçeklikleri geriye çevirme ve bu değişimi kendine tabi kılma çabası başarısızlığa uğramakla kalmadı, aynı zamanda Hollanda egemenliğinin yükselişi ile Orta Çağ yönetim sisteminin nihai bir biçimde sona ermesinin koşullarını yaratan sistematik bir kaos durumuna dönüştü.

Çünkü çatışma, hızla Orta Çağ yönetim sisteminin düzenleme yeteneklerinin ötesine tımanrı ve Orta Çağ yönetim sisteminin kurumlarını bir çok yeni çatışma nedeni haline getirdi. Sonuç olarak Avrupa güç mücadelesi, Avrupalı yöneticilerin bir çoğunun ya da tümünün Orta Çağ yönetim sisteminin sınımlarından bir kazançları olmadığını, hatta bunun sürmesiyle salıplı oldukları herşeyi kaybedeceklerini anlamaya başladıkları sürekli bir ek-si-eşitlik oyunu haline geldi. Sistemin bütünündeki toplumsal çatışmanın Avrupalı yöneticilerin ortak güçlerine yönelmiş ciddi bir tehdit biçiminde aniden tımanması, bu düşüncelerin oluşumunda en önemli etkeni oluşturmaktaydı.

Marc Bloch tarafından da bir zamanlar yazıldığı gibi "modern Avrupa döneminin başlanmadaki köyü isyanları günümüz sanayi toplumlarındaki grevler kadar yaygındı" (Parker ve Smith 1985'ten alınmıştır). Ancak on altıncı yüzyılın sonlarında ve herşeyden önce on yedinci yüzyılın ilk yarısında, daha önce hiç görülmemiş bir biçimde yalnızca "işverenlere" karşı değil, aynı zamanda devletin kendisine karşı yönetilen isyanlar halindeki kentli ayaklanmaları bu kırsal huzursuzluğu şiddetlendirmiştir.

İngiltere'de Pürten Devrimi bu kırsal ve kenttsel isyan birleşiminin patlak vermesinin en dramatik örneğini oluşturmuştu, fakat hemen hemen tüm Avrupalı yöneticiler ya bu toplumsal kargaşadan doğrudan etkilenmişler ya da kendilerini onun ciddi tehdidi altında hissetmişlerdir (Parker ve Smith 1985: 12ff).

Toplumsal çatışmanın sistem ölçeğinde genişlemesi, yöneticiler arasında geçmişte ve o anda vuku bulan silahlı çatışmaların tımanmasının doğrudan bir sonucuydu. Avrupalı'nın büyük devletleri tarafından seferber edilen asker sayısı 1550'lerden 1640'lara kadar iki katı geçmiş, 1530'lardan 1630'lara dek yaklaşık yüz yıl içinde bu askerleri savaş alanına indirmenin maliyeti ortalama olarak beş kat artmıştır (Parker ve Smith 1985: 14). Korunma maliyetlerinin böyle yükselişi, uyruklar üzerinde sonradan bir çok on yedinci yüzyıl isyanının nedeni olan malî baskının hızla artmasına yol açtı (Steenngaard 1985: 42-4).

Güvenlik maliyetlerinin bu tımanışı ile birlikte ideolojik mücadelede de bir tımanış başgösterdi. Orta Çağ yönetim sisteminin daha ileri bir yönetim sistemine yerini bırakmak üzere çökmesi, *civitas regno eius religio* (hükümetin dininin hâkim olması) ilkesi gereği yukarıdan gelen bir dinsel yenilenme ve dinsel düzenleme karışımının ortaya çıkmasına neden oldu ki bu da halk arasında huzursuzluğu ve her iki düzenlemeye karşı isyanların doğuşunu hazırladı (Parker ve Smith 1985: 15-18). Yöneticiler dini, karşılıklı güç mücadelelerinin bir aracı haline çevirdiğçe, uyruklar da yöneticilerin yolunu izleyip dini, yöneticilerine karşı ayaklanmanın bir aracı haline getirdiler.

Son fakat en az öncekiler kadar önemli bir konu olarak yöneticiler arasında silahlı çatışmaların tımanışının, yöneticilerin savaş aygıtlarını elde etmelerinde, uyrukların ise yaşamlarını kazanmada en temel dayanak noktası olan, sınırları Avrupa dışına taşıyan ticaret ağlarını kesintiye uğratması gelmektedir. Ticaret malları siyasal egemenlik alanları boyunca taşımanın maliyetleri ve tehlikeleri önemli bir şekilde arttı ve geçim kaygısını gidermenin aracı olan ticaret metaı, savaş araçları malzemeleri biçti-

mine dönüştü. Ticarî akışın böyle bozulmasının ve biçim değiş-tirmesinin, on yedinci yüzyılın genel meşruiyet krizinin toplumsal ve ekonomik yansımalarını oluşturan serserilik sorununun ani artışına ve "insanların nafakalarını çıkarma" meselesinin büyümesine nüfus ve iklim etkenlerinin yapısından daha fazla etkide bulunduğunu varsaymak akla uygun gelmektedir (Braudel ve Spooner 1967; Romano 1985; Goldstone 1991'den alın-tı).

Halk ayaklanmalarına neden olan eğilimler ne olursa olsun sonuç, Avrupalı yöneticiler arasında uyruklarına karşı kendile-rinin ortak iktidar çıkarlarına sahip oldukları bilincinin yüksel-mesiydi. Genel krizin ilk aşamalarında I. James tarafından vur-gulandığı gibi, "krallar arasında başka bir çıkar bağı veya özel bir bağıntı bulunmasa da, uyrukların ayaklanmaları konusunda kralları birbirlerine bağlanmaya ve uyruklara karşı haklarını kullanmaya zorlayan kesin bir bağ" bulunmaktaydı (Hill 1958: 26'da zikredilmiştir). Normal koşullar altında bu "kesin bağ", hükümdarın yönetim biçimi üzerinde ya çok az etkide bulun-muş ya da onun üzerinde hiç etkisi olmamıştır. Fakat on yedinci yüzyıl ortasında olduğu gibi, yöneticilerin bir çoğunun ya da tümünün yetkesinin kendi uyrukları tarafından tehdit altına alındığı zamanlarda, yöneticiler arasındaki çekişmeler ve karşı-lıklı husumet, onların uyrukları üzerinde sahip oldukları kol-lektif gücün muhafazasındaki genel çıkarlarının gölgesinde kal-mıştır.

Birleşik Eyaletlerin Orta Çağ yönetim sisteminin yıkılması ve modern devletlerarası sistemin kurulması yolunda büyük ve güçlü bir hanedan devletleri koalisyonuna önderlik ederek egemen bir duruma gelmesi bu koşullar altında gerçekleşti. Orta Çağ yönetim sisteminin çözümlenmesinden en çok yarar sağlayanlar arasında başta gelen Kuzey Avrupa hanedan devletleri üzerinde güçlü bir entelektüel ve etik önderlik, Hollandalılar tarafından, İspanya'ya karşı verdikleri ulusal bağımsızlık mücadelesinin henüz başındayken kurulmuştu. Sistemik kaos Otuz Yıl Savaş-

ları boyunca arttığında "[d]iplomatik bağlar Hague'da örülüp orada çözülür [bir hale geldi]" (Braudel 1984: 203) ve Hollan-da'nın büyük bir Avrupa yanlısı yönetim sisteminin yeniden ör-gütlenmesine yönelik önerileri, İspanya'nın tamamen yalıtılma-sına dek Avrupalı yöneticiler arasında gittikçe artan sayıda taraftar buldu.

Böylece 1648 Westphalia Barışı ile yeni bir dünya yönetim sistemi ortaya çıktı:

Artık egemen devletler üzerinde bir örgütün veya bir yetkinin varlığı düşüncesi ortadan kalkmıştır. Bunun yerini, bütün devletlerin dünya ölçeğinde bir siyasal sistem kurduğu veya Batı Avrupa devletlerinin her ne şekilde olursa olsun tek bir siyasal sistem oluşturduğu düşün-cesi almıştır. Bu yeni sistem devletlerin üzerinde değil devletler ara-sında işleyen bir uluslararası hukuka ve devletler üstü değil devletler arası bir güçle belirlenen güçler dengesine dayanmaktadır. (Gross 1968: 54-5)

Westphalia'da yaratılan dünya yönetim sistemi aynı zamanda toplumsal bir amaç da taşımaktaydı. Yöneticiler, karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan topraklar üzerinde kendilerinin mutlak hükmetme haklarını meşrulaştırırken, sivil topluluk üyelerinin egemenler arasındaki çekişmelere taraf olmaması konusunda da bir ilke geliştirildi. Bu ilkenin en önemli uygulaması ticarî ilişki-ler alanındaydı. Ticaretin öntünde Otuz Yıl Savaşları boyunca kurulmuş olan engellemelerin kaldırılmasıyla ticaret özgürlü-ğünün yeniden sağlanmasını amaçlayan ifadeler Westphalia sistemini izleyen anlaşmalara eklenmiştir. Sonradan yapılan an-laşmalar da, savaş işiyle uğraşmayan insanların mülkiyet ve ti-caret haklarının korunmasının hükümdarlar tarafından tanın-ması gerektiğini belirledi. Böylece Kuzey İtalyan kent-devletleri sistemine özgü olan ticarî çıkarlarda misilleme yönteminin sı-rılandırılması (Sereni 1943: 43-9), Avrupa ulus-devletler siste-minin kural ve düzenlemelerinin oluşumuna giden yolu hazır-ladı.

Böylece, egemenler arasındaki çatışmanın uyrukların gün-

İlk yaşamları üzerindeki etkilerinin en aza indirildiği bir devletler-arası sistem kuruldu:

On sekizinci yüzyıl pek çok savaşa tanıklık etti; ancak bu dönem, Fransızca'nın ortak dil olarak tanınmasıyla başlıca Avrupa devletlerinin eğitimini sınıfın arasındaki ilişkinin dostluğa ve özgürlüğe dayananı açısından modern tarihin en çok "uluslararasılaşmış" bir dönem oldu ve siviller, kendi egemenleri savaşa alınmazlar, bir oraya bir buraya giderek birbirleriyle ticarî ilişkilerini serbestçe yürülebildiler. (Carr 1945: 4)

On yedinci yüzyıl başlarındaki sistemik kaos, böylece, yeni bir anarşi düzenine döndü. Savaş zamanında bile siyasal egemenlik alanları arasında barış içinde ticarî ilişkilerini yürütebilmeleri için özel girişime tanınan sınırlar hayli geniş bir özgürlük anlayışı, yalnızca hükümdarların ve uyrukların geçim kaynağı olan ve savaş araçlarının temel dayanağı olan malların teminindeki ortak çıkarlarını yansıtmakla kalmadı, aynı zamanda ölenemeyen sermaye birikimi sürecinde Hollanda kapitalist oligarşisinin özel çıkarlarını da temsil etti. Siyasal alanın sermaye birikimi yararmaya böylece yeniden düzenlenmesi, yalnızca modern devletler-arası sistemin değil, aynı zamanda bir dünya sistemi olarak kapitalizmin doğuşunu da belirledi. Bunun on beşinci yüzyılda Venedik önderliğinde değil de on yedinci yüzyılda Hollanda önderliğinde gerçekleşmesinin nedenleri enişilemeyecek kadar uzakta değildir.

Tüm diğer etkileri de içine alan en önemli neden, on beşinci yüzyıl sistemik kaosu, iki yüzyıl sonra Avrupalı hükümdarların ortaçağ yönetimin sisteminin sona ermesindeki genel çıkarlarını kavramaya iten yoğunluk ve büyüklüğe ulaşmamış olmasıydı. Venedikli kapitalist oligarşinin bu sistem içindeki durumunu o kadar iyiydi ki sistemin çöküşünden hiç bir şekilde çıkarı bulunmamaktaydı. Her halükârda İtalyan kent devletleri sistemi, kendisinin de içinde yer aldığı daha geniş dünya sistemi içindeki büyüklüğü güçlü taraflardan sürekli koparılarak oluşurulmuş bölgesel bir alt-sistemdi. Siyasal rekabet ve diplo-

matik ittifaklar alt-sistemle sınırlanmazdı. Bunlar, Kuzey İtalyan kapitalist oligarşilerini kalıcı bir biçimde savunma durumunda bırakan teritoryal yöneticileri sistematik bir şekilde harekete geçirdiler.

On yedinci yüzyılın başlarında ise sistemik kaosun yeniden canlanması, hem Avrupalı yöneticilerin güç mücadelelerinin ciddi olarak aktıcı bir şekilde getirilmesindeki genel bir çıkar, hem de bu genel çıkara hizmet etmede önderliği ele geçirmek için gerekli olan dürtü ve yeteneklerle donanmış bir kapitalist oligarşi yarattı. Hollanda kapitalist oligarşisi bir çok önemli açıdan Venedikli kapitalist oligarşinin bir kopyasıydı. Venedikli öncül-leri gibi Hollandalı kapitalist oligarşi de kapitalist güç manüvânın taşıyıcısıydı ve böylece güçler dengesinin yönetiminde ve diplomatik girişim ile diplomatik yeniliklerde önder durumundaydı. Bununla birlikte Hollandalı ve Venedikli kapitalistler arasındaki farklılık, Hollandalı kapitalist oligarşinin, Kuzey İtalyan kapitalist devletlerinin ortaya çıkmasıyla başlayan Avrupa güç mücadelesindeki büyük sıçramanın bir etkeni değil fakat bir sonucu olmasıydı. Bu fark bir kaç önemli sonucu ifade etmektedir.

İlk olarak, Hollandalı kapitalist oligarşinin Avrupa ve dünya politikasındaki işlevi, dolayısıyla güç alanı, Venedik'in sahip olduğu güç alanından çok büyüktü. Venedik'in serveti ve gücü, Venedik'in kontrolü dışında kalan daha büyük bir ticaret daire-sinde bir bağlantı durumunda olan Venedik ticaret daire-sine kuruluydu. Daha önce gördüğümüz gibi, daha dolambaçlı ticaret daireleri bu yerel bağlantıların yerine geçebilirdi ve geçmişte de. Oysa Hollanda'nın servet ve gücü, Hollandalı kapitalist oligarşinin, Cenevizli kapitalist oligarşi ile ittifak halindeki Portekizli ve İspanyalı toprağa bağlı hükümdarların Venedik'in servet ve gücünün yerine geçerek oluşturdukları deniz ticareti ve sömürge imperatorluklarını bölmesiyle ortaya çıkan ticarî ve mali ilişkiler ağı üzerinde kuruluydu.

Bu ticarî ve mali ilişkiler ağı, ne kolaylıkla etrafından dola-

şılabilir ne de yerine geçilebilir bir biçimde tüm dünyayı sardı. Aslında Hollandalı kapitalist oligarşinin servet ve gücü, ticarî ilişkilerden çok dünya malî ilişkiler ağı üzerindeki kendi denetimine dayanmaktaydı. Bu, Hollandalı kapitalist oligarşinin, rakip ticaret yollarının oluşturulması veya belirli bir ticaret yolu üzerinde rekabetin artması durumundan Venedikli kapitalist oligarşiden daha az etkilenmesi anlamına gelmekteydi. Uzun mesafeli ticaretteki rekabet artıkça, Hollandalılar kayıplarını telâfi edebildiler ve malî işlemlerde yeni kârı yatırım alanları bulabildiler. Dolayısıyla, Hollandalı kapitalist oligarşi, rekabetin üzerinde kalabilme ve rekabeti kendi lehine çevirme gücüne sahipti.

İkinci olarak, Hollandalı kapitalist oligarşinin çıkarları, Orta Çağ yönetim sistemindeki merkezi yetkililerin çıkarları ile Venedikli kapitalist oligarşinin olduğundan çok daha fazla, temelden bir çuşma içindedi. "Uzun" on altıncı yüzyıl tarihinin de gösterdiği gibi, Venedik'in serveti ve gücü, İmparatorluk Sarayı'nın ve Papalığın yitiminde olan gücünün oluşturduğu tehditten çok daha fazla bir biçimde, ortaçağ yönetim sisteminin çözümlenmesinden doğan güney- ve kuzey-batı Avrupa'nın hanedan devletlerinin artan gücünün tehdidi altındaydı.

Hollanda kapitalist oligarşisinin ise, aksine, Papa ile İmparatorun, İspanya'nın imparatorluk hakkı iddialarında somutlaştığı gibi devletlerüstü bir ahlaki ve siyasî otorite olma iddialarının sona ermesinde, ortaya çıkmakta olan hanedan devletleri ile güçlü ortak çıkarları bulunmaktaydı. İmparatorluk İspanyası'na karşı seksen yıl süren uzun bağımsızlık savaşının sonucu olarak Hollandalılar, hanedan hükümdarlarının ilk milliyetçilik isteklerinin savunucusu ve örgütleyicisi durumuna geldiler. Aynı zamanda Hollandalı kapitalistler, çuşmanın kendi servet ve güçlerinin ticarî ve malî temellerini ciddi bir biçimde sekteye uğratacak çizginin ötesine yayılmasını engellemek için sürekli olarak yöntemler ve araçlar bulmaya çalıştılar. Böylece, Hollandalı kapitalist oligarşi kendi çıkarlarının peşindeyken, yalnızca

ortaçağ yönetim sisteminin merkezi otoritelerinden bağımsızlığını elde edilmesinin değil, aynı zamanda artuk ortaçağ yönetim sisteminin getiremeyeceği banîta ortaya çıkacak olan bir genel çıkarın da önderi durumuna geldi.

Üçüncü olarak, Hollandalı kapitalist oligarşinin savaşma yeteneği Venedik oligarşisinin savaş yeteneğinden kat kat fazlaydı. Venedik kapitalist oligarşisinin yetenekleri, Venedik'in coğrafi konumuyla sıkı sıkıya bağlantılıydı ve özellikle "uzun" on altıncı yüzyılda savaş tekniklerinde gerçekleştirilen büyük atılımdan sonra şahip olduğu konunun dışında kullanılma olanakları sınırlıydı. Oysa Hollandalı oligarşinin savaş kabiliyeti, bu sürece başanlı bir biçimde cephe çizgisinde katılım temeline dayanmaktaydı. Gerçekte, Hollandalılar sadece sermaye birliğinde değil aynı zamanda askerî tekniklerin rasyonelizasyonunda da önder durumundaydılar.

Uzun bir süreden beri unutulmuş bulunan Roma askerî tekniklerini yeniden keşfedip mükemmelleştiren Orange Prensi Nassau'lu Maurice, on yedinci yüzyılın başlarında Hollanda ordusuna, iki yüzyıl sonra bilimsel yönetimin Amerikan sanayindeki başarıları kadar başarı kazandırdı (McNeill 1984: 127-39; vanDoom 1975: 9ff'den alıntı). Kuşatma teknikleri, (1) askerî iş gücünün etkinliğini artırmak, (2) savaş safları arasında disiplinin kolaylaştırılması ve (3) ordunun safları arasında disiplinin korunmasına kolaylaştırmak üzere değiştirildi. Yürüyüş ile silah aliyet haline getirildi. Ordu küçük taktik birimlere bölündü ve rütbeli ve rütbesiz subayların sayıları artırılarak emir-komuta düzeni akılcı bir duruma sokuldu:

Böylece bir ordu, öngörülemeyen durumlara karşı hassas ve az ya da çok zeki bir yanıt oluşturan merkezi bir sinir sistemi ile düzenli bir şekilde birbirine bağlı bir organizma haline getirildi. Her hareket yeni bir doğruluk ve hız düzeyine erişti. Askerlerin yürütiş kolunda ve ateş durumunda bireysel hareketleri kadar savaş alanındaki kıtaların hareketleri de eskiden hiç mümkün olmayan bir şekilde öngörülebilir ve denetlenebilirdi. İyi talim görmüş bir birimin her hareketi hesaba

kanlı savaşın her dakikasında düşünana karşı yönetilen kursun miktarı artırılabilir. Piyadelerin bireysel becerileri ve kararlılığı artık nadiren önem taşımaktaydı. Yiğitlik ve kişisel cesaret, zırhlı birliklerin alışkın hareket tarzı altında kaybolup gitmişti... Fakat, Maurice'in yönemiyle talim ettirilen birlikler savaşta kendiliklerinden üstün bir etkinlik sergilediler. (McNeill 1984: 130)

Bu yeniliğin önemi, İspanya tarafından kullanılan saha avantajlarını ortadan kaldırması ve böylece Avrupa'nın askerî yetenek oranlarını eşitleme eğilimi göstermesiydi. Bu yeni tekniklerin müttefikleri tarafından da kabul edilmesini faal bir biçimde teşvik eden Birleşik Eyaletler, Avrupa devletleri arasında geleceğin Westphalia Sistemi düşüncesini oluşturan süreklî bir eşitlik koşullarını yarattı. Üstelik, kuşkusuz ki böyle yapmakla Birleşik Eyaletler, mutlak hükümlanlık haklarını meşrulaşmaya arayışı içinde olan hanedan yöneticileri üzerinde entelektüel ve etik ildehliklerini güçlendirdiler.

Dördüncü ve son olarak, Hollandalı kapitalist oligarşinin devlet-kuruma yetenekleri Venedik oligarşisinin devlet-kuruma yeteneğinden çok üstündü. Venedik devletin örgütlenmesinde ve yönetiminde kapitalist çıkarların dışlayıcılığı Venedik gücünün ana kaynağıydı, fakat aynı zamanda bu gücün asıl sınırları da oluştunuyordu. Çünkü bu dışlayıcılık, Venedik oligarşisinin sırası ulkunun maliyet-yarar analizi ve ikili muhasebe ilkeleri tarafından oluşturulan sınırlar dışına çıkmasına izin vermedi. Başka bir deyişle, bu dışlayıcılık Venedik yöneticilerini, içinde yer aldıkları dünyaya sistemini parçalara ayıran siyasal ve toplumsal konulardan uzak tuttu.

Hollanda kapitalist oligarşisinin devlet-kuruma yetenekleri ise aksine, İspanya imparatorluk idaresinden uzun bir kurtuluş mücadelesi içinde yavaş yavaş gelişti. Bu mücadelede başarıya ulaşmak için Hollanda kapitalist oligarşisi hanedan çıkarları (Orange Hanedanı) ile ağırdan alarak bir ittifak geliştirmeli ve gücü paylaşmalı ve halk isyanı (Kalkınım) tehlikesini göze almalıydı. Sonuç olarak Hollanda devleti içindeki kapitalist oli-

garşinin kayıtsız şartsız gücü, Venedik devleti içindeki oligarşinin mutlak gücünden çok daha azdı. Ancak tam da bu nedenden dolayı, Hollanda'nın yönetici grubu, Avrupa güç mücadelesine konu olan sorunları ortaya çıkarmada ve çözmeye Venedikli yöneticilerden çok daha fazla hareket yeteneği geliştirdi. Böylece Birleşik Eyaletler, Venedik'ten daha çok kapitalist olmak yerine daha az kapitalist olmaları nedeniyle hegemonyaya duruma gelebildiler.

İngiliz Hegemonyası ve Serbest Ticaret Emperyalizmi

Hollanda kendi yarattığı sistemi hiç yönetmedi. Westphalia sistemi uygulamaya geçmez Birleşik Eyaletler henüz elde ettiği dünya gücü statüsünü yitirmeye başladı. Yarım yüzyıldan fazla bir süre Hollanda, yeni ortaya çıkmış bulunan Westphalia sistemi devletlerine belirli bir yönde önderlik etmeye devam etti - ancak bu önderlik belirli bir yönde, anonim şirket sözleşmeli firmalar ve devlet gücü tarafından desteklenen deniz aşırı ticaret yayılma yönünde bir liderlikti. Böylece bu liderlik, tipik olarak önderin istegine rağmen önderlik olarak adlandırıldığımız liderlik görünümündeydi, çünkü Hollanda'nın gücünü arttırmak yerine onu zayıflatan bir liderlikti. Dolayısıyla Hollanda'nın dünya hegemonyası, oluşur oluşmaz çözülmeye başlayan hayli kısa ömürlü geçici bir oluşumdur.

Dünya gücü açısından yeni yönetin sisteminden faydalanan başlıca devletler, Birleşik Eyaletler'in eski müttefikleri olan Fransa ve İngiltere'ydiler. Gelecek yüzelli yıl - İngiliz-Hollanda Savaşlarının 1652'de başlangıcından (Westphalia sisteminin kuruluşundan yalnızca dört yıl sonra) Napolyon Savaşlarının 1815'de sona ermesine dek - devletlerarası sistem bu iki büyük devletin dünya gücü için yapıtıkları mücadele tarafından belirlendi.

Bu uzun ve yıpratıcı çatışma, kimi yönlerden "uzun" on altıncı yüzyıl mücadelesinin aşamalarına benzeyen ve kısmen birbirini üzerine örtüşen üç aşamada gelişmiştir. Birinci aşama, bir

İkinci Bölüm ENDÜSTRİ DEVRİMİ

«Bu gibi gelişmeler işleyişleri, nedenleri ve sonuçları ne olursa olsun, son derece yararlıdır ve her nereye gitseniz insanları düşünmeye sevkette erdemli olan çok zeki ve faydalı bir kimsenin yeteneklerine hizmet ederler.....
İnsanları atalarının yoluna tıpkı tıpkısına, hiç araştırıp düşünmeden, tutkusuzca bağlayan bu sınıfsızlık, uysuk ve budalaca ligisizlikten, tembel immalilikten kurtul. Hayatın bütün yollarında Brindley, Watt, Priestley, Harrison, Arkwright gibi adamların eserlerinden ne fikir sistemleri, nasıl bir uğrama ruhu ve nasıl bir gaba kitlesi ve gücü fıskarmıştır
Watt'ın buhar makinesini görüp de kendi uğrasına daha büyük bir canlılıkla sarılmayacak bir insan, hayatın hangi yolunda bulunabilir?»

Arthur Young, *Tours in England and Wales*

«Bu kirliliğün suyunun insanlık tarihinin en büyük akıntısı dünyayı gübrelemek için taşıyor. Bu iğrenç lağundan saf altın akıyor. Burada insanlık en mükemmel ve hayvanî gelişmesine erişiyor; burada uygarlık mucizelerini yaratıyor ve uygar insan neredeyse bir vahşiye dönüşüyor.»

A. de Tocqueville 1835'de Manchester üzerine söylediklerinden?

Endüstri Devrimi ile başlayalım, yani Britanya ile. Bu ilk bakışta kaprisli bir çıkış noktasıdır. Çünkü en azından İngiltere'nin dışında, bu devrimin etkileri bariz ve şaşmaz bir şekilde bir hayli geç tarihlere kadar kendilerini incelediğimiz dönemde hissettirmemişlerdir. Endüstri Devrimi'nin etkileri kesinlikle 1830'dan önce değil, belki 1840'dan önce de değil, ya da aşağı yukarı o siralarda ortaya çıkmıştır. Para ağının (bu deyişi Carlyle çikarmıştır) amansız altın ve kâğıt bağlarından başka bütün toplumsal bağların çöktüğü bir dünyada, kapitalist toplumun yükselişinin ağırlığını açıktan açığa edebiyat ve güzel sanatlar üstüne koyuşu, ancak 1830'lardadır. Yükselişinin en olağanüstü edebî anıtı olan Balzac'ın *Censédie Humaine*'i işte bu onyımla ürünüdür. Endüstri Devrimi'nin toplumsal tesirleri üstüne belibaşlı resmî ya da gayri resmî büyük yayın seli ancak 1840'larda ak-maya başladı. İngiltere'de yayınlanan *Bluebook*'lar* ve istatistikî araştırmalar, Villermé'nin *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers* (İşçilerin Maddî ve Manevî Durumlarının Tablosu), Engels'in (*Condition of the Working Class in England* (İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu) *Ducpetiaux*'un Belçika'daki çalışması ve Almanya'dan İspanya'ya ve ABD'ye kadar her yerde üzgün ve afallamış daha pek çok gözlemcinin eserleri bu çalışmalara başlıcalardı. Endüstri Devrimi'nin yarattığı proletarya ve şimdilerde onun toplumsal hareketleriyle birleşen Komünizm —Komünist Manifestosu'nun hayaleti— Kit'a Avrupası'nda ancak 1840'larda bir baştan bir başa iler-

* İngiliz Parlamentosu'nun resmî yayınlarına, mavi kapakların dan ötürü böyle denir (ç.n.).

lemeye başlamıştı. Endüstri Devrimi'nin yalnızca adı bile Avrupa üzerindeki nisbeten gecikmiş tesirini aksettirir. Endüstri Devrimi dediğimiz olay Britanya'da adından önce de vardı. Kendileri de daha önce eşi görülmemiş bir grup oluşturan İngiliz ve Fransız sosyalistleri bu adı, muhtemelen, Fransız siyasi devrimine benzetme yoluyla, ancak 1820'lerde icad etmişlerdir.³

Yine de, başlıca iki nedenle Endüstri Devrimi'ni daha önce gözönüne almahyız. Çünkü bir kere, Endüstri Devrimi, su götürür bir deyişle Bastille'nin zaptından önce «patlak vermiş»tir. İkinci olarak da, Endüstri Devrimi'ni anlamadan, incelediğimiz dönemin bildik kişilerinin ve olaylarının yer aldığı tarihin kişilik-dışı büyük dalgasını, ahenginin eşitsiz karmaşıkğını kavrayamayız.

«Endüstri Devrimi patlak verdi» ifadesi ne anlama gelir? Bu, 1780'lerde bir zaman ve insanlık tarihinde ilk defa, insan toplumlarının üretici gücünün köstekleyici prangalarından kurtarılması demektir. Bu devrimle insan oğlu artık mal ve hizmetlerin sürekli, hızlı ve günümüze kadar uzanan sınırsız ölçüde çoğaltılması kaabili-yetine sahip hale gelecekti. Çağımızda iktisatçıların teknik bir terimle «kendi kendini besleyen bir büyümenin kalkış noktası» diye adlandırdıkları şeydir, bu. Daha önce hiçbir toplum, endüstri öncesi bir toplumsal yapının, yetersiz bir bilim ve teknolojinin, dolayısıyla da sürekli çöküş, kıtlık ve ölümlerin üretime koyduğu tavani delip geçememişti. Bu «kalkış» (*take-off*) elbette ki, zeleler ve büyük göktaşları gibi bilimden anlamayan dünyayı ansızın şaşırta n olgulardan biri değildir. Avrupa'daki «tarihöncesi» tarihinin zevkine ve ilgi alanının özelliğine bağlı olarak, daha öncelere değilse bile, İ.S. 1000 yıllarına kadar geri götürülebilir. Daha önceki yani XIII. ve XVI. yüzyıllar ile XVII. yüzyılın son onyıllarındaki

havalanma tesebbüsleri de, ördük yavrularının uçuş denemeleri kadar acemiye ohnaka birlikte, «endüstri devrimini» adı verilerek övülmüştür. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren «kalkış» için hız toplama süreci açık seçik bir biçimde gözlemlenebilir. Öyle ki, eski tarihçiler Endüstri Devrimi'ni 1760 yılından başlatma eğilimini göstermişlerdir. Fakat dikkatli araştırmalar çoğu tarih uzmanlarını bu sürece damgasını vuran kesin tarih olarak 1760'lar yerine 1780'leri almaya yöneltmiştir. Çünkü, «kalkış» noktasını işaretleyen tüm istatistik göstergeleri o yıllarda ani, keskin, neredeyse dik bir şekilde yukarı dönmüşlerdir. Ekonomi adeta havalanmış, uçuşa geçmiştir.

Bir zamanlar muhafazakâr tarihçiler arasında bir endüstri devriminin varlığını yadsınma ve onun yerine «hızlandırılmış evrim» gibi yavan deyimler koyma modası vardı. Muhtemelen kundakçı kavramlara karşı durulan belli bir çekingenlikten kaynaklanan bu tutuma rağmen, bu süreci Endüstri Devrimi diye adlandırmak hem mantığa hem de yerleşik geleneğe uygundur. 1780'lerde ya da ona yakın tarihlerdeki ani, niteliksel, köklü (temel) dönüşüm bir devrim değil idiyse, bu sözcüğün hiçbir sağduyulu anlamı yok demektir. Endüstri Devrimi gerçekte başı ve sonu olan bir olay değildi. Ne zaman «tamam»landığını sormak anlamsızdır. Çünkü Endüstri Devrimi'nin özü, devrimci değişimin bundan böyle kural haline gelmesiydi. Endüstri Devrimi hâlâ devam etmektedir. Olsa olsa ekonomik dönüşümlerin ne zaman endüstrileştigini, teknik deyişle «olgun bir endüstri ekonomisi» kuracak ölçüde ilerlediğini sorabiliriz. Bununla kabaca, eldeki imkânların elverdiği derecede istenilen herhangi bir şeyi üretebilecek, yüksek düzeyde endüstrileşmiş bir ekonomi kastedilmektedir. Britanya'da ve dolayısıyla dünyada, endüstrileşmenin bu başlangıç dönemi

muhtemelen kesine ölçüde bu kitabın incelediği dönemle denk düşmektedir. Çünkü Endüstri Devrimi 1780'lerdeki «kalkış»la başlamışsa, Britanya'da 1840'larda demiryollarının inşası ve büyük bir ağır endüstrinin kurulmasıyla sonuca vardığını söylemek de akla yakındır. Fakat devrimin kendisi yani «kalkış» dönemi, böyle konularda ne kadar kesin konuşulabilirse o kadar kesinlikle, muhtemelen Fransız Devrimi ile çağdaş ama ondan biraz önce 1780 ile 1800 arasındaki yirmi yıllık döneme tarihlenebilir.

Nasıl hesaplanırsa hesaplanırsın, bu devrim en azından tarımın ve kentlerin icadındanberi, dünya tarihinin muhtemelen en önemli olayıydı ve bu olayı Britanya başlatmıştı. Bunun bir rastlantı olmadığı apaçık ortadadır. XVIII. yüzyılda Endüstri Devrimi için öncülük yarışı yapılsaydı, buna gerçekte bir tek yarışçı katılabilecekti. Doğrusu Avrupa'da, Portekiz'den Rusya'ya kadar tüm aydınlanmış monarşilerde, zeki ve ekonomik görüşleri hiç de safdâne olmayan ve hepsi de «ekonomik büyüme» ile en az günümüzün yöneticileri kadar ilgili bakanlar ve kamu görevlileri, pek çok smai ve ticari ilerlemeyi desteklemekteydi. Endüstri tesisleri Britanya endüstrisinin dünya çapındaki devrimci etkisini gösterebilmek için fazla kışkırtılmakla birlikte, Saksonya ve Liège piskoposluğu gibi bazı ufak devletler ve bölgeler, gerçekten gözahçı bir biçimde endüstrileştiler. Fakat bu nokta açık seçik görülüyor ki, Britanya ile gelecekte en büyük rakibi olacak ülkenin, devrim öncesinde bile, toplam üretim ve ticaret hacimleri hâlâ oranlanabilir olsa da, Britanya'nın **adam başına** (per capita) üretim ve ticareti, daha o zamandan Fransa'nın pek çok ilerisindeydi.

Britanya'nın ilerliği, heryerden kaynaklanıyorsa, bilimsel ve teknolojik üstünlüğünden değildi. Fransa doğa

bilimlerinde hemen hemen kesinlikle Britanya'nın önünde gidiyordu. Bu Fransız Devrimi'nin en azından matematik ve fizikte çok keskin bir biçimde vurguladığı bir üstünlüktü. Çünkü Fransız Devrimi bilimi Fransa'da teşvik ederken, İngiltere'de gerici bu bunları kuşkuyla karşıyorlardı. Toplumsal bilimlerde bile Britanyalılar, iktisat bilimini başlıca bir Anglo-Sakson konusu yapan ve böylece sürdüren o üstünlükten henüz pek uzaktılar. Ama burada Endüstri Devrimi bunları tartışmasız olarak ilk sıraya koydu. 1780'lerin iktisatçısı Adam Smith'i okudu ama aynı zamanda, belki daha bile çok yararlanarak, Fransız fizyokratlarını ve millî gelir hesapçıları Quesnay'ı, Turgot'yu, Dupont de Nemours'u, Lavoisier'yi ve belki de bir iki İtalyan iktisatçısını da okurdu. Fransızlar daha özgün icatlarda bulunuyorlardı. Örneğin, Britanya'da yapılmış herhangi bir benzerinden daha karışık olan Jacquard dokuma tezgâhı (1804) ve daha nitelikli gemiler gibi. Almanlar Britanya'da bir benzeri bulunmayan Prusya'nın Bergakademie'si gibi teknik eğitim kurumlarına sahiptiler; Fransız Devrimi de Ecole Polytechnique gibi eşsiz ve göz kamaştırıcı bir kurum yaratmıştı. İngiliz eğitim sistemi, katı köy okulları ve Calvinci İskoçya'nın sade, fırtınalı ve demokratik üniversitelerinin güneydeki ülkeye aktığı James Watt, Thomas Telford, Loudon Mc Adam, James Mill gibi parlak, çalışkan, yükselme hırslı ile dolu ve akılcı genç adamlardan oluşan bir ırnak ile eksikliklerini bir ölçüde gidermesine rağmen, tatsız bir şaka idi. İngiltere'nin sahip olduğu yegâne iki üniversite, Oxford ve Cambridge, entellektüel açıdan değersizdi. Uyuşuk özel okullar ile resmî liseler de öyleydi; bunun tek istisnası Angalikan eğitim sisteminin dışında tutulan Dissenterler'in* kurduğu akademi. İngiliz kilisesinin otoritesini kabul etmeyen muhalif bir mezhep (ç.n.).

demilerdi. Öğullarının eğitilmesini isteyen aristokrat aileler bile, özel öğretmenlere ya da İskoç üniversitelerine bel bağlıyorlardı. XIX. yüzyılın başlarında, Quaker* Lancashire'in ve onu izleyen Anglikan rahiplerinin bir çeşit okuma yazma seferberliği başlatmasından önce, hiçbir ilk öğretim sistemi yoktu. Din adamlarının böyle teşebbüslere önyak olmaları da, İngiliz eğitimini bundan böyle ebediyen mezhep kavgalarının yer aldığı bir alan haline getirmiştir. Toplumsal korkular yoksulların eğitimini köstekliyordu.

Bereket versin ki, Endüstri Devrimi'ni yapmak için pek az entellektüel incelik gerekliydi.** Bu devrimin teknik icatları, atöyelerinde deney yapan son derece alçak gönüllü ve zeki zenaatkârların gücünü ya da doğramacıların, fabrika ustalarının, çilingirlerin imalât kabiliyetlerini aşmayan nitelikteydi: uçan mekik, Spinning Jenny adı verilen büküm aygıtı ve mule denilen masura makinesi. Bilimsel yünden en gelişkin makine olan James Watt'ın dönüş hareketli buhar makinesi (1784), bu yüzyılda zaten çoktandır bilinen fizikten daha fazlasını gerektirmeyen * 1850 yılında G. Fox tarafından kurulan Dostlar Derneği adı mezhebin üyesi (ç.n.).

** İngilizler'in sıvası hayatlarında, bu işi her ne kadar bilgiçlik taslayarak sürdürüyor olsalar da, eski çağ yazarlarının eserlerinden zengin bir hazine türettiklerini görmek pek hoşdur. O kadar ki, parlamento hatipleri sık sık eski metinlerden faydalı bir amaçla alıntılar veriyorlar ve bu uygulama Meclisleri'nde hem beğeniliyor hem de etkisiz kalıyordu. Öte yandan, endüstriyel eğitiminin ağır bastığı ve dolayısıyla halka bu uğraşları ileriye götüren bilim ve sanatları öğretmek gereğinin apaçık olduğu bir ülkede, bu konuların gençlere dönük eğitimin müfredat programlarında yer almayışına hemen hiç dikkat edilmedi, insanı ancak hayrete düşürür. Bununla birlikte, uğraşları için gerekli biçimsel eğitimden hemen hiç geçmemiş insanların ne çok şeyler başardıklarını görmek de, eşit ölçüde şaşırtıcıdır.* W. Wachsmuth, Europäische Sittengeschichte 5. 2 (Leipzig), s. 736.

miyordu. Buhar makinesine uygun «teori» ex post facto (olaydan sonra) olarak ancak 1820'lerde Fransız Carnot tarafından geliştirildi; ve bir çok kuşaklar boyunca buhar makinelerinin uygulanması kullanımı için özellikle madenlerde bu teoriye dayanılabilmisti. Müsait şartlar sağlandığında Endüstri Devrimi'nin belki kimya endüstrisindeki dışındaki teknik yenilikleri adeta kendi kendilerini gerçekleştiriyorlardı. Bu, ilk endüstricilerin çoğu kez bilimle ilgilenmedikleri ve bilimin yarattığı uygulamaya ilişkin yararları kollamadıkları anlamına gelmez.⁴

Fakat, müsait şartlar Britanya'da gözle görülür bir biçimde mevcuttu. Britanya'da ilk kez bir kralın halkı tarafından resmen yargılanıp idam edilmesinden ve kişisel kâr sağlama ile ekonomik gelişmenin hükümet politikasının en yüce hedefleri olarak kabul edilmesinden bu yana yüzyıldan fazla zaman geçmişti. Çünkü, Britanya'nın tarım meselesine getirdiği benzersiz devrimci çözüm, daha o zamandan uygulanmaya başlanmıştı bile. Görece bir avuç tüccar kafalı toprak sahibi daha o tarihlerde toprağı hemen hemen tekellerine almışlardı; kiracı çiftçiler bu arazileri topraksız ya da küçük toprak sahibi köylüleri çalıştırarak işliyorlardı. En eski kollektif köy ekonomisinin bir çok kalıntıları, Kapatma (Çitleme) Yasaları (Enclosure Acts : 1760-1830) ve özel sözleşmelerle silinip süpürülme bekliyordu hâlâ. Ama artık Fransız Alman ya da Rus köylüsünden söz edebiliğimiz anlamda bir «Britanya köylüsü»nden güçlükle söz edebiliriz. Çiftçilik, daha o zaman büyük ölçüde pazar için yapılıyordu. Endüstriyel imalat ise, feodal olmayan kırsal araziye bir baştan bir başa çoktan yayılmıştı. Tarım daha o zamandan bir endüstrileşme çağındaki üç temel işlevini sürdürmeye hazır: hızla çoğalan tarım dışı nüfusunu beslemek için üretimi ve üretkenliğı arttırmak; kentler

ve endüstriler için geniş ve gitgide artan bir gizli işgücü fazlası sağlamak; ekonominin daha çağdaş kesimlerinde kullanılmak üzere sermaye birikimi için bir mekanizma geliştirmek. (Orta iki işlev Britanya'da, muhtemelen, daha az önemliydi: normal olarak halkın büyük çoğunluğunu oluşturan tarımsal nüfustan yeterince geniş bir piyasa yaratmak; sermaye malları ithaline yardımcı olacak bir ihracat fazlası sağlamak.) Dolaylı toplumsal sermayenin yani alt yapı yatırımlarının hatırı sayılır bir kesimi, ekonomiyi bir bütün olarak, sarsıntısız bir biçimde ileri götürmek için elzem pahalı genel donanım, özellikle gemi yapımı, liman tesisleri, kara, ve su (kanal) yollarının geliştirilmesi alanlarında yaratılmaktaydı. Siyaset ise çoktan kârın gerekliliklerine göre ayarlanmıştı. İş adamlarının kendilerine mahsus talepleri öbür yerleşik çıkar çevrelerinin direnişiyle karşılaşılabildi; nitekim, ileride göreceğimiz gibi, tarımcılar 1795 ile 1846 yılları arasında endüstricilerin ilerlemesini köstekleyebilecek son bir engel de kuracaklardı. Bu böyle olsa da, paranın yalnız sözünün geçmekle kalmayıp devleti yönettiği de genel kabul görmüştü. Endüstricilerin toplumun yöneticileri arasına kabul edilmeleri için sahip olmaları gereken tek şey, yeterince paraydı.

İşadamları kuşkusuz daha çok para kazanma süreci içindeydiler. Çünkü, XVIII. yüzyılın büyük bir kısmı Avrupa'nın çoğu ülkeleri için bir refah ve rahat rahat yayılma dönemi idi; Voltaire'in yarattığı Dr. Pangloss'un mutlu iyimserliğinin gerçek ekonomik dayanağı buydu. Şimdi bu genişlemenin, hafif bir enflasyonun da yardımıyla, er geç nasıl olsa bir türlü endüstri öncesi ekonomi ile endüstriyel ekonomiyi birbirinden ayıran eşikten öteye iteceği ileri sürülebilir. Fakat sorun pek öyle basit değildir. XVIII. yüzyılda gerçekleşen endüstriyel yayılmanın çoğu, gerçekte, hemen ya da görülebilir

gelecekte endüstri devrimine, yani o da artık kendi payına mevcut talebe bağımlı olmayacak ve kendi pazarını yaratacak kadar büyük miktarlarda ve çok hızla azalan maliyetlerle üretim yapan, makineleşmiş bir «fabrika sistemi»nin yaratılmasına varmamıştır.* Örneğin bu dönemde orta İngiltere ve Yorkshire'daki inşaatçılık ya da çeşitli çiviler, kapkacak, bıçaklar, makaslar vb. metal ev eşyaları üreten bir çok küçük kapsamlı endüstriler çok büyük bir hızla genişlediler. Ama hep varolan piyasanın bir işlevi olarak yayıldılar. 1850'de, 1750'dekinden çok daha fazla üretimde bulunulurken, temelinde yine eski yöntemlere itibar ediliyordu. Gerekliliği olan, herhangi bir tür yayılma değil fakat Birmingham yerine Manchester'i yaratan özel bir tür yayılma idi.

Dahası var, öncü endüstri devrimleri özel bir tarihten itibaren gerçekleşmişlerdir. Bu tarihten itibaren ekonomik büyüme, sayısız özel girişimci ve yatırımcının, her biri, malı en ucuz pazarda satın alıp en pahalıya satmak olan çağın birinci buyruğu tarafından yönetilen ve birbirlerini çaprazlamasına kesen bunalmışlardan geçit arayıcı kararları ile ortaya çıkıyordu. En yüksek kârın, daha bildik (ve geçmişte daha kârlı olan) iş faaliyetlerinden çok endüstriyel devrimi örgütlemekle elde edilebileceğini nasıl keşfedeceklerdi? Henüz hiç kimsenin bilmediği bir şeyi, endüstri devriminin kendi piyasalarının genişlemesinde eşî görülmemiş bir hızla yaratılacağını nasıl öğreneceklerdi? Bir endüstri toplumunun belli başlı toplumsal kurumları —XVIII. yüzyılın son yıllarının İngilteresi'nde hemen hemen kesin-

* Modern motor endüstrisi bunun iyi bir örneğidir. Motor endüstrisinin günümüzdeki hacmine ulaşmasının nedeni, 1890'lardaki otomobil talebi değil, o zamanki endüstrinin otomobillere yönelik modern kitle talebini yaratan, ucuz otomobiller üretme kapasitesidir.

likle olduğu gibi, önceden kurulmuş olduktan sonra bunların gereksindiği iki şey vardı: birincisi, gerekirse, oldukça ucuza malolacak ve basit yeniliklerle birlikte, üretim hacmini hızla büyütecek imalatçı için daha o zaman olaganüstü ödüller sunan bir endüstri; ikincisi, tek bir üretici devletin geniş ölçüde tekeline alacağı bir dünya piyasası.*

Bu düşünceler bazı yönlerden incelediğimiz dönemin bütün ülkeleri için geçerlidir. Meselâ, bu ülkelerin hepsinde, endüstriyel gelişmenin önderliğini kitlelerce tüketilen malları münhasıran değilse bile başlıca doküma (tekstil)⁶ üreten imalatçılar ele geçirmişti. Çünkü, daha o zamandan, bu gibi mallar için bir kitle piyasası vardı ve işadamları bunun yayılma imkânlarını açık seçik görebiliyorlardı. Bununla birlikte, başka yönlerden bunlar bir tek Britanya için geçerlidir. Çünkü öncü endüstriciler en zor sorunlarla yüz yüze gelirler. Britanya bir kez endüstrileşmeye başlayınca, öteki ülkeler öncü endüstri devletinin başlattığı hızlı ekonomik yayılmanın yararından faydalanmaya başlayabilirlerdi. Üstelik, Britanya'nın başarısı onunla nelerin gerçekleştirilebileceğini kanıtlamış oluyordu, artık Britanya'nın teknolojisini taklit edilebilir ve Britanya becerisi ile sermayesi ithal edilebilirdi. Kendi icatlarını yapamayan Saksonya doküma endüstrisi, İngiltere'dekileri —bazen İngiltere makinistlerinin gözetimi altında— kopya etti. Kıt'a Avrupası'na meraklı Cockerill'ler gibi İngilizler, Belçika ve Almanya'nın çeşitli bölgelerinde yerleştiler. 1789 ile 1848 yılları

* Satın alma gücü, ancak, adam başına gelir, ulaşım giderleri, ticaret üstündeki sınırlamalarla birlikte yavaş yavaş yayılmıştır. Fakat piyasa genişliyordu ve hayatî mesele, tüketim mallarında belli bir kitle üretimi yapan üreticinin, bu pazarın mallarının hızlı ve sürekli üretimine geçmelerine yetecek kadar büyük bir bölümünü ne zaman ele geçireceğiydi.⁵

arasında, Avrupa ve Amerika, Britanyalı uzmanlar, buhar motorları, pamuk makineleri ve yatırımlarıyla oldu taşı.

Britanya bu ve benzeri imtiyazlardan hiç yararlanmadı. Öte yandan, rakiplerinin pazarlarını zaptetmeye yetecek güçlü bir ekonomiye ve saldırgan bir devlete sahipti. Aslında, yüzyıldır süregelen İngiliz-Fransız düellolarının kesin sonucunu belirleyen evresi olan 1793-1815 savaşları, bir kereye kadar genç ABD'nin dışında Avrupa'ya olmayan dünyadan bütün rakiplerini filen temizledi. Dahası, Britanya'nın kapitalist koşullar altında öncü endüstri devrimine bir biçimde uyruveren bir endüstri ve buna izin veren bir ekonomik konumu vardı: pamuk endüstrisi ve sömürgeci yayılma.

II

Bütün öteki pamuk endüstrileri gibi, Britanya'nınki de, kökeninde deniz aşırı ticaretin bir yan ürünü olarak gelişmişti. Dış ticaret bu endüstrinin ham maddesini (ya da daha doğrusu ham maddelerinden birini) diyelim, çünkü başlangıçta söz konusu olan, pamuk ve ketenin karışımıyla elde edilen *fustivan* (dimin) bezi idi) ve Hint pamukları ya da Avrupalı imalatçıların kendi taklitleriyle ele geçirmeye kalkışacakları pazarları tutan *calicoe* ları (patiskaları) sağlıyordu. İşin başında iyi ve öznel mallardan çok, rekabete elverişli ucuz ve kaba olanları tırebilidikleri halde, pek başarılı olamadılar. Bununla birlikte, neyse ki, yün ticaretinin eskiden kurulmuş ve güçlü yerleşik çıkarları, Hindistan'dan gelen *calicoe* ların ithalının, sürekli olarak yasaklanmasını sağlayabiliyordu. (Oysa, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın salt ticarî

çıkarları, Hindistan'dan olabilecek en büyük miktarlarda *calicoe* ihrac etmeye çalışmaktaydı.) Böylece yerli pamuk endüstrisinin yerine konulabilecek öbür dokuma alanlarına bir yaşama olanağı tanınmış oldu. Yüнден daha ucuz, pamuklu ve pamuk karışımı mallar anavatanda kendilerine küçük ama yararlı bir pazar edindiler. Fakat bunlar, başlıca hızlı gelişme fırsatlarını deniz aşırı ülkelerde bulacaklardı.

Sömürgelemlerle ticaret pamuk endüstrisini yarattı ve onu beslemeye devam etti. Bu endüstri XVIII. yüzyılda belli başlı sömürgelemlerle bağlantılı limanların, Bristol'un, Glasgow'un ama özellikle köle ticaretinin büyük merkezi olan Liverpool'un kıyısından içerdeki bölgelerinde (hinterland) gelişti. Bir insanlık dışı ama hızla yayılan köle ticaretinin her safhası pamuk endüstrisini daha da teşvik etti. Gerçekten, bu kitabın ilgilendiği dönemin başından sonuna kadar kölelik ve pamuk birlikte yürüdü. ler. Afrikalı köleler, hiç değilse bir ölçüde, Hindistan'ın pamuklu malları ile satın alınıyordu; ama bunların sağlanması, Hindistan içinde ya da çevresinde patlak veren savaş ya da ayaklanmalar ile sekteye uğrayınca, Lancashire onun yerini almayı başardı. Kölelerin götürüldüğü Antil Adaları'ndaki plantasyonlar Britanya Endüstrisi için gerekli ham pamuğu sağlıyordu ve bunun karşılığında plantasyon sahipleri de Manchester'in damalı pamuklarını satın alıyorlardı. «Kalkış»tan biraz önceki ne dek, Lancashire'in pamuk ihracatının ezici çoğunluğu, Afrika ve ABD piyasalarına girmekteydi.⁷ Lancashire, daha sonraları, köleliğe olan borcunu, onu koruyarak ödeyecekti. Çünkü 1790'lardan sonra Birleşik Devletler'in güneyindeki köle plantasyonları, ham pamuğunun büyük çoğunluğunu sağladıkları Lancashire fabrikalarının doymak bilmez ve fitze hızıyla yükselen talepleriyle beslenmiş ve daha genişlemişti.

Pamuk endüstrisi, sıkı sıkıya bağlı olduğu kolonilerle ticaret sayesinde bir plânör gibi havalandırıldı — bu öyle bir ticaretti ki, yalnızca büyük olma kalmıyor, girişimciyi bunu karşılayacak devrimci teknikleri benimsemeye teşvik eden hızlı bir yayılmayı da vaadediyordu. 1750-69 yılları arasında Britanya pamuklu kumaşlarının ihracaatı on katından fazla arttı. Böylesi durumlarda, pazara en büyük miktarlarda damalı pamuklularıyla ilk gelenin kazandığı ödülleri, astronomik ve teknolojik maceraların risklerine değecek ölçüdeydi. Fakat, denizasırlı pazarlarla özellikle içlerindeki yoksul ve geri «az gelişmiş bölgeler» zaman zaman dramatik bir biçimde yayılmakla kalmadı, belirgin hiçbir sınır olmadan, sürekliliği bir biçimde de genişledi. Kuşkusuz, bunun herhangi bir belirli kesimi tecrid edilmiş olarak göz önüne alınrsa, endüstri ölçütleriyle küçüktü ve farklı «ilerlemiş ekonomiler»in, rekabeti, herbiri için, bunu daha da küçültüyordu. Yine de, daha önce gördüğümüz gibi, bu ilerlemiş ekonomilerden birinin yeterince uzun bir süreyle bulunmaması, ya da nerde var hepsini, tekelleştirmeyi becermediği varsayılırsa, o zaman gelişme olanakları gerçekten sınırsız oluyordu. İşte, Britanya Hükümeti'nin saldırgan desteği ile Britanya pamuk endüstrisinin başladığı tam budur. Satışlar açısından Endüstri Devrimi, 1780'lerdeki bir iki başlangıç yılı dışında, ihracaat pazarının anavatan karşısındaki zaferi olarak tanımlanabilir: 1814 yılına gelindiğinde, Britanya, anavatanda kullanılan her 3 yarda (3x9,1 m.) pamuklu kumaşa karşılık 4 yarda ihrac ediyordu; 1850 yılında ise oran, 8 yarıya karşılık 13 yarda olmuştur.⁸ Bu genişleyen ihracaat piyasasının içinde de, sırası gelince, öteden beri Britanya mallarının deniz aşırı ülkelerdeki başlıca noktaları olan yarı sömürge ve sömürge pazarları zafere ulaştılar. Napoléon Savaşları boyunca, Avrupa pazarları savaşlar ve ablukalar yüz-

zünden geniş ölçüde birbirlerinden kopuk kaldığında, bu yeterince doğaldı; ama, savaşlardan sonra da ağırlıklarını koymaya devam ettiler. 1820 yılında, yeniden Britanya'nın serbest ithalatına açılan Avrupa, bu ülkeden 128 milyon yarda (116 milyon metre) pamuklu kumaş aldı, Amerika'nın ABD dışında kalan kesimi, Afrika ve Asya ise 80 milyon yarda (72.800.000 metre); ama, 1840 yılına gelindiğinde Avrupa 200 milyon yarda (182 milyon metre) alırken, az gelişmiş bölgeler 529 milyon yarda (481.390.000) satın aldılar.

Çünkü Britanya Endüstrisi bu bölgelerde savaş, öbür halkların devrimleri ve kendi imparatorluk yönetimi yoluyla bir tekel kurmuştu. İki bölge özellikle ilgi çekmektedir. Latin Amerika Napoléon Savaşları sırasında gide rek bütünüyle Britanya'dan ithal edilen mallara dayalı bir hale geldi; İspanya ile Portekiz'den koptuktan sonra da, (aşağıda bak s. 132-8 ve 383) Britanya'nın Avrupalı gizli rakiplerinin herhangi bir siyasi müdahalesinden tecrid edilerek, ekonomik açıdan hemen tümüyle Britanya'ya bağımlı bir bölge oldu. 1820'ye gelindiğinde, bu yoksul kıta, daha o zamandan, Avrupa'nın Britanya pamuklu kumaşlarına yönelik talebinin bir çeyreğinden fazlasını satın alıyordu. 1840'larla birlikte bu oran yine Avrupa'nın, İngiltere'den satın aldığı pamuklunun neredeyse yarısı kadar daha fazla oldu. Doğu Hindistan, daha önce gördüğümüz gibi, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın teşvik ettiği pamuklu malların geleneksel ihracaatıydı. Fakat Britanya'da yerleşik endüstrici çıkarları ağır bastığı için, Doğu Hindistan'ın ticarî menfaatleri (elbette Hintliler'inki de) ikinci planda kaldı. Hindistan sistimli bir biçimde endüstrisizleştirildi ve giderek, Lancashire pamuklularının pazarı haline dönüştü: 1820 yılında Hindistan yalnızca 11 milyon yarda (10 milyon metre) pamuklu aldı; 1840'a gelindiği zaman bu rakam 145 mil-

yon yardıya (yaklaşık 132 milyon metreye) çıkmıştı bile. Bu yalnızca Lancashire'nın pazarlarında görülen memnuniyet verici bir genişleme değildi, dünya tarihinin belli başlı dönüm noktalarından biriydi de, çünkü, tarihin başlangıcından beri Avrupa hep Doğu'ya satıldığından daha çoğunu Doğu'dan ithal edegelmişti: çünkü Uzak Doğu'nun Batı'ya gönderdiği baharat, ipek, calico'lar, (patiska) mücevherat vb. karşılığında ondan istediği pek az şey vardı. Endüstri Devrimi'nin pamuklu gömleklikleri, ilk kez, o zamana dek, külçe ihracat ve soygunculuk karşısına bir yöntemle dengede tutulagelen bu ilişkiyi tersine çevirdi. Bir tek, muhafazakâr ve kendine yeten Çinliler, hâlâ Batı'nın ya da Batı denetimindeki ekonomilerin sunduğu ürünleri satın almayı reddediyorlardı —sonunda, 1815 ile 1842 yılları arasında, Batılı ganbohların yardımıyla, Batılı tüccarlar, Hindistan'dan Doğu'ya en masse (çok miktarda) ihrac edilecek ideal bir mal keşfettiler: afyon.

Pamuk bu nedenle, özel mütesebbisleri Endüstri Devrimi seritvenine atılmaya niyetlendirecek ölçüde astronomik kazanç umutları ve yeterince ani bir büyüme sağlıyordu. Bereket versin ki, bunu olanaklı kılan başka koşulları da hazırlamıştı. Bu alanda devrim yaratan yeni buluşlar —spinning-jenny, (uçan mekik) su dolabı, masura makinesi, daha sonraları da motorlu dokuma tezgâhı— yeterince basit ve ucuzdu; üstelik, sağladıkları daha yüksek düzeydeki üretimle, neredeyse paralarını hemen çıkarıyorlardı. Ödünç aldıkları birkaç sterlin ile işe başlayan küçük adamlar, gerektiğinde bunları büyük pörçük olarak kurabiliyordu. Çünkü XVIII. yüzyılın büyük servet sahibi büyük zenginleri endüstriye büyük paralar yatırmaya pek de eğilimli değillerdi. Endüstrinin yayılması, cart kârlardan kolayca parasal olarak desteklenebilirdi, çünkü çok geniş pazarların fethedilmesiyle

süreklili bir fiyat enflasyonunun bileşimi fantastik kâr hadleri doğurmuştu. Daha sonraları, bir İngiliz siyasetçisinin haklı olarak söyleyeceği gibi, «Lancashire'nın zenginliklerini oluşturan, yüzde beş ya da onlar değil, yüzler hatta binler» idi. 1789'da Robert Owen gibi bir eski manifatura tezgâhı, Manchester'de borç aldığı 100 sterlin ile işe başlayabiliyordu; 1809 yılına gelindikte ise, New Lenark Fabrikası'ndaki ortaklarının paylarını 84.000 sterlini sayıp almıştı. Üstelik bu başarı iş hayatındaki öbür başarılarının sadece mütevazı bir örneğiydi. 1800 yıllarında Britanyalı ailelerin % 15'inden azının yılda 50 sterlinden fazla gelire sahip olduğu ve bunların ancak dörtte birinin yılda 200 sterlinden çok kazandığı hatırdan çıkarılmamalıdır.*

Ne var ki, pamuk endüstrisinin başka üstünlükleri de vardı. Bitüin hammaddesi denizasırlı tükelerden geliyordu, bu nedenle, arz miktarı, Avrupa tarımının daha yavaş işleyen yöntemlerinden çok, sömürgeelerde beyazların uyguladıkları yöntemlerle genişletilebiliyordu; üstelik, bu genişlemeyi Avrupalı tarımcıların yerleşik çıkarları gibi köstekleyen birsey de yoktu. * 1790'lardan itibaren, Britanya pamuklu endüstrisi, kendisi için gerekli işlenmemiş ham pamuğu, 1860'lara dek geleceğinin sıkı sıkıya bağlı kaldığı ABD'nin yeni açılmış Güney eyaletlerinden sağlamıştı. Yine, imalâtın çok önemli aşamalarında (özellikle iplik bükümü sırasında) bu endüstri ucuz ve etkin işgücü sıkıntısı çekti ve bu nedenle, makineleşmeye itildi. Başlangıçta, sömürgeyel yayılma yolunda, pamuktan çok daha iyi fırsatlara sahip olan keten gibi bir endüstri dalı, ucuz ve makineleşmemiş üretimini, bu endüstrinin başlıca geliştiği yoksul köyü bölge-

* Meselâ, denizasırlı tükelerden sağlanan yün arzı, incelendiğimiz dönemin tamamını boyunca, imal edilebilir miktarlarda kaldı; yalnızca 1780'lerde önemli bir faktör haline geldi.

lerine (en önemli olarak, Orta Avrupa'da, ama aynı zamanda İrlanda'da) yayılabilmesinin kolaylığı yüzünden, uzun vadede, gerilemiştir. Çünkü, XVIII. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi Saksonya ve Normandiya'da da endüstriyel yayılmanın açık seçik ortada görülen yolu, fabrika kurmak değil, ev üretimi (domestik) ya da eve iş verme (putting-out) denilen sistemi genişletmektir. Bu sistemde işçiler ile bazen eski bağımsız zenaatkârlar, bazen de ölü tarım mevsiminde dünya kadar boş vakti olan eski köylüler, ham maddeyi, giderek işveren olma sürecini yaşayan tüccardan alıp, işlenmiş mal olarak geri vererek kendi evlerinde, kendi mülkiyetlerindeki ya da kiradadıkları araç ve gereçlerle işliyorlardı.* Gerçekten, hem Britanya'da hem de ekonomik yönden ilerlemiş öbür ülkelerde, endüstrileşmenin başlangıç döneminde yayılmanın büyük çoğunluğu bu türden olmuştur. Pamuk endüstrisinde bile, ilkel dokuma tezgâhu çıkırtıktan daha etkin bir aygıt olduğu için, dokumacılık gibi süreçler, makineleşmiş bükümhanelerin nüvesi olmak üzere, evlerindeki tezgâhlarda çalışan ordular yaratarak gelişmişti. Her yerde dokumacılık, iplik bükme işinden bir kuşak sonra makineleşti ve sırası gelmişken belirtelim ki, her yerde el tezgâhu dokumacıları, endüstrinin artık onlara ihtiyacı kalmayınca kötü yazgılarına zaman zaman başkaldırarak, uzun bir can çekişme sonucunda öldüler.

III

Britanya Endüstri Devrimi'nin tarihine, başlıca pamuk endüstrisi terimleriyle bakan geleneksel görüş, bu

* «Ev üretimi sistemi», imalatçılığın zanaat üretiminden çağdaş endüstriye giden gelişme süresince evrensel bir aşamadır; ba-

nedenle doğrudur. Pamuk, dokumacılığı bütünüyle devrimleşen ilk endüstri idi. Zaten, başka hangi endüstrinin bir sürü özel müteşebbisi benzeri bir devrime itebileceğini görmek bir hayli zordur. 1830'lara gelinceye dek, pamuk endüstrisi, fabrika ya da «mill»in (değirmenler gibi su gücüyle çalışan imalât yerleri) egemen olduğu tek Britanya endüstrisi idi. Mill adı, enerji gücüyle işleyen ağır makinelerin kullanıldığı en yaygın endüstri-öncesi kuruluşlar olan, su değirmenlerinden türetilmiştir. İlk önce 1780-1815 döneminde başlıca iplik yapımında, yün ve pamuk taramada (carding) ve bazı yardımcı işlemlerde, 1815'ten sonrası, gitgide artarak, dokumacılıkta da fabrika ya da mill'lere geçilmiştir. Yani «Fabrika Yasaları'nın (Factory Laws) ele aldığı fabrikaların, 1860'lara gelinceye dek, münhasıran dokuma fabrikası; bunların büyük çoğunluğunun da pamuk işleyen fabrika olduğu varsayılmaktaydı. Öbür dokuma kollarındaki fabrika üretimi, 1840'lardan önce gelişmekte yavaş kalmıştı, diğer endüstri dalları ise ihmal edilebilir bir ölçüdeydi. Buhar makinesi bile, 1815'e kadar dokuma dışındaki sayısız endüstrilere uygulanmaya başlanmışsa da, kendisine öncülük eden madencilik dışında yoğun biçimde kullanılmamıştır. 1830 yılında, çağdaş muhtevasına yaklaşan herhangi bir anlamda «endüstri» ve «fabrika» hâlâ, ne dedeyse yalnızca Birleşik Krallık'ın pamuk işlenen bölgeleri anlamına geliyordu.

Yukarıdaki saptama, kentlerin hızlı büyümesinin geniş ölçüde kısırdığı diğer dokuma malları,* yiyecek ve zanaat fabrikaya bir hayli yaklaşan sayısız biçimler alabilir. Bir XVIII. yüzyıl yazarı «sanayi imalât»ı (manifaktürlerin; sözcük anlamıyla, el yapımlarının) sözünü ettiğinde, kasdettiği, ne dedeyse, değişmez bir biçimde ve bütün Batı ülkelerinde budur. * Pazarlanabilir mallar imal eden bütün ülkelerde, dokumacılık ağır basma eğilimi göstermiştir: 1800 yılında Silezya'da dokumalar bütün imalatın toplam değerinin % 74'ünü oluşturmıştır.¹⁰

icecek, gömlekçilik ve öteki ev eşyaları gibi tüketim malları alanlarında sınıî yenilikler yapılmasına yardım eden güçleri azımsanmak anlamına gelmez.

Bir kere, bunlar çok daha az sayıda insan çalıştırmıyorlardı, 1833 yılında pamuk endüstrisinin doğrudan ya da dolaylı olarak işvermekte bulunduğu bir buçuk milyon insana hiçbir endüstri yanasamıyordu bile.¹¹ İkinci-si, bunların bir dönüşüm yaratma gücü çok daha küçük-ti: çoğu bakımlardan teknik ve bilimsel olarak çok daha ilerleyen ve makinelenen bir iş dalı olan ve pamuktan çok daha önce devrim geçiren içki üretimi (Dublin'deki büyük Guinness içki yapımının Dublin'in ve İrlanda ekonomisinin geri kalanını, geniş ölçüde, kuruluşundan önce nasılsa öylece bıraktığını kanıtladığı üzere) mahallenin hiçbir etki yapmamıştır.¹² Yeni endüstriyel alanlarda daha çok bina ve makine, kimyevî ilerlemeler, endüstriyel aydınlatma, gemicilik (taşınma) ve daha birçok başka faaliyetlerin başlatılması gibi pamuktan kaynaklanan talepler — 1830'lara kadar, Britanya ekonomisinin gelişmesinin büyük bir bölümünü, bir başına açıklama-ya yeterlidir. Üçüncü olarak, pamuk endüstrisinin yayılmasını öylesine genişlemiş ve Britanya'nın dış ticaretindeki ağırlığı öylesine büyük ölçülere ulaştırmış ki, ekonominin hareketlerine tümiyle hakim olmuştur. Britanya'ya ithal edilen işlenmemiş pamuk miktarı, 1785'te 11 milyon libre (5 milyon tona yakın) iken 1850 yılında 588 milyona (268 bin tona) pamuklu kumaş üretimi ise 40 milyon yarıdan (36,4 milyon metreden) 2.025 milyon yardaya (1 milyar 902 milyon metreye) çıktı.¹³ 1816 ile 1848 yılları arasında, pamuklu mamuller, açıklanan bütün Britanya yıllık ihracat değerinin % 40 ilâ % 50'sini oluşturmuyordu. Pamuk endüstrisinde işler yolunda giderse ekonomi genişliyor, ansızın üretim düşse ekonomi de daralıyor-

du. Pamuktaki fiyat hareketleri, devletin ticaret dengelerini belirlemekteydi. Yalnızca tarım, bununla oranlanabilirdi, ama o da gözle görünür bir şekilde geriliyordu.

Yine de, pamuk endüstrisinin ve pamuğun egemen olduğu endüstriyel ekonominin yayılımı «en romantik bir hayalgücünün, bundan önce herhangi bir durumda olabileceğini tasavvur edebileceği herşeyi kat kat aşmakla birlikte»,¹⁴ sarsıntısız olmaktan çok uzaktı. 1830'lara ve 1840'ların başlarına gelindiğinde, devrimci huzursuzlukların üstüne üstlük, Britanya'nın yakın tarihini başka herhangi bir dönemde bir benzeri olmayan belibaşlı büyüme sorunlarını doğurdu. Endüstriyel kapitalist ekonominin ilk genel tökezleyişi, bu dönemde Britanya ulusal gelirinin büyümesinde belirgin bir yavaşlama, hatta ve belki de bir düşüş olarak yansımıştır.¹⁵ Üstelik, bu ilk genel kapitalist buhran salt Britanya'ya münhasır değildi.

Buhranın en ciddi sonuçları toplumsal alanda görüldü: yeni ekonomiye geçiş sefalet ve hoşnutsuzluk, yarı toplumsal devrimin öğelerini yarattı. Kentli ve endüstri düzenine bağlı yoksulların kendiliğinden başkaldırıları biçimindeki toplumsal devrim gerçekten patak verdi ve Kit'a Avrupası'nda 1848 devrimleri ile Britanya'daki geniş Charlist* hareketini doğurdu. Memnuniyetsizlik sadece emekçi yoksullarla da sınırlı kalmadı. Küçük ve kendilerini yeni koşullara uyarlayamayan iş adamları, küçük burjuvazi, ekonominin belirli kesimleri de, Endüstri Devrimi'nin ve sonuçlarının kurbanı oldular. Basit işçiler, uzağı görmeyen ya da ince düşünmeyen işçiler, meselerinin müsebbibi diye gördükleri makineleri kırarak yeni sisteme tepki gösterdiler. Fakat, yerel iş

* Halkın Fermanı (People's Charter) adı verilen bir toplumsal reform belgesinin kabul ettirilmesi için, XIX. yüzyılın ortalarına doğru, İngiltere'de girişilen uzun bir devrimci mücadele (g.n.).

adamları ve çiftçilerin şaşılacak kadar büyük bir bölümü de, yanlarında çalıştırdıkları işçilerin bu **Luddite** (makine kırıcı) eylemlerine tam bir yakınlık duyuyorlardı, çünkü kendilerini de şeytanî bir bencil yenilikçiler azınlığının kurbanları diye görmekteydiler. İşgücünün, işçi gelirini asgari yaşama düzeyinde tutan bir biçimde sömürülmesi ve böylece zenginlerin kârlarını, endüstrileşmeyi ve şahsi refahlarını paraca desteklemek için biriktirmeleri, proleterya'yı kendilerine düşman haline getirdi. Bununla birlikte, millî gelirin yoksuldan zengine, tüketimden yatırıma böylece çevrilmesinin bir başka yana küçük girişimcileri de düşman etmişti. Büyük bankalar, yani herkesin ödediği vergileri -ki, bu, bütün millî gelirin yüzde sekizi gibi birşey tutuyordu-⁶ ceplerine indiren yerli ve yabancı «para babaları»ndan oluşan ketlenmiş zümre, küçük iş adamlarının, çiftçilerin ve benzerlerinin gözünde, belki de, işçilerin arasında olduklarından daha bile sevimsizdiler (5. bölüme bakınız). Çünkü bu adamlar para ve kredi konularında kendi aleyhlerine olan durumlardan kişisel bir öfke duyacak kadar bilgi sahibiydiler. Napoléon Savaşları'ndan sonra ekonomide başgösteren sert deflasyona (para ve kredi kısımlarına) ve parasal ortodoksiye katlanmak, gereksinimleri bütün krediyi toplayabilen zenginler açısından hiçbir dert değildi. Bunların kahrını XIX. yüzyılda her zaman ve bütün ülkelerde kolay kredi sağlanmasını ve parasal ortodoksinin kaldırılmasını isteyen küçük adamlar çektiler.* Bu nedenle, işçi ile malsız mülksüzlük uçurumuna yuvarlanmanın kıyısında, söylenip sokranan küçük burjuva müşterek memnuniyetsizlikleri paylaşıyorlardı.

* Britanya'daki Napoléon-sonrası Radikalizm'den, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Populistler'e kadar çiftçikleri ve küçük girişimcileri kapsayan bütün protesto hareketleri, parasal ortodoksinin kaldırılmasına ilişkin talepleri ile tanımlanabilirler; bunların hepsi «para meraklıları» idi.

yorlardı. Bu hoşnutsuz durum da, işçilerle küçük burjuvaları, 1815 ile 1848 yılları arasında, en korkutucularını Britanyalı Radikaller'in, Fransız Cumhuriyetçileri'nin ve Amerikalı Jackson yanlısı Demokratlar'ın oluşturduğu «radikalizm», «demokrasî» ya da «cumhuriyetçilik» gibi kitle hareketlerinde biraraya getiriyordu.

Kapitalistlerin bakış açısından, bu toplumsal sorunlar, ekonominin ilerlemesiyle bağlantılıydı; o da ancak, korkunç bir raslantı sonucu toplumsal düzeni yıkacak iseler. Öte yandan, ekonomik süreçte, onun temel itici gücünü yani kârı tehdit eden birtakım yapısal (bün-yevî) kusurlar olduğu da anlaşılıyordu. Çünkü, sermayeden elde edilen kazanç sınıra düşerse, insanların salt kâr etmek için üretim yaptıkları bir ekonominin, iktisatçıların tasarladıkları ve dehşetle yıldıkları «durgunluk dönemi»ne doğru yavaşlaması gerekir.¹⁷

Bu kusurların apaçık ortada olan üçü; ansızın yükseliş (boom) ve düşüş (slump) döngüleri, kâr haddinin düşme eğilimi göstermesi ve (aşağı yukarı onunla aynı anlama gelmek üzere) kârlı yatırım imkânlarının azlığı idi. Bunların birincisi, doğrudan doğruya kapitalizmin kendisini eleştirenlerin dışında, pek ciddiye alınmıyordu; ansızın yükseliş ve düşüşleri ilk inceleyen ve bunları kapitalist ekonomik sürecin ayrılmaz bir parçası ve onun iç çelişkilerinin bir belirtisi sayanlar, bu eleştiriciler oldu.*

Belirli zaman aralıklarıyla başgösterip ekonomide işsizliğe, üretimde azalmalara, iflâslara vb. yol açan periyodik bunalımlar çok iyi biliniyordu. XVIII. yüzyılda, * İsviçreli Simonde de Sismondi ile tutucu ve taşra-kafalı Malthus, konuyu bu çizgide ilk tartışanlardı. Yeni sosyalistler, 1825 yılından önce bile, bunalm kuramlarını, kapitalizmi eleştirilerinde kilit taşı yaptılar.

bunlar genellikle beklenenin çok altında bir hasat kaldırılması ve benzeri toplumsal felâketleri yansıtmaktaydı; Kıt'a Avrupası'nda incelediğimiz dönemin sonuna kadar, tarımsal alandaki huzursuzlukların, en yaygın durumlarının başta gelen nedeni olduğu iddia edilmiştir. Ekonominin küçük imalât ve bankacılık kesimlerinde süreli bunalmalar da, Britanya'da, en azından 1793'ten sonra, bilinen şeylerdi. Napoléon Savaşları'ndan sonra ekonomide görülen ansızın yükselme ve düşmelerin -1825-26'da, 1836-37'de, 1839-42'de ve 1846-48'de- süreli olarak ardarda gelişimin yarattığı dram, barıştaki bir devletin ekonomik hayatına, kesin bir biçimde hakim oldu. İncelediğimiz dönemin en önemli on yılına, yani 1830'lara gelindiğinde, bunların, en azından ticaret ve bankacılık kesimlerinde, düzenli ve süreli olgular olduğu belli belirsiz kabul edilmişti.¹⁸ Hal böyleyken, iş adamları bu bunalmaları, hâlâ, ya Amerikan hisse senetleri üstünde aşırı spekülasyon yapmak gibi belli hataların ya da kapitalist ekonominin sarsıntısız işleyişine dışarıdan müdahalenin yarattığı olaylar olarak görüyorlardı. Bunun, sistemin birtakım temel zorluklarını aksettirdiğine inanılmıyordu.

Oysa, pamuk endüstrisinin açık seçik örneklerle gösterdiği kâr payındaki düşme, hiç de böyle değildi. Başlangıçta bu endüstri sınırsız üstünlüklerden yararlanmıştı. Makineleşme, geniş ölçüde kadın ve çocuklardan oluştuğu için, zaten pek kötü ücret ödenen, işgücünün üretkenliğini çok önemli ölçülerde artırdı; yani üretilen parça başına maliyeti azalttı.* 1833 yılında, Glasgow'un pamuk fabrikalarındaki toplam 12.000 işçi-

* 1835'de E. Baines, bütün iplik ve dokuma işçilerin ücretlerinin bir yılda iki hafta ücretsiz tatil de bu hesaba katılmak üzere; haftada ortalama 10 şilin, el tezgahlarıyla çalışan dokumacılarınkini ise 7 şilin olarak tahmin etmişti.

nin yalnızca 2.000'i haftada ortalama 11 «şilin»den fazla kazanıyordu. Manchester fabrikalarından 131'inde ortalama ücretler 12 şilinden azdı, yalnızca 21'inde bu ücretin biraz üstüne çıkılıyordu.¹⁹ Fabrikaların yapımı, gö-reli olarak ucuzdu: 1846'da 410 makinalı bir dokuma fabrikası arsa ve binaları da dahil olmak üzere, 11.000 sterlin gibi bir fiyata kurulabiliyordu.²⁰ Fakat, en önemlisi, başlıca gider, yani hammaddenin maliyeti, Eli Whitney'nin çiğiri pamuktan ayıklama (gürçür) makinasını 1793 yılında icademesinden sonra, Güney ABD'de pamuk ekiminin hızlı yayılması ile keskin bir biçimde azaltılmıştı. Buna bir de, girişimcilerin kâr yağmasından (yani fi-yatların, malların satışı anında, üretimleri sırasındaki düşeylerinden daha yüksek olma genel eğiliminden) yararlanabildiklerini de eklersek, imalatçılık yapan sınıfın neden çok keyifli olduğunu anlarsız.

1815'ten sonra, bu üstünlükler, daralan kâr payı ile giderek ortadan kalktı. Bir kere, endüstri devrimini ve re-siüs getirdi, ama birçok üretin maliyetlerini de etkileme-nin enflasyon değil deflasyon içindedir; yani fiyatlar fazladan bir artış göstermek şöyle dursun, hafif bir ge-rilemeye bile uğramıştı. Meselâ, 1784'te bir libre (454 gr.) bükülmüş ipliğin satış fiyatı 10 şilin 11 peni (10 İngiliz lirası 11 İngiliz kuruşu) bunun ham maddesi-nin maliyeti 2 şilin (aradaki fark 8 şilin 6 peni, ham maddesinin maliyeti 1 şilin 6 peni (ve fark 1 şilin) ol-muş; 1832 yılında ise satış fiyatı 11,25 peniye düşmüş, ham maddesi 7,50 peni olmuş ve diğer maliyetler ve kâr-lar için arada yalnızca 4 penilik bir pay kalmıştı.²²

Hiç kuşkusuz, Britanya endüstrisinin hatıra bütün iler-lemiş endüstrilerin her kesiminde geçerli olan bu genel

durum, çok feci değildi. Pamuk endüstrisinin en önde gelen savunucusu ve tarihçisi, 1835'te aşırı bir küçük göstermeyle, «imalat kesiminde kârlar hâlâ, büyük bir sermaye birikimine izin verecek kadar yüksekti» diye yazıyordu.²³ Toplam satışlar adamaklı yükselince, oranları çok azalmış olsa bile toplam kârlar da yükseliyordu. Gereken tek şey, devamlı ve akıllara durgunluk verecek bir yayılma idi. Böyle olmakla birlikte, kâr paylarının küçülmesinin, bir noktada durdurulması ya da hiç olmazsa yavaşlatılması gerektiğine inanılmaktaydı. Bu da ancak, maliyeti azaltmakla olabildi. Bütün maliyet öğeleri içinde en çok kısılabilecek olanlar ücretler idi: -Mc Lulloch ücretlerin bir yılda hammadde maliyetinin üç katına vardığını hesaplamıştı.

Ücretler doğrudan doğruya ücreti azaltarak, daha yüksek ücret alan işçilerin yerine ucuz makine bacılıları koyarak ve makinenin rekabetiyle kısılabildi. Bu sonuncusu, doküma el tezgâhlarında çalışan işçilerin haf-talık ortalama ücretini, Bolton'da 1795 yılında 33 şilinden, 1815'te 14 şiline, 1829-34 yılları arasında ise 5 şilin 6 peniye (ya da daha kesin dandikte, net geliri 4 şilin 1,5 peniye) indirdi.²⁴

Gerçekten de, Napoléon sonrası dönemde parasal ücretler sürekli olarak düştü. Fakat, bu tür kısımtıların da, el tezgâhlarında dokümacılık yapan 500.000 işçinin fiilen başına geldiği üzere işçiler düpedüz açlığa itilmek istenmiyorsa, fizyolojik bir sınırı vardı. Ancak, hayat pahalılığının düzeyi bu çizginin altına düşerse, ücretler de azaltılabildi.

Pamuk endüstricileri, hayat pahalılığının toprak sahiplerinden oluşan çıkar çevrelerinin kurdukları tekel-ler yüzünden sun'i olarak yüksek tutulduğu ve bir top-rak beylerinin ağır bastığı parlamentonun, savaşlardan

sonra Britanya tarımını kuşattığı yüksek koruyucu güm-rük duvarları —Tahıl Yasaları— ile daha da beter ha-le getirildiği görüşünü paylaşıyorlardı. Üstelik, bunların Britanya ihracaat mallarının temel büyümesini tehdit eden bir olumsuzlukları da vardı. Çünkü, henüz endüst-rileşmemiş dünyanın geri kalan kesiminin tarım ürün-lerini satması engellenirse, yalnız Britanya'nın satışa sunabileceği ve de sunmak zorunda olduğu, imal edil-miş malların karşılığını nasıl ödeyecekti? Manchester iş çevresi, bu nedenle, genel olarak toprak sahipliğine, özel olarak da Tahıl Yasaları'na karşı ateşli ve gitgide kes-kinleşen bir muhalefetin merkezi 1838-46 yılları arasın-da ise Tahıl Yasası'na Karşı Birlik'in (Anti-Corn Law League) belkemiği haline geldi.

Fakat Tahıl Yasaları 1846'ya değin yürürlükten kal-dırılmadı, bu yasaların yürürlükten kaldırılışı da hayat pahalılığında ivedi bir düşüşe yol açmadı. Zaten demir-yolu ve buharlı gemiler çağından önce gıda maddeleri ithalatı büsbütün serbest bırakılıyordu bile, bunun hayat pahalılığını, büyük ölçüde düşüreceği de kuşkuludur.

Endüstri bu yüzden, makineleşmek (yani işgütünden tasarruf ederek maliyetleri düşürmek), endüstriyi akılcı bir biçimde örgütlemek, üretim ve satışlarını genişlet-mek ve böylece parça başına ufak kârların yığılması ya-nı sürümden kazanmak yolu ile kâr paylarındaki azal-mayı kapamak için, çok büyük bir baskı altında idi. Bu yöndeki başarısı bölgeden bölgeye değişiyordu. Daha ön-ce gördüğümüz gibi, üretim ve ihracattaki gerçek artış ve 1815'ten sonraki, o zamana dek elle yapılan ve da kıs-men makineleşmiş uğraşların, özellikle dokümacılığın, makineleştirilmesi dev boyutlara ulaşmıştı. Bu büyü-me ise, daha ileri teknolojik yeniliklerden çok, mevcut ya da pek az geliştirilmiş makinelerin genel uyarılma-sıyla oluyordu.

Teknik yenilikler için baskının önemli bir biçimde artmasına rağmen, 1800-20 yılları arasında pamuk bütümün, vb. alanında 1820'lerde 51, 1830'larda 86 ve 1840'larda 156 yeni ihlata beratı (patent) almıştır. Britanya pamuk endüstrisi 1830'larda teknolojik açıdan durulmuştu. Öte yandan, işçi başına üretim Napoléon sonrası dönemde artmakla birlikte, bu artış herhangisi bir devrimci kereye ulaşmadı. Üretim işlenlerinin gerçekten önemli bir ölçüde hızlanması, yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşecekti.

Sermayeden alınan faiz oranı (ki çağdaş kuram bunu, kârın içinde saymaya yönelik) üzerinde de benzer bir baskı vardı. Fakat bu baskının gözönüne alınması, bizi endüstrinin gelişmesinin bir sonraki aşamasına, temel sermaye malları endüstrisinin kurulmasına götürür.

IV

Yeterli sermaye-mallarına sahip olmadıkça, hiçbir endüstriyel ekonominin belli bir noktadan daha ileriye gidemeyeceği apaçaktır. İşte bu yüzden, bugün bile, hangi **tilkenin olursa olsun**, endüstri potansiyelinin en güvenciler tek göstergesi, o tilkenin demir ve çelik üretim miktarıdır. Fakat, özel teşebbüs şartları altında bu gelişmenin çoğu için gerekli olan son derece pahalı sermaye yatırımlarının, pamuk ya da diğer tüketim mallarının endüstrileşmesindeki aynı nedenlerle, üstlenilmesinin pek ihtimal dahilinde olmadığı da aşîkârdır. Bunlar için daha o zamandan, hiç olmazsa, gizli (potansiyel) bir kitlenin pazarı mevcuttu: en ipdidai insanlar bile gönümlük giyerler ya da ev eşyaları ve besin maddeleri kullanırlar. Mesela, iş adamlarının elinin altında yeterince hızlı bir biçimde ve yeterince geniş bir pazarın nasıl sağlanaca-

ğundan ibarettir. Ama, diyelim kiris (hatlı) gibi demir alet ve edevat için bu gibi pazarlar yoktu. Böyle bir piyasa ancak bir endüstri devrimini sırasında oluşur (o zaman bile her zaman oluşmayabilir) ve hayli büyük pazar imalathanelerinin bile daha gözle görünür bir biçimde ortaya çıkmadan önce gerektirdiği çok yüklü yatırımlara para koyanlar, sağlam iş adamlarından çok, spekülâtörler, maceraperestler ve hayal peşinde koşanlardır. Nitekim, Fransa'da, bu gibi bir spekülâtif teknoloji maceraperestleri tarikatı olan Saint-Simon'cular ağır ve uzun-vadeli yatırımlara ihtiyaç duyan bir endüstri türünün başlıca propagandacıları olmuşlardır.

Bu aleyhte unsurlar, metalurjide, özellikle demir metalurjisinde geçerliydi. Metalurjinin verimi, 1780'lerde ham demiri ocakta döyerek tavlama ve haddeden çekmek gibi birkaç yenilik sayesinde arttı ama bu endüstriye ordu dışından gelen talep nisbeten zayıf kaldı. Ordunun talepleri de, 1756 ile 1815 yılları arasında birbiri peşisıra patlak veren savaşlar dolayısıyla geniş ölçüde doyurucu oldu ise de, Waterloo Meydan Savaşı'ndan sonra kesin olarak azaldı. Bu talep, kuşkusuz, Britanya'ya göze çarpan bir biçimde çok demir üreten bir ülke yapmaya kifayet etmiyordu. 1790 yılında Britanya, demir üretiminde Fransa'ya, yalnızca yaklaşık % 40 kadarlık bir oranla, geçiyordu; 1800 yılında bile, üretimi Kir'a Avrupası'nın toplam üretiminden yarısından bir hayli azdı ve tutarı çeyrek milyon ton gibi, daha sonraki ölçülerle kıyaslandığında pek ufak bir rakama ulaşmıştı. Britanya'nın dünya demir üretimindeki payı, daha sonraki on yıllarda, herhalde, azalma eğilimi göstermiştir.

Neyse ki, bu eğilim madencilik alanında daha az geçerliydi; söz konusu olan, başlıca kömür madenciliği-

di. Çünkü kömürün üstünlüğü, XIX. yy'da başlıca endüstriyel güç (enerji) kaynağı olmakla kalmıyordu; kömür aynı zamanda, Britanya ormanlarının görece azlığı yüzünden, başlıca yerli yakıt türüydü de. Kentlerin, özellikle Londra'nın, büyümesi, XVI. yy'ın sonlarından itibaren kömür madenciliğinin hızla yayılmasına neden olmuştu. XVIII. yy'ın başlarına gelindiğinde, galerileri kaplayan suları tulumba ile çekmek için en eski buharlı makineleri bile kullanan, esas itibariyle ilkel bir çağdaş endüstri idi. Bu yöntem başlıca Cornwal'da, demirden başka madenlerin çıkarılmasında benzer amaçlarla bulunmuştu. Bundan dolayı, kömür madenciliği, incelediğimiz dönemde, büyük bir teknolojik devrime ne gerek duydu, ne de uğradı. Bu daldaki yenilikler, üretimdeki dönüşümlerden ziyade eski teknolojide sağlanan gelişmeler olmuştu. Fakat daha o zamanlardan üretim sığası çok büyük ve dünya ölçüleri ile dev gibiydi. 1800 yılında, Britanya 10 milyon ton kadar kömür çıkarmış ya da başka türlü dendidikte, dünya kömürünün % 90'ını üretmiştir. En yakın rakibi Fransa'nın üretimi ise 1 milyon tondan azdı.

Bu uçsuz bucaksız endüstri, çağdaş ölçülerde gerçekten kitlesel bir endüstrileşme için, belki de, yeterince hızlı yayılmış olmamakla birlikte, sermaye malları endüstrisini düşünmeye uğratacak temel buluşun yapılmasını gerektirecek kadar genişlemişti. Bu önemli icat, demiryolu idi. Çünkü, madenler yalnızca çok sayıda ve yüksek güçlü buhar makinelerini zorunlu kılmakla kalmıyor, çok büyük miktarlardaki kömürü, damarın duvarından kuyunun başına ve özellikle maden ocağının ağzından, gemiye yükleneceği noktaya kadar taşınmasını sağlayacak etkin araçları da gerektiriyorlardı. Üstünde yük vagonlarının gittiği «tramvay» (rayı) ya da «demiryolu», bu ihtiyaca açık bir cevaptı; yük vagonlarını sa-

bit makinelerle çekirmeye eğilim duyuluyordu; ama, hareket eden makinelerle çekirmek de çok kullanışsız görülmeyebilirdi. Son olarak, ağır malların karadan taşınma maliyeti öylesine yüksekti ki, denizden uzak iç bölgelerdeki kömür madeni sahiplerinin kısa bir mesafeye yük taşımakta kullanılan bu araçların, uzun mesafeye ulaşımlarında kullanılmasıyla kâr sağlanabileceğini akıl etmeleri çok muhtemeldi. Kıyıda içerideki Durham kömür alanından deniz kenarına giden hat, yani 1825'te yapılan Stockton-Darlington demiryolu, çağdaş demiryollarının ilki oldu. Teknolojik açıdan demiryolu, madenin, özellikle de kuzey İngiltere kömür madenlerinin, çocuğudur. George Stephenson yaşantısına Tyneside'li bir «makinist» olarak başlamıştı; yıllarca hemen bütün lokomotif sürücülere de, onun doğduğu kömür alanlarından devşirildiler.

Endüstri Devrimi'nin hiç bir yeniliği, insanın hayal gücünü, demiryolu kadar alevlendirmemiştir. Demiryolunun, XIX.yy endüstrileşmesinin, halk şiiri ve edebi şiirin imgelemine tamamıyla işlemiş tek ürünü olması da, buna tanıklık eder. Teknik açıdan, bunların yapımının olanaklı ve kârlı olduğu İngiltere'de (1825-1830 dolaylarında) daha henüz ispat edilmişti ki, uygulanmaları genellikle geç kalmış olmakla birlikte, Batı dünyasının çoğu yerlerinde demiryolları yapımı için plânlara hazırlanıyordu. İlk kısa demiryolu hatları ABD'de 1827 yılında, Fransa'da 1828 ve 1835'te, Almanya ve Belçika'da 1835'te ve hatta Rusya'da 1837'de işletmeye açılmıştır. Bunun nedeni, kuşkusuz, başka hiçbir icadın sanayiyle ilişkisi olmayan insanın gözünde yeni çağın güç ve süratini büyülesine heyecanlı bir biçimde açığa vuramamış olmasıdır. En eski demiryolunun bile dikkate değer bir teknik olgunluğa sahip bulunması bu izlenimi daha da çarpıcı kılmaktaydı. (Mesela, saatte 60 mile (96 km'ye) yaklaşan

1830'larda pekâlâ mümkündü, nitekim sonraki buharlı lokomotifler de bunu önemli ölçüde geçemediler.) Piramitlerin ve Roma su kemerlerinin, hatta Büyük Çin Seddi'nin bile set duvarları ve suni yarımları, köprüleri ve garları yanında sönikleşerek, bir taşralı manzarasına biririndiği bir kamu yapıları bütünü meydana getiren demiryolu, ülkelerin ve kıt'aların bir başından bir başı kocaman duman sorğuçu yılanlarını (tren katarlarına) iteleyerek, insanın teknoloji yoluyla kazandıdığı zaferin simgesinin ta kendisi olmuştu.

Gerçekte, ekonomik açıdan, demiryolunun en başta gelen üstünlüğü, gerektirdiği çok büyük harcamalarla, Kuşkusuz, uzun vadede, yüksek taşıma maliyeti yüzünden o güne değin dünya piyasası ile ihtisli kesilmiş ülkeleri açma yeteneği, kara ulaşımında insanlara ve mallara sağladığı çok büyük sürat ve hacim artışı büyük bir önem taşıyacaktı. 1848'den önce ekonomik açıdan bunlar önemli değildi: Çünkü Britanya'nın dışında demir-çok azdı. Britanya içinde ise, ulaşım sorunları coğrafi yollarla karaların iç kısımlarında kapalı kalmış geniş nedenlerle karaların, çok daha kolaylıkla üstesinden gelinilecek nitelikteydi.* Fakat, ekonominin gelişmesi üstün- de gelişen bir araştırmacı açısından, demiryollarının bu aşamada, demir ve çeliğe, kömüre, ağır makinalara, iş-gücüne, sermaye yatırımına duyduğu sonsuz iştah, daha önemliydi. Çünkü bu iştah sermaye malları endüstrileri-nin, pamuk endüstrisinde olduğu gibi, köklü bir dönüşü-mün uyanmaları için gerekli olan kitlesel talebi sağlıyor-du. Demiryollarının ilk yirmi yılında (1830-50), Britan-ya'da demir üretimi 680.000 tondan 2.250.000 tona yitk- * Britanya'da hiçbir yer denizden 70 milden (110 km'den) daha uzak değildir ve XIX. yy'n bütün belli başlı endüstri bölgeleri, bir tek istisna dışında, ya deniz kıyısındadır ya da denize çok yakındır.

seldi; bir başka deyişle, üç katına çıktı. 1830 ile 1850 yılları arasında kömür üretimini de yine üç misli artarak 15 milyon tondan 49 milyon tona ulaştı. Bu dramatik artış, **en başta, demiryolundan ileri geliyordu**; çünkü or-talama her bir mil hat başına 300 ton demir, o da yal-nızca raylar için gerekiyordu.²⁶ Dünya tarihinde ilk kez kitle halinde çelik üretimine imkân sağlayan endüstri-yel ilerlemeler, tabiiyle, bunu takibeden on yıllarda ya-pıldı.

Bu ani, sınırsız ve hayli temel yayılımının nedeni, işadamlarını ve mucidleri demiryolu yapımına iten akil-dışı ihtirasta aranmalıdır. 1830'da bütün dünyadaki de-miryollarının uzunluğu toplu toplu birkaç düzine mil idi—bunun da çoğunluğunu Liverpool'dan Manchester'e gi-den hat oluşturuyordu. 1840'a gelindikte 4.500 milin (7.250 km.) 1850'de ise 23.500 milin (37.000 km'nin) üs-tünde demiryolu döşenmişti. Bunların çoğu, 1835-37 yıl-larının ve özellikle 1844-47 yıllarının «demiryolu çılgınlı-sarlanması»; çoğu büyük ölçüde Britanya sermayesi, Bri-taniya demiri, makineleri ve teknik bilgisi ile yapılmış-tedir; Çünkü gerçekte demiryollarının pek azı yatırım- cılara diğer teşebbüs alanlarından daha fazla kâr sağ-lıyor, çoğu bir hayli orta halli kârlar getiriyor, bir çoğu ise kâr falan bırakmıyordu: 1855 yılında Britanya de-miryollarına gömülen sermayenin getirdiği ortalama fa-iz oranı toplu toplu % 3,7 idi. Kuşkusuz, hisse senedi sa-tıcıları, girişimin asıl sahipleri spekülatörler ve daha başkaları, **bunlardan aşırı derecede faydalandılar**, ama sıradan yatırımcılar bu ölçüde kazanç sağlayamadılar. Yine de, 1840 yılına gelindiğinde bu işlere büyük ünite- * 1848 yılında Fransa demiryollarındaki sermayenin üçte biri Britanya'nın idi.²⁷

lerle 28 milyon sterlin, 1850'deyse 240 milyon sterlin yaratılmıştı.²⁸

Neden? Britanya'da Endüstri Devrimi'nin ilk iki kuşağına ilişkin temel olgu şudur ki, rahat yaşayan ve zengin sınıflar, eldeki bütün harcama ve yatırım olanaklarını aşacak kadar hızla ve büyük miktarlarda gelir (para) biriktiriyorlardı. 1840'larda yıllık yatırıma ayrılabilecek fazla paraların 60 milyon sterlin dolaylarında olduğu tahmin edilmişti.²⁹ Hiç kuşkusuz, feodal ve aristokrat toplumlar, bunun büyük kısmını hovarda bir hayat, lüks binalar ve diğer ekonomik olmayan faaliyetlerle har vurup harman savurmayı başarabiliyorlardı.* Britanya'da bile, Devonshire Dükü, prenslere yarışır görkemli bir gelire sahip olduğu halde, XIX.yy'ın ortasında, mirasına 1 milyon sterlinlik bir borç bırakmayı başarmıştı. —Mirasçısı da, bu borcunu bir başka 1,5 milyon sterlin ödünç alıp emlakçiliğe girişerek (gayri menkul değerlerini geliştirmek suretiyle) ödemişti.³⁰ Fakat belli başlı yatırımcı grubu teşkil eden orta sınıf üyelerinin, 1840 yılına gelindiğinde hem para harcayarak hem de yatırım yapacak ölçüde kendilerini zengin hissettikleri yolunda birçok işaretler bulunmasına rağmen, hâlâ harcıyıcı olmaktan çok tasarruflu (biriktirici) idiler. Karlıları artık, bu dönemde pek çoğalan âdab-ı muşeret (görgü kuralları) el kitaplarının yol yordam öğrettiği «hanumefendi»ler olmaya başladılar; kiliseleri geniş ve pahalı üsluplarda yeniden inşa edilmeye başlandı. Ve hattâ, kasabanın, kent inşaatçıları olarak sahip oldukları şaşaaı, Gotik ve Rönesans taklidi o felâket çirkin bellediye daireleri ve şehir hayatına ait diğer azman binalarla halka göstermeye başladılar. Bu binaların kesin maliketi, böylece harcamalar da ekonomiyi kamçılar, ama etkinlikten yoksun bir biçimde ve pek endüstriyel büyüme yönünde olmaksızın.

hiyetlerini ve Napoléon altunlarıyla kaça patladığını şehir tarihçileri gururla kaydediyorlardı.*

Yine, bir çağdaş sosyalist ya da refah devleti toplumu, kuşkusuz, bu geniş birikimlerin bir kısmını toplumsal amaçlarla dağıtırdı. İncelediğimiz dönemde ise, böylesi bir tavır en olmayacak şeydi. Hemen hiç vergi vermeyen orta sınıflar, bu nedenle, açlıktan kırılan kalabalığın arasında para biriktirmeye devam ettiler. Halkın açlık çekmesi onların gerçekleştirdiği birikimlerin bedeliydi. Ve bu sınıfın üyeleri, köylü olmadıklarından, artırımları paraları için çoraplara saklayarak ya da altın bileziklere çevirerek memnun olamazlardı. İşte bu yüzden, tasarrufları için kârlı yatırımlar bulmak zorundaydılar. Ama nerede? Meselâ, o sırada mevcut olan endüstriler o kadar ucuzlanmışlardı ki, yatırım için eldeki fazlanın ancak küçük bir kesimini sınırlayabilecek durumda idi. Pamuk endüstrisinin iki kat büyüdüğü farzedilse bile, sermaye maliyeti bunun yalnızca bir parçasını eritebilirdi. İhtiyaç duyulan şey, bunların hepsini emmeye yetecek kadar büyük bir sünger idi.**

Ülke dışında yatırım yapmak, apaçık bir olanaktı. Napoléon savaşlarının arkasından kendilerini toparlamaya çalışan eski hükümetler ile olağan atılganlıkları ve belirsiz amaçları uğruna umursamazlıkla borçlanan yeni hükümetler, —yani dünyanın geri kalan kısmı— sınırsız ödünç para almaya fazlasıyla hevesliydi. İngiliz yatırımcıları ise, onlara borç para vermeye dünden hazır.* XVIII. yy. gelenegini sürdüren birkaç kent, kamu yapımının, den hiçbir zaman vazgeçmedi. Lancashire'deki Bolton gibi tipik endüstriyel metropoller, 1847-48 yılından önce, göze batan ve faydacı-olmayan hemen hiç bir bina yapmamışlardır.¹³ ** Mc Culloch pamuk endüstrisinin, sabit ve işletilen sermaye birliğinde, toplam sermayesini 1833 yılında 34 milyon sterlin ise 47 milyon sterlin olarak hesaplanmıştır.

dılar. Fakat ne yazık ki, 1820'lerde çok şeyler vaadeden Güney Amerika ve 1830'larda çok umutlandırıcı görünen Kuzey Amerika'ya verilen borçlar işin sonunda sık sık değersiz kağıt kırpanıtlarına döndü. 1818 ile 1831 yılları arasında verilmiş 25 yabancı devlet borçlarından 16'sı (mevcut fiyatlarla 42 milyon sterlinin aşağı yukarı yarısı) 1831'de daha ödenmemiştir. Teorik olarak, ödünç verilen bu paraların yatırılmaya % 7 ya da 9 kâr getirmesi gerekiyordu; gerçekte 1831'de yatırımcının eline ortalamaya % 3,1'lik bir kâr geçti. Yunanlılar'a 1824 ve 1825 yılında verilen % 5'lik borcun 1870'lere dek hiçbir faiz getirmediğini görüp de, hevesi kırılmayacak insan olabilir mi? Bu nedenle, 1825 ve 1835-37 yıllarının spekülatif dalgalarıyla tilke dışına akan sermayenin, daha az hayal kırıcı görünen, bir alan araması pek tabii idi.

Bu çlgünlüğe 1851 yılından dönüp bakan John Francis, «servet birikimi sayesinde, endüstrici bir toplumun, her zaman, yasal ve adalete uygun olarak yapılan yatırım biçimlerini —fersah fersah— geride bıraktığını görün» zenginlik durumunu anlatmaktadır. «Bu zengin, gençliğinde savaş borçlanmalarıyla boşa harcanan ve Güney Amerika madenleriyle israf edilen paraların, yollar yapmaya, işgücü çalıştırmaya ve iş alanlarını genişletmeye yaradığını görmüştür. Sermayenin demiryolu tarafından emilmesi, başarısız olsa bile, en azından, onun yarattığı ilkede kalan bir emilme idi. Yabancı madenlerine para yatırımlarını ve yabancılara ödünç vermelerin tersine, bunlar tümüyle tüketilip bitirilemez ya da büsbütün değersiz olamazlardı.»³³

Bina yapımı gibi, başka yerli yatırım biçimleri bulunabilir miydi, bulunamaz mıydı; bu, cevabı hâlâ kuşkuyla akademik bir meseledir. Gerçekte, bunun cevabı demiryolunda bulundu; demiryolları, özellikle 1840'ların

ortalarında, bu ölçüde hızlı ve geniş çaplı olarak, böylesine sel gibi bir sermaye akımı olmadan, herhalde, kurulamazdı. Çok talihli bir durumdu bu; çünkü demiryolu, ekonominin büyümesine ilişkin sorunların hemen hepsini bir anda halletti.

V

Endüstrileşmeye sürükleyen güçleri izlemek, tarihçinin görevinin yalnızca bir parçasıdır. Görevin öteki parçası, ekonomik kaynakların seferber edilmesini ve kaldırılmasını, yeni ve devrimci akışı sürdürmeleri istenen ekonomi ile toplumun birbirlerine intibak etmesini izlemektir.

Seferber edilmesi ve yeni bir alana kaydırılması zorunlu olan birinci ve belki de en önemli unsur işgücü idi. Çünkü endüstriyel bir ekonomi, tarımsal (yani kırsal) nüfusta orantılı olarak keskin bir düşüş ve tarımsal - olmayan (yani giderek artan bir ölçüde kentleşen) nüfusta keskin bir yükselme ve (bizim incelediğimiz dönemde [1789-1848 arasında] olduğu gibi) neredeyse kesinlikle nüfusta genel bir hızlı artış demektir. Bu nedenle de, ilkin, başlıca tilke tarımından sağlanan yiyecek arzında keskin bir yükselmeyi, yani, bir «tarım devrimini»ni içerir.*

Britanya'da küçük kentlerin ve tarımsal olmayan yerleşme merkezlerinin hızla büyümesi, tarımı doğal olarak göktañdır harekete geçirmiştir. Neyse ki, endüstrinin sona ermesinden önce Britanya (aldığı ve sattığı mallar karşılığınca) 1780'lerden itibaren net bir yiyecek ithalçisi olarak görünmekle birlikte, yurt dışından büyük miktarlarda besin maddeleri getirme imkanları fazla değildi.

öncesi durumuyla hiç faal olmayan bu alanda, hayvan-
cılığa, ürünleri nöbetleşe (rotasyonla) ekin ekmeye, güb-
relenmeye, çiftliklerin yerleşme düzenine ya da yeni ürün-
ler benimsemesine azıcık akıllıca itina göstermek gibi
ufak tefek düzeltmeler yapmak bu çabalarla orantılı ol-
mayı kat kat aşacak derecede geniş sonuçlar doğurdu.
Endüstri devriminden az önce görülen böyle bir tarım-
sal değişme, hızlı nüfus çoğalmalarının ilk aşamalarını
mümkün kılmıştı. Britanya çiftçiliği Napoléon Savaşla-
rı'nın anormal ölçüde yüksek fiyatlarından ağır zarar-
lara uğramasına rağmen, bu sürükleyici güç doğal ola-
rak devam etti. Teknoloji ve sermaye yatırımı açısından,
incelediğimiz dönemin değişiklikleri ziraat biliminin ve mü-
hendisliğin olgunluğa eriştiği 1840'lara kadar, muhteme-
len, hayli mütevaziydi. Britanya tarımına 1830'larda,
XVIII.yy'ın yarısından⁵⁴ kadar bir nüfusun iki ilâ üç
katının tahıl ihtiyacının % 98'ini karşılama imkânını ve-
ren büyük üretim artışı; öncülüğü XVIII.yy'ın başında
yapılan yöntemlerin, aklılcı kullanım ve ekilen arazinin
genişletilmesi yoluyla, genel olarak benimsenmesiyle ger-
çekleştirildi.

Bütün bunlarsa, orta çağın, açık tarla ve herkesin
yararlandığı çayır düzenine dayalı ortak ziraatin, (otlak-
ları «çitleme» hareketiyle), kendi kendine yeten köylü ta-
rımının ve toprağa ilişkin modası geçmiş, gayri ticari
tavırların ortadan kaldırılması gibi, teknolojik olmak-
tan ziyade toplumsal dönüşümlerle sağlanmış bulun-
yordu. XVI.yy'dan XVIII.yy'a kadar süren hazırlık nite-
liğindeki tekamül sayesinde, Britanya'yı birkaç büyük
toprak sahibinin, pazar için üretim yapan az sayıda kira-
cı çiftçilerin ve çok sayıda kiralık rençperin (tarım işçi-
sinin) ülkesi yapan, tarımsal sorunun bu benzersiz kök-
ten çözümü, asgari sıkıntı ile başarıldı. Bu başarı, yal-
nızca mutsuz köy yoksullarının değil, örf ve âdetlerine

sıkı sıkıya bağlı tarla eşrafının da ara ara baş gösteren
direnci ile karşılaşılmasına rağmen gerçekleştirildi. 1795'
teki açlık yılı sırasında ve onu takibeden yıllarda, cen-
tilmen yarıçıklarca kendiliğinden benimsenen «Speenham-
land» yoksullara yardım düzeni, eski tarla toplumunun,
nakit para şebekesinin yani para ve kredi sisteminin
(cash nexus) ypratici etkisine karşı korumak için başvur-
duğu en son sistematik çaba idi.* Bütün iktisat götüş-
lerinin bağınazlıklarına rağmen, tarımsal menfaat grup-
larının, 1815 sonrası bunalımına karşı, ziraat faaliyetleri
için bir korunma aradıkları Tahıl Yasaları, kısmen,
tarımı, başka herhangi bir endüstri dalı gibi ele alma ve
yalnızca kârlılık kıstaslarına göre değerlendirme eğilimi-
ne karşı bir bildirdiydiler. Fakat bunlar, kapitalizmin taş-
raya nihai girişine karşı, baştan yenilmeye mahkûm,
artçı eylemlerdi. Sonunda, orta-sınıfın 1830 ertesindeki
kökleri ilerleme dalgasıyla, 1834'ün yeni Yoksullar Yasa-
sıyla ve Tahıl Yasaları'nın 1846'da yürürlükten kaldırıl-
masıyla bozguna uğradılar.

Bu toplumsal dönüşüm, ekonomik verimlilik açısın-
dan, uçsuz bucaksız bir başarıydı. İnsanların çektiği acı
bakımından, taşralı yoksulları tam bir çöküntüye dü-
şüren, 1815 sonrası tarım buhranının daha da derinleştir-
diği bir trajedydi. 1800 yılından sonra, çayır tarımı
hareketinin ve tarımsal ilerlemenin en çok savun-
ularından Arthur Young bile, bunun toplumsal etkile-
ri ile sarsılmıştı.⁵⁵ Fakat endüstrileşmenin bakış açısın-
dan, bütün bunlar da arzu edilir sonuçlardı; çünkü bir
endüstri ekonomisinin işgücüne ihtiyacı vardır ve bu iş-
gücü, eski endüstriyel olmayan kesimden değilse, nere-
* Bu sistemde, yoksul kişilere gereken yerlerde, bölgesel vergi
gelirlerinden hayatlarını ancak sürdürebilecekleri kadar az bir
ücret bağlanıyordu. Sistem iyi niyetle kurulmuş olmasına rag-
men, giderek kendisinden öncekinden daha bile büyük bir yok-
sulluk doğurmuştu.

den gelecektir? Çeşitli ufak üreticilerle, yoksul işçilerin tamamladığı, ülke içindeki kırsal, ya da göçmen (başlıca İrlanda'da) biçimindeki yabancı nüfus, en açık işgücü kaynaklarıydı.* İnsanları yeni meşguliyetlere çekmek, eğer bu cazibeye karşı ilgisiz ve geleneksel yaşantıların³⁶ varzgeçmede isletsiz iseler, onları zorla bu işlere koşmak gerekiyordu. Ekonomik ve toplumsal zorluklar en tesirli karbağ, daha yüksek parasal ücretler ve kentim daha geniş özgürlükleri de bunu bütünüyle ot torbası idi. İnsanları toplumdaki demir atıkları yerden oynatacak güçler, incelediğimiz dönemde, çeşitli nedenlerden ötürü, XIX.yy'ın ikinci yarısına oranla henüz nispeten zayıftılar. 1850'den sonra olağan hale gelen bir kitle göçü için İrlanda'daki açlık gibi çok heyecan yaratacak bir felâket gerekiyordu. (1835-50 yılları arasında 8,5 milyonluk toplam nüfusun 1,5 milyonu başka ülkelere göç etmiştir). Bu göçler Britanya'da, yine de başka yerlerde olduklarından daha kuşvetliydi. Böyle olmasalardı, Fransa'da olduğu gibi, köylüsünün ve küçük-burjuvazisinin nispi oturmuşluğundan ve rahatından ötürü, sağlanması zorunlu olan işgücü kaymasından endüstriyi yoksun bırakarak, Britanya'nın endüstriyel gelişmesi de engellenebilirdi.**

* Başka bir görüş, işgücü arzının bu gibi nüfus aktarmalarından değil de, çok hızlı çoğaldığını bildiğimiz toplam nüfustaki artıştan ileri geldiğini savunmaktadır. Fakat böyle bir bakış, asıl sorununu gözden kaçırmak oluyor. Endüstriyel bir ekonomide, tarımdışı işgücü yalnızca sayısal olarak değil, fakat oran olarak da diklemesine yükselmelidir. Köylerinde oturup hayatlarını daha önce büyükbabalarının yaptığı gibi sürdürecektir olan birtakım kadın ve erkekler, yaşantılarının bir döneminde, başka bir yere gitmek zorunda kalacaklardır. Çünkü kentler, kendi doğal bütümüne hıızlarından çok daha büyük bir hızla büyümekteydi. Tarımsal nüfus, ister gerçekten azalsın, ister sayıca sabit kalsın, hatta isterse artsın, bu iş böyledir.

** Olabilecek ikinci bir alternatif da şuydu: ABD gibi Britanya da, kitle halinde göçlere güvenmek zorunda kalabilirdi. Nitekim, gerçekten de, Britanya (bir ölçüde) İrlandalıların göçlerine dayanmıştır.

Kâfi sayıda işçi toplamak sorunlardan bir tanesiydi, yeterli sayıda uygun nitelik ve beceriye sahip işçi bulmaka bir başka sorundu. XX.yy'ın deneyimi, ikincisinin birinci kadar mühim ve halledilmesi ondan çok daha zor bir sorun olduğunu göstermiştir. Bir kere, **bütün** işçilerin, endüstriye uygun bir tavır, yani, tarımın mevsimlik iniş ve çıkışlarından ya da bağunsız esnafın kendilerini denemediği avareliğinden tamamiyle farklı, kesintisiz bir düzenli günlük çalışma temposu içinde çalışmayı öğrenmesi gerekiyordu. İşçinin, aynı zamanda, parasal özendirecilerle karşılık vermeyi öğrenmesi de gerekiyordu. O zamanki Britanyalı işverenler, şimdilerde Güney Afrikalı işverenlerin yaptığı gibi, sürekli olarak işçilerin «tembelliği»nden ya da geleneksel haftalık ücretlerini kazanana dek çalışıp ondan sonra işi sermelelerinden yakınıyorlardı. Bu sorunun çözümü, yüksek paralar cezalara, yasayı işverenden yana seferber eden, «Efen-di-Uşak» ilişkileri üstüne birtakım kurallar koyan sert bir iş disiplini; fakat hepsinden önce uygulanabildiği yerlerde, işgücüne, asgari ücreti tutuncaya dek işçiyi hafta boyu çalıştıracak ölçüde, çok az bir para verme uygulamasında bulundu (kars. s. 236-7). İşçi disiplini sorununu acil olduğu fabrikalarda, daha söz dinler (ve daha ucuuz) kadın ve çocukları çalıştırmak çoğunlukla daha elverişli bulunmuştu. 1834-47 yılları arasında İngiliz dokuma pamuk fabrikalarında çalışan bütün işçilerin dörtte bir kadarı yetiştiren erkek, yarısından çoğu genç kız ve kadın, geri kalanı, 18 yaşından küçük oğlan çocuklardı.⁴⁷ İş disipliniyi sağlamanın, endüstrileşmenin bu ilk dönemindeki küçük çaplı, bölük pörçük sürecini yansıtan bir başka yaygın yolu da, ikincil yükümlendirmeye (taşarolu) yani usta işçileri, fiilen, vasıfsız yardımcılarının işvereni haline getirme yöntemiydi. Örneğin, pamuk endüstrisinde çalışan oğlanların 2/3'si kadardı ve

kızların 1/3'ü, böylece «doğrudan doğruya ustaların yanında çalışıyor» ve dolayısıyla daha yakından gözetim altında tutuluyorlardı. Tam anlamıyla fabrika sayılamayacak yerlerin dışında ise bu gibi ayarlamalar daha da yaygındı. Kuşkusuz, ikincil işverenin kiralık yardımcılarının dalga geçmemelerini sağlamakta doğrudan bir parasal çıkarı vardı.

Yeterince becerili ya da teknik açıdan yetişmiş işçi bulmak ya da eğitmek oldukça zordu. Çünkü kuşkusuz, endüstri-öncesi becerilerin birkaçı, bina yapımı gibi birçok uğraşların hemen hiç değişmeden sürmelerine karşın, çağdaş endüstride geniş ölçüde kullanılıyordu. Berket versin, Britanya'nın 1789'dan önceki yüzyıllardaki yavaş ilerleyen yarı-endüstrileşmesi, gerek dokumacılık tekniği, gerekse maden işletmeciliği alanlarında hayli geniş bir elverişli maharet stoku meydana getirmişti. Kıt'a Avrupası'nda, madenle hassas çalışmaya alışmış ender zenaatkârlardan biri olan çilingir, makina yapımcılarının atası oldu ve bazan onlara adını da verdi. Öte yandan Britanya'da değirmen ustası ve (daha o zamandan madenlerin içinde ve çevrelerinde yaygınlaşmış bulunan) çarkçı (veya mühendis) ya da **makine adamı** (**engineer**) aynı durumdaydı. İngiltere'de «makineci» (**engineer**) kelimesinin hem maharetli maden işlemecisi hem de hendese ile uğraşan ve plan çizen kimse (yani mühendis) manasına gelmesi de, bir tesadüf değildir; çünkü yüksek seviyedeki teknik bilimcilerin çoğu, işte bu makinelerde maharet kazanmış ve kendine güvenen adamların arasından toplanabilirlerdi; nitekim öyle olmuştu. Gerçekte, Britanya'nın endüstrileşmesi, bu önceden planlanmamış yüksek maharet arzına dayanmaktaydı; Kıt'a Avrupası'nın endüstrileşmesi ise, bu gibi bir imkândan yoksundu. Bu durum, Britanya'da genel ve

teknik eğitimin içinde bulunduğu, fiyatı sonradan ödenecek çarpıcı ihmali açıktır.

İşgüçü arzını sağlamaya ilişkin bu tür meselelerin yanında, sermaye bulmaya ilişkin sorunlar ehemmiyet-siz kalıyordu. Öteki Avrupa ülkelerinin çoğunun tersine, Britanya'da hemen yatırıma yöneltilebilecek sermayenin çoğunu XVIII.yy'da denetimleri altında tutan toprak sahipleri, tüccarlar, deniz nakliyatçıları ve bankacılar gibi kişilerin parayı yeni endüstrilere yatırmada gönülsüz olmalarıydı. Bu yüzden yeni endüstrilerle zaman ufak tasarruflarla ya da aldıkları ödünç paralarla işe başlıyor ve kârlarını çekmeyecek sermayeye katmakla geliştiremiyorlardı. Mahalli sermaye azlığı ilk endüstricileri, özellikle kendi kendilerini yetiştirenleri, daha kâti, daha tutumlu ve daha çok pay kapmaya hevesli hale getirdi. Dolayısıyla yanlarında çalışan işçilerin de daha çok sömürülmesi sonucunu doğurdu. Fakat bu, millî yatırıma giden «fazla»nın kifayetsiz oluşunu değil, intizamsız akışımı aksettiriyordu. Öte yandan, XVIII.yy. zenginleri paralarını endüstrileşmeye faydası dokunan belli bir takım işlere, özellikle ulaşım (kanallar, dok tesisleri, yollar ve daha sonraları demiryolları da) ve, toprak sahiplerinin kendileri işletmeseler bile gelirlerinden pay aldıkları, madenlere yatırıma hazırdılar.

Özel olsun kamusal olsun, ticaret ve finansman tekniği konularında herhangi bir güçlük de yoktu. Bankalar ve banknotlar, kambiyo senetleri (poliçeler, tahviller) esham ve hisse senetleri deniz-aşırı ve toptan ticaretin ve pazarlamanın teknik teferruatı yeterince bildik şeylerdi; bu işleri yapabilecek ya da nasıl yapıldığını kolaylıkla öğrenebilecek kimseler de pek çoktu. Üstelik, XVIII.yy'ın sonlarına gelindikçe, hükümet politikası, iş

hayatının üstünlüğüne sıkı sıkı bağlanmıştı. Tudorlar'ın çıkarıldığı kanun yararını amaçlayan yasalar gibi, buna karşı olan eski kanunlar çoktandır kullanılmaya kullanılmaya unutulmuş ve sonunda, 1813-35 yılları arasında, tarımla ilgili olanların dışında, yürürlükten kaldırılmıştı. Teorik olarak Britanya'nın yasaları, bankacılık ve ticaret kurumları getireli ve ekonomik gelişmeye yardım etmek şöyle dursun, çok köstekleyici idi. Bunlar mesela, ne zaman bir anonim şirket kurulmak istense hemen her defasında parlamentonun pahalıya patlayan «özel kanunlar» yapmasını gerekli kılıyorlardı. Fransız Devrimi, Fransızlar'a ve onların etkisiyle de geri kalan Kıt'a Avrupası'na bu gibi amaçlara hizmet edecek daha akılcı ve etkin bir mekanizma getirdi. Uygulamada ise, Britanyalılar işlerini gayet iyi ve gerçekten, rakiplerinden çok daha iyi görmekteydiler.

Bu gelişti güzel, planlanmamış ve sınıma yoluyla, ilk büyük endüstriyel ekonomi kurulmuştu. Çağdaş ölçülerle, bu endüstriyel ekonomi küçük ve eskiydi ve bugün bile Britanya'yı tarif eden şey bu eskiliktir. 1848'in ölçüleriyle bu, abidevi (antsal) bir ekonomiydi; ama hayli de üreticiydi, çünkü yeni kentleri başka her yerde olduğundan daha çirkin ve proletaryasının madde durumu çok daha kötüydü.* solgun yığınların çirkin şekillerde bir aşağı bir yukarı koşuşturdukları, sis bamsı, dumanların ağırlığı çökmüş havası yabancı ziyâretçileri tedirgin ederd. Fakat, buharlı makinelere 1.000.000 beygir gücünü bağlanmıştı, 17.000.000'dan fazla mekanik için yardımını ile yılda 2 milyon yarda (1,8 milyon metre) pamuklu kumaş ürettiyordu, neredeyse 50.000.000 ton kömür çıkıyordu, bir tek yıl içinde 170 * Emekçi sınıfın içinde bulunduğu durum, İngiltere'de bitiriliyle Fransız emekçilerinin 1830-48 yıllarındaki durumundakinden daha kötüydü» diye bitiriyor bir çağdaş tarihçi sözlerini.³⁸

milyon sterlin değerinde malı ithal ve ihraç ediyordu. Ticaret hacmi, kendisine yakın rakibi Fransa'nın iki katıydı. 1780 yılında ise onu ucu ucuna geçmişti. Pamuk tüketi ABD'nin iki Fransa'nın dört katıydı. Ekonomik yönden gelişmiş dünyanın toplam pik demiri üretiminin yarısından çoğunu üretiyor ve kendisinden sonra en çok endüstrileşmiş ülkenin (Belçika) adam başına kullandığı demirin iki katını, ABD'nin üç katını, ve Fransa'nın dört katından fazlasını kullanıyordu. 200-300 milyon sterlin dolaylarında olan Britanya sermaye yatırımları, ki bunların dörtte biri ABD'inde, beşte birine yakını Latin Amerika'daydı, dünyanın bütün bölgelerinden kâr payları ve siparişler getirmekteydi.³⁹ Britanya, gerçekten, «dünyanın atölyesi» olmuştu.

Hem Britanya hem de bütün dünya, tek kurallı malı en ucuz pazardan alıp hiç bir sınırlamaya maruz kalmadan en pahalı pazarda satmak olan, tüccarlar ve müteşebbisler yolu ve aracılığı ile bu adalarda tezgâhlanan Endüstri Devrimi'nin dünyayı dönüşüme uğrattığını biliyordu. Hiçbir şey onun yolunda ilerlemesini engellemezdi. Geçmişin tavruları ve kuralları, bugünün şadamları ve buharlı makineleri karşısında güçsüz kalmışlardı.

3- ULUSLAR

EKONOMİ POLİTİK

Karl Polanyi, Büyük Dönüşüm

1. Yüz Yıllık Barış

Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü. Bu kitap, bu olayın siyasal ve ekonomik kaynaklarıyla, aynı zamanda da onun yol açtığı büyük dönüşümle ilgili.

Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı dört kurum üzerinde duruyordu. Bunlardan ilki, bir yüzyıl boyunca Büyük Devletler arasında uzun ve yıpratıcı bir savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemiydi. İkinci, dünya ekonomisinin eşi görülmemiş bir biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası alım standardıydı. Üçüncüsü, görülmemiş bir maddi relaha yol açan "kendi kurallarına göre işleyen piyasa"ydı (self regulating market). Dördüncüsü ise liberal devletti. Bir tür sınılamaya göre, bu kurumların ikisi ekonomik, ikisi politiktir. Başka bir tür sınılamaya göre, ikisi ulusal, ikisi uluslararası kurumlardı. Birlikte uygarlık tarihimizin ana hatlarını belirlediler.

Bu kurumlar arasında, alım standardının önemi deneyimlerle kanıtlandı; çöküşü dünyanın başına gelen felaketin görünüşteki nedeni oldu. Çöküşünden önce de, diğer kurumların çoğu onu kurarmak için girişilen nafile çabalar içinde gözden çıkarılmışlardı.

Ama sistemin can damarı ve temel biçimlendiricisi kendi kurallarına göre işleyen piyasadı. Belirli bir uygarlığa yol aç-

miş olan bu buluştu. Alın standardı yalnızca iç piyasa sisteminin uluslararası düzeye yayılmasına yönelik bir çaba oluşturuyordu, güç dengesi sistemi alın standardı üzerine kurulmuş ve kısmen onun aracılığıyla işleyen bir üstyapı kurumuydu; liberal devlet de kendi kurallarına göre işleyen piyasanın bir ürünüydü. Ondokuzuncu yüzyılın kurumsal yapısının anahtarı piyasa ekonomisinin işleyişini belirleyen kurallarda aranmalı.

Bizim tezimiz, dengesini kendi sağlayan piyasa fikrinin düpedüz bir ütopya olduğu. Böyle bir kurum, toplumun insani ve doğal özünü yok etmeden uzun süre yaşayamazdı; insani fiziksel olarak yok eder, çevresini de çöle çevirirdi. Kaçınılmaz olarak, toplum kendini korumak için bazı önlemler aldı, ama alınan önlemler piyasanın kendi yasalarını bozdular; çalışma yaşamını altüst ettiler ve böylece toplumu başka bir biçimde tehlikeye sürüklediler. Piyasa sisteminin gelişmesini belirli bir yöne sürükleyen ve sonunda bu sisteme dayanan sosyal düzeni yıkan bu ikilem oldu.

İnsan tarihinde rastlanan en derin buhranlardan birinin bu biçimde açıklanması fazla basit görünebilir. Bir uygarlığı, onun özünü ve özelliklerini belirli sayıda kuruma indirgemek, sonra da bunlardan birini temel belirleyici olarak seçip uygarlığın kaçınılmaz kendini tüketimi ekonomik örgütlenişin bazı teknik özelliklerine bağlı olarak açıklamaya girişmek uygunsuz bulunabilir. Yaşamın kendisi gibi, uygarlıklar da, kural olarak, belirli bazı kurumlara indirgenemeyecek sayısız bağımsız unsurun etkileşiminden kaynaklanır. Bu uygarlığın çöküşünü kurumsal mekanizmasını çözmeye çalışmak umutsuz bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Gene de, bizim giriştiğimiz iş bu. Bunu yaparken, bilincelli olarak amacımızı konunun istisnai niteliğine göre tanımlıyoruz. Çünkü ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının istisnai niteliği, doğrudan doğruya, onun belirli bir kurumsal mekanizma temelinde biçimlenmiş olmasına bağlı.

Felaketin çöküşündeki anılığı ele almayan hiçbir açıklama doyurucu olamaz. Değişim güçleri bir yüzyıl boyunca üst üste yığılması, bir olaylar seli insanlığın üzerine akmakta. Ge-

zegenimiz düzeyinde bir sosyal dönüşümün yanında, devletleri yok eden, bir kan denizi içinde yeni imparatorlukların biçimlenmesine yol açan benzersiz savaşların yer aldığını görüyoruz. Ama bu cehennem kargaşasının ardında, geçmişi çabucak ve sessizce, çoğu zaman su yüzünde en ufak bir kıpırta bile yol açmadan yutup giden bir değişim akıntısı yer alıyor. Felaketin mantıklı bir çözümlenmesi, hem olayların fırtınasını, hem de bu sessiz çözülmeyi açıklamak zorunda.

Bizimkine bir tarih çalışması denemez, aradığımız önemli olayların inandırıcı bir sıralaması değil, bunların gösterdikleri gelişime eğiliminin insan yapısı kurumlara bağlı bir açıklaması. Geçmiş görüntüleri yalnızca içinde yaşadığımız günle ilgili konulara ışık tutmak amacıyla gündeme getirmekten kaçınmayacağız; bazı özel önem taşıyan dönemlerin ayrıntılı çözümlerine girişirken, ilgili zaman dilimlerini bütünüyle konu dışı bıraktığımız olacak; amacımıza yönelirken de çeşitli uzmanlık alanlarına tecavüz edeceğiz.

Önce uluslararası sistemin çöküşü üzerinde duracağız. Dayandığı dünya ekonomisi bir kez yıkılınca, güç dengesi sisteminin artık barışı sağlayamaz duruma geldiğini göstermeye çalışacağız. Kopuşun birdenbire ortaya çıkışı, çözümlenin akıl almaz hızı buna bağlı olarak açıklanacak.

Ama uygarlığımızın yıkılışı dünya ekonomisinin çöküşüyle eş zamanlıysa da, kesinlikle ona bu çöküşün neden olduğu söylenemez. Yıkılışın kaynakları yüz küsur yıl öncesinde, Batı Avrupada kendi kurallarına göre işleyen piyasa fikrini doğuran sosyal ve teknolojik çalkantı içinde aranmalı. Bu maceranın sonu, sanayi uygarlığı tarihinin belirli bir dönemini kapatarak çağımıza ulaştı.

Bu kitabın son bölümünde günümüzün sosyal ve ulusal değişikliklerine yön veren mekanizmalar üzerinde durulacak. Genel olarak, insanın bugünkü durumunun buhranın kurumsal kaynaklarına bağlı olarak tanımlanabileceğine inanıyoruz.

Ondokuzuncu yüzyıl, batı uygarlığı arşivlerinde menendi duyulmamış bir olguya yol açtı: 1815-1914 arasındaki yüzyıl-lık barış. Az çok bir sömürge olayı olan Kırım Savaşı dışında,

İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya ve Rusya birbirleriyle yalnızca topu topu onsekiz ay süren savaşlara giriştiler. Daha önceki iki yüzyıl için tülden bir hesaplama yapıldığında, önemli savaşların yüz yıllık ortalaması almış-yetmiş yıl buluyor. Buna karşılık, ondokuzuncu yüzyıl alevlenmelerinin en şiddetlisi olan 1870-1871 Fransa-Prusya savaşı bile, yenilen ulusun, ilgili ulusal para birimlerinde önemli bir dengesizlik olmadan, duyulmamış bir savaş tazminatı ödeyebilmesiyle, bir yıl sürmeden sona erdi.

Pragmatik barışçılığın bu başarısı kesinlikle önemli katkılarına nedenleri olmamasıyla ilgili değildi. Bu barışseverlik gösterisi, güçlü uluslar ve büyük imparatorlukların iç ve dış koşullarındaki sürekli değişimlerle birlikte yer alıyordu. Yüzyılın ilk yarısında, iç savaşlar devrimci ve karşı devrimci mücadeleler ahal-i adiyedendi. İspanya'da Angoulême Dükünün komutasında yüzbin tabur Kadiz'e saldırdı; Macaristan'da devrimci güçler bir meydan savaşında imparatoru yenecek gibi oldular ve devrim ancak Macar topraklarında savaşan Rus ordusu tarafından bastırıldı. Almanya'da, Belçika, Polonya, İsviçre, Danimarka ve Venedik'te silahlı müdahaleler Kutsal İttifak'ın her yerde hazır ve nazır olduğunu gösteriyorlardı. Yüzyılın ikinci yarısında gelişme dinamiği zincirinden boşanmıştı. Osmanlı, Mısır ve Fas İmparatorlukları parçalanıp bölüştü; işgal orduları Çin'i kapılarını yabancılarla açmaya zorladılar ve tek bir büyük hamleyle Afrika kıtası bölüştü. Ezzamanlı olarak iki güç, Birleşik Devletler ve Rusya, dünya çapında önem kazandı. Almanya ve İtalya'da ulusal birlik sağlandı; Belçika, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan, bazıları ilk kez bazıları da yeniden egemen uluslar olarak Avrupa haritasında yerlerini aldılar. Sanayi uyarılığının yıpranmış kültürlerin ve ilkel halkların yaşam alanlarına doğrudan ilerleyişinin yanında, hemen hemen kesinleşmiş savaşlar yer aldı. Rusya'nın Orta Asya'daki askerî fetihleri, İngiltere'nin genişliği sayısız Hindistan ve Afrika savaşları, Fransa'nın Mısır, Cezayir, Tunus, Suriye, Madagaskar, Çin Hindî ve Siyam'daki maceraları, Büyük Devletler arasında genel olarak ancak zor

yoluyla çözümlenebilecek sorunlar ortaya çıkardılar. Buna karşın, bu çarşıların herbiri, tek tek, yerel niteliğini korudu ve sayısız durumda şiddet yoluyla denge değişikliği ya toplu karşı çıkışlarla önlenmiş, ya da Büyük Devletlerin verdikleri tavizlerle anlaşılmaya bağlandı. Kullanılan yöntemlerin aldığı biçimden bağımsız olarak sonuç hep aynıydı: Yüzyılın ilk yarısında anayasal idare yasaklanır ve Kutsal İttifak özerklikleri barış adına başka altında tutarken, öteki yarıda -ve gene barış adına- anayasal idare, kendi çıkarlarını düşünen bankerler tarafından iş karıştıran despotlara kandırılmaya kabul ettiriliyordu. Böylece, biçim değişiklikleri ve değişip duran idarelerin altında -bazen taht ve mirasın otoritesi, bazen borsa ve çek defteri, bazen ahlâksızlık ve rüşvet, bazen ahlâk tartışmaları ve aydınca söylevler, bazen ateş ve süngü yoluyla- hep aynı sonuç elde edildi: Barış komandı.

Bu mucize kabildinden başan güç dengesinin işleyişine bağlıydı, bu özel durumda, genel olarak kendisine bütünüyle aykırı bir sonuç vermiş olan güç dengesinin işleyişine. Doğası gereği bu denge bütünüyle değişik bir sonuç verir, yani ilgili güçlerin sürekliliğini sağlar. Aslında tek önermesi, belirti bir güç oluşturulabilir tek veya daha fazla birimin, her zaman, zayıfların güç birliğine gitmesiyle, en güçlümün gücünün artmasını önleyecek biçimde hareket edeceklerdir. Evrensel tarih alanında güç dengesi, bağımsızlıklarını koruma amaçlarına hizmet ettiği devletlerle ilgilidir. Ama bu amaç yalnızca değişen taraflar arasındaki sürekli savaşlar yoluyla sağlayabilmektedir. Eski Yunan veya Kuzey İtalya şehir devletlerinin deneyimi böyle bir olgudur; değişen gruplar arasındaki savaşlar bu devletlerin uzun süreli boyunca bağımsızlıklarını korumalarını sağladı. Aynı ilreler boyunca bağımsızlıklarını korumalarını sağladı. Aynı ilre, iki yüz yıldan fazla bir süre Münster ve Westphalia Anlaşması (1648) sırasında Avrupa'ya oluşturan devletlerin egemenliğini korudu. Yetmişbeş yıl sonra, Utrecht Anlaşması'nı imzalayan taraflar, bu ilkeye resmen bağlılıklarını ilan ettikleri zaman onu bir sistem içine yerleştirdiler ve böylece hem güçlülerin ve hem de zayıfların savaş aracılığıyla varlıklarını sürdürmelerinin karşılıklı güvencelerini sağlamış oladılar. Ondo-

kuzuncu yüzyılda aynı mekanizmanın savaş değil barış sonucunu vermiş olması tarihçileri zorlayan bir sorundur.

Ortadaki yeni unsurun güçlü bir barış çıkarı (peace interest) olduğunu kabul ediyoruz. Geleneksel olarak, böyle bir çıkar devlet sisteminin dışında görülürdü. Barış, sanat ve zanaatla ilişkileriyle birlikte yaşamın süsleri arasına yerleştirilmeye başlandı. Kılıse, iyi bir mahsul için dua ettiği gibi barış için de dua edebilirdi, ama devlet işleri düzeyinde savunduğu silahlı müdahale olurdu; hükümetler için barış, güvenlik ve egemenlikten sonra gelirdi, yani savaşçı yollardan başka yoldan varılmayacak hedeflerden sonra. Herhangi bir topluluk için, ortak yerde örgütlü bir barış çıkarının varlığından daha yipratıcı bir şey düşünülemezdi. Onsekizinci yüzyıl ortalarında bile, J.J. Rousseau, ticaret erbabını, barışı özgürlüğe tercih ettiklerinden kuşku duyulduğu için, vatanseverlikten yoksun olmakla suçluyordu.

1815'ten sonraki değişiklik, ani ve tepeden turnağa bir değişiklikti. Fransız Devriminin etkisi, Sanayi Devriminin evrensel bir çıkar olarak iş huzurunun sağlanmasına yönelik gelişmelerini destekledi. Metternich, Avrupa halkının istediği özgürlük değil, barışın beyanında bulundu. Gentz vatanseverlere yeni barbarlar adını taktı. Kılıse ve Kralliyet Avrupa'da uluslaşmayı önleme çabalarına giriştiler. Hem yeni halk savaşlarının azgınlığı, hem de yeni ortaya çıkan ekonomilerde barışa verilen büyük değer bu fikirleri destekledi.

Yeni "barış çıkarının" taşıyıcıları, her zamanki gibi, ondan en fazla yarar sağlayacaklar oldu, yani varisi oldukları konumlar vatanseverliğin Kitaya yayılan devrimci gücü tarafından tehdit edilen şeydular. Böylece, Kutsal İttifak yüzyılımın aşağı yukarı üçte biri süresince canlı bir barış politikasına zor gücü ve ideolojik destek sağladı; orduları Avrupa'nın bir ucundan öteki ucuna, azınlıkları susturup çoğunlukları bastırarak dolanıp durdular. 1846'dan aşağı yukarı 1871'e kadar - "Avrupa tarihinin en karmaşık, en dolu çeyrek yüzyıllarından biri" - sanayi

hakimiyetinin büyüyen gücü genciliğin azalan gücüyle karşılaşıp dururken, barışın yerleşmesi pek güvenli görünmüyordu. Fransa-Prusya savaşını izleyen çeyrek yüzyılda ise, yenden güçlenen barış çıkarının temsilciliğini yeni ve güçlü bir biririm, Avrupa Konseyi'nin (Concert of Europe) üstlendiğini görüyoruz.

Uyumu

Ama çıkarlar da niyetler gibi bir sosyal aracı kanalıyla siyasete dönüşmedikçe platonik bir düzeyde kalmaya mahkumdurlar. Yüzeysel olarak bakıldığında, ortada böyle bir aracı yoktur; hem Kutsal İttifak hem de Avrupa Konseyi sonuç olarak bağımsız egemen devletlerin oluşturdukları gruplardı ve dolayısıyla, güç dengesi ve savaş mekanizmasına hizmetle yükümlüdürler. Peki öyleyse barış nasıl sağlandı?

Doğru, bütün güç dengesi sistemleri, bir ülkenin kendi giriştiği statükoyu değiştirme çabalarının yol açacağı güç birleşmelerini görememesinden kaynaklanan savaşları önlemeye yöneliktir. Bunun önemli örneklerinden biri, Bismarck'ın 1875'te basında Fransa'ya karşı yürütülen kampanyayı Rus ve İngiliz müdahalesi karşısında durdurması olmuştur (bu durumda Avusturya'nın Fransa'ya yardım edeceği kuşkusuz görülmüştü). O zaman Avrupa Konseyi Almanya'ya karşı çabı ve ülke kendini tecrit edilmiş bir durumda buldu. 1877-1878'de Almanya, Rus-Türk savaşını engelleyemedi, ama İngiltere'nin Rusya'nın Çanakkale Boğazına ilerlemesiyle ilgili endişelerine arka çıkarak savaşın yerel niteliğini korumasını sağladı; Almanya ve İngiltere, Türkiye'yi Rusya'ya karşı desteklediler ve böylece barışı korumuş oldular. Berlin Kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının tasviyesiyle ilgili uzun dönemli bir plan ortaya konuldu; bu da, bütün taraflar çatışma durumunda karşı karşıya kalacakları güçleri önceden bildiklerinden, statükodaki değişikliklere karşı savaşın engellenmesini sağladı. Bu durumlarda barış, güç dengesi sisteminin hoşnutsuzlukla karşılanan bir ürünü olarak ortaya çıktı.

Ayrıca, savaşlar bazen, yalnızca küçük devletlerin kaderinin söz konusu olduğu durumlarda, savaş nedeninin bilinçli olarak ortadan kaldırılmasıyla engellendi. Küçük uluslar denetim

alında tutulup şartıkoynu savaşa yol açabilecek herhangi bir biçimde bozmaları önlemedi. 1831'de Hollanda'nın Belçika'yı istilasını etkisizleştirilmesine yol açtı. 1855'te Norveç etkisizleştirildi. 1867'de Hollanda Lüksemburg'u Fransa'ya sattı, Almanya'nın itirazı üzerine de Lüksemburg etkisizleştirildi. 1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün Avrupa dengesi için gerekli olduğuna karar verildi ve Avrupa Konseyi İmparatorluğun korunması çabalarına girişti. 1878'te, parçalanmasının bu denge için gerekli olduğu düşünüldüğünde, aynı düzenli ve planlı yöntemlerle bölünmesi sağlandı. Her iki durumda da, kararın küçük halklar için bir ölüm kalım sorunu oluşturması kararı etkilemedi. 1852 ve 1863'te Danimarka, 1851 ve 1856 arasında da Almanya dengeyi bozacak gibi oldu; her seferinde küçük devletler Büyük Devletler tarafından uyumlu davranmaya zorlandılar. Bütün bu örneklerde sistemin Büyük Devletlere sağladığı hareket serbestisi, ortak bir çikarı korumak için kullanıldı - bu ortak çıkar barışı.

Ana savaşların yer yer güç durumunun zamanında açıklığa kavuşturulması ya da küçük devletlerin zorlanması gibi yöntemlerle engellenmesiyle, Yüz Yıllık Barışın çarpıcı gerçekliği arasında dağlar kadar fark var. Uluslararası dengesizlik, sosyal- lar arası bir aşk macerasından bir nehir ağzının doldurulmasınan, teolojik bir anlaşmazlıktan teknolojik bir buluşa kadar bir çok nedenle ortaya çıkabilir. Yalnızca nüfusun ve zenginliğin artışı veya azalışı siyasal güçleri mutlaka harekete getirecek, dış denge her zaman iç dengeyi yansıtacaktır. Örgütlü bir güç dengesi sistemi bile, ancak bu iç unsurları doğrudan etkileyebilirdiği ve yeni gelişmelerin getirdiği dengesizliği önleyebilirdiği ölçüde sürekli savaş tehdidini dizginleyip barışı sağlayabilir. Dengesizlik bir kez hız kazandı mı onu ancak güç yerine oturtabilir. Barışı sağlamak için savaş, nedenlerini oradan kaldırarak gerektirir herkes bilir, ama bunu yapabilmek için yaşamı kaynağında kontrol altına almak gerektirir çoğu zaman anlaşılmaz.

Kutsal İttifak bunu kendine özgü araçlarla başarmaya yeltenirdi. Avrupa kralları ve soyluları uluslararası bir akrabalık

oluşturdu; Roma Kilisesi de onlara Güney ve Orta Avrupa'nın sosyal basamaklarında en üst düzeyden en alta kadar inen gönüllü mükiye memurları sağladı. Aristokrasinin ve kilisenin hiyerarşileri, kıta düzeyinde barışı sağlayabilmek için yalnızca güçle pekiştirilmesi gereken, yerel olarak etkin bir idare yönteminin içine yerleşti.

Ama Kutsal İttifakın yerini alan Avrupa ^{1815'ten itibaren} ~~Konseyi~~ feodalizm ve kilisenin her yana uzanan kollarından yoksundu; en fazla, tutarlılık açısından Metternich'in şaheseriyle karşılaştırılamayacak, gevşek bir federasyon oluşturabilirdi. Büyük Devletlerin ortak bir toplanmaya çağırılmaları nadir görülen bir durumdu. Kışkıracıklar, entrikalara, zılaşmalara ve diplomatik sabotajlara çok yatkın bir ortam hazırladı; ortak askerî harekâta enter rastlanırdı. Buna karşın, tam bir düşünce ve amaç birliği içindeki Kutsal İttifakın Avrupa'da ancak sık sık askerî müdahaleyle basyurarak sağlayabildiğini, Avrupa ~~Konseyi~~ gibi ne olduğu pek belli olmayan bir birim, başka gücüne çok nadiren gerek duyarak, dünya düzeyinde gerçekleştirebilirdi. Bu inamlmaz başarıyı açıklayabilmek için, yeni ortam içinde hanedanların ve piskoposların rolünü üstlenip barış çıkarma etkinliğini sağlayabilen varlığı gizli kalmış çok güçlü bir sosyal araç kulanmamız gerekiyor. İşte bu adı konulmamış unsur uluslararası bankacılar çevresinin oluşturduğu büyük finans çevresiydi (haute finance).

Ondokuzuncu yüzyılda uluslararası bankacılığın niteliği üzerine henüz kapsamlı bir araştırma yapılmadı; bu esarengiz kurum daha yeni yeni politik iktisat mitolojisinin gölgeleri arasından sıyrılıp ortaya çıkıyor? Bazıların onun yalnızca hükümetlerin kullandığı bir araç olduğunu söylemekle yetindiler, bazıları ise, hükümetlerin onun doymak bilmek kazanç açığı'nın bir aracı olduklarını. Bazılarına göre uluslararası anlaşmazlıkların kaynağı, bazılarına göre erkek ulusların gücünü tüketen kadınsı bir kozmopolitiğin aracıydı. Kimse de pek

2. Feis, H., *Europe, the World's Banker, 1870-1914*, 1930. Burada sık sık yaratılmadığına bir çalışma.

haksız sayılmazdı. Büyük finans çevreleri, ondokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başına ait bu kendine özgü kurum, o çağın dünyasında siyasal ve ekonomik örgütlenme arasındaki ana bağlantıyı kurma işlevini yüklenmişti. Büyük Devletlerin yardımıyla işleyen, ama onların kendi başlarına kurup koruyamayacakları barış sisteminin işlevini o sağladı. Avrupa Konseyi yalnızca aralıklı müdahalelerde bulunurken, büyük finans çevreleri son derece esnek, sürekli bir araç olarak işlev gördü. Hükümetlerin en güçlülerine bile bağımlı değildi, ama hepsiyle temas halindeydi; bütün merkez bankalarından, İngiltere Merkez Bankasından bile bağımsızdı, ama hepsiyle bağlantıları vardı. Maliyeyle diplomasi arasında çok yakın bir ilişki kurulmuştu; ne diploması ne maliye birbirlerinin onayı olmaksızın savaşa veya barışa yönelik uzun dönemli planlar yapamazlardı. Ama yaygın barışın başarılı bir biçimde sürdürülebilmesinin esrarı, hiç kuşkusuz, uluslararası finansın konumunu, örgütlenişi ve yöntemlerinde yanyordu.

Bu kendine özgü bünyenin hem personeli hem de amaçları, ona kökleri iş çıkarlarının, yalnızca bu çıkarların, özel dünyasına içine sapaşaglam yerleşmiş bir konum sağlıyordu. Rothschild'lar hiçbir hükümete tabi değillerdi; bir aile olarak soyut enternasyonalizm ülkesini benimsemişlerdi; bağılıkları bir şirketin, kredisi, hükümetlerle hızla büyüyen dünya ekonomisi içinde sanayiye yönelik çabalar arasındaki tek uluslarüstü bağı oluşturan bir şirkete. Son tahlilde, bağımsızlıkları, çağın hem devlet adamlarının hem de uluslararası yatırımcıların görevini kazanmış özerk bir aracıya duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanıyordu; Avrupa başşehirlerine yerleşmiş Yahudi banker hanedanlarının metafizik mekansızlıklarının neredeyse kusursuz bir biçimde karşılıkları, işte bu hayatı ihtiyacı. Barışverişlikten başka her şey atfedilebilirdi onlara; servetlerini savaş finansmanından elde etmişlerdi; ahlâk kuralları onlara işlemezdi; önemsiz, kısa, yerel savaşa hiçbir itirazları yoktu. Ama Büyük Devletler arasındaki yaygın bir savaşın sistemin parasal temellerini etkilemesi durumunda işlerinin bozulacağı açıktı. Bu gerçeğin mantığı içinde, dünya halklarını etkileyen dev-

rimci dönüşümün ortasında yaygın barışın gereklerini yerine getirme sorumluluğu onlara düştü.

Örgütsel olarak, büyük finans çevrelerinin faaliyetleri insan tarihinin ürettiği en karmaşık kurumlardan birinin çekirdeği idi. Sanayi ve ticarete yönelik insan çabaları bütününün bir çeşit yansımaları ve kopyasını oluşturuyordu. Geçici niteliğine karşın, kapsamlılığı, yarattığı gereçlerin ve aldığı biçimlerin çeşitliliği açısından, ancak bu bütünle karşılaştırılabilir. Uluslararası merkez, yani uluslararası büyük finans kurumlarının yanı sıra tedavül bankaları ve borsalar etrafında kümenlenmiş yarım düzine kadar ulusal merkez bulunuyordu. Ayrıca, uluslararası bankacılık yalnız hükümetlerle, onların savaş ve barış maceralarının finansmanı ile ilgili değildi; sanayi, kamu kuruluşları ve bankalara yapılan yabancı sermaye yatırımları, dış ülkelerdeki kamu şirketlerine ve özel şirketlere verilen uzun vadeli borçları da kapsıyordu. Burada da ulusal maliye kendi içinde bir dünya oluşturuyordu. Yalnızca İngiltere'de değil, aynı biçimde Almanya'da vardı; Fransız ve Alman bankacılığı da aynı biçimde uzmanlaşmıştı; bu ülkelerin herbirinde, Hazine'nin faaliyetleri ve özel finansla ilişkileri çok çarpıcı ve çoğu zaman ayrıntılarda çok büyük incelikler gösteren değişiklikler içeriyordu. Para piyasasında sayısız ticari tahvil, uluslararası poliçe, normal mali tahvil ve çeşitli borsa ödeme aracı dolanıyordu. Üstelik, değişik uluslardan gelme gruplar ve kişiler de, herbiri kendine özgü bir prestij ve güvenlilik, otorite ve bağlılık, para ve ilişki zenginliği, arka sağlamlığı ve sosyal havalılık içinde ortada gezinerek ortamın karmaşıklığını artırıyordu.

Uluslararası finans bir barış aracı olarak düşünülmemiştir; tarihçiler onun bu işlevi kazara yüklediğini söyleyebilir, sosyalologlar da ortada zaten hazır bulunan bir şeyin kullanılmasına başlanmasında ilgili yasalardan söz edebilirler. Büyük finans çevrelerinin amacı maddi çıkar sağlamaktır; bu amaç da, ancak hedefleri güç ve fetih olan hükümetlere yavaş yavaş sağlanabilir. Bu noktada, siyasal ve ekonomik güç arasındaki, hükümetlerin siyasal ve ekonomik amaçları arasındaki farkları ra-

hatlıkla göz ardı edebiliriz. Aslında bu ayrımların böylesine önemsiz oluşları, çağın devletlerinin bir özelliğini oluşturuyordu çünkü amaçları ne olursa olsun, hükümetler bu amaçları ulusal gücü kullanarak ve bu gücü artırarak sağlamaya çalışıyorlardı. Uluslararası finansın örgütlenişi ve içerdiği unsurlar ise uluslararası niteliktedirler, ama ulusal örgütlenmeden tam anlamıyla bağımsız değillerdir. Çünkü bankacıların heyet ve birliklere, yatırım gruplarına, yabancı borçlara, mali kontrollere ve diğer büyük çaplı iş ilişkilerine kabulünün faaliyet merkezi olan büyük finans, ulusal bankacılığın, ulusal sermaye ve ulusal finans çevrelerinin desteğini sağlamak durumunda. Ulusal finans hükümetten çok ulusal sanayiye bağımlı olmakla birlikte, hükümete olan bağımlılığı da, uluslararası finansı, ulusal finansla ilişkileri çerçevesinde, hükümetle temas kurmak istemeye yönelecek kadar önemliydi. Bununla birlikte -gene konumu ve içerdiği unsurlar, özel serveti ve ilişkileri nedeniyle- uluslararası finans tek bir hükümete bağımlı değildi. Bu yüzden, kendine ait özel organları olmayan, emrinde hazır başka bir kurum bulunmayan, buna karşılık topluluk için hayati önem taşıyan yeni bir çıkarı, yani barışa, hizmet edilecek durumdaydı. Ne pahasına olursa olsun barış değil, bağımsızlığın, egemenliğin, şan ve şerefın veya ilgili devletlerin geleceğe yönelik emellerinin bir parçası pahasına bile değil. Ama gene de barış, eğer böyle bir fedakarlığa gerek kalmadan elde edilebilirse.

Başka türüsü değil. Güç kâra göre öncelik taşıyordu. Ne kadar iç içe girmiş olsalar bile, ticaret kurallarını belirleyen sonuçta tabiiide savastın. Örneğin, Fransa ve Almanya 1870'ten beri birbirlerine düşmandılar. Bu, aralarındaki bağlayıcı olmayan ilişkilerin sürmesini engellemedi. Yer yer, geçici amaçlarla ortak bankacılık heyetleri kuruldu. Alman yatırım bankaları sımmın ötesinde muhasebe defterlerine girmeyen özel yatırımlarda bulundular; kısa vadeli borç piyasasında Fransız bankalarının garantilerine dayanarak bonolar kırılıyor ve borçlar veriliyor-
du; demir ve kömür ortaklığında ya da Normandiya'daki Thyssen fabrikasının durumunda görüldüğü gibi, doğrudan

sermaye yatırımlarına da raslanıyordu, ama bu yatırımlar yalnızca Fransa'nın kısıtlı bölgelerinde yer alıyorlar ve hem milliyetçilerin hem de sosyalistlerin sürekli eleştirilerine hedef oluyorlardı; doğrudan sermaye yatırımları, Almanya'nın Ceza-yiri'deki yüksek kaliteli madenleri elde etmek için giriştiği inatçı çabalarda veya Fas'taki karşık girişimlerde olduğu gibi, daha çok sömürgelerde yaygınlaşmıştı. Ama 1870'ten sonra Paris Borsasında Alman senelerinin dolaşmasını engelleyen zımnı, gene de resmî yasagın hiçbir zaman kaldırılmamış olması da yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda. Fransa yalnızca, "sermaye borçlarının kendine karşı kullanılması riskini göze almamayı seçmişti".³ Avusturya da güvenilmez görülüyordu; 1905-1906 Fas buhranında yasak Macaristan'a da uygulandı. Paris mali çevreleri, Macar senelerinin kabul edilmesini için uğraşular, ama sanayi çevreleri, hükümeti askeri bir düşmana dönüştürebilecek bir güç karşı aldığı kesin tavırda sonuna kadar desteklediler. Düşman görülen tarafın gücünü artırabilecek her hareket hükümetin vetosuyla karşılandı. Bir çok defa anlaşmazlık yüzeyssel olarak ortadan kalkmış gibi göründü, ama işin içindeler onun yalnızca dostluk görünümünün altında daha gizli bir noktaya kaymış olduğunun farkındaydılar.

Ya da Almanya'nın Doğu emellerini ele alalım. Orada da, silyaset ve maliye iç içe girmiş durumdaydı, ama üstün olan silyasetti. Çeyrek yüzyıl süren tehlikeli bir çekişmeden sonra, Almanya ve İngiltere 1914 Haziranında, Bağdat demiryoluyla ilgili kapsamlı bir anlaşma imzaladılar, çoğunlukla "anlaşma imzalandığında artık büyük savaşta engellemenek için çok geç olmuştu" denildi. Bazıları da, aksine, anlaşmanın imzalanmasını İngiltere ve Almanya arasındaki savaşın ekonomik genişleme emelleriyle ilgili olmadığının kesin kanıtı olarak görürler. Gerçekler iki görüşü de desteklemiyor. Anlaşma aslında temel soruna bir çözüm getirmiyordu. Alman demiryolu gene İngiliz hükümetinin rızası olmadan Basra'nın ötesine uzanacaktı, ge-

3 Fets, op. cit., s. 201.

lecekte anlaşmanın belirlediği ekonomik alanların çatışmaya yol açması kaçınılmazdı. Bu arada, Büyük Devletler, Büyük Güne hazırlanmayı sürdürdüler, bugün de, sandıklarından da ha yakındı.⁴

Uluslararası finans, büyük ve küçük devletlerin birbirleriyle çatışan emelleri, entrikalarıyla baş etmek durumundaydı; planları diplomatik oyunlarla bozuluyor, yatırımları tehlikeye giriyor, yapıcı çabaları siyasal sabotajlar ve sahne gerisi engellemeleriyle karışlıyordu. Yardımlarına gerek duyduğu ulusal bankacılık örgütleri çoğu zaman hükümetlerinin iş birlikçisi olarak çalışıyorlardı, ve bu ortamda, her katılanın payını önceden ayırıp bir kenara koymayan hiçbir planın başarıya ulaşma olasılığı yoktu. Bununla birlikte, bir çok durumda da, *güç finans*, finans çevrelerinin kadife eldivenlerine çelik destek sağlayan *dolar diplomasisinin* kurbanı değil, ondan yararlanan taraf konumundaydı. Çünkü ticaret başarıları, zayıf ülkelere karşı acımasız bir güç kullanımı, geri idare örgütlerinin rüşvetle satın alınmasını ve sömüğe ve yarı sömüğe ortamlarının vahşi ormanlarında istenen sonuca varmak için kullanılan kararsızlık uygulamaları gerektiriyordu. Ama işlevsel kurallar gereği, yaygın savaşları engellemek büyük finans çevrelerine düştü. Diğer yatırımcılar ve tüccarlar gibi devlet tahvil sahiplerinin büyük bir kısmı da, bu tür savaşlarda, özellikle ulusal paraların savaşta etkilenmeleri durumunda, ilk zarara uğrayacak kesimi oluşturuyorlardı. Uluslararası finansın Büyük Devletler üzerindeki etkisi, her zaman, tutarlı bir biçimde, Avrupa barışını korumaya yönelikti. Bu etkinin gücü de hükümetlerin çeşitli alanlarda ne dereceye kadar büyük finans çevrelerinin desteğine ihtiyaç duyduklarına bağlıydı. Sonuç olarak, Avrupa Barış Konferansı konseylerinde barış çıkarımını temsil edemediği bir ana bile rastlanmadı. Eğer buna, yatırımcılığın kök saldığı her ulusta gelişen barış çıkarımı da eklersek, düzinelerce, neredeyse seferberlik halinde devletin "silahlanmaya dayanan barış" gibi korkunç bir buluşun, 1871'den 1914'e kadar Avrupa'nın

üzerinde bir hayalet gibi dolaştığı halde, nasıl olup da yıkıcı bir savaş patlamasına dönüşmediğini görebiliriz.

Finans, bir grup küçük egemen devletin politikalarında güçlü bir ilimlilik unsuru oldu - bu onun etki yollarından biriydi. Borçlar ve borç yenilenmeleri ulusun itibarına, itibar da doğru davranmaya bağlıydı. Anayasal hükümetlerde, (anayasal olmayanlara pek tepeden bakılıyordu), doğru davranış bütçenin durumuna göre değerlendirildiği, döviz kurları da bütçeyi etkilediği için, borçlu hükümlere ulusal paranın dış değerini kontrol altında tutup bütçe dengesini bozabilecek politikalar-dan dikkatle kaçınılmaları öğütleniyordu. Bu yararlı düstur, alın standardını kabul eden ülkelerin durumunda kesin bir kurala dönüşü, altın standardı zaten kabul edilebilir kur oyunmalarını en aza indiriyordu. Altın standardı ve anayasal hükümet fikri, yeni uluslararası düzene bağlılığın bu sınıgelerini kabul eden bir çok küçük ülkede, Londra'nın sesimi duyurma araçlarıydı. Pax Brittanica, hakimiyetini zaman zaman gemilerdeki ağır topların meşum görüntüsüyle korudu, ama daha sık başvurulan yöntem uluslararası para ağının iplerinden birinin tam zamanında çekilivermesiydi.

Uluslararası finans etkili kulan yollardan biri de, geniş yarı sömürge bölgelerinde maliyenin gayri resmi yönetimiydi; bu bölgelerin içine, hemen alevlenmeye hazır Yakın Doğu ve Küzy Afrika'daki çürüyen İslam İmparatorlukları da giriyordu. Bankerlerin günlük işleri, buralarda iç düzeni belirleyen çok incelikli konulara karışıyor ve barışın en sallantılı durumda olduğu bu bölgelerde bilfiil yönetimi sağlıyordu. Başa çıkılmaz gibi görünen engeller karşısında, uzun dönem sermaye yatırımlarının gerekli koşulları bu bölgelerde işte böyle yerine getirilebiliyordu. Balkanlar'da, Anadolu'da, Suriye, Mısır, Fas ve Çin'de döşenen demiryollarının öyküsü, Küzy Amerika kıtasındaki benzer serüvenleri hatırlatan hiç eskimeyen nefes kesici bir efsane oluşturur. Bununla birlikte, Avrupa kapitalizminin karşısındaki en büyük tehlike teknolojik veya mali başarısızlık değil, savaştı. Küçük ülkeler arasındaki bir savaş değil (bu kolayca kontrol altına alınabilirdi), Büyük Devletlerden

⁴ Kaynaklarla ilgili notlar, s. 375.

birinin küçük bir ülkeye açtığı savaş da değil (sık sık rastlanılan, çoğu zaman da işe yarar yönleri olan bir olay). Tehlikeli olan, Büyük Devletlerin kendi aralarında girecekleri yaygın savaş. Avrupa tenha bir kıta değil, milyonlarca eski ve yeni halkın yerleşim alanıydı, her demiryolu, değişik sağlanıktta, bazıları işkilerin artmasıyla zayıflayan, bazıları ise güçlenen sınırdan geçmek durumundaydı. Felaketi yalnızca finans çevrelerinin geri bölgelerdeki mecalsiz hükümetler üzerindeki cehaletten kontrolü önleyebilirdi. 1875'te, Türkiye borç yükümlülüklerini yerine getiremez duruma geldiğinde, derhal askerî çatışma başladı ve 1876'dan 1878'de Berlin Anlaşmasının imzalamasına kadar sürdü. Ondan sonra gelen otuzaltı yıl boyunca barış korundu. Bu akıl almaz barış, Konstantinopolis'te Dünyu Umumiyyenin kurulmasına yol açan 1881 Muharrem Kararnamesiyle uygulandı. Büyük finans çevreleri, Türk maliyesinin tümünün idaresini üstlenmişlerdi. Sayısız kereler Büyük Devletler arasında uzlaşma sağladılar; bazen de doğrudan doğruya Büyük Devletlerin siyasal aradıkları yapıtlar; her zaman alacaklarının parasal çıkartmaları, olanak bulunduğu zaman da Türkiye'den kâr sağlamak isteyen kapitahislerin çıkartılmalarını korudular. Bütün bu işler, Dünyu Umumiyye idaresinin, özel olarak alacaklıları temsil eden bir kuruluş değil, büyük finans çevrelerini yalnızca gayri resmi bir biçimde temsil eden Avrupa kamu yasasının bir organı olması dolayısıyla epeyce karmaşıklaşmıştı. Ama özellikle bu iki düzeyi de içeren yapısı, uluslararası finansın devrin siyasal ve ekonomik örgütleri arasındaki uçurunu kapatabilmesini sağlıyordu.

Ticaretle barış arasında bir bağ kurulmuştu. Eskiden ticaretin örgütleniş askeri ve savaşçı bir nitelik taşırdı; ticaret korusları ve başbozuklara yoldaşlık ederdi, silahlı kervana, avcı ve tuzakçıya, kılıçlı tüccara, silahlı burjuvaya, maceracılar ve kasıflere, malikane sahipleri ve fahişlere, insan avcıları ve köle tacirlerine, fermanlı şirketlerin sömürge ordularına... Artık bütün bunlar unutulmuştu. Şimdi ticaret yaygın bir savaş halindedeydi. İşlemeyle bir uluslararası para sisteminin dayandığıydı. İşlediği barışı, Büyük Devletler de barışı korumak için çaba sar-

fediyorlardı. Ama daha önce gördüğümüz gibi, güç dengesi sistemi tek başına barışı sağlayamazdı. Bu, uluslararası finans tarafından gerçekleştirildi. varoluşu ticaretin barışa bağlılığı ilkesine dayanan uluslararası finans tarafından.

Biz, şimdilerde, kapitalizmin yayılmasını yalnızca barışçı bir süreç, mali sermayeyi ise sayısız sömürgeci günahlarının ve yayılma emellerine bağlı saldırganlığın baş aracı olarak görmeye alıştık. Mali sermayenin ağır sanayi ile yakın ilişkisi, Lenin'in onu emperyalızımın sorumlusu olarak görmesine yol açtı, yani etki alanları için girişilen mücadele, uzlaşmaların, başka ülkeler üzerinde edinilen hakların, batılı devletlerin geri bölgelerde demiryolu, belediye hizmetleri, köprüler ve ağır sanayinin üzerinden kâr ettiği diğer alt yapı kuruluşlarında yararlanıp yapmak için kullandıkları sayısız kontrol sağlama aracının sorumlusu. Doğru, ticaret ve finans bir çok sömürge savaşının sorumlusuydular, ama aynı zamanda bir çok savaşın engellenbilmesinin de sorumlusu. Ağır sanayi ile olan ilişkileri dolayısıyla (aşlında yalnız Almanya'da gerçekten yakın bir ilişkiydi bu), iki durum da geçerliydi. Ağır sanayinin çatısını oluşturan mali sermayenin çeşitli sanayi kollarıyla o kadar çok değişik türden ilişkileri vardı ki, izlediği politikaların tek bir grup tarafından etkilenmesi olanaksızdı. Savaşın çıkar sağlayabilecek her grubun karşısında bundan zararlı çıkacak bir düzine başka grup bulunuyordu. Doğal olarak, uluslararası sermaye savaşın zararlı çıkarmak durumundaydı; ama ulusal sermaye bile ancak olağanüstü durumlarda savaşın kazananı sağlayabilirdi. Bu olağanüstü durumlara düzinelerce sömürge savaşına yol açabilecek kadar sık rastlanıyordu, doğru, ama bu savaşların yerel niteliklerini korumaları, yayılmalarını gerektiriydi. Hemem hemen her savaşın mali sermaye tarafından örgütleniyordu, ama barışı örgütleyen de oydular.

Bir yandan yaygın savaş tehlikesine karşı çok ciddi önlemler geliştirirken, bir yandan da bir alay küçük savaşın ortasında barış içinde ticarete olanak sağlayan bu son derece pragmatik sistemin niteliğini, en iyi onun uluslararası hukuk alanındaki yolları değiştikliklere bakarak açıklayabiliriz. Milliyetçi-

lik ve sanayi savaşlara daha azgın ve daha yaygın bir nitelik kazandırmış, savaşın ortasında ticaretin barışı bir biçimde sürdürülebilmesini sağlama yöntemleri geliştirmişti. 1752'de Büyük Frederich'in "misilleme amacıyla" Silezya'nın İngiliz tebasına olan borçlarını ödemeyi reddetmesi tarihe geçti.⁵ Hershey, "bu tarihten sonra böyle bir olaya rastlanmadığı" söylüyor. "Fransız devriminin yol açtığı savaşlarda, savaş içindeki ülkelerde düşman ülke tabiyetindeki kişilerin özel mülkiyetine el konulması durumunun son örneklerine rastlıyoruz." Kırım Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, düşman ülke tüccarlarının limanı terketmelerine izin verildi, bunları izleyen elli yıl boyunca, Fransa, Prusya, Rusya, Türkiye, İspanya, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri aynı ilkeyi uyguladılar. Söz konusu savaştan itibaren, savaşan ülkeler arasındaki ticarete büyük hoşgörü gösterildi. Dolayısıyla, İspanya-Amerika savaşı sırasında, savaşla ilgili ticaretin söz konusu olmadığını durumlarda, Amerikan gemileri İspanya limanlarından rahatça geçebildiler. Onsekizinci yüzyıl savaşlarının her aşamasında ondokuzuncu yüzyıldakilerden daha az yıkıcı oldukları yolundaki görüş bir önyargıdan başka bir şey değil. Düşman tebasındaki azınlıkların konumu, düşman tebasındaki alacaklılara karşı yükümlülüklerin yerine getirilmesi, düşman ait mülk veya düşman tacitlerinin yerine getirilmesi, geçiş hakkı gibi konularda, ondokuzuncu yüzyıl, savaş içinde ekonomik sistemin işleyişini sağlamak açısından büyük yenilikler getirmiştir. Bu gelişmenin, ancak yirminci yüzyıla gelindiğinde yön değiştirdiğini görüyoruz.

Böylece, ekonomik yaşamın yeni örgütleniş biçimi Yüz Yıllık Barış ortamını hazırlamıştı. Dönemin başında, yeni ortaya çıkan orta sınıf temel olarak, Napolyon Savaşlarında görüldüğü gibi, barışı tehlikeye atan devrimci bir unsur oluşturuyordu. Kutsal İttifakın gerici barış örgütleri bu yeni ulusal kargaşaya unsuruna karşı geliştirmişti. Dönemin ikinci yarısında ise,

yeni ekonomik düzen hakimdi. Artık orta sınıf çıkarını sahiplenmişti; üstelik bu çıkar eskisinden çok daha güçlüydü ve yeni ekonominin ulusal/uluslararası niteliğiyle pekiştirilmişti. Ama her iki durumda da, barış çıkarı etkinliğini yalnızca güç dengesi sisteminin desteğini sağlayabilmesine, bu sistemin barış alanında önemli rol oynayan iç unsurları kontrol altında tutabilen sosyal organlarına borçluydu. Kutsal İttifak içinde, bu organlar, kilisenin maddi ve manevi gücüyle desteklenen feodalizm ve krallıktı; Avrupa Konseyi içinde ise uluslararası finans ve ona bağlı olan ulusal bankacılık sistemleri. Ayrımı fazla büyütmeye gerek yok. Daha 1816-1846 yılları arasında, Otuz Yıllık Barış süresinde, Büyük Britanya, barış ve ticareti korumaya uğraşıyordu, Kutsal İttifakın da Rothchildlar'ın yardımını geri çevirdiği yoktu. Avrupa Konseyi içinde de, uluslararası finans pek çok defalar hanedanlarla, soylularla olan ilişkilerinden destek aldı. Ama bu gerçekler temelde bizim öne sürdüğümüz görüşü güçlendirecek nitelikte, yani, her durumda, barışın yalnız Büyük Devletlerin elçiliklerinde değil, genel çıkarlara hizmet amacıyla yönelik özel örgütlerce korunduğunu gösteriyorlar. Başka bir deyişle, güç dengesi sistemi, büyük patlamaları yalnızca yeni ekonomik düzen çerçevesinde engelleyebiliyordu. Ama Avrupa Konseyi'nin başarısı, Kutsal İttifakınla karşılaştırılmayacak kadar önemliydi, çünkü ikincisi barışı değiştirmeyen bir kıtada, kısıtlı bir bölge içinde korunken, ilki aynı işi, sosyal ve ekonomik gelişmenin yeryüzü haritasında devrimci değişikliklere yol açtığı bir dönemde, dünya çapında gerçekleştirmişti. Bu büyük siyasal baskı, belirli bir birimin, uluslararası yaşamın siyasal ve ekonomik örgütlenişindeki bağları oluşturan uluslararası büyük finansın, ortaya çıkması sonucu elde edildi.

Bu noktada artık barış örgütlenişinin ekonomik örgütlenişine dayandığı açıklığa kavuşmuş olmalı. Ama bu iki örgüt aynı yapıda değillerdi. Ancak terimin en geniş anlamında dünya çapında siyasal bir barış örgütünden söz edilebilirdi, çünkü Avrupa Konseyi özünde bir barış sistemi değil, bağımsız devletlerin oluşturduğu, savaş mekanizmasını korumuş bir sistem-

5 Hershey, A.S., *Essentials of International Public Law and Organization*, 1927, ss. 565-69.

di. Oysa dünya ekonomik sistemi için bunun tersi geçerli. Eğer "örgüt" terimini, dar anlamında, yalnızca bir mekeze bağlı olarak kendi unsurları aracılığıyla işleyen organlar olarak almıyorsak, hiçbir şeyin dünya ekonomik örgütünün temelindeki ilkelere daha belirgin, onun fiili unsurlarından daha açık seçik olmayacağına görebiliriz. Bütçeler ve silahlar, dış ticaret ve hammade kaynakları, ulusal bağımsızlık ve egemenlik artık para ve kredi mekanizmasının işlevleri olmuştur. Öndokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelirmeden önce, dünya hammade fiyatları milyonlarca Avrupa köylüsünün yaşamalarının temel geçeceği olup çıktı; dünyanın dört bir yanındaki iş adamları Londra para piyasasından gün be gün etkilenir oldular; hükümetler geleceğe yönelik planlarını dünya sermaye piyasasının durumunu göz önüne alarak tartışıyorlardı. Uluslararası ekonomik sistemin insan soyunun maddi yaşamının belkemiğini oluşturduğunu yadsıyabilmek için çılgın olmak gerekirdi. Sistemin işlevleri barışı gerektirdiği için, güç dengesi sistemi barışa hizmet amacıyla kuruldu. Bu ekonomik sistem ortadan kalktığında, barış çıkarı da sıyrasız silinip gidecekti. Böyle bir çıkarın ne başka birarı da sıyrasız silinip gidecekti. Başka bir koruma olanağı vardı. Avrupa Kentsiyinin başarısı yeni uluslararası ekonomik örgütlenmeden kaynaklanıyordu ve kaçınılmaz olarak bu örgütlenmeye birlikte yok olacaktı.

Bismarck devrinde (1861-90) Avrupa Kentsiyi en parlak döneminini yaşıyordu. Almanya, Büyük Devletler arasında yerini almasından sonra yirmi yıl boyunca, barış çıkarından yarar sağlayanların en başında geliyordu. Avusturya ve Fransa'nın zararına en ileri saflara ulaşmıştı; statükoyu korumak ve savaş (Kendine karşı bir intikam saldırısından başka bir şey olmayan) bir biçimde, barış fikrinin Büyük Devletlerin ortak hedefi olarak kabul edilmesi için uğraştı. Almanya'nın bu barış gücü konumunu yitirmesine yol açabilecek taahhütlere dikkate kaçırdı. Balkanlar ve deniz aşırı ülkelerde yayılma emellerinin karşısına çıktı; serbest ticareti, tutarlı bir biçimde, Avusturyaya, hatıra Fransa'ya karşı bir silah olarak kullandı; Rusya'nın

ve Avusturya'nın Balkanlar üzerindeki emellerini güç dengesi oyununun yardımıyla engelledi ve böylece yandışı olabilecek devletlerle arasını bozmadı ve Almanya'ya savaş sürükleyebilecektir durumlarından kaçınmayı başardı. 1863-70 döneminin düzenli saldırıları, 1878'in dürtü arabulucusuna, sömürge maceracılarının engelleycisine dönmüştü. Bismarck, Almanya'nın ulusal çıkarlarına hizmet amacıyla, devrin barışçı eğilimleri olarak gördüğü gelişmelerde bilimsel bir biçimde başarı çekti.

Buna karşın, yirmi yıllık yılların sonunda serbest ticaret olayı (1846-79) kapanmıştı; Almanya'nın alın standartlarını kullanmaya başlaması, korumacılık ve sömürgeci yayılma döneminin başlangıç noktası oldu.⁶ Artık Almanya durumunu, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yla sağlanıttılağlara giderek kontrolünden çıktı. Bu noktadan sonra Avrupa'da barış çıkarının önderliğini Büyük Britanya üstlendi; Avrupa ise hâlâ bir bağımsız devletler grubu oluştunuyordu, dolayısıyla güç dengesine bağlıydı. Doksanlı yıllarda uluslararası büyük finans zirvesine ulaşmıştı ve barış her zamankinden daha güvence altında görünüyordu. Afrika'da İngiliz ve Fransız çıkartları çatışmıyordu. Asya'da İngiliz ve Ruslar rekabet halindeydiler. Konsey biraz topalayarak da olsa işlevini koruyordu; Uçlu İttifakın karşısında hâlâ birbirlerini kışkırtıcıla gözleyen ikiden fazla bağımsız güç vardı. Bu durum uzun sürmedi. 1904'te İngiltere Fransa'yla, Fas ve Mısır'la ilgili olarak kapsamlı bir anlaşma yaptı; birkaç yıl sonra Rusya'yla İran'la ilgili bir anlaşmaya girdi ve böylece karşı ittifak oluşmuş oldu. Avrupa Kentsiyi, bağımsız güçlerin bu gevşek federasyonu, sonunda yerini birbirine düşman iki güç gruplaşmasına bıraktı; artık bir sistem olarak güç dengesi ortadan kalkmıştı. Aynı zamanda, dünya ekonomisinin eski biçimini yitirdiğinin, sömürgele ilgili hasımlıklar ve Doğu piyasalarında rekabet gibi belirtileri de önem

6 Eulenburg, F., "Aussehenhandel und Aussehenhandelspolitik". Grundriss der Sozialökonomik içinde, Abt. VIII, 1929, s. 209.

kazanıyordu. Uluslararası büyük finans çevrelerinin savaşların yayılmasını önleme yeteneği hızla azalmaktaydı. Barış yedi yıl daha sürüklendi, ama ondokuzuncu yüzyıl ekonomik örgütlenmesinin çözüldüğü sonucunda Yüz Yıllık Barış döneminin kapanması artık an meselesiydi.

Bu gözlemlerin ışığında, barışın temel dayanağını oluşturan bu yapay ekonomik örgütlenişin gerçek niteliği tarihçiler için büyük önem kazanıyor.

2. Tutucu Yirmiler, Devrimci Otuzlar

Uluslararası altın standardının çöküşü, yüzyılın başında dünya ekonomisinin çözülmeye başlamasıyla uygarlığın tümünün otuzlu yıllarda geçirdiği dönüşüm arasındaki görünmez bağı oluşturuyordu. Bu unsurun taşıdığı hayati önem anlaşılmadıkça, ne Avrupa'yı felakete sürükleyen mekanizma, ne de bir uygarlığın biçim ve içeriğinin böylesine çürük temellere dayanması açıklayan olgular doğru bir biçimde değerlendirilebilir.

İçinde yaşadığımız uluslararası sistemin gerçek niteliği, bu sistem yıkılmaya kadar anlaşılmadı. Hemen hemen hiç kimse, uluslararası para sisteminin gördüğü siyasal işlevin farkında değildi; dolayısıyla dönüşümün korkunç hızı herkesi gafil avladı. Buna karşın, altın standardı geleneksel dünya ekonomisinin ayakta kalan tek dayanağıydı; onun yıkılışı, kaçınılmaz olarak ani bir etki yapacaktı. Liberal iktisatçılara göre, altın standardı yalnızca ekonomik bir kurumdur; onu sosyal mekanizmanın bir parçası olarak görmeyi reddettiler. Bunun sonucunda da, buhranın gerçek niteliğini en son anlayanlar ve karşı önlem almak için en geç harekete geçenler demokratik ülkeler oldu. Felaket çöktüğü sırada bile, bu ülkelerin yöneticileri hâlâ, uluslararası sistemin yıkılışının ardında ileri ülkele-
rin geçmişindeki sistemi tutarsız kılan bir dizi gelişmenin yat-

uğunun farkında değillerdi; başka bir deyişle, piyasa ekonomisinin ilfasını hâlâ görmüyorlardı.

Samıldığından daha ani bir dönüşümdü yaşanan. Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası devrimleri hâlâ ondokuzuncu yüzyılın parçasıydılar. 1914-1918 çatışması buharının nedeni değildi, yalnızca buharın çabuklaştırıp boyutlarını ölçüleme-yecek kadar büyüttü. Ama o sırada ikilemin temelini görmek olanaksızdı; Büyük Savaşın dehşeti ve yol açtığı yıkım, başını kurttarabilenlere, hiç beklemedik bir biçimde ortaya çıkan ve uluslararası sistemin işleyişini engelleyen unsurların kay-nağı olarak göründü. Çünkü birdenbire dünyanın hem ekono-mik, hem de siyasal sistemi işlemez olmuştu ve Birinci Dünya Savaşı'nın insanlığın özünde açtığı korkunç yaralar buna çok akla yakın bir açıklama getiriyordu. Gerçekte ise, savaş sonrasında barış ve dengeyi sağlamasını engelleyen unsurlarla Büyük Savaş aynı yerden kaynaklanıyorlardı. 1914'te patlak veren siyasal gerilimin sorulmuşu, dünya ekono-mik sisteminin 1900'den beri süren çöküşüydü. Savaşın yol açtığı sonuç ve imzalanmış anlaşmalar, Alman rekabetini ortadan kaldırarak gerginliği yapay bir biçimde yok etti, ama aynı zamanda gerginlik nedenlerini güçlendirdi ve dolayısıyla barışı güçleştiren siyasal ve ekonomik engellerin önem ka-zanmasına yol açtı.

Siyasal olarak, anlaşmalar ölümcül bir gelişkiyi içeriyorlardı. Güç, güç dengesi sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olduğu için; yenilen ulusların tek taraflı silahsızlandırılması sistemin yeniden kurulmasını engelliyordu. Cenevre, Milletler Cemiyeti (League of Nations) adı verilerek geliştirilmiş ve geliştiril-miş yeni bir Avrupa Konseyi aracılığıyla böyle bir sistemin ye-niden kurulması için başarısızca uğraştı. Milletler Cemiyeti yönetmeliğinin içerdiği müzakere ve irtak eylem ilkeleri de yararlıydı, çünkü bunların gerekli koşulu, bağımsız güç birim-lerinin varlığı, artık ortadan kalkmıştı. Cemiyet hiçbir zaman tam olarak kurulmadı; ne anlaşmaların yürürlüğe konulmasıyla ilgili 16. maddede, ne de anlaşma hükümlerinin barışçı yollar-la değiştirilmesiyle ilgili 19. maddede işlerlik kazandı. Barış

sorunu acil bir çözüm gerektiriyordu, oysa tek geçerli çözüm, güç dengesi sisteminin yeniden kuruluşu, artık bütünüyle ola-naksızdı; o kadar olanaksızdı ki, yirmilerin en yapıcı devleti adanlarının gerçek amaçları tarifsiz bir karnava içindeki halk tarafından anlaşılacak bile. Bir grup ülke silahlanmışken, di-ğer bir grubun silahsızlandırılması gibi, barışın sağlanmasına doğru atılacak her yapıcı hamleyi olanaksız kılan bir durum karşısında Cemiyet içindeki duygusal tavır, anlaşılacak bir bi-çimde, yaklaşmış bir barış dönemini müjdelere nitelikliydi. San-ki barışın yerleşmesi için gerekli olan yalnızca cesaret verici sözlerdi. Amerika'da, "Amerika Cemiyete girmeye bir razı olsa her şey başka türlü olurdu" yolunda fikirler yaygınlaşmıştı. Savaş sonrası "sözde" sisteminin organik zayıflığını görmekten ne denli aciz kaldığının bundan iyi kanıtı bulunmaz. "Söz-de" diyoruz, çünkü eğer sözcükler bir anlam taşıyorsa, Avru-pa'nın artık siyasal sistemi filan kalmamıştı. Böylesine bir sta-tüko, ancak tarafların fiziksel tüketimi sürdürdü kadar sürebil-irdi; bu durumda, ondokuzuncu yüzyıl sisteminde geri dönü-şün son çare olarak görülmesine şaşmamak gerek. Bu arada Milletler Cemiyeti, hiç olmazsa Avrupa Konseyi'nin zirvesin-deyken basardığı işlevi, bir Avrupa heyeti işlevini görbilirdi. Buna da, yaygaracı küçük devletlere dünya barışı konusunda hakemlik yetkisi veren oy birliği ilkesi engel oldu. Yenilen ül-kelerin süresiz silahsızlandırılması gibi sacma bir yöntemin uygulanması da, yapıcı çözüm olanaklarını bütünüyle ortadan kaldırdı. Bu korkunç durumun tek alternatifi, ulusal egemen-liğin ötesinde, öngütü güce sahip bir uluslararası düzenin ku-rulmasıydı. Oysa bu yol çağın olanaklarının dışında kalyordu. Birleşik Devletler'i saymazsak bile, Avrupa'nın hiçbir ülkesi böyle bir sisteme uymayı kabul etmezdi.

Ekonomik açıdan, Cenevre politikasının barışı korumanın ikinci yolu olarak dünya ekonomisinin yeniden inşası üzerin-de durması çok daha tutarlıydı. Çünkü başarılı bir biçimde ye-niden düzenlenmiş bir güç dengesi sistemi bile, ancak düzenli bir uluslararası para sistemi içinde barışa hizmet edebilirdi. Kur dengesi ve ticaret özgürlüğü sağlanamadığı sürece, çeşitli

ülkelerin hükümetleri barışı ikinci bir çıkar olarak görecek ve barışı korumak için ancak bu daha önemli çıkarlarıyla çatışmadığı sürece çaba göstereceklerdi. Devrin devlet adamları içinde barışla ticaret arasındaki ilişkiyi ilk kavrayan Woodrow Wilson oldu; bu ilişki, yalnız ticaretin değil, barışın da garantisini olarak önemliydi. Bu durumda, Milletler Cemiyeti'nin, egemen uluslar arasında barışı korumanın tek geçerli yöntemi olarak uluslararası para ve kredi sistemini yeniden düzenlemek için sistematik çabalara girişmiş olmasına şaşmamak gerek. Dünyanın hiçbir devrinde büyük finans çevrelerine bu denli bağımlı olmamış olmasına da... J.P. Morgan, gençleşmiş bir ondokuzuncu yüzyılın tanrısız gücü olarak N.M. Rothschild'in yerini almıştı.

Çağın ölçütlerine göre, savaşı izleyen ilk on yıl devrimci bir dönem olarak karşımıza çıkıyor; yeni deneyimlerimizin ışığında ise, bunun tersi olarak. Dönemin amaçları kesinlikle tutucu amaçlardı ve yalnızca 1914 öncesi sisteminin, "bu defa sağlam temeller üzerinde", yeniden kurulmasıyla, barış ve refahın sağlanabileceği yolundaki hemen hemen evrensel inancı yansıtırıyorlardı. Zaten 1930'lu yıllardaki dönüşümün kaynağı da, bu geçmişe dönme çabalarının başarısızlığıydı. Savaş sonrası devrim ve karşı devrimleri, bütün çarpıcılıklarına karşın, ya askerî yenilgiye karşı bir tavır alışı, ya da Batı uygarlığının bilimsel liberal ve anayasacı oyununu Orta ve Doğu Avrupa'da sahnelene çabalarından başka bir şey değildi. Batı tarihine yeni unsurların girişi ancak 1930'lu yıllarda yer aldı.

Orta ve Doğu Avrupa'da 1917-20 arasındaki karmaşa ve karşı karmaşa, senaryo ne olursa olsun, savaş alanında çok-müş düzenleri yeniden kurmak için uygulanan çapraşık çözümlerden başka bir şey değildi. Karşı devrimin tozu durmanı dağıldığında, Budapeşte, Viyana ve Berlin'deki siyasal sistemlerin savaş öncesindekilerden pek farklı olmadığı ortaya çıktı. Bu 1920'li yılların ortalarına kadar, kabaca Finlandiya, Baltık devletleri, Polonya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve hatırla İtalya ve Almanya için geçerliydi. Bazı ülkelerde ulusal özgürlük ve toprak reformu alanlarında büyük ilerlemeler görü-

lüyordu, bunlar 1789'dan beri Avrupa'da alışlagelmiş ilerlemelerdendi. Rusya bu açıdan bir istisna oluşturuyordu. Devrin eğilimi, İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin idealleriyle uyumlu bir sistemin kurulması (ya da yeniden kurulması) doğrultusundaydı. Bu anlamda, yalnız Hindenburg ve Wilson değil, Lenin ve Troçki de Bau gelenegini sürdürüyorlardı. Ötuzü yılların başında değişiklikli birdenbire kendini gösterdi. Dönüm noktasını oluşturan olaylar arasında Büyük Britanya'nın altın standardını terketmesi, Rusya'daki Beş Yıllık Planlar, New Deal'in Yürürlüğe girmesi, Almanya'da Nasyonal Sosyalist devrim, otarüst imparatorluklar yararına Milletler Cemiyeti'nin çöküşü sayılabilir. Büyük Savaşın sonunda, ondokuzuncu yüzyıl idealleri büyük önem taşıyorlardı ve bunlar, savaşı izleyen on yıl boyunca etkili olmuşlardı. Oysa 1940'a gelindiğinde, uluslararası sistemin izi bile kalmamıştı. Uluslar bütünüyle değişik bir ortamda yaşıyorlardı.

Buhranın temel nedeninin, uluslararası ekonomik sistemin çöküşü olduğunu kabul ediyoruz. Bu sistem yüzyılın başından beri zaten düşe kalka yürüyordu. Büyük Savaş ve savaşı izleyen anlaşmalar onu bütünüyle yıktı. Bu, 1920'li yıllarda iyice ortaya çıktı; bu yıllarda Avrupa'da hemen hemen bütün ulusal buhranlar uç noktalarına dış ekonomik ilişkiler alanında ulaşıyorlardı. Siyaset araştırmacıları, artık ülkeleri kıtalara göre değil, sağlam bir para birimine bağlılıklarına göre sınıflandırıyorlardı. Rusya rubleyi çökerterek bütün dünyayı şaşırta, bu görüş çok basit bir biçimde, enflasyon kanalıyla gerçekleştirilmişti. Almanya, Anlaşmaya uyma çabası içinde aynı umutsuz deneyimi tekrarladı; rantiyeli sınıfın mallarına el konuşu ise Nazi devriminin temelini oluşturdu. Cenevre saygınlığını Avusturya ve Macaristan'a ulusal paranın değerini korumakta yardım ederek sağladı. Avusturya kronunu korumak için girişilen başarılı girişimden ötürü, Viyana liberal iktisatçıların Mekkesi durumuna geldi. Ama, girişimin başarısına karşın, hasia ne yazık ki yaşatılmamıştı. Bulgaristan, Yunanistan, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya ve Romanya'da, ulusal para değerinin korunması, karşı devrimin iktidar taleplerine yol aç-

u. Belçika, Fransa ve İngiltere'de Sol, para biriminin sağlanlığı ilkesi adına iktidardan uzaklaşmıştı. Hemen hemen kesintisiz bir biçimde uzayıp giden para bahraları, uluslararası kredi sisteminin esnek ipliğiyle Yoksul Balkanları zengin Birleşik Devletler'e bağladı. Bu da, döviz kuru dengesiizliklerinin yarattığı gerginliği, önce Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya, sonra da Batı Avrupa'dan Birleşik Devletler'e yansıttı. Sonunda Birleşik Devletler de, Avrupa paralarının istikrarını sağlamak için güçlenen zamanısız işlemlerin etkisine girdi. Çöküşün son aşaması başlamıştı.

İlk sarsıntı ulusal düzeyde yer aldı. Rus, Alman, Macar paraları gibi bazı ulusal paralar bir yıl içinde silinip gittiler. Para değerindeki eşi görülmemiş bir hızdaki düşüşmelerin yanı sıra, bir de bu düşüşlüğün bütünüyle parasallaşmış bir ekonomi içinde yer alması olgusu vardı. İnsan toplumunun hücre yapısını değiştiren bir süreç başlamıştı, bunun etkileri daha önceki bütün deneyimleri aşyordu. Hem içinde, hem dışarda, değeri ni yitiren para birimleri yıkımın haberciliğini yapıyordu. Uluslar birbirlerinden uçurumlarla ayrılmış gibiydiler, aynı zamanda da halkın çeşitli kesimleri, olaylardan değişik, çoğu zaman da taban tabana zıt biçimlerde etkileniyorlardı. Emellektüel orta sınıf gerçek bir yoksullaşma içindeydi, kur sermayedarlar tiksindirici servetler ediniyorlardı. Ölçütmez bir bölücü ve birleştirici güç unsuru sahneye çıkmıştı.

"Sermaye kavgası" yeni bir olaydı. Ne 1848'de, ne 1866'da, hatta ne de 1871'de böyle bir olay görülmemişti. Ama bu olay, 1925 ve 1938'de Fransa'da liberal hükümetlerin düşmesinde ve 1930'da Almanya'da faşist hareketin yükselişinde çok önemli bir rol oynuyordu.

* Para ulusal politikanın en önemli unsuru olmuştur. Modern bir para ekonomisinde kinse, mali ölçütün kısalıp uzamasından gün be gün etkilenmeden yaşamazdı. Bütün halklar büyük bir para bilinci edindiler, kitleler enflasyonun gerçek geliri üzerindeki etkisini hesaplamaya başladılar; dünyanın her yerinde kadınlar ve erkekler, para değerinin düşüşünün sağlanmasını insan toplumunun en önemli amacı olarak görüyorlar-

dı. Ama böyle bir bilindirme, para değerinin ulusal sınırlar dışından kaynaklanan bazı siyasal unsurlardan etkilenebileceğinin farkına varılmasıyla yan yana gidiyordu. Böylece, paranın doğal dengesine duyulan inancı sarsan sosyal karmaşa, aynı zamanda, karşılıklı bağımlılık ilişkileri içindeki bir dünya ekonomisinde ulusların mali egemenliğine duyulan sathıyane inancı da yıkıldı. Bundan böyle, parasal konularda ortaya çıkan iç bahraların önemli dış sorunları gündeme getirecekti.

Altın standartına duyulan inancın çağın imanın oluşturuyordu. Bazılarında saf, bazılarında eleştirel, bazılarında ise seyranı bir itikattı bu, ruhu yadsıyıp teni kabullenen bir itikat. İnancı ise her zaman aynıydı: Kağıt para, altın karşılığı olduğu için değerlidir. Altının değerini, sosyalistler içerdiği emek miktarıyla, ortodoks teori ise yaratılı ve kat oluşuyla açıklıyordu, ama burada bu farkların önemi yoktu. Para konusu, cennetle cehennem arasındaki savaşın dışında kalıyor ve sosyalistlerle kapitalistleri mucize kabildinden biraraya getiriyordu. Ricardo'yla Marx'ın birleştiği noktada ondokuzuncu yüzyıl kuşku tanımıyordu. Bismarck ve Lasalle, John Stuart Mill ve Henry George, Philip Snowden ve Calvin Coolidge, Mises ve Troçki, hepsi aynı inancı paylaşıyorlardı. Karl Marx, Proudhon'un ütopyik yaklaşımında paranın yerini alacak olan emek-para fikrinin bir yanlığı içerdiğini göstermek için kendini az sıkıntıya sokmadı; *Das Kapital*, Ricardo'daki gibi bir meta para teorisini içeriyordu. Rusya'da bolşevik Sokolnikoff, ilke parasının değerini altına bağlı olarak düzenleyen ilk savaş sonrası devlet adamı olarak ortaya çıktı; Almanya'da sosyal demokrat Hilferding, sağlam para ilişkilerine bağlılığı yitirdikten partisini tehlikeye attı; Avusturya'da sosyal demokrat Otto Bauer, büyük hasını Seipelin kronunun değerini yeniden tesbit etme çabalarını yönlendiren ilkeleri savundu; İngiliz sosyalisti Philip Snowden, sterlinin İşçi Partisi'nin elinde güvencesinde olmayacağına inandığı için Partiyi sırt çevirdi; Duce, lire'nin altın değerini "90" olarak taşın kazıtıp bu değeri korumak için öleceğine ant içti. Bu kıyıda Hoover'la Lenin'in, Churchill'le Mussolini'nin söyledikleri arasında bir fark bulmak çok zor. Gerçekten de,

altın standardının uluslararası ekonomik sistemin işleyişi için gerekli olduğu fikri, bütün ülkelerin ve sınıfların, dini mezhepler ve sosyal felsefelerin tek uzlaşma noktasını oluşturuyordu. İnsanlık dağılıp giden varlığını toparlamaya giriştiğinde, yaşama arzusunun dört elle sarıldığı görünmez gerçeklik bu oldu.

Başarısızlığa uğrayan bu çaba, dünyanın gördüğü en geniş kapsamlı çabaydı. Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, Finlandiya, Romanya ve Yunanistan'da, çöküşün eşliğindeki ulusal paraların istikrarını sağlama çabaları, yalnızca altın sahillerine ulaşacağız diye aklıktan ölecek duruma gelen bu küçük ülkeler açısından bir iman sorunu oluşturmuyordu. Bu çaba sonucu, küçük ülkelerin güçlü ve zengin kefilleri, Batı Avrupa galipleri de epeyce zorlandılar. Galip ulusların paraları dalgalandığı süreçte, gerginlik fazla duyulmadı; galipler, savaş öncesindeki gibi borç vermeyi sürdürerek yenilen ulusların ekonomilerinin ayakta kalmasına yardım ettiler. Ama Büyük Britanya ve Fransa altın standardına dönünce, onların dengeli kurlarının yükü duyulmaya başlandı. Zamanla, altın ülkelerinin başında gelen Birleşik Devletler'in komusunda sterlinin güvenliği için duyulan sessiz endişeler önem kazandı. Atlantik Okyanusu'nu aşan bu endişe, Amerika'yı beklenmedik bir biçimde tehdit alanına soktu. Bu teknik bir nokta gibi görülebilir, ama iyice anlaşılması çok önemli. 1927'de Amerika'nın sterlini desteklemesi, Londra'dan New York'a büyük sermaye hareketlerini önlemek üzere, New York'taki faiz hadlerinin düşük tutulması demekti. Amerikan merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankasına faiz hadlerini düşük tutacağına dair söz vermişti; ama o dönemde Amerika'da fiyatlar maliyetlere göre tehlikeli bir biçimde yüksek tutulduğu için, faiz hadlerinin de yüksek olması gerekiyordu. Bu tehlike, fiyat düzeyi büyük maliyet düşüşlerine karşın sabit kaldığı için gözden kaçabiliyordu. 1929'da, yedi yıllık refahın sonunda, rakkasın doğal salınım sonucu, çoktandır beklenen ekonomik çöküşe gelindiğinde, durum gizli enflasyonun varlığıyla daha da ciddi boyutlara varmıştı. Deflasyonun yüklerini hafiflettiği borçlular, alacakla-

rının çöküşüne kadar varlıklarını sürdürdüler. Bu çöküş bir feket habercisiydi. Amerika 1933'te içgüdüsel bir kurtuluş hamlesiyle, altın standardını braktı ve geleneksel dünya ekonomisinin son kalıntısı da ortadan kayboldu. O sırada olayın önemini farkında olan yok gibiydi, ama bunun hemen ardından, tarihin akışı değişti.

On yıldan uzun bir süre, altın standardına dönüş, dünya dayanışmasının simgesi olmuştu. Döviz kurlarının dengesini sağlamak amacıyla, Brüksel'den Spa ve Cenevre'ye, Londra'dan Lukarno ve Lozan'a kadar sayısız konferans düzenlendi. Biraz da uluslararası rekabet koşullarında eşitlik sağlamak ve böylece yaşam düzeyinde düşüşlere yol açmadan ticareti serbestleştirmek amacıyla, Milletler Cemiyeti Uluslararası İş Örgütünün kuruluşuyla desteklendi. Wall Street'in, transfer sorununu çözmek ve savaş borçlarını önce ticarileştirip sonra yatırımlarda kullanabilmek için giriştiği kampanyanın merkezini ulusal para değeri sorunu oluşturuyordu. Cenevre bu onarım ve denge sağlama sürecinin kefilisi durumundaydı; bu süreç içinde Londra'nın ve para konusunda mutlak inançlarıyla Viyana neoklasiklerinin ortak baskısı, altın standardının emrinde işlev görüyordu. Her uluslararası çaba bu amaca yönelmişti, ulusal hükümetler ise, kural olarak, politikalarını, özellikle dış ticaret, borçlar, bankacılık ve döviz kuru politikalarını, para değerinin korunmasına göre biçimlendiriyorlardı. Ulusal para dengesinin dış ticaretin serbest bırakılmasına bağlı olduğu herkesçe kabul ediliyorsa da, serbest ticaret savunucularının en bağnazları dışında herkes, dış ticaret ve dış ödemeleri sınırlayan politikaların derhal yürürlüğe konulması gerektiğinin farkındaydı. Durum bir çok ülkede, ithalat kotaları, dış ödemelerin durdurulması, karşılıklı ihracatı belirli düzeyde tutma anlaşmaları, kiling sistemleri, ikili ticaret anlaşmaları, takas uygulamaları, sermaye çıkışına uygulanan ambargolar, dış ticaret kontrolleri ve kur ayarlamaları gibi uygulamalara yol açtı. Gene de kendine yeterlilik fikri, para değerinin dengesini sağlama çabalarının üzerine bir kâbus gibi çökmüştü. Amaç ticaretin serbestleşmesi, sonuç ise giderek kı-

sıllanmasıydı. Hükümetler, dünya piyasalarına ulaşmak yerine, ülkelerinin uluslararası bağlarını kendi elleriyle koparıyorlardı. Dolayısıyla, ticaretin sürebilmesi için giderek artan fedakarlıklar gerekiyordu. Paramın dış değerini korumak için girilen ölesive çaba, istenilen aksine, halkları dışa kapalı ekonomilere sürükledi. Geleneksel iktisattan temel bir kopuş oluşturan ticareti kısıtlayıcı politikalar, aslında tutucu serbesti ticaret amaçlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardı.

Altın standardı'nın kesin çöküşüyle bu gelişme aniden yön değiştirdi. Onun yerleşmesi için girişilen fedakarlıklar, bu serfer de onsuz yaşayabilmek için yapılmasına başlandı. Yaşamı ve ticareti dengeli bir para sistemi oluşturmak için kısıtlamak üzere geliştirilen kurumlar, artık ekonomik yaşamı böyle bir sistemin mutlak yokluğuna uydurabilmek için kullanılıyorlardı. Modern sanayiın mekanik ve teknik yapısı belki bu yüzden altın standardının çöküşünün yaptığı elkiye karşın ayakta kalabildi. Çünkü dünya, altın standardını koruma çabası içinde farkında olmadan kendini onun yokluğuna uyum sağlamak için gerekli girişimler ve örgütlere hazırlıyordu. Ama artık istenilen bunun tam tersiydi; erişilmeze erişmek için girişilen bu uzun mücadeleden en çok acı çeken ülkelerde muazzam bir güç, zincirinden boşanmıştı. Ne Milleler Cemiyeti, ne de uluslararası büyük finans, altın standardından uzun yaşayabildiler; onun çöküşüyle birlikte Cemiyetin örgütlü barış çıkarıcı ve bunun temel uygulanma araçları (Rothschildlar ve Morganlar) siyasetten silinip gittiler. Ama ihracımın kopuşu, dünya devriminin başladığının habercisiydi.

Ama altın standardının çöküşünün, bu çöküşün neden olmayacağı kadar büyük bir olayın tarihini belirlemekten fazla bir şey yaptığı söylenemez. Dünyanın büyük bir bölümünde buhranın yanısıra yer alan, ondokuzuncu yüzyıl toplununun ulusal kurumlarının tam bir yıkımı gibi önemli bir olaydu. Bu kurumlar her yerde değişikliğe uğrayıp tanınmayacak biçimlerde yeniden kuruldu. Bir çok ülkede liberal devlet yerini totaliter diktatörlüklere bıraktı ve yüz yılın temel kurumu, serbest piyasaya dayanan üretim, yeni ekonomi biçimleriyle

yer değiştirdi. Büyük uluslar, düşüncelerini yeniden biçimlendirerek, evrenin niteliği üzerine eşi duyulmamış kavramlar adına dünyayı koleleştirme savaşlarına atırken, daha da büyük uluslar ellerinde aynı derecede duyulmamış bir anlam kazanan özgürlük ilkesini korumaya yöneldiler. Uluslararası sistemin çöküşü dönüşümü başlatmıştı, doğru. Ama dönüşümün derinliğini ve içeriğini açıklayamazdı. Olmuş olanın, neden birdenbire olduğunu biliyoruz belki. Ama neden olduğu konusu hala karanlık olabilir.

Dönüşümün, görülmemiş boyutlarda savaşlarla birlikte yer alması bir rastlantı değil. Tarih sosyal değişim içindeydi, ulusların kaderleri ise kurumsat bir-değişim içindeki konumlarıyla ilgiliydi. Bu tür bir birlikte varoluşun yarlı başka örneklerine de rastlanabilir; ulusal gruplar ve sosyal kurumların kendilerine özgü başlangıç noktaları vardır, ama varoluş mücadelesi içinde birbirlerine bağlanırlar. Böyle bir birlikte varoluşun önemli örneklerinden biri, kapitalizmi Atlantik kıyası ülkeleriyle birleştirmişti. Kapitalizmin yükselişüyle o derece yakından ilgili bir olay, Ticari Devrim, Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve Birleşik Devletler'in güçlenmesine yol açtı. Bu ülkelerden herbiri, bu geniş ve köklü oluşumdan yarar sağlarken, kapitalizm de bu yükselen güçlerin aracılığıyla yeryüzüne yayılıyordu.

Yasa tersine de işleyebilir, varlığını sürdürme çabası içindeki bir ulus, kurumlarının, ya da kurumlarından bazılarınm, eskimişliği tarafından kösteklenebilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında, altın standardı böyle bir modası geçmiş kıyafet örneği oluşturuyordu. Öte yandan, kendilerine özgü nedenlerle statükoya karşı olan ülkeler, kurumsal düzenin zayıflığını hemen farkedip çıkarlarına daha uygun kurumların oluşmasına yöneleceklerdir. Böyle gruplar, düşeni tüp, kendilerine doğru, kendiliğinden ilerleyene sarılırlar. Bu yüzden sosyal değişim sürecini onlardan başlatığı düşünülebilir, oysa yalnızca bu süreçten yararlanmakta ve onu kendi amaçlarına alet etmek üzere çalıştırmakta olabilirler.

Örneğin Almanya, yenilgiden sonra, ondokuzuncu yüzyıl

düzeninin gizli aksaklıklarını sezebilecek ve bu sezgiyi düzenin yıkılmasını çabuklaştırmak için kullanabilecek bir konumdaydı. Olayları kendi politikalarının eğilimine uydurmaya çalışırken, bu yıkım işine -çoğu zaman yeni finans, ticaret, savaş ve sosyal örgütlenme yöntemlerinin geliştirilmesini de kapsayan bu işe- kafa yoran Alman devlet adamları fesat bir entellektüel üstünlük içindeydiler. Ama sorunları yaratan, bunları kendi çıkarları için kullanan devlet adamları değildi; gerçek, nesnel olarak ortaya çıkmış sorunlardı bunlar ve tek tek ülkelerin kaderi ne olursa olsun, varlıklarını sürdüreceklardı. Burada da Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki farkı görüyoruz: Birincisi hâlâ ondokuzuncu yüzyıl tarzına uygundu - güç dengesi sisteminin çöküşüyle ortaya çıkan bir devletler çatışması; ikincisi ise dünya düzeyinde bir altüst oluşun parçasıydı.

Bu bize, çağın çarpıcı ulusal tarihlerini süregiden sosyal dönüşümden ayırma yetkisi vermemeli. Buna dikkat edilirse, güç birimleri olarak Almanya ve Rusya'nın, Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'in, nasıl içinde buldukları sosyal süreç tarafından desteklendikleri veya kösteklendiklerini görmek kolaylaşacaktır. Ama aynı şey sosyal sürecin kendisi için de geçerli faşizm ve sosyalizm, ilkelerini yaymaya yardımcı olan devletlerin güçlenmesinde kendilerini destekleyen bir araç buldular. Almanya ve Rusya, faşizm ve sosyalizmin dünya çapında temsilcileri durumuna geldiler. Bu sosyal hareketlerin gerçek boyutlarını, ancak onları, iyi veya kötü, aşkın nitelikleriyle göz önüne alıp onlara hizmet eden ulusal çıkarlardan başgimsiz olarak gördüğümüzde ölçülebiliriz.

Almanya ve Rusya'nın, hatta İtalya ve Japonya, Büyük Britanya veya Birleşik Devletler'in, İkinci Dünya Savaşı sırasında oynadıkları rol evrensel tarihin bir parçasını oluşturmakta birlikte, bu kitabın doğrudan ilgilendiği bir konu değil; buna karşılık, faşizm ve sosyalizm kitabının konusunu oluşturan kurumsal dönüşüme can veren güçler. Alman ve Rus halklarında, insan soyunun tarihi içinde kendileri için daha önemli bir yer işleme dürtüsünü yaratan yaşam hamlesi (élan vital), öykümü-

zün içinde geliştiği koşulların nesnel verilerinden olarak kabul edilmeli. Faşizmin, sosyalizmin veya New Deal'in anlamı ise, öykünün bir parçasını oluşturmuyor.

Bu bizi henüz kamutlamadığımız tezimize getiriyor: Yani, dönüşümün kaynaklarının, ekonomik liberalizmin ütopik çabasında, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sistemi kurma çabasında yatıyor. Böyle bir tezin sisteme neredeyse eşsanevi güçler yakıştırdığı düşünülebilir. Önerilen şey çok iddialı: Güç dengesi, altın standardı ve liberal sistemin, ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının bu temellerinin son tahlilde, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın oluşturduğu ortak bir çerçevede ve tarafından belirlendiğini iddia ediyoruz.

Bu çok sivri bir iddia gibi görünüyor, hatta kaba maddeliği içinde tüyler ürpertici. Ama çöküşüne tanık olduğumuz uygarlığın belirleyici özelliği de buydu, ekonomik temeller üzerinde duruşu. Öteki toplumlar ve uygarlıklar da varlıklarının maddi koşullarıyla sınırlıydılar - bu, insan yaşamının, daha doğrusu, dinî veya dinî olmayan, maddiyatçı veya maneviyatçı, bütün yaşam ortak özelliği. Bütün toplum biçimleri ekonomik unsurlarla sınırlı. Ama ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı, değişik ve belirgin bir biçimde ekonomikti, çünkü insan toplumlarının tarihinde çok ender olarak geçerli sayılan, kesinlikle daha önce hiçbir zaman günlük yaşam içindeki eylem ve davranışların açıklayıcısı düzeyine yükselmemiş bir amaç, yani kişisel kazanç amacı üzerine kuruluydu. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi, benzersiz bir biçimde, bu ilkedden kaynaklanıyordu.

Etkinlik açısından, kazanç amacını harekete getiren mekanizma yalnızca tarihteki en şiddetli dinî galeyana gelişlerle karşılaştırılabilir. Bir nesil içinde, insan dünyasının tümünün su katılmaması, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, İngiltere'de, olgunlaşması, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, İngiltere'de, Sanayi Devrimi'nin dümen suyunda yer aldı. Kıtta Avrupa'sına ve Amerika'ya eli yıl kadar sonra ulaştı. Zamanla, İngiltere'de, Avrupa'da ve hatta Amerika'da benzer seçenekler, günlük konuları ana özellikleri Batı uygarlığı içindeki ülkele-

rin hepsinde aynı olan bir kalıba yerleştirdi. Dönüşümün kay-
naklarını bulmak için, piyasa ekonomisinin yükseliş ve düşü-
şüne bakmamız gerekiyor.

Piyasa toplumu İngiltere'de doğmuştu - ama zayıflığının yol
açtığı en önemli trajik kargaşalıklar Kıta Avrupası'ndaydı. Al-
man faşizmini anlamak için, Ricardo İngilteresi'ne dönmemiz
gerekliydi. On dokuzuncu yüzyılın, İngiltere'nin yüzyılı oldu-
ğunu söylemek abartma olmaz. Sanayi Devrimi bir İngiliz ola-
nydı. Piyasa ekonomisi, serbest ticaret ve altın standardı da,
İngiliz buluşları. Yirminci yüzyılda bu kurumlar her tarafta
çöktüler - Almanya, İtalya ve Avusturya'da olay yalnızca daha
siyasal nitelikli ve daha dramatik oldu. Ama finalin yer aldığı
sahne ve iklim ne olursa olsun, bu uygarlığı yıkan uzun dö-
nemli unsurlar Sanayi Devriminin doğduğu yerde, İngiltere'de
incelemeli.

İKİNCİ KISIM

Piyasa Ekonomisinin Yükselişi ve Düşüşü

Appleby,

Kapitalizmin Amersiz Devrimi

3-ULUSLAR
Ekonomi Politik

5

1900

5

18. YÜZYIL KAPITALİZMİNİN İKİ YÜZÜ

Adalar petrolü
Brezilya = Karayip
seker

tarlalardaki
fabrikalar

köle işçiler
yığın formu
modelleri

→ köle ticareti

→ İRKAÇLIK

seker plantasyonları köle → mülkiyetli sibiryalılar
(köle emeği) (melanik köleler)

17. yüzyıla gelene kadar burjuvaziler kapitalist
che veriler iliz çevre

zeki insan doğanın güçleriyle her çeşit maddeyi nasıl iteceklerini, pompalayacaklarını, kaldıracaklarını, çevireceklerini, döndüreceklerini, eriteceklerini ve ufalayacaklarını keşfetti. Büyük Britanya'ya köle getirmek asla düşünülmese de, işçi ücretlerinin yükselmesi alternatif eneni kavrakları bulmayı zorunlu kıldı.

Bu zorunluluk, mucitlerin ancak zamanla ivme kazanacak bir teknoloji destanına başlamalarına yol açtı. Öncü mühendisler, 17. yüzyılın hidrolik ve hidrostatik deneylerinin sonuçlarını temel alarak enerjiyi dizginleyecek makineler, diğer bir ifadeyle, mekanik köleler geliştirdi. Isaac Newton'ın yerçekiminin gezegenleri nasıl yerlerinde tuttuğu konusundaki partak hesapları, insan maruğına yeni bir saygınlık kazandırdı. Alexander Pope'un belirttiği gibi:

Doğa ve doğanın yasaları gecede saklıyken;
Tanrı, "Newton," dedi ve ortalık aydınlandı.

Thomas Newcomen, Richard Arkwright ve James Watt, daha az yetenekli faniilerin Prometheus'un ateşini Newton'dan devralıp, insanları ile hayvanlardan daha fazla çalışabilecek makineler yapabileceklerini kanıtladı. Bu iki olgu -Amerika'nın köle işçiliğine dayalı plantasyonları ve su pompalamayı, maden eritmeyi ve tekstil fabrikalarını çalıştırmayı mümkün kılan mekanik sihirbazlık- birbirinden bağımsız görünebilir. Köleliği özgür girişimcilik sistemiyle bağdaştırmak istemememiz doğaldır; ne var ki, bu iki olgu 17. yüzyılda geleceğin lambasından kurtulan kapitalist cinne verilen ikiz cevap olarak algılanmalıdır. Her ikisi de öncelikle uygulamalar dan radikal bir kopuşu ifade eder. Tanrı'ya ele alam. Yiyecek üretmek çok uzun süreden beri her ülkenin köylüsünün görevidir. Toprağı işlemek güç ve kütülcü olsa da, köy geleneklerine doğmuş aileler, yiyecek yetiştirip hazırlamak yolunda çeşitli görevler üstlenmişti. Şeker plantasyonları hiçbir kırsal geleceğe dayanmadan başladı; yurdlarından sökülmiş işçileri askeri bir disiplin içinde, tek bir egzotik ürün yetiştirmek üzere robot gibi çalıştırdı.

Fosil yakıtlardaki enerjiyle tanışmak, insanın doğal çevresiyle ilişkisini bir daha geri getirmemek üzere değiştirdi. Yaratıcılık yeni değildi, ama buhar gücünün kapsamı yeniydi. İnsanlar daha önce gelişmiş sudolapları,

tarım

şeker

plantasyonları

buhar gücü

yel değirmenleri, çeşmeler, köprüler, toprak ve barajlar yaratmış olmakla birlikte, fiziğin sırlarına hiç girememiş, doğanın güçlerini yönetmek için bu surlardan yararlanma yolları tasarlamaşmış. Üretililecek güç miktarı ve bu gücün uygulanabileceği alanların çeşitliliği artık dünyanın her köşesindeki üretim süreçlerini değiştirmişti. Şeker plantasyonunda olduğu gibi, bu konudaki gelir beklentisi insanların buhar gücünü geliştirmeye ayacakları zaman ve para yatırımı hakkı gösterdi. Her ikisi de sermayenin yoğunlaşmasını gerektirirken, yeni bir şeker plantasyonu için toprağı hazırlamak yeni bir pamuk fabrikası kurmaktan çok daha fazla paraya mal oldu. Söz konusu sermaye yatırımı, yeni ekonomik düzenin başlıca öğesiydi. D'inemin çalışan erkek ve kadınları için belki de daha önemli olan, gerek tarladaki gerekse dam altındaki fabrikaların disiplinli çalışmaya geçcen uzun saatleri kapsayan yeni bir iş rutini getirmesiydi. İşverenler işçi çalışmayı gevşekliğe baştan beri yeğliyorsa da, kölelere ya da makinelere yaptıkları büyük yatırım bu tercihi zorunluluğa çevirdi.

17. yüzyıl politikaları, Avrupa ticaret sistemlerini değiştirenek kapitalizmin tarihini de etkiledi. Açmasız hanedan çekişmeleri Büyük Britanya ve Fransa, Avusturya ve Hollanda; İspanya ve Büyük Britanya; Fransa, Rusya ve İspanya; hatta bazı İtalyan devletleri arasındaki ilişkileri gerdi. Bu ülkeler çeşitli ittifaklar kurarak 1689 ve 1815 yılları arasında toplamda 63 yıl sürecek sekiz savaşa girdi. Bu çatışmaların önemli sonuçlarından biri de, geçen 200 yılda önemli bir gelişme kaydeden Avrupa içi ticaretteki keskin düşüşü. Özellikle komşu Büyük Britanya ile Fransa, birbirlerinin ticaret trafiği olmaktan çıkıp deniz aşırı topraklara yöneldi. Savaşlar bir taraftan da devlet gelirlerinin hızla arttırılmasını gerektirince, yüksek güm-rük vergileri sıradanlaş. Yenidünya'daki çeşitli kolonilerden anavatanın ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaları beklendi.

Avrupa güçleri arasında süregelen savaşlar bir çeşit çıkılmaz durum yarattı. Birbirleriyle savaşan ülkeler savaş sürdürmek için Asya ve Yenidünya'nın sunduğu değerlere ihtiyaç duyarken, bu karlı ticaretleri denetlemek uğruna girişilen yoğun rekabet daha fazla dünyanlığa neden oldu. Fransa ve İn-

1 Bu sekiz savaş Dokuz Yıl Savaşı (1689-1697), İspanya Veraset Savaşı (1702-1713), Jenkins'in Kulak Savaşı (1739-1741), Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748), Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1777-1783), Fransız Devrimi Savaşı (1792-1800) ve Napolyon Savaşlarıdır (1803-1815).

üretim süreçleri

- Fransa vs İngiltere'ye
- 1) Hindistan (pamuk)
 - 2) Afrika (köle)
 - 3) Karayipler (seker)
 - 4) Ohio - Kızılderililer
 - 5) Hudson - kürk
- KÖLE TİCARİTİ

girişe, dünya üzerinde beş farklı noktada karşı karşıya geldi: Hindistan'da pamuk ve ipk. Afrika'nın batı kıyısında köle, Karayipler'de seker plantasyonları, Kuzey Amerika kıtasının Ohio vadisinde Kızılderililerle ticaret ve Hudson Körfezi bölgesinde kürk. James Fenimore Cooper Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz oduklarının birbirleriyle savaşını içeren uzun romanları yazarak, seker üretiminin katemetik zorunda kaldıklarını gösterdi. *Son Mohikan* (The Last of the Mohicans) kitabında bu rekabeti ince ince ayağa aldı.

Şeker ticareti açısından olmaza olmaz önemli köle ticaretini Avrupalıların dünya yüzündeki en sıcak peşinisi konumunda getirdi. Sadece sayılarına bakmak bile insanı bu ticaretin önemi konusunda şaşkınlığa sürükler. Köle ticaretinin 1501 ile 1820 arasında batı yarınoküreye 8,7 milyon zinetirer vurulmuş Afrikalı gönderildi, 1820 ile köleliğin son olarak Brezilya'da yasaklandığı 1888 arasında, bunlara 2,3 milyon kişi daha eklendi. Aynı dönemde Büyük Okyanus'u aşip Amerika'ya ayak basan Avrupalı sayısı 2,6 milyondurken, Afrika'dan Yeni Dünya'daki kolonilere sevk edilen kadın ve erkek köle sayısı 11 milyondur. Bu insan yitimi 100 bini aşkın seferle gerçekleştirildi. Köleleri taşıyan teknelerinin %70'i Britanya ya da Portekiz bandıralıydı.²

Seferi kapitalizmin ilk kanlı içinden biriydi, bazen de kâr dütüncesinin kaba sönürünü hoş görmeyecek her türlü kültürel engeli aşmadaki gücünü kanıtırdı. Kölelik tarih kadar eskidir. Mısırlı köleler piramitleri, Romalı köleler ise köprü ve surların inşaatçılarıydı. Kapitalizmin geliştirildiği yenilik, daha önce görülmemiş miktarda üretimi için sürekli ve sistematik bir vahşetti. Çağdaş köleliği Antik Yunan ya da Kitaval Kitap dönemi mütasından ayrılan sadece boyut özelliği değil içeriyiydi. Köleler savaş tutsağı oldukları için kölelik çoğunlukla kızırdı, ama hiçbir zaman sürekli rıka dayalı bir yapı olmadı. 15. yüzyılla birlikte Portekizliler Afrika'da yakaladıkları köleleri, mifusu azalmış Lizbon'a çalıştırmak üzere getirdikleri zaman, yaptıkları ticaret Avrupalıların yüzyıllardan beri Orta ve Doğu Afrika'da yürüttükleri kölelikten farklı değildi. Aradan 100 yıl daha geçince bu insan ticaretine yeni bir şey eklendi ve köleler gelişen bir üretim sistemine eklendi. Karayip Adaları'na gönderilenler gıyaplara

kovuşturdu.
yerkullanı.
Seferi kapitalizmin ilk kanlı içinden biriydi.
Çağdaş kölelik

2 David Brion Davis, *Inhuman Bondage: The Rise and Fall of Slavery in the New World*. Oxford University Press, New York, 2006, s. 80; David Eltis, "The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment", *William and Mary Quarterly*, sayı 58, 2001.

ayrılıp seker karmış ekseri ayrıık oldukları zemeller, ürünü biçer, karmışan değirmende öğütüp melaş ve sekeri elde ederdi. Şeker ticaretinin boyutuyla karmışanan yeni köle talebi Afrika'ya yazgın savaşlara neden oldu. Alın ve götürce peşinde Yeni Dünya'ya ayak basan ilk Avrupalılar olan İspanyollar, yerli halkı çalıştırmaktan mutlaklık duymuş olacaktı. Avrupalılar ellerinden geleni yaptılar ama bir sonuç ulaşımadılar: Yeni Dünya sakinleri Avrupa hastalıkları karşısında şen dercede korumasızdı. Dünyanın geri kalan insanlarından öylesine soyutlanmış yaşamışlardı ki, kan grupları bile yazğıllardan beri birbirlerine karmışın Avrupalı, Avrupalı ve Afrikalılardan farklıydı. Yeni ve eski dünyaların buluşması hiç tesadüf olmamış bir soykırım yol açtı: Batı yarınoküresinin köleleri Avrupalıların yanlarında getirildikleri hastalıklara yakalanarak peş peşe yok olurken, geriye sadece Kuzey ve Güney Amerika'daki yerli nüfusundan "dununun kurttarıcı parçaları" kaldı. Tarihsel demografi uzmanları Kolomb öncesi nüfusun 90-110 milyon arasında olduğunu, bunlardan 10-12 milyonunun Meksika'nın kuzeyinde yaşadığını hesaplar. Kızarmak, pıçek, zantlemp, tifüs, dizanteri, verem ve difteri gibi salgınlar kabileleri birininyle karmışın. Ştrekli yeni hastalıklara yakalanarak yerli nüfusunun onda birine inandırdı, insanlar şartına bir hızla hastalamp ölüyordu. Hastalığın hedefleri bilimmediği için (bakteriler ancak 19. yüzyılda izole edilcekti) kimse ne olduğunu anlayamadı. Kendi insanlara ölümlere sigalçileri ayakta kaldığını gösteren Kızılderililer için bir psikolojik darbe aldı. Konu hakkında en az onlar kadar cahil Avrupalılar ise, pıçpereser düşünmelerinin yok olup kendilerinin hayatta kalmasında Tamrı'nın elini görmüşlerdi.

Yeni Bir Ernek Karayip:

Önce İspanyolların, sonra da Portekizlilerin yerli halkı köleleştirme girişimi pek başarılı olmadı. Kolomb bile tutsak ettiği 500 Kızılderiliyi 1495'te Sevilla'ya gönderdi. 16. yüzyılın ilk dönemlerinde, bir dizi İspanyol conguillador Büyük Antiller'e geçerken yerli halkı alına almaya ve Beyazlar için yiyecek yetiştirmeye zorladı. Bartolomé de Las Casas 1511 yılındaki kanlı Kuba fethinin tanıklarından. Peppaz, tarhiç, polenikçi, Dominiken rahip ve Chiapas Piskoposu olarak geçirdiği uzun yaşamı boyunca Kızılderililerin en önemli savunucusuydu. Yerli halkı korumak için İspanyolların Afrikalı köle tihali emellerini öncere de Las Casas'u. Ona göre Afrikalılar aynı

Seferi kapitalizmin
ilk kanlı içinden
biriydi.

Las Casas

yerli halkı
köleleştirme
girişimi

uygarlık düzeyine erişememiş Kırsaldierilere kıyasla çalışmaya çok daha hazırıldıydı.³ Las Casas'ın önerisi Karayip ticaretinin en kârlı işkollarından *asiento*'yu doğurdu; İspanyol yetkililer böylelikle yıllık köle ve Avrupa malı ihyaçlarını sağlayacak bir yükleniciliyle anlaştı. Bunlardan 1595 yılında imzalanan ilk, Portekizlilere *Cartagena*'ya yılda 4.250 köle getirmek konusunda münhasır hak tanıdı. *Britanya*, İspanya Veraset Savaşı'nın sonunda 1713'te imzalanan barış antlaşmasıyla birlikte *asiento*'ya da sahip oldu.

İspanyollar madenlerde, büyükbaş yetiştiriciliğinde ve çiftliklerde Kızılderili ve Afrikalı köle kullanırken, şeker ticaretinin sağladığı gelir için köle masraflarını karşıladı. Hindistan'ın öncü toprak bilimcileri şeker bitkisini 2 bin yıl önce evcilleştirmiş olsa da, bu tatlı yiyeceğin Akdeniz'e ulaşması 1000 yıldan fazla sürmüştü. Bölge ticaretinin denetimini Venedikli tüccarların elindeydi. Türk Arapların Etiyopya ve Zanzibar da yapıtı gibi, İtalyanlar da Sicilya'da şeker yetiştirmede başarılı oldu. Şeker kamışı öğütürrek şeker elde etme yöntemi de Araplardan gelmişti. Kuşkusuz Portekizliler de Fas'ın Septe kentini, birkaç yıl sonra da Fas kıyısı açığındaki *Madeira* adasını fethederken bu yöntemle tanışmıştı. Kısa sürede önce orada, daha sonra Azor Adaları, Yeşil Burun Adaları ve São Tomé'de şeker yetiştirmeyi denediler; bunların hepsi 15. yüzyılda oldu. İspanyollar da Büyük Okyanus'taki Kanarya Adaları'nda Portekizlileri taklit etti.

Madeira ve São Tomé'de görülen sarıçift yeşil Portekizlilerin kölelerini kesin işkollarına ayırmalarıydı.⁴ Çok sayıda işçinin tek bir çan altında toplandığı daha önce de görülmüştü; ancak Portekizli şeker üreticileri, karmışık parçaları kazanlarda kaynatarak şeker kristalleştirme gibi karmaşık işleri nasıl koordine edeceklerini öğrendiler. İtalyan tüccarlar 13. ve 15. yüzyıllar arasında Akdeniz'de Doğu Avrupalı Slavları (köle [*slave/estlave*] sözcüğü "slav" kökünden süremiyün) çalıştırırken, Arap meslektaşları da 16. ve 18. yüzyıllar arasında 1 milyon aşkın Batı Avrupalı köle olarak

³ Peter Bakewell, *A History of Latin America*, Blackwell Publishers, Hoboken, 2. baskı, 2004, s. 153-57.

⁴ *asiento de negros*: İspanyolca "zenci anlaşması". İspanya kralı ile özel kişiler ya da başka egemen devletler arasında yapılan ve ilgili orada Afrika'dan köle sağlama tekelini veren anlaşma (ed. n.)

⁵ Kenneth Pomeroy ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture and the World Economy, 1400 to Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, NY, 2. baskı, 2006, s. 88-89.

⁶ Arnold Pacey, *Technology in World Civilization: A Thousand-Year History*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, s. 100.

kullanmıştı. Portekizlilerin köleleri başlangıçta Beyazken, ülke tüccarları düzenli olarak Afrikalı getirmeye başlayınca, şeker üreticileri de Afrikalı köle işgücüne döndü. Portekizliler 15. yüzyılın ortasında Lizbon'a yılda 1.000 köle getirirken, bu sayı bir yüzyıl sonra 3.500'e yükseldi.⁵

Talihi ve uygun rüzgârlar Portekizlilere Güney Amerika'da önerilmiş bir tutucuna noktası sağladı; bu köprübaşı *Brezilya*'ydı. Başlangıçta kırmızı bıyacı sağlayan ve *Brezilya*'ya adını veren ünlü *Brezilya* odunu (*kızılbaş*) ihraç etmekle yetindiler. (Aslında Portekizli papazlar bu geniş bölgeye ilk olarak *Kutsal Haç* [Santa Cruz] adını vermişti.) Güneydoğu kıyılarından başlayan ormanlar işçilere doğru kilometrelerce uzanırken, Portekizliler ağaçların özünü çıkarmak konusunda Tüpi avcı-toplayıcılara güvesdi. Toprağı işlemedi reddedince Tüpler sadece geçici bir işgücü oldular. Portekizliler tarafından çalışmaya zorlandıklarında ya ormanın derinliklerine kaçıyor ya da kendilerini öldürüyorlardı. Bir araştırmacının yorumuna göre, yapılan üretimden çok yağmardı; sonunda *Brezilya*'daki Portekizliler de vatanlarına yakın bölgelerde uzmanlaştıkları şeker üretimine geçtiler.

İspanyol Gölünde Çatlaklar

Kapitalizmin kâr maksimizasyonu buyruğu, hiçbir yerde Avrupa'nın Yeni Dünya kolonilerindeki şeker macerasında olduğu kadar belirgin değildi. Kolombus ikinci yolculuğunda *Karayipler*'e şeker kamışı koçanlarını götürmüştü. İspanya'daki yetkililer şeker yetiştirmeyi desteklerken, koloni halkı değerli madenlere daha meraklıydı. Ağır işleri yapacak işçileri temin ettikler. sonra, *Brezilya*'daki Portekizlilere şeker kamışından elde edilecek kârları anlatılmak kalmadı. *Madeira* ve São Tomé'deki şeker üretimi, Portekizlileri *Yeni Dünya*'da plantasyonlar kurmak için model oluşturdu. 300 yılı aşkın bir sürede yaklaşık 4 milyon köle ithal eden *Brezilya*, Avrupa'nın en büyük leri karakolu olmanın yanı sıra, *Yeni Dünya*'ya gönderilen kölelerin üçte birinden fazlasının varış noktasıydı. Bu nedenle, *Rio de Janeiro* limanındaki daha bakınca sadece şeker topağı gören *Brezilyalılara* şaşmamak gerekirdi.

⁶ Davy (2006), s. 83-85.

⁷ Pom'uz ve Topik, *World That Trade Created*, s. 104-107.

İspanyollar

ASIENTO

Portekiz

Britanya

Portekiz yeniliği = köleleri kesin işkollarına ayırmak

yağma

İkar maktulim zeyne

gizinin
dışında
(norm/ya enl. kapsama
dışı)

Hollanda-
Bah Hind. Kompanyası
TU2

ingilizler
Fransızlar

TUTUN

Papa İspanyolların Brezilya'daki Portekiz varlığını tanımasını sağla-
ken, Sevilla'daki Hint Adaları Konseyi Kararıyla Deniz'i bir İspanyol gölü
yapma düşüncesinden vazgeçmedi. Ne var ki tam da Fransızlar, Hollandalı-
lar, İngilizler, hatta Danimarkalıların Yeni Dünya zenginliklerinin kaymasını
girmeye can atacakları bir dönemde, İspanya'nın 16. yüzyılda giriştiği sa-
vaşlar hem ülkelerin hem de kraliyet hazinesinin canına okudu. Dahası,
İspanyol üreticiler kolonilerden talep edilen malları -hele ki İspanya'nın
Yeni Dünya'daki birçok liman kenine kaçak alet, silah, kumaş ve yiyecek
sokmaya istekli. Hollandalılar ve İngilizler kadar ucuz -tedarik edemedi.
İspanya'nın tekeli sürdürme çabası sadece Karayipler'e yasadı insanların
dolunmasını sağladı. Bölge kısa sürede "gizinin ötesinde", yani Avrupa
uyguladığı normları ile uluslararası anlaşmaların kapsamı dışında görüldü.
Buradaki Avrupalılar ırza geçmeyi, adam kaçırma, yağmayı, işçeneyi,
korsanlığı ve her çeşit dalaveresi kabulendi; ancak bunlardan hiç-
biri köleleştirilmişi Afrika ve Kıvılcıklar ile yapılan insanlık dışı ticaretle
kadar aşgınlık değildi.⁸

Hollandalılar, ticarete yoğunlaşmalarının gereği olarak İspanyol ana-
karasında bir köpürüşü peşindeydi. Hollanda Bah Hindistan Kompanyası
korsanlık kancağına geçti ve sonunda, 1634'te Venezuela sahilindeki
lanındaki Curaçao yu fethetti. Curaçao yakınında, Hollandalıların ninge-
ticareti için değerli bir koca madeni olan tuz kaynağı da vardı. Kurpanya
yaklaşık 24 dolar değerinde inçik boncuk karşılığında, Manhatgan'ı satın
aldığı sırada Kuzey Amerika kıtasında New Holland adlı bir yer kurdu.
Curaçao doğal limanı sayesinde Hollanda köle ticaretinin merkezi oldu.
Hollandalılar İspanyol kolonilerine açılan bu kapı sayesinde İspanyol
arabesini için rekabete girdi.

İspanyollar, Santo Domingo ve Cartagena'daki merkezlerinin 500 de-
niz mili doğusundaki Küçük Antiller'e ya da bilinen adıyla Rüzgârlı
ve Rüzgârlı Adaları'na fazla önem vermedi. Oysa Fransızlar ve İngiliz-
ler için adalar bulunmaz nimet; Fransızlar Martinique ve Guadeloupe'ya,
İngilizler de St. Christopher, Barbados, Antigua, Montserrat ve Nevis'te
yerleşimler kurdu. İngiliz girişimciler sözcemeli Bayaz hizmetkarlarıyla
adalarda nüfus yerleştirmeğe başladılar; ancak bu hizmetkarlar toplumsal so-

⁸ Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1972, s. 9-10.

runlar yarattı, tüccarın arzu da belirsizdi. İş anlaşmaları döner ya da beş yıl sonra
sona erince bu özgür erkek ve kadınlara toprak ya da iş vermek gereki-
yordu. Alış bedellerini karşılayacak bir ihrac ürün bulunabilirse, Afrikalı
köleler çok daha çekici bir işgüdüydü. Sahneye seker çıktı.

Fransa Kıta Avrupası'nın en varlıklı ve en güçlü ülkesi de olsa, Fran-
sız girişimciler keyfe keder gücü kullanımının yarımlarını tehlikeye at-
mış, reformdan nasibini almamış ve mutlak bir monarşi altında yaşamak
zorundaydı. Üstlenmiş bir pazar olmaktan uzak Fransa'nın iş ticareti,
köprü ve yollarda ödenecek geçiş ücretleri yüzünden tıkamış, köylüleri
de düğün şeklide cıfçılık yapmak için gerekli para ve beceriden yok-
sundu. Buna rağmen Fransızlar Yeni Dünya'da seker üretimini öğrendi. 18.
yüzyılda seker ticaretinin getirişi şaşırarak ölçüde artarken, gelir sadece
bir avuç ayrıcalıklı yatırımcıya ulaştı. Yüksek vergi ödeyen Yeni Dünya seker
plantasyonları, Fransız monarşisinin yaşayacağı mali krizi yüzünün sonuna
kadar eriledi.

Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler İspanya'nın Karayipler'deki var-
lıklarına el uzamakta yetinmeyip, Portekiz'in köle ticaretine de meydan
okuyarak ülkenin Batı Afrika köle ticaretindeki tekeli kırarak için kararı
saldılar gerçekleştirdiler. Kölelerin satın alındığı kıyının uzanlığında ve mu-
happ alınacak Afrika önderlerin sayısı düşünülürken, yeni gelenlerin
bu kârı alışverişe dahil olmakta zorlanmayacakları açıktı. Avrupalılar 19.
yüzyıla kadar Büyük Sahra'nın güneyine bizzat geçemedi. Köle sevkiyatları,
daha ziyade çoğu açlıklarda bulunan müstakem kalelerde ya da
fabrikalarda toplandı. Bazen silah ve bağmsız Afrika ceterleri köylere bastı,
tütsükleri Senegambia ile Angola arasındaki yaklaşık 5.000 kilometrelik kı-
yıya toplandı; bu değiş tokuşlarda daha fazla köle yakalamalarına yarayacak
tütsükleri özellikle yeglemişlerdi. Büyük Okyanus üzerindeki yolculukta
cinayetlerine göre ayrılan köleler gemilere doldurularken, 8 ya da 12 haf-
ta sürecek yol boyunca her birine sadece 0,3 m²'lik bir alan tanınmıştı.
Genelde her yolculukta 150-400 arası köle taşınıyordu; bunların %12-15'i
genellikle yolda ölüyorlardı. Ortalama on yolculuktan birinde, neredeyse
hep ilk haftalarda isyan çıkıyorlardı.⁹

⁹ Davis (2006), s. 92-93.

SEKER

Hollanda, Fransız
ingilizler; İspanya
Karayipler'deki
varlığını Portekiz
kole tic. meydan
olmadı.

Antwerp → Londra (seker merkezi)

16. yüzyılın sonuna doğru, Avrupa'nın rafine şeker merkezi Antwerp'ten Londra'ya taşındı; Sicilya'nın şeker sanayisi sadece yerli talebi karşılamakla yetindi. İngilizler köle ticaretine Afrika Kraliyet Madenleri Şirketi adlı bir tekelle girdi. 17. yüzyılın sonu tekel döneminin kapandığı çağı. Yeknesiz tüccarların şiddetli itirazları sonucunda ticaret herkese açıldı. Tipki Fransa da Nantes gibi, Liverpool da İngiliz köle ticaretinin merkezi oldu. Ticaretin zirvesine ulaştığı 1790'lı yıllarda, İngiliz limanlarından iki günde bir gemi kalkıyordu. İngiltere 1713'te İspanyol *asiento*'sunu ele geçirdikten sonra, ülkedeki reformcular bu işrenç girişimi tümüyle durdurulana dek bir yüzyıl boyunca köle ticaretine egemen oldu.

Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin, özellikle de Rhode Island ve New York'takilerin sakınları köle ticareti konusunda Liverpool'dan yola çıkan tüccarlarla işbirliği yaptı. Kuzeydeki Britanya kolonileri de şeker üretiminde kullandıkları işgücünü başka işe ayırmaktansa, hemen her şeyi ithal etmeyi yeğleyen Batı Hint kolonilerinin talebini karşılamakta başlıca rolü oynadı. Batı Hint üreticileri Amerika'dan ithal ettikleri malların karşılığını melas olarak ödedi. Amerika'nın New England bölgesindekiler de bu-melastan rom üretti. Başlangıçta lüks ürün olarak görülen şeker, en yoksul Avrupalıların mutfağında bile ihınyacı malzemesi olmuştur. Sadece şeker ticaretinin hacmi, Asya ülkeleriyle yapılan toplam ticaretin dört katını buldu.¹⁰ Büyük Okyanus'a erişimi olan tüm Avrupa ülkeleri çaya ve pudinglere güzel tat katan, daha da önemlisi, taze meyve ve sebzelere yıl boyunca koruyan bu tatlandırıcıdan kâr sağlama yarışına girdi.

Sermayelerini plantasyonlara yatıran şeker yetiştiricileri, topraklarından ve kölelerinden, olabilecek en yüksek verimi almak için çabaladı. Hızlı getiri peşinde koştuklarından, bunun sonunda toprağın verimini düşürecek olması umurlarında değildi. Ürün öylesine kârlı, plantasyon sahipleri o kadar acımasızdı ki, kölelerini sözcüğün tam anlamıyla öldürseye çalışıyorlardı. Çoğu toprak sahibi plantasyonun yönetimini başkalarına bıraktı [absentee] ve lüks içinde yaşamak üzere ülkesine döndü. Zenginliklerinin kaynağını pek soran yoktu. İngiltere'de bu şeker kodamanlarından on-on

¹⁰ Öğin adı: "Company of Royal Adventurers in Africa", daha sonra "The Royal African Company" (ed.n.)

10 Jan De Vries, "The Limits of Globalization in the Early Modern World", *Economic History Review*, s. 8.

iki ka-ları Avam Kamarası'na girdi. Gelişlerini plantasyonlarına yatırmadıkları sürece topraklarının verimini düşüdü; bu da piyasaya yeni plantasyonlar sokma fırsatı yarattı. Brezilya 17. yüzyılın büyük bölümünde başı çekti; 1690 dolaylarında Barbados zirveye çıktı, 1700'den sonra da Haiti ve Jamaika. Tarıhın en büyük köle isyanı, 18. yüzyılın ikinci yarısında Santo Domingo'nun patak devrimini sonunu getirdi; Küba 19. yüzyıl boyunca önem kazandı. Küba şeker sanayisine egemen olurken, köleler Afrika'daki değerlerinin otuz katına alınıp satıldı.¹¹ Böylesi kâzlar her zaman metaklı-sını buldu.

→ köleler metalarımı.

İngiltere'nin Kıta Kolonilerindeki Köleler

Hiçbir Avrupa ülkesi Yenedünya macerasına Afrika'dan köle getirip, dünya pazarına sunulacak egzotik ürünler yetiştirme hedefiyle başlamadı. İngiltere'nin Virginia, Barbados ve Güney Carolina'daki üç kolonisinin köle işgücüne geçişi, bu değişimin nasıl yazıldığına açıklamasıdır. İngiltere'nin ilk kolonisi olan Virginia, 1607'de tipik alım ve gümmüş bulma umutlarıyla kuruldu. On yıllık bir sükutu ve hayal kırıklığı döneminden sonra, bir yerleşiminin İspanyol tütünleriyle rekabet edecek bir tütün geliş-tirmesi sonucunda, tütün ekimi koloniyi kurtardı. Tütün içmek ve çiğnemek İngiltere'de öylesine rağbet gördü ki, Virginia'da bir talep patlamasına neden oldu. Toprağı olan herkes tütün ekti.¹² Kararların merkezden alınmaması (serbest girişim sisteminin tipik özelliğidir) aşırı ekime yol açtı ve kava süre sonra bir "pis ot" fazlalığı yaşandı. Fiyatlar baş aşağı girdince, tütün binlerce yeni tükecinin erişebileceği bir ürün oluverdi. Yeni bir b-rast doğmuştu: güdükleri kasmayı öğrenerek düşük yeni fiyatardan kâr elde etmek.

Tütün ekiminde temel öge-kölelik değildi. Anlaşılmalı İngiliz hizmetkârlar ve aile çiftlikleri on yıllardır tütün ekiyor olsalar da, köle kullanmak varlıklı çiftçiler için çekici bir seçenekti. 1619 yılında bir Hollanda gemisi Virginia'ya bir köle kafilesini getirdi; ne var ki, o tarihlerde kölelere yatırım yapmamak cazip değildi. Aradan on yıllar geçtikten sonra, bölgeye, daha geniş arazi parçalarına yerleşmeye yetecek kadar nakit parası olan birkaç yerleş-

11 Frank Tannenbaum, *Slave and Citizen: The Negro in America*, Alfred A. Knopf, New York, 1947, s. 33.

12 Virginia'daki tütün ekiminin zirvesini öyküsü için bkz. Bölüm 2.

1791-1804

Haiti isyanı

→ şeker
→ köleler

herth

labor control

Virginia'nın köle eğitimi

Karima ekonomi
S. Carolina
1663

gimci geldi. İngiliz kralı, kısıgsız Hollandalıların Kuzey Amerika'daki kolonilerden uzak tutmak için köle ticaretini destekleyince, İngiliz köle tüccarları doğrudan Afrika'dan getirdikleri köleleri Virginia'daki çiftçilere uygun Ayra sarma imkânına kavuştu. Anlaşılmalı İngiliz hizmetkârlardan Afrika'ya kölelere geçmeye iten son bir etken de, hizmetkârların iş sözleşmeleri bittikten sonra itaatsiz bir alt sınıfa haline gelme tehlikesiydi. Vali William Berkeley de bu durumdan yakınmıştı: "Yedide alması yoksul, borçlu, hoşnutsuz ve silahlı olan bir halka yönetmek zorunda olmak ne büyük bir talihsizlik!" Köleler hizmetkârlardan daha pahalıydı, ama ölüncüye kadar köle olarak kalıyorlardı; denetimcileri de eski hizmetkârlardan çok daha kolaydı.¹³

Virginia'da, başlangıçtaki yüksek ölüm oranı sağlık koşullarının iyileştirilmesiyle düştü. Köleler Beyaz hizmetkârlardan daha cazip oluyordu. Virginia artık seçkin çiftçilerin kolonisiydi; bu insanlar kölelerin çalışacağı plantasyonlar için gerekli imkânları sağladı. Aynı dönemde anavatan da Kıta Avrupası'na tüten satarak çok kârlı bir işe girişmişti. Virginia'nın önde gelen din adamlarından biri yeterince papaz bulunmadığından yakınınca, Britanya adalet bakanı tarafından serfice azatlanmıştı: "Ruhlarınıza Kahr olsun ruhlarınız, siz tüten yetmişini!"¹⁴ 18. yüzyılın ilk on yılında %10 olan Siyah nüfus oranı hızla %40'luk zirvesine ulaşmıştı. Britanya donanması o dönemde yılda ortalama 300 gemiyle anavatanı tüten bitti. Bu arada, daha yoksullar Tidewater'dan Piedmont bölgesine, Maryland'e, Kuzey Carolina'ya ya da içerideki vadilere taşındı; daha küçük çaplı tarım faaliyetine girişerek birkaç dönümde bantanya, alet ve edevat parasını ödeyebilecek kadar tüten yetiştirildiler.

Şeker karma tarımın yerini almaya başlayınca, Barbados da benzer bir dönüşümü sürecinden geçti. Toprak, köle ve şeker kamışını yetiştirip işleyecek makineleri yapan ahbilecek paraya sahip insanlar gelince, yoksul yerleşimciler Yendi'nyaya da kendilerine yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Güney Carolina 1663'te koloni statüsüne kavuşunca, Barbadoslu Siyah ve Beyazlar kuzeye, Amerikan anakarasına göçtü. Güney Carolinalılar da işe karma ekonomiyi başladılar. Köleleri, Afrika'da yaygın olan akik otlama yöntemini uyguladı, ama pirinç ihraç ürünü olmasıyla birlikte her şey değişti. Afrikalılar, özellikle de pirinç ekiminde uzun zamandan beri bi-

13 Edmund Morgan, *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia*, Norton, New York, 1975, s. 24-26.

İndiği Sierra Leone bölgesinden gelenler, pirinçin gerektirdiği karmaşık su koşulları ve özel iklim tekniklerinin farkındaydı. Bu arada bazı yeni otları beklileyerek etendilerini zehirleniyorlardı. Bu arada bazı yeni otları güdü güdü pirinç de köle tarımının alından kalkabilecek varlıklı yerleşimciler için gelecekte kârlı sağandı. 1720 yılına gelindiğinde, Güney Carolina'daki her Beyaz İngiliz yerleşimciye iki Afrikalı köle düşüyordu. Virginia plantasyon sahiplerinin köle kullanımına başlatılan yaptıkları gibi, Carolina'nın elite çiftçileri de, kölelerin davranışlarını her yönüyle denetleyen merhametsiz yasalar çıkararak köle işyanı korkularını yatıştırdılar.

Bağınca'nın kazanan Amerika, Britanya'nın tüten, pirinç ve çivi fidanına verilen desteğe son verince, ülkenin gelişini pamuk gibi ihraç edilecek yeni bir ürün bulacak kadar talihsizdi. Eli Whitney'nin 1793'te icat ettiği çürçür makinesi, bölge genelinde yetiştirilebilen kısa elyafı pamuğu kazandı hale getirdi. Pamuk kısa sürede baccaya, Alabama, Mississippi ve Louisiana'ya yayılarak köledeki yeni ülkenin ekonomisine yerleşti. Güneyli toprak sahipleri, 1815'te Lancaster ve Manchester fabrikalarına yılda 17 milyon balya pamuk göndermişlerdi. Bu miktar 1860 yılında 192 milyona yükselirken, köle nüfusu yaklaşık 4 milyon etek, kadın ve çocukları oluyordu.

Karayıpeler ve Güney Amerika, yabancılara İngiltere'nin Avrupa'nın yeni tir-yakileri için uyarıcı yetiştirmek amacıyla gıdalarca çalıştırdığı bir kapitalist yayılma alanıydı. Ürünlerin çeşitliliği etkileyiciydi. Fransızların 1714'te Yemeden gençlikleri kahve, daha sonra Haiti'ye ve Orta Amerika'nın değişik bölgelerine sıçradı. Şekerin erişilebilirliğiyle birlikte, hem kakaonun hem de çay Avrupa'da geniş talep gördü. En büyük üreticisi Çin olan çay, Karayıpelerle de yetiştirildi. Şekerin yanında, bütün bu ürünler uyarıcıydı. Harat, şekerin bile bağımlılık yapacağı söylenebiliyordu; ve elbette, şeker kamışı filanından tıssan mısır, mayalanarak toma dönüştürülürdü. Bütün bu keyif verici yenilikler, iklimin tropikal bölgelerin egzoik bitkilerini yetiştirmeye engel olduğu Avrupa için erişilmezdi. Avrupa hükümetleri de, ürünlerine "günaht" vergileri koyabildikleri için bu tatlandırıcı ve kafa yapıcıları çok sevdi.¹⁵ Ahlakçılar bu tür ürünlerin giği-

14 Peter H. Wood, *Black Majority: Negroes in Colonial South Carolina from 1676 through the Stono Rebellion*, Knopf, New York, 1974, s. 30-42.
15 Martha Sawwender, "Growing Up in the Caribbean, Inspiring Artists over the Centuries", *New York Times*, 29 Haziran 2007; Pontarraz ve Topik (2006), s. 72-73.

PIRİNÇ

PAMUK
cotton gin

→ tekstil

Kahve
kakaonun çay

de yayılmasından yakındı; ama bireysel özgürlüğün değeri yükseldikçe, çikşarunun etkisi söndü. Ne de olsa, insanlar sunulan ürün çeşitliliği için den seçim yapmakta özgür bırakılınca, azanın düzenli çalışma alışkanlıklarını tekleyen güçlü bir uyarıcı olduğu kanıtlanmıştı.

Rasyonalizasyon Talep Eden Bir Emek Sistemi

Köleliğin 400 yılı aşkın bir zaman sürmesi dikkat çekicidir. Avrupa köle türünde Afrikalılara, Kuzey ve Güney Amerika yerlilerine yapılanlar gibi gaddarlıklara izin veren neydi? Her şeyden önce, o dönemlerde dünyanın hemen her yerinde yaşanan zulüm düzeyi, köleliği daha az olağandışı kalmıştı. Örneğin 19. yüzyılda yazılan bir parlamento raporu, madenlerdeki dar geçitlerden geçirilecek kömür arabalarını çekme işinde yetişkin kızların katırlara olan üstünlüğünü soğukkanlılıkla anlatmıştı. Afrikalı erkek ve kadınları gösterilen duyarlılık, bütün çalışanlara karşı takınılan sert davranışı yansıtmıyordu. İnsanoğlunun yapmak istediğini haklı göstermedeki başarısını yeneceğini de unutmamak gerekir.

Bugün aşıktan ölen milyonlar karşısında olduğu gibi, "gözden ırak akıldan uzak" yaklaşımı hâkimdi. Avrupa nüfusunun sadece çok küçük bir bölümünün kölelerle herhangi bir ilişkisi olmuştu. Efendi ve kölelerin içi dışı yaşadıkları Amerika günündeki nispeten yurmuşak kölelik düzeni belki böyle açıklanabilir. Çok sayıda Mulatto'lar ve misuzo'lar olan Latin Amerika'nın tersine, Britanya kolonilerinde ırk, kölelik yanlılarının insanları sonsuz esarette tutmak için kullandıkları bir bahane oldu.

Kapitalizm, ırklar arasındaki ilişkileri hayli çirkin bir biçimde çarpıtmıştı. Bunun nedeni hem açık hem de muğlak. Kapitalizm doymak bilmez kâr hususunun teşviklediği bir üretim sistemi olarak doğdu. Dünyanın doğal kaynakların zengin bölgeleri yatırımcıları çektii. Sermayecilerle gelen Avrupalılar, ücre köşelerdeki bu kaynakları çıkarmak ya da yetiştirmek için gerekli işgücünü yanlarından getiremediler. Bunun yerine, kaynakların bulunduğu yerlerdeki yerlilere güvenmek zorunda kaldılar. Bunun anlamı Aşyalılar, Afrikalıların ya da Amerikan yerlilerinin —teknik insanlarını çalıştıracığıydı. Ülkelerinin dışındaki Avrupalılar, işgücünü kendi çıkar-

• Beyaz-Siyah melezleri (ed.n.)

† Amerikan Yerli-İspanyol melezleri (ed.n.)

larına göre düzenlerken, çoğu kez saun aldıkları yerel önderlerden yardım görürler ve yerli işçileri çalıştırma koşullarına uyum sağlamadaki başarılarına göre değerlendirdiler, genellikle de umduklarını bulamadılar. Eyle yazdıkları mektupları, emeklerine bağlı oldukları insanların tembelliği ve kötü alışkanlıklarıyla ilgili şikâyetlerle doldurdular.

Köleliğe gerekçeler gösterilmesi, sistem üzerinde asıl suçluluk duygusu açısından bizi uyarır. Biliminsanları bazen, Avrupalıların Afrikalıları karışındaki önyargılarını olaydan sonra bahane üretmek yerine, köleliği teklemek olarak göstermeye çalışır. Kölelik bir kez yerleşikten sonra, Afrikalıları köle olarak göstermeye çalır. Kölelik için her türlü teşvik vardı. Afrikalıların kara derisi, Siyahlıkla özdeşleştirilmiş her türlü köpüldücü görüntü ve ifadeyi anımsatır: kara şeytan, karaborsa vb. Bu arada işe son dercede döngüsel bir mantıl: da karıştır. Köleliğin çocuklarda ve ana babalarında yaratığı itici kişisel özellikler —üçgençlik, terbiyesizlik, uyuşukluk, tembellik—, aynı zamanda köleliği haklı göstermek için kullanılan yeni bağluluk köleliği sonuna doğru, Avrupa'da özgürlük ve eşitliğe duyulan yeni bağluluk köleliği mahkûm etse de, Brezilya'nın son Batılı ülke olarak köleliği yasaklaması 1888 yılına buldu. Kimse kölelikten söz etmek istemedi. Bir 20. yüzyıl İngiliz tarihçisi, köleleştirici bir yorumla köleliğin kendi tarih kitaplarında sadece yasaklanması bağlamında geçtiğini belirtmiştir.

Biliminsanların, İspanya kolonilerindeki köleliğin daha insana olumsuz, bu kuruma alışık olan İspanyollar ve Portekizlilerin köleliği yasalarına aldıkları nima ilezi sürmüştür. Kuzey Afrikalı Müslümanlarla aralarındaki uzun ilişki, her üç ülke insanını koyu tenli insanlarla sürekli temas halinde tutmuştu. Dahası Katolik Kilise de, Hıristiyanlığın kölelere kabul ettirilmesinde israrlıydı. Portekizli köle tüccarları, demir almadan önce yüklerini düzenli olarak vafiz ederdi. Kilise köle evliliklerini onaylarken, Protestanlar bu tür evlilikleri kabul etmiyordu. İspanyol ve Portekiz yasaları, bir kölenin özgürlüğünü nasıl yeniden kazanacağını kesinlikle belirleyen ayrıntılar düzenlenmiş; gelenekler, yasa ve din de kölelerini azat etmeleri konusunda efendileri yüreklendirmişti. Kölelerin mahkemede tanık ya da davacı olma imkânı da vardı.¹⁶

Yerleşimlerde, karma ırktan çocuklar da hoşgörülle karşılanıyordu. Dönerin yazarlarından biri, yaşadıkları toplumda bütün işleri yaptıkları

16 Tan: enbaum (1947), s. 48-54.

now?

today's hunger

IRKÇILIK

KAPİTALİZM

(Britanya)

(kolonileri)

Britanya
Siyahları
vs. Avrupalılar
Sporcuların

İçin Siyahlar ile Mulato'ları Brezilya'nın "elleri ve ayakları" olarak tanımlamış. Anavatanları Hind'ge yaklaştığını belirtmişken Beyazlar işçiliği kültürelci buluyordu. Anjant'den geçen bir gezgin, zanaatkarlık, yapı işçiliği, çiftçilik, madencilik, nakliyecilik, aşçılık, dadılık ve işçilik yaptıkları için, Siyahları karşılaştığı en akıllı insanlar olarak tanımladı. "Köleler olmasaydı," diye ekledi, "burada yaşamak mümkün olmazdı, çünkü ne denli yoksul olursa olsun, hiçbir İspanyol herhangi bir iş yapmaz."¹⁷

Portekizli ve İspanyol sömürgeciler hem Amerikan yerlileri hem de Afrikalı kölelerle daha içli dışlı olmalarına rağmen, dönemin belgelerinin incelenmesi Brezilya ve Kuba'da kölelerin olabildiğince sömürüldüğünü ortaya koyar. Daha da önemlisi, İngiliz-Amerikan sömürgelemindeki köleler, Latin Amerika kolonilerindekiğe göre daha uzun yaşamış ve buradaki doğal nüfus artış yapısı daha güçlüydü. Sağırca bir şekilde, Afrika'dan çıkarılan köle sayısının sadece %6'sundan azının varış yeri olsa da, Afrikalı kölelerin torunlarının üçte ikisi Amerika'da yaşar.¹⁸ Bu gerçeği birden fazla nedene vardır: Kıta kolonilerinin daha fazla kadın getirilmesi; Yüksek doğurganlık, ıthal edilen Afrikalı sayısının katlanması, iklim daha uygun. Bütün Siyahların dörtte üçü ıhtiden az köle bulunduran plantasyonlarda çalışırırken, Batı Hint Adaları'ndaki işçiler genel olarak yüzlerle ifade ediliyordu. Sistem hala gaddar olmakla birlikte daha az gücün çığırıcı ve daha irkçiydi.

Bu tarihe kapamında sorulması gereken, Atlantik kölelik sisteminin kapitalizm için ne denli önem taşıdığıdır. Son tabiiide, kölelik insanın bir zenginlik yaratmış, bu zenginlik büyük bölümü Avrupa'ya; rimcilerin ülkelerine dönmüştü. 18. yüzyılın sonuna kadar, ülke dünya gündelerinin Batıya ve Fransız fonlarının en büyük deposu Yeni Dünya'ydı. Ülkelerin koloni ticaretleri kendi varlıklarından yüz bindicesine iş veriyse de, hepki Afrikalıları gibi, bu Avrupalıların da denizde ve Batı Hint Adaları'nda sağlıklı konularda yaşayordu. Karayipler'de görevli Britanya asilzadelerinin yarısı orada ölüdü. Tıbn köle ticaretlerinin mütecehhabarı arasında ki ölümler oranı daha da yüksekti. Şeker Adalarına, yahrım yapmaların çoğu, bu ölüm

17 Cadi N. DeGler, *Neither Black nor White: Slavery and Race Relations in Brazil and the United States*, Macmillan, New York, 1971, s. 245-56; Davis (2006), s. 120-21; Tannenbaum (1947), s. 10.

18 www.digitahistory.edu/black_voices_display.cfm?id=24.

bolgelerinden ne pahasına olursa olsun uzak kalmaya kararı olup, yöncümlü başkalarına bırakın (absenteel) toprak sahipleriydi. Britanya Danışma Meclisi, 1789 yılında hazırladığı raporda, adı kolonilerinde çoğu erkek, toplam 50 bin Beyaz, 500 bine yakın köle ve yaklaşık on bin kadar azat edilmiş Beyaz olmayan erkek ve kadın yaşadığını açıkladı.¹⁹

Kesinlikle belirtileceğimiz bir konu, köle işçileri kullanımının Güney Amerika, Batı Hint Adaları, Amerika'nın güneyi, hatta biraz Afrika'da uzun süreli bir ekonomik gelişim sağlamadığıdır. Atlantik sistemi yükselişi hızla çökmüştü. Köleliğin yasaklanmasından sonra, şeker üretiminde uygulanan ayrıntılı sistem, tıpkı kumda bırakılmış bir ayak izi gibi kaybolmuştu. Kölelik Birleşik Devletler'de biraz daha dayanı da öykü değişmedi. İe Savaş öncesinde, Amerikan kölelerinin 3 milyar dolarlık piyasa değeri, Birleşik Devletler'in tüm üretim ve demiryollarının toplamından da yüksekti. Dört yıl sonra, Güney etkaz yağından fakirleşmiş oldu. Savaşın hasarıyla birlikte on iki yıllık askeri işgal, Güney ekonomisini içinden Yeni Düzen'e kadar çökertti; bir depresyon dönemine imişti.

Büyük Britanya kolonilerinde köleliğin 1833 yılında yasakladı, onu 1848'de Fransa, 1863'te Hollanda, 1886'da İspanya, iki yıl sonra da Brezilya yaptı. Kölelerin özgür bırakılmasıyla birlikte Batı Hint şeker üretimini çökeceğini ne köleliğin yasaklanmasından yana olanlar ne de şeker ağaları tahmin etmiş; oysa azat edilen erkek ve kadınlar seçimlerini ayaklarıyla yaparak, kanlı gerçeğinin şahnesinden uzaklarda küçük alle çiftlikleri kurmaya girdiler.²⁰ Jamaica'da köleliğin bir çeşit ıngalığa dönüşürne geyreleri, 1867'de şiddetle bastırılacak kanlı bir ayaklanmaya neden olurken, Birleşik Devletler'in güneyinde uygulanan kanı ayrımcılık kuralları, Beyazlar ile Siyahlar arasındaki işçilerin 20. yüzyılın ortalarına kadar düzenledi. Plantasyon üretimindeki azı düşüş, bazı biliminsanların köleliğin yasaklanmasıyla ilgili sorularınımlıktan çok, Britanya şeker sanayisinin gelişmesinden kaynaklandığını düşünmeye yöneldi.²¹ Bu savın öne sürülmesini izleyen 60 yıl boyunca, Britanya Batı Hint Adaları ıhtalat ve ih-

19 Bryan Edwards, *The History, Civil and Commercial, of the British Colonies in the West Indies*, 5 cilt, Abrahams Horne, Londra, 1810, 2. cilt, s. 287-99; almışyayı James Epstein, "Politics of Colonial Sensation: The Trial of Thomas Picon and the Cause of Louisiana Calabron", *American Historical Review*, sayı 112, Haziran 2007, s. 714, dipnot 17.

20 Davis (2006), s. 240-48.

21 Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Londra, 1944.

absenteel lordlar

Atlantik sistemi

Köleliğin yasaklanması

Batı Hint şeker üretimini çöktür

segregasyon

*kölelik ahlaki nedenlerle mi yasaklandı?

Britanya şeker sanayisini geliştirme için mi?

racının parlamento köle ticaretini yasakladığında gerçekte yükselmekte olduğu, tarihlerece kanıtlandı. Yasaktan sonraki yıllarda, Britanya Siifos'a layık bir görev üsüendi, diğer ülkelerin köle ihale etmesini önlemek amacıyla Büyük Okyanus ve Karayip sularında devriye gezen gemileri için milyonlar harcandı. Bütün bu önlemlere rağmen, 19. yüzyıl ortalarında üretimde zarfeye ulaşan Küba'ya 2 milyondan fazla köle daha gönderildi. Parlatmentonun köleliği ilga ettiği strada şeker talebi hâla yükselmekteydi.

Sanayi İcatları

Atlantik köle sisteminin sonunu anlatmak, bizi kapitalizm tarihinde ki bir diğer 18. yüzyıl bölümüne, teknoloji şiribazlarının iş dünyasını tepeden ırnağa değiştirdikleri İngiltere'de geçen bölüme getirir. Sanayi Devrimi'nin aşında hiç yaşamadığına dair, sadece en başarılı yüksek lisans öğrencilerine söylenen bir espi vardır. Kavramdaki sorun "devrim" sözcüğünden kaynaklanır. "Devrim" hem kökten değişim hem de bir denbirelik ima eder. Britanya'nın 19. yüzyılda yaşadıklarına yukarıdaki cümlelerin sadece kökten değişim bölümü uyar; çünkü daha önce Tarım Devrimi'nde olduğu gibi, devrim adı altında anılan sanayi icatlarının kavranması, tasarlanması, denenmesi ve uyarlanması 100 yıldan fazla sürmüştü. Yeni makinelerin eğirmeye, dokumaya, tabak yapmaya, tuğla pişirmeye, demir-çelik işleme, insan ve yüklerin demiryolu ve su yoluyla taşınmasına uyarlanması için daha da fazla zaman gerekti.

Ağır yükleri kadın ve erkekler yerine kaldırması için tasarlanan makinelerin yaratılışını anlatmak için, "Sanayi Evrimi" tanımı çok daha doğru olur. İnsan evriminden söz ederken kullandığımız terimler -- "doğal yasa-ların şaşmaz işleyişi", "kopyalayanak çoğalmalar", "rastlanısal değişimler", "ank" ve "en uygun olanın hayatta kalması" -- bu konu için daha uygundur. Buhar makinesinin gelişim sürecinde, yukarıda sayılanların hepsi vardı. Evrimde olduğu gibi, herhangi bir makinenin tamamlanmasına götüren adımların sırası kusursuz olmaz; yine de, yeterince zaman bulunduğunda, ortaya tatmin edici modeller çıkar. "Sanayi Evrimi" teriminin tutacağından çok kuşkuyluyum; bu yüzden "Sanayi Devrimi" tanımı kullanırken, okuyucunun çalışma dünyasının dönüşümünde ölçülü adımlarla ilerlendiğini unutmayacağım umuyorum.

Avrupa siyaset düzenindeki değişim sanayi olumlu etkilemişti. 18. yüzyıl da İngiltere ve Fransa arasında yaşanan amansız rekabet, ticaretin Avrupa için den kolonilere kaymasına neden oldu. Ülkeler bu kaymanın sonucunda, hammaddeleri kendi topraklarında işlemeğe çabaladı. Böylelikle rakiplerini uzak tutarken, bir taraftan da şeker üretimi ve bütün sarımında çok sayıda iş imkânı yarattılar. Sömürgeleer hammaddede için ideal kaynak, üretimmiş mallar için ise kusursuz altı olmanın ötesinde, anavatanın koyduğu yasalara -- az çok -- uymak zorundaydı. İngiliz Navigasyon Yasaları şeker veütünün doğruca Büyük Britanya'ya gönderilmesini, sömürgeleerini Avrupa'dan ithal edeceklere her şeyin önce Britanya limanlarına inmesini gerektiriyordu. İngilizler, Alman ve Hollanda keteni ile Fransız şarabı ih-halini kısıtlamıştı. Britanya ve Portekiz arasındaki olağanusü diplomatik ilişkiier nedeniyle porto şarabı aranan bir içki olmuştu. Doğal olarak diğer ülkelerde de kendi koruyucu yasalarıyla karşılık verdi. Bütün bunlar, Adam Smith'in *Uluslara Zenginliği* kitabında sıraladığı politikikalardı. Britanya, sö-mürgeleerini muhafaza etmenin masrafları hesaplarken, ülkenin en iyi ticari ortaklarının yakın konuşulan olduğunu iddia ediyorlardı.

Bir Sanayi Devrimi'nin önünü açacak birçok ekonomik gelişme olsa da, bunlardan hiçbirini tek başına neden olarak tanımlanamaz. Koşullar bazı nedenlerin ortaya çıkmasına imkân hazırlayabilir, ama bizzat neden yerine geçmez. Bu gelişmeler içinde iki ve en önemlisi, tarımda çalışan ka-Hollandalılar ve İngilizler uzun süreden beri yenilikçi yöntemlerle üretim yapmakta olsalar da, çiftçilerinin verimini artırmayı başarana kadar üretim, ekonominin küçük bir bölümü olarak kaldı. Kırsal İngiltere'nin açıkta kalar. işçileri, sonunda endüstri çağının prolesaryasını oluşturdu. Üstelik toprakları koparılanlar sadece tarım işçileri değildi. Masraflar da azalınca, geniyer başka alanlara yatırılacak, yiyecekten başka şeyler almak için kulla-nılacak para kalıyordu. Bir yüzyıl boyu süren kârli ticaret sayesinde biriken sermaye bütün İngiltere'ye dağılmıştı.

Daha özel kapsamda, İngiltere'de yüksek ücretler ve kömürün çok ucuz. mal olması gibi, emek tasarrufuna izin verecek yöntemleri des-tekleyecek belirgin koşullar vardı. İtalyalarda inhiye duyulmayan kadın ve erkeklerin sayısına bakınca, İngiltere'de ücretlerin yüksek olması pek mantıklı görünmez. Buna rağmen, Avrupa'nun diğer ülkeleriyle kıyaslan-

Ancak
kullanılabilir
kaynak.

A. Smith

"Makine Devrimi"
"Sanayi Devrimi"

toprakları koparılanlar
"Birikim"

(Sanayi Evrimi)

labor costs in England?

→ TÜRKER?

Home based work/piece labor

↓

aile nüfusun

urban popülasyon

şehirci ticaretler

diğinde İngiliz işçilerinin ücretleri oldukça yüksek, dünyanın geri kalanının da çok üstündeydi. Ücretlerin yükseldiği, nüfus artışının 17. yüzyılda sabitlenmesine ve başka iş alanlarının açılmasına bağlanabilir. İşçi kalana çoğu kişi tarlada yaşamayı sürdürdü ve faşonculuk adı verilen alanda, kumaş satıcılığının getirdiği ham yünü yıkayan, çırpan, tarayan, büken ve dokuyup kumaş haline getiren aile işletmelerinde çalışmaya başladı. İngiliz usulları, 18. yüzyıla önemli bir bölümünde, ülkenin demircilik işçisinin çoğunu kendi evlerinde yapıyor.

Bu evde çalışma sisteminde işveren parça başına ücret ödüyor. Çalışma saatlerini, hızını ve koşullarını evin reisi belirliyordu. Anneler çıkark başında otururken, babalar dokuma tezgahında çalışıyor; çocuklar ise -yaşlarına, cinsiyetlerine ve yeteneklerine göre- koyunların sırtından kırılan yünü kumaşa çeviren süreçte gerekli olan işleri yapıyor. ²² Eskit kırıl nüfusu çağda işçi sınıfına dönüştürme sürecinin bir aşaması olan faşonculuk, bir yarıdan da aile nüfusunun artmasına neden olmuştur. Aile kırılmadan önce ekileceği bir toprağa sahip olmayı beklenmelerine gerek kalmıyandı. Köylüler, gelişen sanayi ekonomisi sayesinde daha erken evlendi, erken evlenmeleri sonucunda doğum oranı yükseldi. ²³

London'un Avrupa kenarları arasında önce çıkmaya başladığı dönem, İngiliz tarihinin işçi sınıfı yıllarıdır. 1650'de kabaca 400 bin olan kent nüfusu 1700'de 575 bini, 1750'de 575 bini, 1800'de de 800 bini buldu. Kıyılara yaparsak, Londra'nın Paris'i geçtiği sırada Fransa nüfusu İngiltere'nin altına katıldı. Ölüm oranı doğum oranından yüksek olduğu için Londra, sürekli olarak tarıdan yılda 8-10 bin kadın ve erkek ihlal ediyordu. Bir yarıdan fazla nüfusunun tahminine göre, her altı yerleşimden biri hayranın bir bölünmüşünü Londra'da geçiriyordu. ²⁴

Şehir ticaretleri gemilerini su üstünde tutan denizciler, liman işçileri, depocular, kalafatçılar, yelkençiler, piring tesisatçıları ve ip cambazları istikdam ediyordu. Şeker, kahve, tütün, çay hatta 18. yüzyılda en sevilen içecek olan şarap da dahil.

- 22 James M. Bryant, "The West and the East: Revisited: Debating Capitalist Origins, European Colonialism, and the Age of Modernity", *Canadian Journal of Sociology*, sayı 51, 2006, s. 434; Joel Mokyr, *The Gifts of Modernity: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2002, s. 123.
- 23 David Levine, *Family Formation in the Age of Masses: Capitalism, Academic Publishing*, New York ve Londra, 1977, s. 77-78, 146-47.
- 24 E.A. Wrigley, "A Simple Model in London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1720", *Paris and Present*, sayı 37, 1967, s. 48.

kişi haline gelen emrin yapımı gibi kazançlı işlerde hammadde ihtilali, maliyetleri düşürdü. Yüksek ücretler, daha çok sayıda kadın ve erkeğin İngiliz ailelerinden çıkma türlerini abarttı. Anlatılarına geliyordu. Dünyanın birçok diğer başkentinin tersine, Londra bütökratları ve sanayi elitiyle değil, büyük bir ticaret merkezinin kalımlarıyla doluyordu. Kentin canlılığı, 1666'daki yangınla harap olmasına rağmen, özel yatırımcılar tarafından yapılan bir hızla yeniden inşası sırasında kamuhandı.

Sanayi Devrimi'nin karmaşık eşyıklarına ve kolaylaştırılmasına katkıda bulunan bir ekonomik etken daha vardı. İngiltere geniş ve kolay erişilebilir kömür yataklarına sahipti. Ülkenin ormanları tükenip odun kömürü fiyatları hızla artınca, halk yakacak olarak kömüre geçti. Kömür, emicilik ve nüfusalik gibi yüksek ısıları gerektiren sanayiler için Tami'nin üstün gübreydi. Karbon kaynağı olarak odundan kömüre geçmek, toprak üzerindeki baskıları da hafifletti. Ucaz kömür sayesinde evleri engeleli yapılabildi İngiltere, toprağı da yükten kurtarım oldu. Kereste gemicilikte ve yapı işlemlerinde kullanılmıyordu olsa da, giderek işveren ihlal edilmeye başladı, gemiler de Amerika'daki kolonilere umandı. Koca dönüştürülen kömür silah, alet ve yapı işlemleri için çelik üreten fırınları ateşledi. Yeni sanayi yöntemleri üretimi hızlandırmakla kalmadı, toprak ile üretimi besin ve yakacağına üretimi getirdiği kısıtlamaları da kaldırdı. ²⁵ Fosil yakıt bu kadar bol ve ucuz, nüfus nispeten az iken, kömür çıkarıp yakmanın gezegene vereceği zarar akla gelmeden 200 yılına daha geçti.

Hindistan'dan gelen ve delice rağbet gören basınlar ve muslinler, pamuk için güçlü bir talep yarattı. Bir yönümlü bulunuşu, pamuk elyağı yünü ya da ketenliklerden çok daha kolay işlenecek. Dahası, bir süre sanayinin güderek aranı kömür bağınılığı, yapay enerji yaratmada kömürün ucuzlanmasından yararlanmaya değeceğini gözler önüne sermişti. ²⁶ 18. yüzyıl İngiltere'sinde bu yüksek ücret ve ucuz yakıt karışımı pahalı malları ucuzlatıyordu. İkarne etpeke, daha az insan emeği karşılığında daha fazla yakıt kullanmak, diğer bir ifadeyle, kömür kullanan ve insan emeğinin ürününü büyük ölçüde çoğaltan makineler geliştirmek için daha güçlü

- 25 E.A. Wrigley, *Continuity, Change and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 26-29, 32, 36.
- 26 Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective: How Commerce Created the Industrial Revolution and Modern Economic Growth*, Nisan 2009, <http://www.muffield.ox.ac.uk/users/allen/unpublished/economist-3.pdf>.

Handwritten note: "Kopyası China?"

London'da ticaret merkezi

kömür yatakları

başla evler (kereste)

pamuk için talep

sanayinin kömür bağımlılığı

lülü bir teşvik sağladı. Üreticilerin gözden kaçırması olmaları kavramı buydu. Söylenene göre, çağdaş otomobilin her ögesi Leonardo da Vinci'nin yaşadığı 15. yüzyılda da mevcuttu; eksik olan tek şey fosil yakıt yaparak suyu harekete geçirecek makine kavramıydı.⁷

Bir Bilim Devrimi

Dünyadaki her arzu yeni bir fikir üretmez. Atasözündeki gibi, "Arzular at olsa, dilencilere binici olurdu." Bir avuç mucidin bir takım harika makineler geliştirdiğini bildiğimiz için, yaptıklarına bir amaç yükleyebilirsek, neden ortaya çıktıklarını açıklayabileceğimize inancıyla ayarlıdır. Ne var ki, makine tasarımı iyi bir amaçtan ve bu örnekte yetenekten fazlasını gerektirir. Thomas Savery, Thomas Newcomen ve James Watt zekâyı deneyime eklemenin ötesine gitmiş, daha önce farkına varılmamış bilgi birikiminden yararlanmışlardır. Teknoloji bilimi buluşu ve kalıcı bir birlik kurdu. Biyografî düzeyinde, Galileo, Bacon'la buluştu.

İtalyan Enkizisyonu, 1632'de Galileo Galilei'yi güneşin, dünya ve diğer gezegenlerin çevresinde döndüğü sistemin merkezi olduğu inancını reddetmeye zorlamıştı. Matematikçi ve gökbilimci olarak uzun ve saygın bir yaşamı olan Galileo, hareket yasalarını doğru kavramış ve sürdürülmeden önce mercekli teleskopu geliştirmişti. Bu arada, İngiliz bir çağdaşını da etkiledi. Francis Bacon, avukat ve yargıç olmasına rağmen Galileo'nun gözlemlerine ve tümevarım mantığına hayran kaldı. Bacon yarattığı bilgi almaya destekleyen *Bilimin İlerlemesi* (*Advancement of Learning*) adlı eserinde, Kıta Avrupası'nda biçimlenen yeni bilimin temel taşının kuram değil deney olduğunu ileri sürdü; "bilimadamı" terimi 19. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmadığı için, burada doğa felsefesi demek daha doğru olur.

Doğadaki güçlerle ilgili varsayımlar oluşturulup, bunları sınavacak deneyler tasarlamakla edilecek nesnel bilgi en büyük eksikliği. Bacon, mahkemede uzun kariyeri boyunca çok boş laf dinlediği için gerçeklerin kamla karşındaki değerini ölçmekte ilgiliydi. Doğa, demin, karşılık verir; bununla şunu kasteder: Bir kişinin şeylerin düzeniyle ilgili kamla yanlışa, deney onları doğrulamayacaktır. Öte yandan, yanlış olduklarını kandımanın genellikle bir yolu bulunmadığı için, kamla durmak bil-

⁷ Moksy (2002), s. 75; dipnot: 72.

medev dolayını sürdürür. Bacon yeni bilginin olabildiğince yayılması tarafıydı. Bilgi uzun süredir seçili bir gruba aktarılacak bir giz yığını olarak görüldüğünden, bu bile bir kopuşu ifade ediyordu. Gözlemleri ve incelemeleri açıkça paylaşma alışkanlığı, araştırma ortamını genişletmişti. Yayınlanmış buluşları her köşede doğan merak karıntılarını belirli sorunlar üzerinde toplayan bir muknasus ekisi yapmıştı.

Avrupa'nın en seçkin-matematikçi ve filozofları, Galileo'nun hareket ve optik yasaları ile model kullanımıyla ilgili görüşlerine eğildi. Bilimsel merak 17. yüzyıl boyunca özellikle İngiltere'de mayalanmıştı, ama Almanya, İtalya, Hollanda ve Fransa da da belirgindi. Isaac Newton ve Robert Boyle adlı iki İngiliz, sanayi icatları üzerinde en büyük etkiyi yaratacak deneyleri gerçekleştirdi. Newton, Galileo'nun öldüğü 1642 yılında doğmuştu, o sırada Boyle on beşindeydi. Onları bir dizi kâhın izledi.

Doğa felsefesindeki geçitli paradigma, 2.000 yıl önce yaşamış Aristoteles'in eseridir. Aristoteles, dünyayı madde ve biçim ikiliği üzerinden tanımlamıştı. Eseri açığörürlük açısından patlak olsa da, doğadaki şeyleri açıklamak çok, tanımlayıp tarif etmekle yetinmişti. Maddenin davranış, özüne ya da biçimine göre değişir; dört temel element -hava, su, toprak ve ateş- kuru, ıslak, soğuk ve sıcak niteliklerini kazandırdı. Ağır şeyler ağırlıklarının için niteliğinden dolayı yere düşerdi. Newton'un yerçekiminin yayılması, maddenin işleyişine yaygın bir prensip getirdi. Yerdeki kadar gökteki cisimler de yerçekiminin etkisindeydi. Basit ilkelere ötesinde olan bu yasalar, matematisel olarak da ifade edilebildi. Newton'un *Principia*'sının yayımlandığı 1689 yılında, ancak bir avuç kişi matematisel biliyor olsa da, yasaların kullanılmasa mümkündür.

Aristoteles'in savlarından birisi de, doğanın boşluğa nefret ettiğiydi. Galileo, Aristoteles'in bu iddiasına cevap olarak vakum pompalarıyla deneyler yaptı. Robert Boyle, hava pompası ve cam kavanoz üzerinde çağdaş boşluğun varlığını kesin olarak kanıtladı; bu da atmosferin ağırlığı olduğu anlamına geliyordu. İngiliz kamusal yaşamın açıklığı sayesinde doğa filozoflarının ezoterik araştırmalarından bilimsel merak sahiplertini oluşturduğu daha geniş bir çevreye yayıldı. Hava basıncı, boşluklar ve pompalar karşısında hissedilen hayranlık, boş zamanlarında bilgileri işleyenler: dışarı zanaatkarlara ve üreticilere uzanan ortak bir bilimsel kültürün parçası oldu. Dinsel hoşgörü, fikirlerin yayımı ve tartışmalar ara-

boşluk

- hava basıncı
- boşluklar
- pompalar

çiliğiyle özgeçir dolayım ve sıradan insanların eğitimi seçkinlerle iktidarı dışı oluğu, dünya hakikatinde yüzyıllardan beri kabul edilmiş bilgileri ters yüz eden bu kuramların yaygın kabul görmesini sağladı.²⁸

Galileo İktidar tarafından, kilise otoriteleri tarafından yenildi; ne var ki, yavaş yavaş yarılan yeni bir iktidar vardı ve bu iktidar da birbirlerinin yazılarını okuyan, yekdiğerinin deneylerini taklit eden ve bir uzmanlar uzmanlaşmasına varan filozoflar çevresinin iktidarıydı. Vatikan'a kıyasla, İngiltere soruşturamının bu yeni biçimine çok daha konuksever davrandı. 1662'de kurulan Royal Society, deneyciliği cesaretlendirdi ve korudu. Bacon'ın yararlı bilgi üretme yaklaşımıyla ve muhtemelen kraliyetten aldığı desteğe layık olmak amacıyla kurulan, İngiltere genelindeki tıbbi alışıkanlıklarını incelemekte işe başladı. Patatesin yiyecek olarak kullanımını konusundaki bir araştırmaya da destek oldu. Çok daha önemliyi, fizik, mekanik ve matematik problemleriyle ilgilenen kişileri bir araya getirdi. Üyeleri, yararlı "bilgiyi" yararlı uygulamalara dönüştürmenin ne denli güç olduğunu kısa sürede anlamıştı; yine de bu bilgileri cazıya götürecek bunlardan yararlanmanın bir yolunu bulabilecek kişilerle buluşurmak üzere bir dizi konferans düzenlediler.²⁹

Bu kişilerin inceledikleri kurallar kaldırma, imne ve çevirme hareketlerini etkilemiş olsa, yukarıdakilerden hiçbirinin yüksek finansta ya yarıda ter dökken ya da dokuma tezgâhlarının başında dünden insanların çalışma dünyasında bir fark yaratamayacağı aşkın. Yüzyılın en temel icadı olan buhar makinesinin gelişmesine yol açan bu önemli keşif, boşluğun varlığı ve hava basıncının ölçülmesiydi. Newton'ın doğanın insan yaratma çabalarını öğütmesini ve doğa güçlerinin anlaşılabilir olduğunu yazmasından itibaren bu yönde yaygın bir kan oluşmuştu, bu bilgiler bile hava pompalarında ve cam kavanozlarda kitli kalabilirdi.

Katolik Kilisesi'nin güçlü olduğu Kıta Avrupasında Newton'ın aklın- ce kuşkuyla karışılması, neredeyse gizli bilgi (okült) muamelesi görüldü. İngiltere'de bile, kilise, insanları doğruya çok fazla incelemenin kadın ve erkekleri -18. yüzyılda varızınmazla aynı anlama gelen- materyalist yap-

28 Margaret C. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial World*, Oxford University Press, New York, 1997.

29 Margaret C. Jacob ve Larry Stewart, *Practical Matter: Newton's Science in the Service of Industry and Empire, 1687-1851*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 2004, s. 38-41; Mokyr (2002), s. 44-45.

masından kaygı duymuştu. Çeşitlenim, İngiltere ve Hollanda'da böylece itirazlara fazla önem verilmeydi. Dünyaya rehberlik etdiklerini söyleyebileceğimizi insanların fizikî basitliklerle anlatılan kitapları, birçok dile çevrilip yaygın hale yapıtı. Sayısız yurttas öğretici, kendi kendini geliştirme derneği, kütüphane, dergi, pub ve tüccardan oluşan karlımcı bir toplum şekillendi. Newton için basit tebeherler yazıldı; bunlar içinde çocuklara yönelik olanlar bile hevesli bir okur kitlesi buldu. Başka mekânlarını öğrenmek için Londra'ya gelen Benjamin Franklin adlı bir genç, Newton fizikleriyle tanıştı. Aynı dönemde, Aydınlanma Çağı'nın başlıca filozofu olmayan aday genç Voltaire de İngiltere'de üç yıl geçirdi ve Newton'ın kuramını insanlığın zafiri olarak tanımladı.³⁰

Kilisenin yeni fiziğin öğretilmesine dirençli, Voltaire gibi Fransızın eski rejim karşıdarının eline bir silah daha verdi. 18. yüzyıl boyunca onca soruna uğrayan Fransız sanayileşimde geç kalınmış olsa da, aydınları hem Newton'lağa hem de uygulamalarına hayrandı. Denis Diderot ve Jean Le Rond d'Alembert, 1751'de kurulan uygulamayla bağdaştıran kurumsuz bir ansiklopedi yayınladı. Filozof olan her iki yayıncı, saat yapımından sanatçı- fijiere kadar yaratıcı sanatlarda ilgili 72 bin maddeyi yazmadan önce onlara aktifte gözünüştü. Görünen o ki, Adam Smith ünlü iş bölümü tanımını bu ansiklopediden almıştı.³¹ Diderot ve d'Alembert'in ansiklopedisi, doğru düzenlenmiş teknik bilgi kayıtlarının çekiciliğini önceden gören İngiliz yayıncıların çoktan keşfettiği bir türün en büyük örneği oldu.

İngiltere'de yeniliklere yönelik oldukça pahalı yeni fizik kurslarının sürdürmeyi hakkı kalsın bir merak görüldü. Tıstardan başka gelen Thomas Paine bu derslerden birine yazıldı; daha sonra çelik bir köprü tasarıyarak derslerin haklarını verdi. Yollar Londra'ya düşen gençler, daha sonra yüzyılın en gelişmiş düşünürlerini ilkeye yazdı. Kısa süre sonra gezgin konuşmacılar Leeds, Manchester, Birmingham ve daha küçük kentlerde konferanslar verirken, yollarında hava pompalarından, güneş sistemi modellerinden, kaldırıcılarından, palangalardan, hidrometrelerden, elektrikli cihazlardan ve manyetik buhar makinesi modellerinden oluşan yüzlerce kitlotuk malzeme taşıdılar. Bu cihazlar sayesinde, Newton'ın "çekim, imne,

30 Jacob ve Stewart (2004), s. 83-87; Joyce E. Chaplin, *The First Scientific American: Benjamin Franklin and the Pursuit of Genius*, Basic Books, New York, 2006, s. 29-33.

31 Allen, *British Industrial Revolution*, s. 10; Mokyr (2002), s. 68.

atalet, momentum, etki ve tepki" yasalarını kanıtladılar.³² Mekanik enstitüleri işe başlarken amaçları, çalışan insanlara yeni makinelerin aşında nasıl ve -önemli ölçüde- neden çalışıklarını öğretmekti.

Mucitler ve İcatları

İnsan yararı için dünya üzerinde her tarafa yayılma durumu, mucitliğin hiçbir ülke, ırk ya da kıtanın tekelinde olmadığını gösterir. Araplar ve Çinliler, Avrupalılardan çok önce bilimde önemli adımlar atmış, karmaşık hidrolik sistemler tasarlamışlardı. Büyük Sahra'nın güneyinde, Afrika zanaatkarları alın, bakır, kalay ve demirden ustalık eserler yaratmış. Kolomb öncesi Mısır, İnkâ ve Aztekleri demir ve tekerleğin yardımı olmadan ekileyici yapılar inşa etmişlerdi. Bu tür örnekler insana, Sanayi Devrimi'nin tek bir uyguladığı üstün zekâsından değil, teknolojik merak ekonomik fırsatlardan ve desteklerinden ve destekleyici bir toplumsal çevreden kaynaklandığı anlar. Daha basit bir ifadeyle, zekâyı ve bilgi birikimini üretim sürecine uygulamayı destekleyen bir toplum gerektirir. Çevrenin, kişilerin deney yapmalarına imkân tanınması da gerekir. Daha kesin bir dille, yedküller araştırmacı zihinleri araştırmaya yapmak istedikleri alanlardan uzaklaşırma gücüne sahip olmadıkları gibi, geleneksel çalışma dünyasını etkileyecek yenilikler gerçekleştirilemezler ya da önyargularla cezalandırılmaz.

Thomas Savery ve Thomas Newcomen yeni havanın ağırlığı, bilgisini kullanan, buharın bir makineyi çalıştırması için bu bilgiden yararlanan öncü demircilerdi. Newcomen'in 1705'te icat ettiği ve maden kuyularındaki suyu boşaltmak için kullandığı pompa, bir dizi kâr etmeyen kömür ocağını da canlandırdı. Bilgi sahibi olanlar, maden sahiplerine -Anglikan Kilisesi, Oxford'da bir kolej, ya da topraklarında maden yatakları bulunan bir soylu- buhar makinesi almalarını salık verdi. Hemen aynı dönemlerde Abraham Darby, yüksek fırınlarda odun kömürü yerine yarıcı kömürün sağlam bir türevi olan kokun nasıl kullanılacağını buldu. Güzel bir rastlantı sonucunda, Darby'nin buhar makineleri kömürün çıkarıldığı maden kuyularındaki suyu basmakta kullanıldı. Birçok başka icatta olduğu gibi, kök kullanılarak kolaylıkla dökme demir üretmek yaklaşık 50 yıl aldı, bu süreçte buhar makinesinin pompa hareketi fırınlara hava basmaya yaradı.³³

32. Chaplin (2006), s. 29-33; Jacob ve Stewart (2004), s. 95, 97; alıntı için bkz. s. 93.

33. Pacey (1990), s. 111-12; Allen, *British Industrial Revolution*, s. 27.

Newcomen'in buhar makinesinin madencilik ve demircilikte su çarkının ve köprüün yerini alması, sonsuz değişiklikler dizisinin ilk örneğiydi. Makineyi yakıt konusunda savurgandı, gerçi İngiltere'de kömür boldu. Bunun anlamı, buhar makinelerinin Orta İngiltere'deki kömür ocaklarının yanında kullanılmaya başladı. İkısarıçılar, üretim tesislerinin kömür yakıtı çevresinde yoğunlaşmasına ağılomerasyon ya da yığılma ekonomisi adını verdi. Bununla ima ettikleri, bir araya toplanmış atölyelerin daha az masrafa bir usta işi, uzmanlaşmış hizmet ve hammadde havuzundan yararlanacakları, kıscası, aşında kısıtlayıcı bir durumdan beklenmedik yarar sağlayacaklarıydı.³⁴ 1800 yılında İngiltere'de 1.600, Belçika'da 100 ve Fransa'da 45 Newcomen makinesi vardı. Hollanda, Rusya ve Almanya'da bu makinelerden birkaç tanesi görüldü, İtalya'da hiç yoktu.³⁵ Buhar makinesinin kömürün nadir olduğu yerlerde de ekonomik açıdan uygun olabilmesi için bir şeyler yapmak gerekiyordu; bu arada Newcomen makinelerinin kömür ocaklarından su basma sorununa getirdiği çözüm, İngiltere'yi Avrupa kömürünün %81'ini üreten merkez haline getirdi.

Bu arada, eline anarılacak bir Newcomen makinesi geçen İskoç alet yapıcısı James Watt sahneye çıktı. Bu anarılma Watt'a makine mühendisi olma kızırtı aldırdı. Büyük ölçüde kendi kendini eğitmiş de, Glasgow'da bir okuyucu ve kitap koleksiyoncusu olarak yaşadı.³⁶ Bir laboratuvar bilgini ciddiyetle deneyler yapan Watt, Newcomen makinelerindeki ciladitörün istatistiksel, söğütülmesi ve yeniden ısıtılması sürecindeki korkunç buhar kaybına takılmıştı. Sorunu çözmek için egzozu ayrı ama bağlantılı bir bölüme gönderecek bir kondansör (yoğunlaştırıcı) tasarladı ve 1769'da icadını patentini aldı. Cihazları hareket ettirmek için güç olarak buharın kullanılması gibi, bu kondansör de doğanın temel özelliklerinden birinden, atmosfer basıncından yararlanıyordu. Watt, büyük bölümü Birrington'daki fabrikasında buhar makineleri yapmak ve buhar mühendisleri yetiştirmekle geçen uzun bir yaşam boyunca tasarımı üzerinde çalıştı, geliştirdi; bir bilim insanının yakın geçmişte belirttiği gibi, "kaba ve hantal bir zombirtandan evrensel çapta bir sanayi gücü yarattı."

34. Paul Collier, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done about It*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2007, s. 82-84.

35. Allen *British Industrial Revolution*, s. 28.

36. Eric Robinson ve A.E. Musson, *James Watt and the Steam Revolution: A Documentary History*, Adams and Dart, Londra, 1969, s. 4-6.

Watt

1769

Watt'ın 18. yüzyılın sonunda geliştirdiği modellerinin ormalama gücü su çarklarının beş katıydı ve ürettiği makineler her yerde kurulabiliyordu.³⁷ Aç, insanın on kat fazla güç harcayabiliirdi. Watt bir yapay enerji birimi belirlemek için bu orandan başladı. Bir "beygir gücü" 250 kg ağırlık sa- niyede 0,3048 m kaldıracak güçle yani yaklaşık "750 Watt" a karşılık geli- yordu. Buhar makinesinin yaratacağı fırsatlardan biriyle Watt'ın oğluydu. Babasının özenle matematik ve fizik dersleri verdiği genç Watt, 19. yüzyılın ilk yıllarında Hudson Nehri ve aşağı Mississippi nehirlerinde yolcu ve yük taşımanın yolunu arayan bir avuç Amerikalı gibi, çabasının rekabetler için makine tasarlama yöneldi. Buharı gemilerden demir- yoluna doğru bir sonraki önemli adım, 1820'li yıllarda George Stephen- son tarafından atıldı. Watt ve ortağı Matthew Boulton, akla gelebilecek her türlü üretim uygulaması için yalızca makine üretti. Watt'ın öldüğü 1819'da bu sayı 1.000'i geçmişti. Patentlerini kaskanklık korudular ve zekâlarından çok az kazanç elde eden bir sürü mucidin aksine, zengin olular. Patent alma süreci çoğu zaman engelli koşu gibiydi. Daha da şa- şırtıcı olan, akranlarının da Watt'ın başarılarının kususuzluğunu teslim etmesiydi.

Geliştirilmiş Tekstil ve Çömlek Yapımı

1820'li yıllar, buharın dünyayı yitirmedi -atmosferini, biyosferini, hidrosfer- ini ve yüzeyini- değiştirdiği çağın içinde eder. Dünya nüfusunun 20. yüzyıla- zıraye varacak olan yitirildiği 100 yıl öncesinden başlamış. Doğrudanlık boğaz, giydirilecek beden, barındırılacak aile, yaktı yetiştirilecek fabrika sa- yısındaki artışın etkisiyle, fosil yakıtlara yönelik doymak bilmez irah uzun süre fark edilmedi. Geniye dönüp bakıldığında, sanayide biricini izleyen teknolojik gelişmelerin art arda binlerce beklemelekle korkunç sorun do- ğurduğunu gördük. Bu nispeten küçük, iki ayaklı hayvandan milyarlarca insan kolektif hareket ederek yaratılan etkilerin yerel ve bölgesel sınırları aşarak küresel boyutlara ulaştığını fark edilmesi bir 150 yıl daha aldı. İstisnaların ilerttiği mesaj: 18. ve 20. yüzyılın son onar yıllık dönemleri arasında, ya- pay enerji, çalırların verimini 200 kat artırdı. Bir uzman, küresel üretiminin

37 Jack A. Goldstone, "Efforescence and Economic Growth in World History: Rehin- king the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution", *Journal of World History*, sayı 13, 2003, s. 363.

sadece 20. yüzyılda 40 kat büyütüldüğünü hesapladı.³⁸ Ancak bu istatistiklere takılıp kalırsak, Watt'ın makinesini geliştirmek için durmadan uğraşın mti- hendislerin 19. yüzyıldaki başarı öyküsünü adamış oluruz.

Buhar güzell şeyler yapmayı da kolaylaştırdı. Avrupalılar 16. yüzyıldan beri Çin'den porselen ithal ediyordu. Bu zarif ve süslü parçalar Avrupalı çömlek atölyelerinin piyasaya sürdüğü kaba kapları yerin dibine geçirdi- ği gibi, neler yapılabileceğini de göstermişti. 18. yüzyılın son çeyreğinde Fransa'nın Sevres ve Limoges, İngiltere'nin Staffordshire kentlerindeki şirkeler Çin mallarının kalitesini yakalama çabası içine girdi. Girişimin öncüsü Josiah Wedgwood'du. Çömleği bir ailenin çocuğu olarak doğan Wedgwood, Staffordshire çömlek atölyelerinin gevşek iş düzeniyle büyü- müştü. Dönemin pek çok okulunda olduğu gibi, işçiler ölünün başında beklerken verilen zıyaletlere, düğün ve panayrlara gitmek ya da sarhoşluk müsbakalarına bizzat katılmak için işten kayıtlıydılar. Çalışma saatleri düzenlenirdi ve ormalama sekiz ya da dokuz kalfa ve çırak çalışıran çömleği uşasının görev dağılımında usta olduğu da iddia edilemezdi. Her çömlek- çii kılı çanağı çevirme işlemlerini biliyor ve birkaç istisna dışında hepsi bu görevleri üstün bir başarı göstermek için yerine getiriyordu. Sanayileşme tarahnın eşanevi kahramanlarından biri olan Wedgwood, bütün bu özel- liklerin reformu meydana okuduğunu düşünürdü.

Çömlek yapımına bir bilim insanı, bir sanatçı ve bir işveren gibi yaklaşıp. Kili ve kuvarzla denemeler yapıp, metal oksitlerini karıştırıp, fırın ısılarını ölçerek için pirometreyi icat etti. Kalıvet ailesinin bile kullandığı krem renkli seramiği kusursuz hale getirdi. Fabrikasını düzenlemesi ve çalırla- rını mükemmel kili tabağı, çanağı, fanağı dönüştürmeleri gibi, biçme sokmasıyla ünlendi. Gecekte bir leri görüşü olarak neyin ideal olacağını düşündü, ardından o ideale erişmek için ne gerekiyorsa yaptı. Çömlek atölyelerinde geleneksel olarak çalırla düzenlenmiş farklı ürünlerin farklı mekânlarda yapılmasına, her işi yapmak üzere yetiştirilmiş çöm- lekerinin sadece bir çeşit üzerine odaklanmasına karar verdi. Örneğin, Wedgwood'un fabrikasında renkli ürün yapmak için ressamlar, öğreticiler, baskıncılar, çizgiçler, kenarlar, pedahçılar ve yalızca, bütün bölümlere

38 J.R. McNell, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Thimble- Century World*, W.W. Norton & Company, New York ve Londra, 2000, s. 13, 315.

patent

iş bölümü

Modern
iş gücü

ait modeller, kalıpcılar, acesçiler, taşıyıcılar ve ambalajcılarla birlikte tek bir odada çalışırlar.³⁹

Wedgwood, maaz botrosundaki karmışık insan sermayesinden modern bir işgücü oluşturdu. Dakikliği yerleştirmek için zil ve saat kullandı. Dikkate alınan kaynaklar sayesinde dükkânı işçileri belirleyip cezalandırdı. Fabrikalarına kadın işçi sokarak, onlardan çok daha yüksek ücret alan erkek çalışanlarının öfkesini çekti. Babasının kuşağının gevşek iş alışkanlıklarına hoşgörü göstermezken, işçilerinin maddi ihtiyaçlarını gözetti, yüksek ücretler ödedi, sağlıklarıyla ilgilendi ve onurdukları kulübelelerini yerine evler yaptırdı.

Wedgwood'un Kuzeyparı, İngiltere'de yeni fabrikasını açmasından kısa bir süre sonra, Rusya İmparatoruası Büyük Katerina ünlü krem renkli ürünleri için 1.000 parçalık sipariş verdi. İmparatoruasının tabaklarını nefis manzaralata, antik kalıplarına ve muhteşem evlerin resimleriyle süslemek istediğini okuyunca, böylece bir işin üstesinden gelecek sanatçısı olmadığ gibi, elindekileri eğitmenin de kolay olmayacağını fark etti. Bir şekilde imparatoruası 952 tabak göndermeyi başardı. Başarızuktan kılpayı kurtulunca, çocukları erken yaşta alıp tasarımcı ve dekoratör olarak yetiştirmek üzere bir okul açmaya karar verdi. Uzun vadeli düşündüğünü, belki de hiçbir şey küçük çocukları becerikli zanaatkarlar olarak yetiştirme isteği kadar kanıksanması. Çin'i ziyaret edenler, dönüştüklerinde Çin fabrikasından çıkan her tabağın üzerinde yermiş çift farklı elin izi olduğunu anlatmışlardı. Wedgwood'un düzeni ile Çin'deki aşırı işbölümü arasındaki fark, Wedgwood'un kalite isterken verimlilik konusunda da ısrar etmesiydi.⁴⁰

Wedgwood, 18. yüzyılın son dönemlerinde krem, siyah buzalt ve yeşim renkli ürünlerinden tonlarcasını Polonya'ya, Danimarka'ya, İtalya'ya, Güney Amerika'ya, Almanya'ya, Fransa'ya ve Hollanda'ya gönderdi. Süslü zanaatkarlık, cila, malzeme ve üretim tesislerine belirli bir standart getirdi. 18. yüzyılın sonunda, çömlek fabrikasına buhar makineleri yerleştirdiğinden, modern seramik sanayisi doğdu. Wedgwood, bir yandan da 18. yüzyılın son dönemlerinde İngiltere'nin kanal kazıma tutkusuna katkıda bulunarak sanayi ve taşımacılık arasında karşılıklı tetikleme ilişkilerinden bir örneğe

39 Neil McKendrick, "Josiah Wedgwood and Factory Discipline", *Historical Journal*, 1961.
40 Pacey (1990), s. 110.

inza atı.⁴¹ Doğa İngiltere'ye bol nehir bağışlamış, kanallar da bu nehirlerin yataklarını artırdı.

Wedgwood'un sahneye çıkmasından önce, Staffordshire çömlek atölyeleri gibi İngiliz tekstil endüstrisi de eski alışkanlıklara saptanıp kalmıştı. Bazı işçiler su gücüyle çalışan tesislerde toplansa da, çoğu evlerinde, aileleri ve birkaç çırakla çalışmayı yeğliyordu. Demirciler ve saatçiler tahta ve birkaç demir parça kullanarak aletler üretti.⁴² Tekstil sanayileşmeye hazır bir endüstri, pamuk da başarı umutları en yüksek kumaştı. Pamuk elyafının işlenmesi, yün, ipek ya da keteninkinden çok daha kolaydı, talep de çok yüksekti. Amaç, eğincilerin ve dokumacıların elleri ve kollarıyla gerçekleştirdikleri hareketleri mekanikleştirmekti.

Birbirlerinden bağımsız çalışan dört insan, yünü iplik, ipliği de kumaş haline getirme sürecini hızlandırmak için tasarladıkları iş makinesi, eğirme makinesi ve dokuma tezgâhıyla tekstil sanayisinde devrim yarattı. Birbirlerinden farklı başarıları, mucitlerin işi geçen yazgılarını özeldi. James Fargreaves ve Thomas Arkwright, bir çarkın eğirdiği iplik makaralarının sayısını artıran basit iş makinesini geliştirdi. Makine kullanılmaya başlandıktan kısa süre sonra, işlediği makara sayısı sekizden seksene çıktı. Hargreaves dokumacıydı, ancak daha iyi destek bağlantılarına sahip olan Arkwright, bir fabrika kurmayı ve çoğu çocuk ve kadın, 600 işçiyi bir çatı altında toplamayı başardı. Taşa rahibi ve Oxford mezunu Fargreaves Arkwright, bir pamuk eğirme fabrikasını ziyaret ettikten sonra dokuma sürecini odaklandı ve bir yıl sonra, 1785'te bilindik bir tezgâhta buhar gücünden yararlanarak kumaş dokuyan bir dokuma makinesi icat etti. İcadı modern dokuma tezgâhının prototipi oldu. Cartwright, bir dokuma fabrikası kurmasına karşın iflas etti. Samuel Crompton'ın icat ettiği eğirme makinesi, adından da anlaşılacağı gibi, iş makinesi ve dokuma tezgâhı gibi iki icadın birleşmesinden oluşuyordu. Patentini alamayacak kadar yoksul olduğu için icadını satmak zorunda kaldı.

Buhar gücü, başta pamuk olmak üzere tekstil rekabetinde Britanyalılara ayrıcalıklı kazandırdı ve hemen bütün Hintli ve Çinli üreticilerden daha ucuza ürün satmalarını sağladı. Pamuk pazarı küresel, kurmayları da

41 Chart: P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, New York ve Oxford, 2. baskı, 1993, s. 193.

42 Pacey (1990), s. 116.

S.B.F.
KUTUPHANESİ

son derece uzuz olduğu için, İngilizler dünyanın konumalı piyasalarını dan çoğunun kılıdını kırmasıyı başarı. Pamuk satışlarındaki patlama, çoğu Yenidünya'da üretilen kumaş boyalarını da değerlendirdi. Brezilya'nın kızılağaç, Türkiye'den gelen kızılkökile birlikte kuruma boyama hainzmadde-sini sağladı. İnsanların yaratıcılığı sınır tanımayodu; birisi bir şekilde Mek-sika kakıtüsü üzerinde bulunan kırmızı adlı bir boşeyin ölmüş dşışının patlak bir kızıl boya verileceğini fark etti. Bu boya pamuklu kumaşlarda kullanılan renk paletinde yerini buldu. Mavinin nefis bir tonu olan çividin kaynağı Hindistan'dı. Renk geliştirmek kıymasal boya çagından önce çok güçtü, patlak renkli elbiseler giymek zenginlik göstergesiydi. Dönemin birkaç kadın mucidinden Eliza Lucas Pinchney'nin Güney Carolina'da çivit yetiştirme denemesi başarıyla sonuçlandı. Artık koloninin iki ikli-mi de dünya piyasasına sunulacak ürünler yetiştiriyordu; şulak alanlarda piring, daha kuru olan yükseklerde çivit tarımı yapıldı. Bu patlak renkler, bir lüks maddesi daha tezahür kızlar ve yarıokulları için erişilir kıldı. Her ne kadar başka kışların kullanılmasına neden olmuşa da, sokakları insan bir zamanlar kraların rengi olan pembeyle artık giyebiliyordu.

Buharı, tekstil üretimini 19. yüzyılın en önemli sanayi haline getirdi. Pamuk şekerden daha fazla bölgede yetiştiriliyor olsa da ekim alanları hâlâ sınırlıydı. Amerikalıların kasa elyaflı pamuk tarımına başlamaları için, Eli Whitney'nin 1793'te gırcor makinesini icat etmesi gerekti. Bu gelişmeden sonra talep çlğınca ararak 50 yılda 20 kat büyüdü. Yetiştiriciler ve köleleri Georgia, Alabama ve Mississippi'nin baktir topraklarına göçtüke, Manchester'daki dokuma fabrikaları nihayet düzenli bir pamuk arzına kavuştu. Kuzey Bağimsızlık Savaşı sırasında uyguladığı ablukayla İngiltere'ye pamuk gön-derilmesini engelleynce, Büyük Britanya da, hükümetten pamuk ekimni desteklediği Mısır a yöneldi. Daha sonra, şıyu uzun mesafelere pompalayacak ucuz enerji elde edilebilmesi Çinde, Arizona ve Kaliforniya'da pamuk tarımını kazançlı hale getirdi. Ne var ki, bu öyküye geçmek, 18. yüzyıl kapi-talizm tarihinde önemli bir bölümü atlamak anlamına gelir.

Fabrikaların Ortaya Çıkışı

İçiler uzun süre bira fabrikalarında, tırsanelerde, yüksek fırınlar'da, ma-denlerde ve kâğıt fabrikalarında toplu olarak çalışmıştı. Tekstil ve ser-a-mik üretiminin de sanayileşmesiyle birlikte, fabrika yeni ekonomik çağın

sembolü haline gelmişti; yine de fabrika işçileri modern toplumdaki işgücü çeşitliliği içinde küçük bir oranı temsil ediyordu. Ozan William Blake fabrikalara çalışan bir çd takımı: "Karanlık İbik Tesisi": İngiliz tapması su gücünden yararlanan fabrikaların dolması; buhar gücüyle çalı-sınlar ise Midland's bölgesinde, İngiltere'nin kömür yatakları çevresinde yoğunlaşmış. Karanlık, pis ve tehlikeli mekânlar olan fabrikalar çalışanlar açısından medenlerden biraz daha iyi görünüyordu. Madenlerde kadın ve çocuklar erkeklerle yan yana çalışıyor; kötü havalandırılmş tünellerden geçerek, sepedlere doldurdukları kömürü taşıyorlardı. Su veya buhar gü-cüyle çalışan fabrikalar, evde bir arada çalışan aile üyelerinin bağimsızlı-ğına son vermişti. Bağimsızlık akıbalar aynı fabrikalarda çalışıyor olsa da, artık fabrika sahipleri ya da hencçileri çalışma düzenlerini belirleyerek işçilerinin randımanlarını denetliyordu. Mevcut makinelerini karmışlığı ve tüketicilerin standart ürünü istarı, denetimin önemini giderek artırdı.⁹ İşverenler işçilerini tek bir yerde toplayarak, 19. yüzyılda kural haline gelen 12 saatlik iş gününü uygulamaya imkân buldular.

Wedgwood'un başarısı, Staffordshire'da iş alanları açmıştı. Doğduğu kassa onun yaşama boyunca beş kat büyüdü, ancak tasarrufu sağ-layan icatlar kadın ve erkeklerin işlerinden alınmasına neden oldu. Birinin yenilikler işçilerin yaşamını kökten değiştirdi. Komanya uzun vadeli bakarı iktisatçılar, üretimin ucuzlaşmasını başka ürünlere talep yaratarak yeni iş alanları doğuracağını kanıdayzabilir. İstirap kısa vadede ortaya çıktı ve çoğu İngiliz işçisi, bu ıstıraba ökreyle tepki gösterdi. Adileleri kuyaklardan beri koyun kırkınıs Yorkshire işçileri, 19. yüzyılın ikinci onyıllık döneminde yaşam biçimlerini alt üst eden karıkum makinelerini parçalarak, kendille-rine daha önceki bir direnişinin, 'Ned Lud' in adını yakıştırmışlardı. Bu Ludistler eskü çalışma kurallarını ihlal eden makinelere savaş ilan ederek, işçilerinde rahatsız ve neşeyi yaşaktadılar.

Ashforda İngiltere'nin baırsındaki yünü kumaş üreticileri, kumaşçıların iş makinesi kullanmalarını engellemek için ciddi bir mücadeleyle çok ön-ceden girişimci. Bu tehlikeli makine, yirmini kişimin çıkardığı iş yapıyordu. Yünü ticaretindeki uzun denetimin geleceğinden güç alan bu zanaatçılar,

43 A.E. Musson, "Industrial Motive Power in the United Kingdom, 1800-70", *Economic History Review*, sayı 29, 1976, s. 415-17; Mokyr (2002), s. 131-140.

kuşaklardan beri kitaplarda yer alan yasaların uygulanması için parlamen- toya çağrı yaptı. On yıl süren bir dilekçe verme, lobicilik ve broşür yayı- nılarından sonra, bir parlamento araştırması katarı çıkartmayı başardılar. Bu işler eski ve istikrarlı bir yaşam biçimini korumanın çabasıydı, işverenlerin amacıyla, işçilik giderlerini düşürecek kârlarını artırmaktı. Çalışanlar bir zamanlar uygulanan ve yenilikleri engelleyen kurallara gön- derme yaparken, üreticiler bu kuralların eski olduğunu ve kendi kendini baltadığını iddia ediyordu. Yaşananlar gelenek ve reform, süreklilik ve değişim arasındaki çok daha eski tartışmada yeni bir aşamayı.

1809 yılında, parlamento kumaş ticaretini düzenleyen eski statüleri iptal etti. Ludist militanlar iki yıl sonra, İngiltere'nin geniş bir alanında, binlerce işçiyi harekete geçirdi. Kumaş üreticileri örgü makinelerini par- çalarken, tarım işçileri bir başka yeniliğe, çelik bir top aracılığıyla kanal açmakta kullanılan köstebeğe pulluğuna saldırdı. Adından da anlaşılacağı gibi, bu alet yüzeyin hemen altından ilerleyen toprağı hafifçe kaldıran köstebeği andırıyordu. Hükümetin tarıma ayaklanmasını bastırmak için gö- revlendirildiği 12 bin kişilik silahlı güç, Wellington Dükü'nün Napoleon'la savaşmak üzere İspanya'ya gönderdiği birlikten çok daha kalabalıktı. Par- lamento da makine kırmayı, jürididen yüzlerce kalemi içeren ağır cezalı suçlar listesine aldı. Sanayi Devrimi'ni kapsayan yüzyıl boyunca, Büyük Britanya'daki işyeri değişimlerinin hızı ve kapsamına karşı doğrudan ya- pılmış 400'ü aşkın girişim sayılmıştır. Mala verilen hasar Britanya hükü- meti üzerinde güçlü etkileri olan toprak sahiplerinin, üreticilerin, finan- sörlerin ve tüccarların sert tepkisini doğurdu. 1846-1848 İrlanda kıdışı, bu tepkinin ve onun temel aldığı değerlerin en belirgin görüldüğü ör- nekti. Yüz binlerce kadın, erkek ve çocuk açlıktan ölürlen, uzaktaki [ab- sentee] sahiplere ait topraklarda yetişen ürünlerle kendilerini beslemele- ri yasalarca yasaklanmış İrlandalılar zengin İngiltere'ye yiyecek maddesi göndermeyi sürdürdü.⁴⁴

Yenilik ve değişime direnç kendini 19. yüzyılda da zaman zaman gös- terdi, makine parçalamaktan avaklanma tehditlerine kadar gitti. 1830'lu yılların Kaptan Swing gösterileri, harman makinelerinin yayılmasını ya- vaşlattı. Diğerciler, biçkiçiler, ayakkabı ve çizmne yapımcılarının makine-

44 Walter G. Moss, *An Age of Progress? Clothing Twentieth Century Global Forces*, Anthem Press, New York ve Londra, 2008, s. 74-75.

leşmeyi: mücadeleleri, 19. yüzyılın sonuna kadar sürdü. Tarım işçileri İr- landalılarının çalıştırılması ve Yoksullara Yardım Yasası'nun uygulanması gibi, teknik yenilikler dışındaki konularda da seslerini yükseltti.⁴⁵ İşçi repkisinin avansırdı doğası, genellikle çalışma saatleri, ücretler ve çalışma koşulları hakkındaki yakınlıklarının göz önüne alınmasına bağlıydı.

Teknoloji çoğu zaman angaryadan kurtulmak olarak takdim edildi; gö- revleri eşgüdümli yürütme gerekliliği, sürekli güdültü ve hiç geçmeyen kaza korkusu el işçiliğini daha da tatsız kıldı. Başka alanda çalışma, sadece maki- nenin bu yüzünden değil, makine sahiplerinin her saniye yarınlarının meyesini almak istemeleri nedeniyle, standart haline geldi. Madenler de- rine inmekçe, padama tehlikesi arttı ve mekanize çalışma çığeçeleri kirletici maddelerde doluydu.⁴⁶ Üretim sürecinde temsil edilmeyen işçiler, seslerini demir çelik güdültü içinden duyurmak için önlerine çıkan fırsatlardan yararlandı. Makineleri yanlış hızda çalıştırdılar: iş bayadlarını alt üst eden alet- lerin bakımını savakladılar. Makineler gerekli işçi sayısını azaltırken, işsiz ya da yeterince iş olmayanların sayısı yükseldi. İşçi örgütleri, makineleşmeye alternatifler bulmak için başlatılan birçok girişimden sonra, makinelere öbneri veremeyen razi oldu. Kadın, erkek ve çocukların atarından çok daha meşakkatli koşullarda çalışmak zorunda kaldıklarına hiç kuşku yok.

Tarihi penceresinden bakıldığında, işçilerin bu saldırgan girişimleri daha çok bir artı kuşur evlari olarak görüldü de, hepimizin hayalini- muzı yapmak zorunda olduğumuz yakın gelecek açısından protestocular çoğu kez ödümler elde geçirdi. Geleneklere yana oldukları için halkın desteğeri kazandılar. Parlamento, sulh yargıçlarının ücretleri düzenleme yetkisini geri aldı, işçiler adına çift taraflı bir yasal koruma oluşturdu. Ata- erkillik çağının yerini bırakacağı gelişme dönemi, Britanya'nın üst sınıfla- tım zeminde önemli bir yer edindi. İşçilerin görüşlerini basındakilerin çok aza halka aktardı; yine de Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* kitabında kezice bir yorumda bulunarak, üreticilerin asla akşam yemeği için toplan- madıklarını, sadece ücretleri beirlenmek için bir araya geldiklerini iddia

45 Adrian J. Randall, "The Philosophy of Luddism: The Case of the West of England Woollen Workers, c. 1790-1809", *Technology and Culture*, sayı 27, 1986, s. 1-8; Mekry (2002), s. 267; Jeff Horn, *The Path Not Taken: French Industrialization in the Age of Revolu- tion 1750-1850*, MIT Press, Cambridge, Mass., 2006, s. 96-101.

46 Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain", *History Workshop*, sayı 3, 1977.

etti. İşverenler gayriresmi anlaşmalar yapmakta güçlüğüle karşılaşmazken, ödem için basarın işçiler, komple karşın yasaları karşı gelmiş muamelesi gördüler. Toplu pazarlıkların kapitalist sistemde parçası olması işçilerin sayılaşmasını getirmelerinden hem işverenler hem de evde yaralanmışlar için yeni bir yüzyıl beklemek gerekecekti.

Teknolojik Değişimin Düşünsel Etkisi

İnsanlar İngilizlere in sanayi yaşamına dair kariyerinde, yetkilileri İngiliz meziyetlerini -yüksek ücretler ve düşük yaktı fiyat, güvenli toprak sathıplığı, tarımsal gelişmeler, düşük vergiler, kendilerin yükselişi ve bilimsel kültürü- bulur, ancak bütün bu öğelerin karşılıklı olarak nasıl pekiştirilmiş olduğu neden fark edilemez? Bu icadlar dizisinin ne denli benzersiz olduğu dikkate alınsa, üretimin süreçlerindeki bu devrimin geliştirmek için, getirdiği mekanizmalarına sahip genler gibi, ekilişim içinde birçok etkemin varlığına gerek olduğu anlaşılır. Mali teşviklerin insanları ernek tasarıruflu makinelerle çalışmaya imanı üzerinde duranlar, ekonomik girişime uygun koşullar yaratma özelliğini İngilizlere nin başlıca üsünüldürtenleri biri saydılar. Bunlardan çoğunun izi, 17. yüzyılın siyasi kavgasından kaçınıp kadar sürülebilirdi.

Her kışığın "en iyi ve en parlak" üyelerinin hayata girme kazanmak için seçtikleri yol, büyük ölçüde çocuklukta edindikleri değerlere bağlıdır. James Watt İngilizlere de 100 yıl daha önce doğmuş olsa, kendini Anglikan Kilisesi'nin reformuna adayacağı iddia edilebilir. Oysa böyle bir mesleğin, Wesminster Manasırı'nda bugünkü gibi bir heykelle taçlanacağı kuşku budur. 18. yüzyılın yetenekli gençleri hatırı sayılır becerilerini sanayi-ye yönelik icadlara aktırlar, bazen de ün ve para sahibi oldular. Kusaklar boyunca bu tür kişilerden çok sayıda bulunmuş olmasa, sanayi gelişimine süreklilik kazandırdı. Bu gençler aynı zamanda birbiriyle işbirliği içinde rekabet ettiler, patentlerini almak için uğraştlar, yine de yapacakları işten önceliklerini paylaşacak kadar hevescan duydular. Dalası, yaratıcılar Wattlar ve Mandleyler gibi birçok ale için alışkanlık gibiydi.

47 Mokyr (2002), s. 87; Christine Marsheed, "James Watt, Heroic Invention and the Idea of the Industrial Revolution", *Technological Revolutions in Europe: Historical Perspectives* içinde, ed. Maxine Berg ve Kristine Bruiland, Edward Elgar, Chelcen, BK ve Northampton, MA, 1998, s. 96-98.

Yenilikçiliğin kapitalizmin zıttındaki gibi -belki belirsiz- kaynak olduğu ilk kez 18. yüzyılda belirtildi. "Belirsiz" sözcüğünü kullanmanın nedeni, zorlu icat yapmanın imkansız olmasıdır. Derinlemediği kesindir, bazı kültürleri yaratıcılar bazıları daha fazla teşvik ettiler doğrudur; yine de yenilikçi düşünceler belirli bir insan beyninin zihni kavramlarında doğar. Şaşırtıcı olan, kendi kendini yetiştirmiş mucitlerin sayıydı. Bu mucitler, kullanılmaması sadece atölye deneyimleriyle öğrendikleri palangalardan, dişlilerden, şaftlardan, takozlardan, volanlardan ve manivelalardan mevcut makineleri geliştirmek için yararlanırlar değil, mekanik konusundaki bilimsel çalışmalar okuyarak kendilerini yetiştiren Richard Roberts ya da John Mercer gibi gerçek dahilerdi. Roberts'in 1825'te geliştirdiği otomatik iplik makinesi, 20. yüzyıla kadar sürecek bir yenilik oldu. Mercer, kumaşlara önemli gerilme direnci sağlayan, mercerizasyon işlemini de dahil, pamuklu basma yöntemlerine öncülük etti.⁴⁸

Fransa ve İngiltere'de Aydınlanma

Fransa ve İngiltere arasında, 18. yüzyıldaki Avrupa toplumunun dönüşümü açısından son derecede etkili olmaya başlayan düşüncelerin rolu bağlamında büyük bir tartışma vardı. İngilizler yüzyıla sansürü terk etmiş, İktidarı kralı, soylular ve halk (Avran Kamarası altında sokakları insan temsil etmezdi. Üyelerinin servelerinin toplama soyluların varlığını geçse de, bu kişiler halkın çıkarını gözetirdi) arasında paylaşılan dengeli bir anlayışla siyasi müdahaleyi dizginleyen yeni bir çeşit topluma girmişti. Fransız İy-sa, gizemli yasalar müstakbel girişimcilerin önünü kesmişti. İşçiler ve köylüler ekonomik gelişmeyi imkansızlaştıracak ayrıcalıklara sahipti. İşler bir bölge, ister bir soylu sınıf, istense de kalıplaşmış bir tekel, ya da bir kurum olsun, toplumun geniş kesimleri, değişim denen o korkunç tehlikeye direnecek güce sahipti.

Can geçişen bir Fransız monarşisi denememiş İktidarını, kralın boğ ha-zine yüzünden eski Etais Götteraux'yu toplamak zorunda kalmış 1787' yılına kadar sınırlıydı. Neredeyse 200 yıldır toplumun Etais Götteraux İnzla Ulusal Meclis adını aldı ve bu ölümcül adam ülkeyi ayakta tutmaya si-

48 Mokyr (2002), s. 48, 65, 72.

Toplumun sınıflarını temsilcilerinden oluşan ve kralın çağrısıyla toplanan Genel Meclis (éd.n.)

→ yenilikçilik

rüklendi. Fransa denen devî hareketsiz kılan prangaları, bürokratik işlemleri, intiyazları ve talimatnameleri – geçmişten kalan tüm bu Lâlipurlar – yarıp geçmek ancak devrimle mümkün oldu. Ülkede 19. yüzyıl boyunca arayı ka-patmaya çalıştı. I. Dünya Savaşı patladığında, kişi başına düşen refah Büyük Britanya'nınkinden eşitti.

Fransız Devrimi'nde görülen radikalizm, iki kuşak boyu süren refahtan sonra geniyi sarabilecek her şeyden çekinen İngiltere'yi ürktü ve bu muhafazakârlık toplumun bütün katmanlarını etkiledi. Örneğin 1794'te Fransız Devrimi'ne sıcak bakılmıyordu. Priestley Pennsylvania'nın Priestley'nin evi bir günah tarafından yıkıldı. Priestley Pennsylvania'nın kutsal bir bölgesine kaçmak zorunda kaldı. Bir yüzyılın yaratacağı büyük fark! Oysa İngiltere birçok bakımdan Fransız Devrimi'nden sorumluymuştu. Fransızların İngiltere tarihini okumaları, Newton ve Locke'u inceleme-leri ve 18. yüzyıl İngiltere'sinin sunduğu açık, meraklı, hırslı ve çalışkan toplumu kendi gözleriyle görmeleri, olması gerekenden daha önermeli bir düşüncenin, eski rejimin reformdan geçirilebileceği fikrinin doğmasına neden oldu.⁴⁹

Kurulu çevredeki belirgin değişimler, zihinlerde en az filozofların sor-duğu sorular kadar etki bıraktı. Özellikle yoğun bir merak Bau Avrupa ülkelerini, insanlar geleneksel uygulamaları bir kenara ittikçe genişleyen bir yeniliçilik parçasına yöneldi. Avrupalılar insan yaratıcılığının bu ge-niş caddesinde kendilerini kendi toplumsal evrenlerinin yaratıcıları olarak görürdü. Dini geleneklere tümüyle aykırı böylece bir farkındalığın yan-sımalarını abartarak mümkün değildi. Görünen oyd ki, Dünya, sayılıp incelenen duruşun bir veri değil ama daha çok geliştirilmesi gereken ületme halinde bir uğraştı.

1776 yılında iki kitap ve şartıcı bir belge kapitalizm tarihi üzerinde kalıcı bir etki yarattı: Adam Smith'in *Ülkelere Zenginliği*, Thomas Paine'in *Common Sense* (Sağduyu) adlı broşürü ve Amerika'nın Bağımsızlık Bildirge-si. Smith'in yazma amaçlarından biri ekonomiyi hükümet müdahalesinden kurtarmaktı. "Doğal özgürlüğün açık ve basit sistemi" adını verdiği olguyu geniş ve inandırıcı ayrıntılarla tanımladı. Ekonomi konusundaki görüşleri-ni etkek ve kadın davranışının önceden kestirilemez, kaprisli ve sorumsuz

49 Jean De Vries, "The Industrious Revolution and the Industrial Revolution", Econo-mic History Association in 53. Yıllık Toplanışında sunulan tebliğ, Haziran 1994.

olduğu yolundaki geleneksel yaklaşımlara kesinlikle zıt bir insan davranışı modeliyle kamuladı. Cümlelerini okumak açıklayıcı olacaktır: "Her insanın keşiflerini iyileştirmek için harcadığı tek tip, sürekli ve kesintisiz çaba kamu-sal, ulusal ve kişisel refahın kaynaklandığı başlıca ilkedir." Smith ayrıca şunu savundu: "Tasarruf emre arzusunun tenkleyen ilke, koşullarımızı iyileştirme isteğidir; genellikle sakin ve serinkanlı olmakla birlikte, ana rahminden ge-tirdüğümüz ve mezarla güne kadar ayılmayacağımız bir istek."⁵⁰

İsaaz Newton'ın gezegenlerin, meteorların ve yıldızların baş döndürü-cü çeşitliliği içinde düzen görmesi gibi, Smith de piyasayı meydana getiren muhtelif ticari işlemlerde bir tutarlılık buldu. Tanımladığı ekonomik evren devletleri yasalarına bağlı değildi, tam tersine, yasalarını devlete dayatıyor-du. Sa: ayırtışmayı getirecek icatlar Smith'in bunları yazdığı sırada henüz başlamış olsa da, geleceği tahmin etmesi için elde yeterince gelişme bulu-nuyordu.

Smith'in kuramlarının bir tamamlanması, istenmeden elde edilen so-nuçlar kurallıydı; İskoç filozoflarının bu dikkat çekici kavramları, kendi çıkartmaları gözetken bir grup insanın bilerek yapıtlarının nasıl daha ge-niş bir topluluğun yararına olabileceğini açıklıyordu. Tabii bu kavramın en ünlü örneği, kâr amacını bir iyilik gücüne dönüştürmek için rekabeti kullanarak piyasasının görünmez eliyle Smith, "yernegimizi kasabın, birca-run ya da fırıncının tüttürme tüttürmeyle değil, kârda çıkarlarını gözlemlezi-ne borçluyuz."⁵¹ diye açıklama yapmıştı. Burada, götürülürün çoğu kez gereği bulandırdığı yolundaki güçlü izlenime katkıda bulunan bir kavram vardı. Smith, hırslı bir genç fırıncının yerleşik fırınlarla geçekten rekabet edecek bir işyeri açmak için gerekli parayı bulmasının nispeten kolay olduğu kendi yaşam dönemindeki (1723-1790) gelişmelere cevap vermişti. Sermaye yoğunlaşması daha sonra "görünmez elin" iyileştirici çe-vikliğinin büyük bir bölümünü ele geçirdi.

Smith ve İskoç meslektaşları insan toplumunu avcı-toplayıcılardan alıp çobanlığa götüren, oradan da yerleşik çiftçiliğe ve sonunda ticari topluma taşıyan varsayımı bir tarih anlayışı önerdi. Güney ve Kuzey Amerika'da hâlâ av-ılık-toplayıcılık aşamasında bulunan yerli topluluklarının keşfi, İs-

50 Adam Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Modern Library Editions, New York, 1937, s. 306, 3. 328.
51 Age s. 13.

1776

Fr. Devri

koç varssayınların gözlemlenebilir gerçeklere oturtulmasını sağladı. Bu açıdan bakıldığında, tarihi literatüre doğru tarih kitaplarındaki rüsumselsel olaylar ve güçlü kişiler değil, yavaş yavaş değişim süreci sürüklenmişti. Smith'in ekonomik gerçekler konusunda geliştirdiği öznel sarsılmaz için de insanların tutarlı, disiplinli ve işbirlikçi piyasa katılımcıları oldukları ve bu özelliklerin güvenciliği nedeniyle gönüllü faaliyetler dünyasını doğul yasaının yönettiği önermesi bulunur.

İskoçlar insanlık tarihinin zamnedildiği gibi değişim döngüleri arasında gidip gelmediğini, geri çevrilmez ve kimlikli gelişim modellerinin olayları yeni bir yöne gönderdiğini ileri sürdü. Zaman beraberinde sadece değişimi değil, gelişimi de getirdi. Bu bilime Avrupa'nın hem geçmişini hem de gelecek karşısındaki durumunu ekledi. Cemnet Bahçeleri Hristiyanlara günahkar bir hayat yasadıklarını hatırlattı, Rönesans Eski Yunan'ı yüceltti. Klasik döngüsel değişim yaklaşımı insan hayatını doğum, hazırlanma, olgunluk ve ardından ölenemez çürümeye ve ölüm biçimini alan gözlemlenebilir döngülerle belirlemiştir. Oysa zamanın güvenciliği yönetimler, dizişel kalıplar ve geri döndürülemez yürümler arasında psikolojisiyle birlikte, insan faaliyetlerinin bütün derecelerinin ulu gelişim nehrine akışı görüldüyse de, bu terim 19. yüzyıla kadar geçerlilik kazanmadı. Yeni gelişim senaryosu bir zamanlar ölenemez yolşasının istisnaı verici öyküsüne ayrılmış düşsel boşluğu ele geçirdi. Korku umuda yer açmak için kenara çekildi.

Thomas Paine umudun en başanlı tanıtıcılardanandı. 1773'te Pensilvanya'ya göçtikten sonra, Amerikalılar için *Common Sense*'i yazdı. Dizginlenemez bir put yıkıcı sadece işverenlere ve toprak sahiplerine değil, sokaktaki insana da yarar sağlayacak reformların nükulu bir savaşçıydı. İddiasını somutlaştırmak için, İngilizlerin büyük gurur kayırgı olan dengeli anayasası düşüncesine saldırdı. Britanya anayasasını "kurtuluşun kararlık ve ağırlık dönemlerden beri soylu" olduğunu yazarak germini-şi karaladı. Eski Ahitten istediği gibi ahitler yapıp, kollarını ısrarla oğulla-rına gönderilmesini ceza olarak nitelendirdi. Toplumun (o zamanlar yeni bir sözcük ve kavramdı) devletle karşılaştı. Toplumun gönüllü birlikçilik yoluyla oluşmuş ve iyileşeceği, oysa devlet gerekli ama tatlı bir ceza-cıydı. Paine ticareti insanların istediklerini elde etmesi yolunda sarsıcı bir alternatif olarak gördü ve "birreyleri olduğu kadar ülkeleri de kibirine

yararlı olarak insanogluunu uzatılmak üzere" işleyen "barışçıl bir sistem" olarak tanımladı.⁵²

Yakıcı broşürler yazmadığı dönemlerde, sonunda inşa edilecek çelik bir köprünün tasarımıyla uğraşan Radikal siyaset platformuna ekonomik gelişme tutkusunu birleştirdi. Hedefleri sanayi toplumunun yeni aşırıkları değil, soylu bir toplumda iz bırakmış adaletsizliklerdi. Yazılarının kapita-lizm tarihini etkilemesinin nedeni sadece Amerikan kolonilerine Britanya İmparatorluğu'ndan kuruluca yolunda yardım emmesinden kaynaklanma-dı, geleneğe saldırdığı popüller bir dava haline getirmesine dayandı. Pa-ine gibi bir kalıtım yoluyla statü edinmelere ayrılmış bir ekonomiye değil, yeteneğe açık olduğu için girişimci bir ekonomiye hayrandı. Sermayeye erişmek daha güç olsa da, aynı gerçek bugün de geçerlidir.

Eski düşünce ve tehlikeleri —en azından zihinlerde— giderek uzaklaştı. Yeni sanayiciler aristokrasinin elinde tutulduğundan çok daha fazla güce sa-hip olurlardı. Paine İngiliz soylularına saldırmaya sürdürdü. Basit işçiler o dönemlerde özgürlüklerinin önemli bölümünü yitirdi. 19. yüzyılda, yakın zamanda güçlü bir sınıfa dönüşen fabrika sahipleri hiçbir neden göster-meden işe alıp işten çıkarma haklarını kullanarak işçiler üzerinde dene-cim uyguladılar. Kişisel mal biricil toplumsal varlık olarak yönetiltilen, işçilerin gözünde özgürlüğün en az kendileri için olduğu kadar önemli olması gerektiği düşüncesini reddettiler. Patronlarının özel mülkleri üzer-inde örgütlenmeye çalışın işçileri korumak yeni yasalar getiretiği için, mal sahipleri çoğu kez çalışanların girişimlerini özgürlüğe saldırdı olarak nitelendirdi. Diğercilerin, gözünde güvencilik, ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları konusunda emek ile yönetimin arasında uzun süreden beri yaşanan savaşlar, bir zamanlar kapitalistler köklü toprak sahibi sınıfa müca-dele ederken sorunsuz görünün ekonomik ve siyasal özgürlük bağlatısı-nın geçerliliğini şüpheli hale getirdi.

18. yüzyıl boyunca, kapitalist uygulamaların birikerek artan etkisi, ancak bir sistem oluşumu gibi görülebilirdi. Üretim toplumun hayata kal-masını sağlanmadan ziyade kâr getirmek üzere düzenlendi. Kendi kaynakla-rının kullanan bireyler karmasal otoritenin müdahalesine yer bırakmadı.

52 Thomas Paine, *Common Sense*, ed. Isaac Kramnick, *Medallie Art Co.*, Danbury, Conn., 1976, s. 65-72, 228.

ve bu kaynakları nasıl kullanacaklarına kendileri karar verdi. Kararların toplama, fiyatların belirlenmesinde büyük önem taşıyan ekonomik bir gerçek haline geldi. Gayriresmi bir iletişim ağında fiyat, oran ya da kira görünümlü altında dolayan bilgiler diğer katılımcıların seçimini etkiledi. Yapılması gereken işi mesleğin adederi değil işverenler belirledi. Kişisel iktidar, piyasanın kişilikten uzak hareketleriyle para kazanmalarını elinde birikti. Köllise ve toprak sahibi sınıfın güçlü hiyerarşileri etkilerini sürdürmekle birlikte, ekonomi dünyasında güç sahibi olanlar karşısında genellikle boyun eğdiler.

Birleşik Devletlerdeki izini sürdürüldüğünde, sanayileşmenin bir aygıtının kölelik sisteminde olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de kölelik hem Amerikan hem de Britanya ekonomilerinin öncü dalı olan tekstilin değeri- şiminde stratejik bir rol oynadı. Amerika'nın Kuzey ve Güney'i 19. yüzyılda uygun bir iktisadi ilişki kurdu. Kuzeyli üreticilerin kumaş, tomrak ve alet edevat sağladıkları Güneyli çiftçiler sermayelerini, yüzyılım ilk yarısı boyunca ülkenin en önemli ihracat ürünü olan pamuğa yatırdı. Güney'deki köleliğin kârı olmasa Amerikan ekonomisinin daha yavaş gelişeceği kesindir, ama yavaş bir gelişimin özünde ilerlemeci olmadıkları iddia edilemez.

Ücretlilerin özgürlüklerindeki kısıtlamaların görülmesi çoğu zaman güç olsa da, kölelerin zincirleri sadece çok daha görünür oldu. Bu bölümün başında, Marx'ın deği şer plantasyonlarında yaşayan köleleri Sanayi Devrimi ne yet açan yeniliklerle bağdaştırdım. Aynı kâr amacıyla hareket eden, maddi ve kültürel olan aynı kaynaklardan yararlanan bu iki etken birbirine benzemekle birlikte, 18. yüzyılım sonunda birbirlerinden kesin çizgilerle ayrıldılar. Sanayi icadını anavatanında, tarihin dünyasal açıdan en verimli dönemlerinden birinde gerçekleşti. Kölelik uzak ve geri kalmış bölgelerde gözden uzak geliştirdi, ancak tümüyle zihinden uzak kaldığı söylenemez. İki olguyu daha da uzaklaşaran, duyarluluklar oldu. İngiltere'de, o harika makinelerin parçası olduğu toplumsal ilerlemenin sayısız kanıtları, Atlantik kölelik sisteminin imkân veren vicdani uykusundan uyandırdı.

İnsan haklarını geliştirmek davası nereden geldiği belli değinmiş gibi ortaya çıktı ve 18. yüzyıl reformcularından iki kuşağı harekete geçirdi. 3

53 Lynn Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, W.W. Norton & Co., New York, 2007, s. 24-32.

Kadınlar ve erkekler ile grüide alıp serpiyen doğalarıyla ilgili onlara yeni ineri dikkatlere seslendi. Yiyecek tezgâhlarındaki bolluğu, vitrinlerde sergilenen kumaşların, ponselerin, kitapların, aletlerin ve öteberinin çeşitliliği içinde, her gözün önünde olumlu değişim imkânı zamanla ih-timal:- dans etti. Bir zamanlar geçmişin durmadan kendini tekrarlayacağı kesinden de öte görüldükten, artık herkes sırada neyin olduğunu merak ediyordu.

Bu ahlakî mayanın ortasında Batı Avrupalı halkın imgelemine zehirleneyen yeni bir insancıl ruh doğdu. Merak yeni taahhütlere yol açtı; bu taahhütlere esin verdiği örgütler siyasi kampanyalar başlattı. Polemikçi broşürler, köle hatıraları, bu ticarete karışmış olanların tanıklıkları zincire vurulmuş Afrikalı kadın ve erkek görüntülerini sahnenin önüne itti. Bir taraftan özgürlük için savaştıkça, diğer taraftan köleliğe tutunmak arasındaki çekişme hem Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın önderleri hem de Britanyalı rakipleri için rahatsız edecek ölçüde belirdi. Ne de olsa, Amerikalılar Büyük Britanya'dan kopyalarını haklı göstermek için evrensel bir "hayat, özgürlük ve mutluluk arayışı" hakkı ilkesi ilan etmişlerdi. Bağımsızlık Bildirgesi'nden dört yıl sonra Pennsylvania meclisi köleliği yasakladı. Pennsylvania, Konfederasyon Yasaları uyarınca özerk bir devlet olarak, Kutsal Kitap kadar eski bir kurumun demokratik yollardan seçilmiş bir meclisi tarafından bu işi yürütmeye sunulabileceğini gösteren ilk yasaüstünü oldu.

Kuzeyin bütün diğer eyaletleri Pennsylvania'nın bu adımı izledi. Başlangıçta Pennsylvania ve Maryland arasında kadastro çizgisi olan Mason-Dixon Hatı, 1801'de Birleşik Devletlerde özgür ve köle işçiliğinin sembolik sınırı oldu. Kuzey eyaletlerinde güderek sıkışan yasak kararları, beledi bir tarihten sonra doğmuş kölelerin yirmi beş, yirmi altı, bilemediniz yirmi sekir yaşına geldiklerinde özgür olacaklarını belirtti. Güneyde bile, köle pamuk yetiştiriciliğinin kölelik sisteminin kırk yıl daha sürdüreceği 1820'li yıllarda kölelik karşıtı örgütler çoğaldı. Ülkenin uzağındaki ada topraklarına uygulanacak yasalar çıkararak Britanyalılarını aksine, Kuzeyliler kendi içleride yaşayan kölelere özgürlüklerini verdi. Kuzey eyaletlerinde Güney'e kıyasla çok daha az köle bulunmasına karşın, Kuzey ve kadın kölelerin Mar-hattan'daki işgücünün dörtte birini oluşturduğu tahmin edilmektedir. New York yasası insanlara mal gibi sahip olmayı yasadı ilan etmekle,

insancıl
Ruh

özel mülkiyetin varlığı en kapsamlı barışçıl halini geçirdiğinin oldu. Pennsylvania'nın bağlatıldığı tamamlamak üzere 1868'de federal anayasaya On Dördüncü Madde'yi eklemek için bir İç Savaş gerekirdi. Fikirlerin alanda bir gününde herhangi bir gücü olup olmadığını merak eden varsa, köleliği sonlandırma girişiminden sonra en ufak bir kuşkusunu kalmamış olmalı.

Günümüzde dünya çevresinde birçimenen hayranlık uyandıran kapitalizm deneyleri olsa da, başlangıçta ve en az 300 yıl boyunca kapitalizmin Batı'dan gelmiştir. İvmesi Avrupalıların ve onların davranış biçimlerini dünyanın dört köşesine taşıdı. Kapitalizmin kültürel değerlere ve gücünü pekiştiricek toplumsal alışkanlıklara sahip etkisiz bir sistem haline geldikten sonra, gelişiminin karşısına çıkabilecek her engeli ezdi. Batı Avrupalıların yeniliğe açıklık, saldırganlık, inat, yaratıcılık ve üstünlük duygusu gibi özellikleri, başarının törpüsü alındı da daha da keskinleşti. İşte bu, dünyanın geri kalanına bildiği, beğendiği ve korktuğu Avrupa'dır. Bu ayrı zamanda doğal hakları, demokrasiyi ve insanları duyarlılığı besleyen kültürdür.

F.1

Robert Gilpin

Jean M. Gilpin'in Asistanlığıyla

**ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN
EKONOMİ POLİTİĞİ**

“The Political Economy of International Relations”

teklif edildiler ne de etkili bir kapasiteye sahiptiler. Az gelişmiş mal ithalatçısı ülkeler, ne ki, daha kötüsüyle karşılıklar, düzenlemenin ağır yükü onların üzerine düşmüştü ve ticari açıdan ihrac ettikleri mallar sık sık eridi. Oyunun kurallarına karşı gösterdikleri riza, Büyük Britanya ve diğer endüstriyel güçlerin diktesinden kaynaklanıyordu.

Büyük ulus, iyi işleyen Klasik Altın Standardı'nda muhtemelen daha iyi kazanmış olmalarına rağmen, görelî kazanç, uluslararası ilişkilerde mutlak kazançtan genellikle daha önemlidir. Fransa, Almanya ve diğer devletler, büyük oranda Büyük Britanya'nın yararına olan parasal düzenden hoşlanmadılar; az gelişmiş ülkeler düzenlemenin bedelini ödeyerek engellenmiş bir şekilde büyüdüler. Fakat İngiltere'nin ekonomik ve askeri önceliğini koruyabildiği süre boyunca Londra, ekonomik milliyetçiliğin yükselen güçlerine karşı koyabilmeyi ve uluslararası parasal düzeni bozulmadan tutabilmeyi başardı. On yıllarca İngiliz önderliği, bu birbirine fazlasıyla bağlı dünya parasal düzeninde, ulusların rekabetçi politikalarının zararlı etkilerinden sakınmayı başardı.

Yüzyılın sonlarına doğru, yeni endüstriyel güçlerin yükselişi ve İngiliz hegemonyasının görece düşüşü, küresel İngiliz ekonomik önderliğinin temellerini sarsmaya başladı. Laissez-faire politikalarına karşı yükselen toplumsal huzursuzluk ve isyan artık sistemi sarsıyordu. Ne ki ekonomik araletin gücü, üretimde İngiliz üstünlüğünün sona ermesinden sonra bile para ve finansta İngiliz hegemonyasını devam ettirdi. Dezavantajlı grupların ve sınıfların siyasi zayıflığı devletin ekonomik rolünde olabilecek köklü değişimi engelledi. Bu ekonomik dönemin siyasi kurumlarını Birinci Dünya Savaşı yıktı ve dünyayı sonraki otuz yıl devam edecek parasal ve ekonomik kargaşa içine yuvarladı.

İngiliz ve Amerikan Liderliği Arasında Lidersiz Dönem (1914-1944)

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sebeplerinden biri dünya parasal düzeninin millileştirilmesiydi. Düşmanlıkların bir anda ortaya çıkmasıyla, saldırgan ülkeler altın kaynaklarını güven altına almak üzere hızla hareket ettiriler ve savaş ekonomilerinin serberliğini kolaylaştırmak için sabit kur sisteminden ayrıldılar. Altın standardı çöktü ve

yerini dalgalı kura bıraktı. İngiliz ekonomik önderliğinin sona ermesi ve ekonomik dayanışmanın yıkılmasıyla birlikte, ulusal paraların değerlerinin belirlenmesi yine ulusal otoritelerin sorumluluğu altına girdi; toptekün savaşa olan ihtiyaç sebebiyle yerel ekonomik özerklik, uluslararası parasal düzen üzerinde büyük bir zafer elde etti.

Joseph Schumpeter'in savaş süresince gözlemlediği gibi Birinci Dünya Savaşı ekonomik gerçekliği değiştirmişti. Hükümetler savaşa zorundaydılar. Vergilendirme ve özellikle borçlanma ile devlet, toptekünün tüm kaynakları üzerinde kontrol kazandı. Keynes'in *Genel Teori*'sinden çok önce Schumpeter, ekonominin "monetarizasyon" unu öngörmüştü: "parasal etkenler- açıklar, para, kredi, vergiler- ekonomik faaliyetin ve kaynak dağılımının belirleyicileri olacaklardı (Drucker, 1983, s.127)." Schumpeter ayrıca devletin, "makroekonomik" (parasal ve mali) politikaları denilen araçlarıyla, ekonomiyi kendi siyasal ve toplumsal sonuçlarına ulaştırabileceğini ve böylelikle on dokuzuncu yüzyılın laissez-faire özerk pazarlarının geride kalacağını da tahmin etmişti. John Condliffe (1950) bu dönüştürücü, on dokuzuncu yüzyıl uluslararası ekonomisinin gitmesi ve yerine "ulusların ticaret"inin gelmesi olarak nitelendirmiştir.

Altın standardının uluslararası disiplininin çöküşü ve yerel ekonominin kontrolünün devlet tarafından ele geçirilmesi liberal ekonomideki düşüncüler için geçici bir durumdur. Keynesyen olarak nitelendirilebilecek olanların odaklarında ise dönüşümün; işsizlik, durgunluk ve kararsız ticaret zinciri gibi pazara zararlı unsurların ortadan kaldırılmasında bir fırsat olabileceği vardı. Hükümet harcamaları, faiz oranları ve para arzı gibi bazı parasal değişkenlerin uygulanması yoluyla; kamusalci ekonomistler ve bunlara özgü bilim, sosyal adalet ve "doğru yol" u ekonomik ilerlemeyle başarabildilerdi. "Liberal" ekonomistler Keynesyen bir dünyada "ekonomist-krallık"ın egemen olacağına inanmaya başladılar.

Diğer taraftan Schumpeter ve diğer muhafazakar iktisatçılar, modern devletin disiplinsiz parasal gücünü, aşında "politik sorumsuzluğa davet" olduğu şeklinde değerlendirdiler, çünkü bu durum enflasyon ve diğer zararlı unsurlara karşı ekonomik koruyucuların saf dışı bırakıyordu (Drucker, 1983, s.128). Devletin vergilendirme ve borçlanma

güçlerini ulusal gelirin üreticiden, savurgan ve üretim yapmayan sarrıfçıya kaydırmak için kullanmasından korktular. Altın standardının ve uluslararası normların oluşturduğu sınırlardan bağımsız bir dünyada, pahalı hükümet programlarının genişletilmesi yoluyla popülarite ve özel tercihleri tatmin peşinde koşan demokratik hükümetler daha önce karşılaşılmamış bir enflasyon baskısına tabi olabilir, dolayısıyla bu kapitalizm ve demokrasinin temellerini sarsabilirdi. Yeni Savaş-Refahtan Devletin döneminde, iktisatçıların yerine komutanlar ve politikacılar hükümet edebildiler. Birkaç on yıl sonra, aynı konu İkinci Dünya Savaşı sonrası refah devleti ve Keynesyen ekonomi tartışmalarında tekrar gündeme geldi.

Keynes'in *Barişin Ekonomik Sonuçları* (1919)'nda belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında en temel görev, uluslararası ekonomik sistemin yeniden inşası ve istikrarlı para düzeninin oluşturulmasıydı. Altın standardına geri dönüş, şiddetli enflasyonun dünya altın stoğunun alım gücünü aşındırması sebebiyle reddedildi. 1922'deki Cenevre Konferansı, sorunun çözümü olarak altın-kur standardını oluşturdu. Uluslar altın kullanımını ekonomikleştirmek için altına dayalı parayı, özellikle İngiliz Sterlin'ini içselleştirebilirlerdi. Çoğu sabit kura dayanan uluslararası parasal düzenin tekrar devletler arasında parasal ilişkileri yöneteceğine ve uluslararası ekonomik ilişkilerin, altın standardının sakin günlerine döneceğine inanıldı.

Bununla birlikte, altın-kur standardı ancak birkaç sene hayatta kaldı; çöküşü, 1930'lardaki Büyük Buhran'ı hızlandıran ana etkenlerden biriydi. Parasal düzenin yıkılmasının birçok sebebi vardı. Bunlardan bazıları üzerinde durulmaya değerdir. Çoğu hükümet, parasal kaidirler üzerinde yeni edindiği kontrolü kullanarak, ekonomik istikrar ve tam istihdam gibi yerel refah hedeflerine, istikrarlı uluslararası para düzeninden daha fazla önem vermeye başladı. İstihdam ve ticaret, savaşın bir sonucu olarak büyüdü; ikisi de sabit kur sisteminin işlemlerini kolaylaştıran fiyat-değer esnekliğine (özellikle aşağı seyrizleyen şekline) karşı koyabildiler.

İngiliz İktisat Politikası bir diğer etken oldu. Büyük Britanya 1925'te altın standardına geri döndüğünde ve sterlinin altın karşındaki değerini yeniden belirlediğinde, sterlinin değeri çok yüksekti; sonuç olarak, İngiliz ekonomik büyümesi engellendi, ihracat düştü ve

işçi sınıfı ağır zorluklar yaşadı. Keynes'in (1925) öngördüğü gibi, İngiliz ekonomisi; yerel refah, sterlinin uluslararası rolünü sağlama ihtiyacıyla ikinci plana itti. Bunun sonucu öncelikle, hedeflerini yerine getirmese de modern refah devletine açılan kapıyı aralayan 1926 Genel Grevi oldu.

Ayrıca, Büyük Britanya artık uluslararası para sistemini daha fazla yönetecek güce değildi. Savaşın maliyeti ve yeni yükselen güçler, küresel ekonomik güç dağılımında köklü bir değişime yol açtı. Charles Kindleberger'in *Dünya Buhranı 1929-1939* (1973)'da incelediği gibi, Büyük Buhran'ın önemi, ekonomik önderliğin çökmesiydi. Büyük Britanya ticaret, para ve finans alanlarında bir hegemonun sorumluluklarını taşıyabilecek gücünden yoksundu; yeni yükselen baskın ekonomik güç Amerika Birleşik Devletleri ise, ekonomik önderlik kisvesine bürünmeye isteksiz, yahut yetersizdi. Amerika Birleşik Devletleri savaşın çıktığında dünyanın önde gelen borç veren uluslarından biriydi; Amerikan deflasyonu, buhranı tetikleyen küresel likidite açığına sebep oldu (H. Johnson, 1975, s. 272). Kuralları uygulayan ve sistemi yürüten biri olmadıktan sonra, devletler "komşudan-dilenme politikalarına" başvurduklar ve ekonomik düzen bozuldu.

Yerel ve uluslararası gelişmelerin sonucu olarak, Büyük güçlerin toplumsal amaçları ve ulusal çıkarları değişmiş ve ekonomik politikaları hızla farklılaşmıştı (Ruggie, 1982, syf. 390-92). Yerel refah hedefleri ve uluslararası rekabet, uluslararası normlardan daha önemli bir hale geldi; bu ise dayanışmayı imkânsız kıldı (Oye, 1983). Faşizm, Nazizm ve New Deal ideolojileri yerel özerkliğe ve kendi kendine yeterlilik politikalarına, liberal uluslararasılıktan daha fazla değer yükledi. Uluslararası dayanışmanın çatısı parçalandı ve ayrılıklar büyüdü, savaş devletleri yeniden ortaya çıktı. Ekonomi alanında her bir devlet yerel refaha ve dış politika hedeflerine ulaşabilmek için ekonominin dizginlerini ele geçirdi. Hegemon bir devletin yokluğunda, liberal olmayan ideolojilerin zafiri ve ulusal çıkarların birbirinden uzaklaşması, liberal dünya ekonomisinin çökmesine yol açtı.

Ardından gelen ekonomik karışıklık, uluslararası para sisteminin farklı rekabetçi parasal bloklara ayrılmasına yol açtı. 1932'deki Ottawa Konferansı'nda, İngiltere, egemenliğindeki birkaç bölge ve belirli ticari ortaklarıyla "Sterlin Bloku'nu" kurdu. Hemen sonrasında Ameri-

ka Birleşik Devletleri tarafından "Altın Blok" kuruldu. Nihayetinde, Almanya, İtalya ve Japonya, dünya ekonomik krizinden otarışık imparatorluklarını kurma girişimlerini başlatmak yoluyla faydalandılar. Dünya ekonomisi, her bir ekonomik bloğun kendi ödemelerini karşılamak ve istihdam problemini çözmek için diğer blokların aleyhine uyguladığı rekabetçi devalüasyonlarla ve davalı kurullarla esi görülmemiş ekonomik savaş dönemine girdi.

Ekonomik anarşiye bir tepki olarak, Amerika Birleşik Devletleri 1930'ların ortasından itibaren liderlik sorumluluğunu üstlenmeye başladı. Amerika Birleşik Devletleri 1934'te Karşılıklı Ticaret Kanunuyla, karşılıklı tarife indirimlerini görüşme konusunda Birleşik Devletler başkalarına yetki verdi. Tarifelerde karşılıklık temel prensibinin en hızlı sonucu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (General Agreement on Tariffs and Trade - GATT) hayata geçirilmesi oldu. 1936'da, Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya ve Fransa, üç büyük parasal merkezin arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması için Üçlü Anlaşma'ya imzaladılar (Rowland, 1976, bölüm. 5). Bu gelişmeler Birleşik Devletleri'nin iyi işleyen liberal dünya ekonomisinin kendi menfaatlerine olduğu konusunda bilinçlenmeye başladığını gösterse de, ticaret ve parasal konulara dair reformlar İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesine ve Amerika'nın dünyanın tartışmasız hegemon gücü olarak ortaya çıkmasına kadar bekleyecekti.

İki savaş dönemi arasındaki olaylar, altın standardı dönemini sekillendiren kendiliğinden dengelenmenin sona erdiği anlamını taşıyordu (Williamson, 1983, s.141). Hume'un fiyat-değer akımı mekanizması operasyonları yoluyla iç ve dış dengenin eşzamanlı başarısı, merkezi bankaların etkilerine karşı koyduğu ve fiyatların/ücretlerin sert parasal politikalara karşı kendiliğinden düşmeye izin vermediği dünyada daha az uygulanır durumdandı. hükümetlerin ekonomiyi müdahale ve ekonomiyi yönetme dönemi başlamıştı.

Bretton Woods Sistemi (1944-1976)

Batu demokrasileri, İkinci Dünya Savaşı'nda vatandaşlarına yükledikleri ödevler ve Büyük Buhran travmasını takiben, savaş sonrasında

iki ekonomik öncelğe ağırlık vermeye karar verdiler. Birincisi, ekonomik kalkınma ve tam istihdamdı. Büyük Britanya'daki Beveridge Planı, Fransa'nın kurduğu planlama komisyonu ve Birleşik Devletler'in 1946 İstihdam Kanunu'na geçiş, hükümetin ekonomiyi müdahale ve refah devleti inşası taahhüdünün sembolize edilmesiydi. İkinci öncelikle, 1930'ların yıkıcı ekonomik milliyetçiliğine geri dönüşü engellemek üzere istikrarlı bir dünya ekonomik düzeni kurmaktır.

1944'deki Bretton Woods Konferansı, böyle istikrarlı bir dünya düzeninin kurulmasıyla görevlendirildi. Bir Amerikan-İngiliz birliğine ürünü olarak Bretton Woods sistemi birçok temel özelliğe sahipti (Cooper, 1984, s. 22-23). Sistem, hükümetlerin ulusal ekonomik hedeflerini izleme konusunda hatırı sayılır bir özgürlüğe sahip olmasını planladı; yine de 1930'ların politikalarının ve yıkıcı rekabetçi yapıların maların önüne geçmek için parasal düzen sabit kur üzerine kurulmuştu. Uygulanmaya geçirilen bir diğer ilke, genel hesap işlemlerinin parasal ve çevrilebilirliği idi. 1930'larda olduğu ve 1980'lerde yine yükseldiği gibi büyük ve istikrarsız sermaye akışı geçişte kalmış farz edildi. Uluslararası Para Fonu (IMF) para sisteminin işleyişini denetlemek ve ödemeler dengesi zorlukları yaşayan ülkelere orta vadeli kredi sağlamak için kuruldu. Sonundaya, "esas istikrarsızlık" (fundamental disequilibrium) olayında, sistem uluslararası iznle bir ulusa döviz kurunu değiştirme izni verdi ancak esas istikrarsızlığın tanımını yine de muğlak bıraktı.

Bretton Woods sistemi yerel özerklik ve uluslararası istikrar arasındaki uyumsuzluğu çözmeye girişiminde bulundu, fakat sistemin temel özellikleri - ulusal politikaların özerkliği, sabit kur oranları ve paranın çevrilebilirliği - birbirine çatıştı (Cooper, 1984, s.22). Örneğin, bir ulusun hem kendi makroekonomik politikalarını özgürce izlemesi hem de kambyo kurları açısından sonuç doğurmadan yabancı para çekmesi mümkün değildir. Bununla beraber sermaye hareketlerinin küçük olacağı farz edilmiş ve ayrıca ekonomik hedeflerdeki çatışmanın, uluslararası finansman ve gerekirse kambyo kurlarında değişikliklerle giderilebileceği düşünülünmüştür. Gerçekten de bu durum, Amerikan para politikasının sistem üzerine ciddi baskı uygulamaya başladığı 1960'lara kadar mümkün olmuştur.

John Ruggie'nin de belirttiği gibi, Bretton Woods Sistemi, yerel özerklik ve uluslararası normlar arasındaki uyumsuzluğun uzlaşımını bir çözümüydü. Sistem şunları önlemeye çalıştı: (1) Klasik Altın Standardı'nda oluşturulan kambiyo kuru istikrarı için yerel ekonomik faaliyetlerin ikinci plana atılması ve (2) iki savaş arası dönemin bir özelliği olarak uluslararası istikrarın yerel özerk politikalara feda edilmesi. "Yerleşik liberalizmin uzlaşması" olarak anılan bu durum, hükümetlerin, uluslararası parasal istikrarı bozmaksızın ülke çapında Keynesyen büyüme teşvik politikalarının uygulanmasına imkân veren bir girişimdi. Ruggie, uzlaşmayı şu şekilde tanımlamaktadır: "Otuzların ekonomik milliyetçiliğinin aksine, niteliksel olarak çok yanlış olmalydı, serbest ticaret ve altın standardı liberalizminin aksine, bu çok yanlış yerel müdahaleciğe dayanırlımalıydı." (Ruggie, 1982, s. 393). İç ve dış gelişimin etkilerini sınırlandıran kurumların kurulması, uluslararası liberalleşme ve yerel istikrarla birlikte ulaşma sorununun çözümü olarak tahmin ediliyordu.

Bretton Woods Sistemi, siyasi hedeflerdeki ve toplumsal amaçlardaki temel değişimi yansıttı. On dokuzuncu yüzyıl altın standardı ve laissez-faire ideolojisi, yerel istikrarı uluslararası normların genişletirken ve iki savaş arası dönem bu hedeflerin tam zıttı hedeflere yönelirken; savaş sonrası düzen, bu iki zıt hedefin ikisine de ulaşmaya çalıştı. Devlet, tam istihdam ve diğer hedeflere ulaşmak amacıyla ekonomide büyük bir rol üstlendi; fakat faaliyetleri uluslararası kurallara konu oldu. Bu durum, bu şekilde, yerel müdahaleci ve uluslararası istikrarın aynı anda var olabildiğini mümkün kılıyordu. Ruggie'nin belirttiği gibi, "liberalizmin ruhu, yerel istikrarın ihtiyaçlarıyla uyumlu bir çokyanlılık formu kurdu" (1982, s. 399).

Uluslar, etkin dağılımda oluşturduğu maliyete rağmen ve yerel istikrarı karşı taşıdığı riskle birlikte serbest ticareti uygulamaya cesaretlendirildi. Eğer gerçekten ödemeler dengesinde zorluklar yaşayacaklarsa, IMF bütçe açıklarını finanse edebilir, kambiyo oranları düzenlemelerini denetleyebilir (Ruggie, 1983b, s.434); uluslar, ödemeler dengesinde oluşabilecek dengesizlikleri gidermek için ithalatlarını kısmak zorunda değillerdi. Uluslararası dayanışma, 1930'larda uygulanan rekabetçi milliyetçi politikalara geri dönmeksizin ve kambiyo kuru sisteminde istikrarsızlaşma riskine girmeksizin, devlet müdahale-

ciğini ve Keynesyen büyüme politikalarının izlenmesini mümkün kılabilir. Bretton Woods'un destekçileri, devlet ve piyasanın başarılı bir şekilde birleştirildiğine inandılar.

Bretton Woods sisteminin uygulamaya geçmesi, uluslararası ticaretin daha önce eş görülmemiş şekilde büyümesini ve yükselen küresel ekonomik karşılıklı-bağımlılığı içeren bir devri davet etti. Yine de bu küresel Keynesyenlik içinde, zamanla sistemi alaşağı edecek doğal bir kusur gizliydi. Amerikan ekonomisi, dünya ekonomik büyümesinin lokomotifine haline geldi; Amerikan para politikası dünya para politikası haline geldi ve doların dış akışı ekonominin çarklarını yağlayacak likiditeyi temin etti. Dünya enerji fiyatlarını dörde katlayan 1973-1974'teki Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) devrimini takiben; Japonya'nın, Batı Avrupa'nın ve kalkınmakta olan ülkelerin (NICs) ihracat-yönlü büyüme stratejisine geçişi; küresel ekonomik büyümesinde Amerika'nın merkezi rolünü pekiştirdi. Amerika büyüdüğünde dünya da büyüdü; Amerika yavaşladığında, dünya da yavaşladı.

Klasik Altın Standardı'yla birlikte, teori ve pratik arasında bir boşluk oluşmuştu. Savaş, endüstriyel güçlerin ekonomilerini yavaşlatmıştı ki bu güçler, 1958'e kadar Bretton Woods sisteminin planladığı sorumluluk ve yükümlülükleri tamamıyla karşılayamadılar. Dünya ekonomisindeki potansiyel düzensizlik, "dolar açığı" problemi ve Sovyetler Birliği ile başlayan siyasi çekişmeyle yüzleşen Birleşik Devletler, kısmen IMF görüşünü altında ve Marshall Planı'ndan başlayarak, dünya para sisteminin yönetiminde birincil sorumlulukları üstlendi. Amerikan Merkez Bankası, dünya bankeri haline gelirken; dolar uluslararası para sisteminin temeli oldu. Klasik Bretton Woods sistemi 1958'den 1964'e kadar sürdü. 1964'te Fransızların dediği gibi *Dolar hegemonyası*, Bretton Woods sisteminin yerini aldı.

Etkili birkaç temel unsur, dolara dayalı altın-değişim standardını şekillendirdi. Diğer uluslar kendi paralarını dolara endekslerken, sabit kur oranları sistemine ulaştı; düzenleme süreci sadece, ulusal paranın nominal değerinin dolar karşısında değiştirilmesinden oluşuyordu. Doların temel rezerv para olmasından dolayı, uluslararası likidite 1959'dan itibaren sürekli bütçe açığı veren Amerika'nın, bir ödemeler dengesi işlevi haline geldi. Sistemin hayati noktası, Amerika Birleşik Devletleri'nin dolar altın kurunu ons başına 35 Dolar'da tutma sözü-

di; Amerika Birleşik Devletleri taahhüdünü yerine getirdiği ve diğer devletler bu taahhüde ve Amerikan ekonomisinin işleyişine güvenildiği sürece, sistem işledi. Dolar, altın kadar iyiydi, aslında daha iyiydi. Bölgelelele dolar, değişimin temel ağıesi, hesap aracı ve dünyada değeri ölçme birimi haline geldi. 1959'dan sonraki yirmi sene içinde, kronik Amerikan bütçe açığının yol açtığı dolar dış-akışı, dünya ekonomisinin yönlenildi. Sonra kriz geldi ve Bretton Woods Sistemi çöktü.

Dolar ve Amerikan Hegemonyası

Amerikan hegemonyası, uluslararası para sistemi içinde doların rolü ve Amerikan caydırıcılığının mütefakihlerini de içerecek şekilde genişlemesi temelleri üzerine kurulu. Avrupa'nın geniş topraklarının kalbine yerleşmiş Sovyetler Birliği, görkemli askeri gücünü çevre ülkeleri sınırlamak için kullanıyordu; Amerika Birleşik Devletleri, çevre topraklarda konuşlandırıldığı kuvvetlerini ve içinde bulunduğu iki ana Asya savaşını ve diğer maliyetleri de içeren küresel pozisyonunu korumak için dövize sahip olmalıydı. Küresel hegemonya yüklenen bu ekonomik yük, büyük oranda doların uluslararası pozisyonunun yarattığı avantajdan faydalanılarak giderilebilirdi. Amerikanın dünyanın bankeri rolünü istismarı için ödenen bedel, Bretton Woods sisteminin yıkılması, Amerika Birleşik Devletleri'nin borç veren devletten borçlanan bir devlete dönüşmesi ve Japon sermayesine artan bağımlılığı oldu. Sonraki gelişmeler, sekizinci bölümde tartışılacak, ben burarda, Amerikan politikasının oluşturulmasına fazlaca emek sarf ettiği para sisteminin kolayca yıkıldığı konusunu aydınlatmak için ilktisatçıların "Triffin İkilemi" olarak adlandırdıkları duruma değineceğim (Block, 1977).

1960'ta, Yale Üniversitesi'nde bir ilktisatçı olan Robert Triffin, dolar-değişim standardının merkezindeki bir kusuru ortaya çıkaran, *Altın ve Dolar Krizi* (1960) adında bir kitap yayınladı. İkildite mekanizması ve sistem içindeki uluslararası güven arasındaki temel bir tutarsızlığı ortaya çıkardı. Sistem, Amerika'nın ödemeler dengesindeki açıklara dayanıyordu, bu süreklili açıkl, uzun dönemde dolara olan güveni sarstı. Onu başına 35 Dolar'dan paraya çevrilebilir Amerikan altınlarına dayanmayan yabancı dolar hisselerinin büyümesi sisteme olan inancı yok etti ve finansal spekülasyona ve hızla artan ekonomik istikrarsızlığa yol açtı. Amerika'nın ödemeler dengesindeki açıklar (i-

ki üretiminin düşüklü oranlığı ve yavaşlayan dünya ekonomik büyümesi suretiyle) durmak zorundaydı. Ya da yeni bir ilktit üretin mekanizması geliştirilmeliydi.

Birkaç yıl için, Triffin İkilemi sadece akademik araştırmalara konu oldu çünkü Amerika'nın altın rezervleri, ödemeler dengesindeki açığı giderebilecek yeterlilikte ve Amerikan enflasyon oranları düşük seyirdeydi. Ancak 1967'den sonra, doların korunmasını sağlayan Pound'un devaluasyonuyla durum değişmeye başladı (Scammel, 1983, s. 179). Vietnam Savaşı'nın tırmanması ve bunun sonucunda oluşan Amerikan ödemeler dengesindeki ciddi kötüleşme, durumu köklü şekilde değiştirdi. Dünya enflasyon oranlarındaki (prensipite, Başkan Johnson'un Büyük Toplum Politikası ve yükselen savaş gayretinden kaynaklanan) yükselmeye, artan parasal istikrarsızlığa ve dolar üzerine spekülatif taarruza tepki olarak, Triffin İkileminin çözümünü konusunda uluslararası gayret hızlandı.

Bu gayret, iki tür uluslararası faaliyeti içeriyordu. Ekonomik gücünün önderliğinde, dolara olan güveni arttırmak ve para spekülasyonunun etkisini azaltmak için müşterek önlemler almak öncelikliydi. Bu önlemler; Genel Kredi Sözleşmeleri, Uluslararası Ödemeler Bankası tarafından organize edilen döviz takasları ve "altın havuzu"nun kurulmasını içeriyordu (Kindleberger, 1977, böl. 6). İkinci olarak, köklü anlaşmazlıklar sonrası IMF, doları bir rezerv para olarak tanımlamayı ve böylelikle ilktit oluşturma sorununun çözümünü için bir rezerv varlığı olarak Özel Çekme Hakları (SDR)'ni buldu. Bu gayretler ancak kısmen başarılı oldu. Sebepi ise siyasi menfaahların çatışması ve uluslararası bir kurumun oluşturduğu paraya olan güvenisizlikti (SDR için bkz. Williamson, 1983, s. 346). Yine de bu ciddi zorluklara ve gözölemeyen sorunlara rağmen, Bretton Woods sistemi daha birçok sene topallamaya devam etti. Bunu anlamak için; uluslararası politikalar ve Amerika'nın ekonomik uluslararası parasal istikrarı sağlamaktaki başarısızlığına rağmen devam eden önderlik alanına geri dönüşmesi gerekir.

Sabit kur sistemi bir müddet daha yaşamayı başardı. Çünkü sistem sağlam bir siyasal temele dayanmaya devam ediyordu. Aslında, uluslararası ekonominin üç dominant kutbu arasında –Birleşik Devletler, Batı Avrupa ve nispeten Japonya– Cohen'in ifadesiyle "örtülü bir paritrik" etkiliydi" (Cohen, 1977, s.97). Kısmen ekonomik gereklerle

ancak daha çok siyasi ve stratejik gerekçelerle, Batı Avrupa (Başta Batı Almanya) ve Japonya, Amerika'nın ödemeler dengesi açığını finanse etmeye razı oldular. Bu önemli anlayışın unsurlarını açıklamak için Cohen; "Amerika'nın müttefikleri, Birleşik Devletler'in çıkarlarını desteklemek amacıyla tek tarafı olarak yurtdışında hareket etmek için Amerikan'ın özel ayrıcalıklarıyla uyuşan hegemon sistemi kabul ettiler. Birleşik Devletler de sırasıyla müttefiklerine -velev ki bu yapılanlar büyük oranda Amerikan çıkarlarına aykırı olsa da- sistemi kendileri için kullanmalarına göz yumdu" (a.g.e.) şeklinde ifade etmektedir. Bu anlaşma kabul edildiği ve kötüye kullanılmadığı müddetçe, Bretton Woods sistemi devam etti.

Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri, dünya bankeri rolünün avantajını kullanarak dış politikasını krediler üzerine kurdu. Dünya'daki ekonomik pozisyonunu korumak için tüpki İngilizlerin uyguladığı "sterlin dengesi" taktiği gibi para bastı (İngiliz kolonileri ve bağı ülkelerinin sterlin tutmak zorunluluğunun olduğu gibi). Avrupa ve Japonya'nın, şişirilmiş doları ellerinde tutarak Amerika Birleşik Devletleri tahvillerinden faiz elde etmek için Amerika Birleşik Devletleri'ne borç para vermeleri, Amerika Birleşik Devletleri'nin Batı Avrupa, Sovyet ve Çin bölgesindeki askeri birliklerini finanse etmesini, dış yardımı finans etmesini ve şüphesiz Vietnam'da savaşmasını mümkün kıldı. Lyndon Johnson, çok önem verdiği Refah Toplumu programını riske atmak ya da programın maliyetini ve ayrıca savaşın masraflarını vergilerle Amerikan halkına yüklemek zorunda kalmadı. Karşılığında, Amerika Birleşik Devletleri, sadece Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ve Japonya'nın Amerikan ihracat mallarına yaptıkları ayrımcılığı tolere etmekte kalmadı ayrıca bunların ihracatı genişletme stratejilerine de müsamaha göstermeye devam etti. Her ulus ve küresel sistem, tamamlayıcı anlamda geçmişe bakış olarak görülebilecek ancak bir hayli merkezi ve ulusal politikalarından faydalanmakta olarak gözüküyordu.⁷¹

Dünyanın para arzı sağlayıcısı olmak Birleşik Devletler için tek güç kaynağı ve bağımsızlık haline gelmişti. Başlangıçta Amerika'nın mütte-

fikleri bu durumu yukarıda değinilen nedenlerden dolayı kabul ettiler. Ancak zaman geçtikçe birçok Avrupalı ve Japon, Birleşik Devletler'in doların üstünlüğünü kullanarak siyasi ve ekonomik ayrıcalıklarını sürdürme istikrarına inanmaya başladı. Charles de Gaulle'ün sıklıkla şikâyet ettiği gibi Amerikalılar, Vietnam'da sömürge savaşı vermek, yabancı şirketleri tamamen satın almak, Avrupa ve dünyanın geri kalan yerlerinde Amerikan siyasi hegemonyasını finanse etmek için karşılıksız para bastılar. Çözüm, Fransızların önerdiği gibi, altın disiplinine geri dönmektir. Bu Dragonist tedbiri* çok azı kabul ederken, Amerika'nın ekonomik ortakları büyük oranda, yüksek enflasyon, düzensiz para spekülasyonları ve dünya para arzının çok aşırı genişlemesi nedeniyle artan parasal istikrarsızlığa dikkat çektiler. Birleşik Devletler'in, dış ve iç politikalarının değişen maliyetlerini diğer ekonomilerin üzerine yüklediği görüldü. Diğer taraftan Amerika'nın tutumu aslında şöyleydi: eğer diğer ülkeler bu yapılardan hoşnutsuzsa, bununla ilgili bir şeyler yapmak onların kendi sorumluluğudur. Bu durum "bening neglect"^{**} doktrini diye bilinmeye başlandı ve Birleşik Devletler politikasını Ağustos 1971'e kadar şekillendirdi.

1970'lerde Bretton Woods sistemini çöktürten, parasal ve siyasi düzenin doğasında olan iki temel asimetriydi. Bir taraftan, doların; rezerv, işlem ve müdahaleci döviz rolü sayesinde, Birleşik Devletler'in, dış politikasında ya da yurtdışı ekonomi yönetiminde ödemeler dengesi göz ardı etmesini olanaklı hale getiren siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların genişlemesiydi; diğer taraftan, Birleşik Devletler'in, diğer ekonomilere zıt olarak, ticaret ve ödemeler pozisyonunu geliştirmek açısından diğer para birimlerine bağımlı olarak doları devalüe etmemesiydi. Amerikan rekabetçi pozisyonunu geliştirecek herhangi bir dolar devalüasyonunun, Pound, Mark ve diğer para birimlerinde paralel bir devalüasyonun yayılmasına neden olacağına dair bir sanı vardı. Mademki Amerika Birleşik Devletleri bu asimetrisinin ilk görünüşüne değer veriyordu, Amerika'nın azalan ticari konumunu geliştirmek için

* Çok sert önlemler anlamında kullanılmıştır (ç.n.)

** Benign Neglect: Döviz kurlarına müdahale edilmemesi ve kurların tamamen arz ve talebe göre belirlenmesini savunan kambiyo politikasıdır (ç.n.)

⁷¹ Birleşik Devletler'in, doların uluslararası para birimi olarak kullanılması nedeniyle uluslararası rolü hakkında senyora) gücünü süistimal ettiği Cooper tarafından ortaya çıkarılmıştır (1975, s. 69-73).

doların devalüe edilmemesi gerçeği giderek acı vermekteydi. Amerikan enflasyon ihracatına iherleyerek ancak kendi ihracatları için aşırı değeri doların etkilerine değer vererek, Avrupa'da ve Japonya'da süpüresiz, bu asimetriyi ters perspektiften dikkate aldılar. Ancak Amerikan ödemeler dengesi açığının azaltılması ve anti-komünist endüstriyel gücün üç merkezlinin siyasi biriminin firmayı elinde tutması şartıyla, konu büyük oranda hareketsiz kaldı. Değişen ekonomik ve siyasi koşullar doların durumunu ve 1970'lerin başında Amerika'nın kötüleşen ticari konumunu vurguladı. Zaman, doların uluslararası rolünden kaynaklanan asimetritler uluslararası para sistemindeki reformun temel konusu olarak belirdi. Bu değişikliklere cevap olarak Amerika Birleşik Devletleri, sistemin beğenilmeyen yanlarını değiştirmek için kararlı adımlar attı.

Amerika Birleşik Devletleri tarafından alınan kararları anlamak için, uluslararası para sisteminde sabit oranlardan kaynaklanan gırtl bir siyasi çatışmanın olduğunu anlamak gerekir. Bu çatışmanın kökeni N-1 ya da tutarlılık sorunu olarak bilinen durumdur (Williamson, 1983, s. 334-35). N sayıya ülkeden oluşan bir para sisteminde, N-1 sayıya ülke kendi döviz kurunu değiştirmede serbesttir ancak bir ülke kendi döviz kurunu değiştiremez, çünkü bu ülkenin para birimi, diğer ülkelerin para birimlerinin değerini belirlemede standarttır. Rekabet avantajını arttırmak ya da diğer bazı amaçları gerçekleştirmek için herkes kendi döviz kurunu değiştirmeye çalışırsa bu, çatışma için potansiyel nedendir; çatışmadan sadece bir para biriminin değerinin diğerlerine nispeten sabit kalması ile kaçınılabılır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan yaklaşık otuz yıl sonra, Birleşik Devletler bu kayıtsız ve dengeleyici rolü oynadı; doların değerine güvenerek parası olmak memnuniyet vericiydi. Amerikan ekonomisi güçlü ve Amerikan ekonomisindeki yabancı yatırım oranı çok az olduğu için, Birleşik Devletler doların kur farkıyla ilgilenmedi. Dahası, Japonya ve Batı Avrupa ile müttefik ilişkilerini sağlamlaştırmak amacıyla Birleşik Devletler daha büyük siyasi çıkarları için yerel ekonomik çıkarlarını arka plana attı. Birleşik Devletler, sistemin istikrarlığı için, diğerlerinin oranları değiştirmesine müsaade etti ya da 1949'da İngiltere durumunda olduğu gibi, oranlarını değiştirmeleri için bu ülkeleri teşvik et-

ti. Kıscacası, düzenleme mekanizması esasen dolara nispeten değişen para birimlerinden bir tanesiydi.

Doların aşırı değerlendirilmesi ve azalan ticaret dengesine karşı Amerika'nın benign neglect tutumu, 1960'ların sonları ve 1970'lerin başında değişmeye başladı. Vietnam Savaşı'nın şiddetlenmesi ve aynı zamanda Johnson Yönetimi'nin Relaf Toplum programının genişlemesiyle, Amerikan dolarları dünya finans piyasalarına aktı. Sabit değerin oranına erişmek için, diğer ekonomilerin bu dolarları kabul etmeleri için zorlandı gibi, para sistemi yolu ile Amerika Birleşik Devletleri enflasyonunu ekonomik ortamlarına yayıldı. Müttefikler, Nixon Yönetimi, 1972 başkanlık seçimi beklentisiyle, yeni enflasyonist gücü serbest bırakarak ve ayrıca doların değerini azaltarak, Amerikan ekonomisine bir diğer büyük teşvik sağladı. Bazı hükümetlerin yeniden seçilmesi beklentisi aynı zamanda ekonomilerini canlandırdı. Bu siyasi-iş dönüşünün senkronizasyonunun toplam etkileri ayrıca dünya enflasyonunu artırdı ve artan gerginlikleri sabit oranlar sistemine ekledi.⁷² Bu gelişmeleri değerlendirmek için ekonomi teorisi tartışmasına dönmemiz gerekmektedir.

1960'larda "ekonomi politikası teorisi" Keynesyen ekonomiyi yerleştirmek için geliştirildi; tam istihdamlı enflasyonsuz büyümenin iç hedeflerini ve aynı zamanda uluslararası ödemeler dengesini gerçekleştirmek için, hükümetlerin ayrı siyasi araçlara gereksinim duyduğunun farkına vardı. Teorinin doğru uygulanması, artan hükümet müdahalesini ve uluslararası istikrarı bağdaştıracaktı. Harry Johnson'un ifade ettiği gibi, "açık ekonomi için Meade, Tinbergen ve diğerleri tarafından geliştirilen II. Dünya Savaşı sonrası ekonomi politikası teorisi, otomatik sistem kavramını restore etti. Teori, hükümetlerin bu durumu zekice uygulayacaklarını açıkça sergilemişti ve şartlar gereği olarak uygun kombinasyonları içinde, dövizde gerekli düzenlemelerin yapılacağı varsayımına dayanmaktadır" (H. Johnson, 1972, s.409). Bu ekonomistler, ulusların alım standartları özdevimselliğini, ulusal düzeyde doğru politika araçları seçeneğiyle değiştireceklerini umuyor-

⁷² Siyasi-iş döngüsü (political business cycle) teorisi için Tufto (1978)'ye bakınız.

ları ve bir müddet Bretton Woods sisteminin bu amaçları gerçekleştireceğine inandılar. Ancak, Johnson'un uyardığı gibi; "bu politik talimatın asıl kusuru, hükümetlerin kurallarını takip etme anlayışı ve güveninin olmaması ve hükümetlerin komşularına karşı anlayış ve güçlerini kullanarak uluslararası politika yapmaları yerine böyle davranacak olmaları varsayımıdır" (a.g.e.). Bu beklenti ve uyarının farkına varılmadı.

Bretton Woods sisteminin yükseliş ve nihai düşüşünün gösterdiği gibi, ekonomi teorisindeki gelişme kendiliğinden uluslararası para sisteminin temel problemi olan ulusal hedefler ve uluslararası düzen arasındaki potansiyel çatışma problemini çözmedi. Yetenekli uluslararası liderlik sorununun çözümü için gerekli koşullar ve savaş sonrası dönemde, Birleşik Devletler'in böyle bir liderliği gönüllü olarak yapabileceği müddetçe, liberal düzen ekonomik ulusalcılık güçlerini mağlup ettiğine şüphe yoktu. Amerika Birleşik Devletleri liderliğinin, Vietnam Savaşı zorluklarına cevap vermede sendelemesi ve gücünün nispeten azalması ile teknik ekonomiler hiçbir çözüm üretilmedi. Uluslararası para sisteminin müteakip krizleri, elverişsiz ekonomi teorisinin sorunu olmaktan çok elverişsiz ekonomik ve siyasi liderliğin siyasi bir sorunuydu.

Amerikan faaliyetlerinin Bretton Woods sistemi için yıkıcı olmasına yol açan, 1950'lerden 1970'lerin başına kadar sürekli artan küresel enflasyon, başlı başına yeni bir fenomen olarak ortaya çıktı (Williamson, 1983, s. 386-87). Geçmişte enflasyon, aşırı hırslı tam istihdam politikalarının bir sonucu olan ulusal bir problem olarak düşünülmüştü. 1960'ların sonlarında ekonomik bağlılığın artmasıyla birlikte, enflasyonun uluslararası makroekonomik bir problem olduğu bariz bir hale geldi. Amerika Birleşik Devletleri'nin aşırı para arzı nedeniyle, enflasyonist güçler bir ülkeden diğer tüm dünya ekonomilerine, entegre mal ve ürün piyasası fiyat seviyeleri kanalıyla ve ayrıca sermaye akışı yoluyla yayılıyordu. Bu "enflasyon çağı" hikayesi para birimi değerlerini bozdu ve ekonomik istikrarı hem yurtiçi hem de küresel düzeyde sarsıttı.

1970'lerin ortasında, dolar ciddi şekilde diğer diğer para birimleriyle uyumsuzluk yaşadı ve Amerika Birleşik Devletleri ve diğer piyasa ekonomileri arasındaki enflasyon farkı oranları döviz kurlarında esas

dengelessizliği üretti. Dolara olan güven hızla sarsılmaktaydı ve döviz piyasasında tahribata neden oluyordu. Amerikan hükümeti, on milyarlarca doları altına çevirme baskısı altındaydı ve uluslararası para sisteminin çökme tehlikesi belirdi. Richard Nixon, hızla bozulan bu durumla karşılaştı ve 15 Ağustos 1971'de Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni dış ekonomi politikasını açıkladı. 1893'ten beri ilk Amerikan ticaret açığına, korumacılık için artan baskılara, büyük miktarda altının dışarı çıkmasına, dolara olan saldırıların hızlanmasına ve finansal çöküş korkularına cevaben Nixon, altın akışını durdurmak ve Amerika'nın hızla gerileyen ekonomik geleceğini korumak için birçok etkili ve tek taraflı hareket tertip etti (Gowa'ya bakınız, 1983).

Öncelikle, Başkan doların altına çevrilebilirliğini askıya aldı ve böylece dünya para sistemini sadece dolar standardına bağladı. İkincisi, Avrupalıların ve Japonların para birimlerinin değerlerini dolar karşısında yükseltmeye zorlamak için Amerika Birleşik Devletleri ithalatına yeni vergiler yükledi. Üçüncü olarak ise Amerikan enflasyon oranının artışı durdurmak yoluyla ücret ve fiyat kontrolünü başlattı. Bu adımların en önemli sonucu, doların Aralık 1971'deki devalüasyonu oldu (Smithsonian Anlaşması). Amaçlarını gerçekleştirmedi başarılı olduğu halde, Nixon'un uygunsuz para reformu taktiği, başat ekonomik güçler arasındaki ilişkiler üzerinde yıkıcı oldu. Tek taraflı dolar ve altın arasındaki bağı kopararak Nixon, Bretton Woods sisteminin ana kolonunu yok etti.

Özetle, Joanne Gowa (1983)'un ileri sürdüğü gibi, Amerikan hegemonyası, kendi ekonomik ve siyasi hareket özgürlüğünü artırmak için Bretton Woods sistemini parçaladı. Batı Avrupa ve Japonya'nın artan gücü Amerikan otonomisini sınırlamakla tehdit ediyordu, çünkü doların artan miktarda Avrupalılar ve Japonlar tarafından tutulması, eğer dolar değerini korursa ve dolar değişim sistemi korunursa Amerikan politikasının Avrupalı ve Japonların isteklerine uyumlu hale geleceği anlamına geliyordu. Otonomisinin frenlendiğini görmektense Amerika Birleşik Devletleri, sistemi yıkmayı seçti. Eski bir Amerikan görevlisinin belirttiği gibi "Avrupa ve Japonya'nın artan ekonomik ve siyasi gücü, Bretton Woods sistemini demode hale getirdi" (Keohane'den alıntı, 1985, s. 97).

1973'te Bretton Woods sisteminin sonu geldi. Mart'ta, döviz kurunu dalgalı hale getirme kararı alındı. Sonrasında, OPEC devriminde dünya enerji fiyatlarının dört katına çıkması, sisteme keskin bir sarsıntı yaşattı (Williamson, 1983, s.392). Uluslararası ödemeler dengesi ve finansal marketler üzerindeki etkisi başat ekonomik güpleri bir kez daha para birimlerini yeniden düzenlemek göreviyle karşı karşıya getirdi. Smithson Anlaşması'nın aksine, diğer ülkeler Amerika Birleşik Devletleri tarafından para birimlerinin yeniden düzenlenmesine zorlandılar ve sonra bu durumu çok taraflı müzakere ettiler. Bu sefer başaktör, doları desteklemeyi sürdürmeyi reddeden Batı Almanya'ydı. Birleşik Devletler ve ekonomik ortakları, esnek oranlar tarafı olarak savaş sonrası sabit kur sistemini kaldırmayı kararlaştırdılar. Amerikan ekonomik liderliğinin takibi edilmesinin önemli bir mütefik tarafından reddedilmesi, Bretton Woods sisteminin anahtar bir parçasının terk edilmesine neden oldu.

Sabit kur ve Bretton Woods sisteminin filen sona ermesi 1976'da IMF üyelerinin öncülüğünde Jamaika'nın başkenti Kingston'da yapılan toplantıyla hukukten sağlandı. Jamaika Konferansı'nda şu kararlar alındı: (1) dalgalı kur yasal hale geldi, (2) altın rezerv rolü azaltıldı, (3) IMF kotası, özellikle OPEC ülkelerinde, artırıldı, (4) az gelişmiş ülkelere yatırım artırıldı ve en önemlisi (5) bir para biriminin ortalamaya değerinin belirlenmesi, sadece o ülkenin sorumluluğunda halde geldi. Yerel özerklik, uluslararası kurallara karşı büyük bir zafer kazandı; uluslar, ihracatı genişletmek gibi ulusal kazançları takip etmek amacıyla sabit kur sistemini koruma gerekliliğinden, ekonomik aktiviteyi teşvik etmekten ya da enflasyonist baskıların itilattan korunmaktan kurtuldular.

Jamaika toplantısı bir para rejiminin bittiğini onayladı ancak bu halinin doğduğunun işareti değildi. Toplantı, bir uluslararası para, bir düzenleme mekanizması ve parasal liderlik gibi istikrarlı para düzeninin özelliklerini ortaya koymakta başarısız oldu. Yen ve Mark gibi diğer para birimlerinin değerlerinin artmasına rağmen dolar, altın için artık bir değişim aracı değildi; dünya esasında saf (ancak kalıtsal olarak istikrarsız) dolar standardını bıraktı. Likidite sorununu gözlemek için, bir ikame hesabı yaratma yoluyla aşırı dolar sömürme ya da SDR'nin rolünü güçlendirmek gibi çabalar yasaklandı. Düzensiz Ame-

rikan para politikası sisteme aşırı veya çok az likit sürme özgülüğünü devam ettirdi ve böylece istikrarsız döviz kurlarına ve klinik ekonomik dalgalanmalara neden oldu. Ne iktidarenin uluslararası dağılımı konusu ne de az gelişmiş ülkeler üzerindeki etkileri dikkate alındı. Güven problemi ve uluslararası para istikrarına yönelik tehdit çözülmedi. Dalgalı kura gelişmesiyle, fiyat mekanizması işlemlerinin para birimi ayarlamasını otomatik olarak yapacağına inanıldığı için, düzenleme probleminin aşılacağına kanaat getirildi. Maalesef bu 1980'lerin göserdiği gibi o kadar basit değildi.

Özetecek olursak, Jamaika Konferansı, istikrarlı uluslararası para düzeninin düzenlemeler ve likidite gibi kritik konularda sessiz kaldı. Ashında her bir ulus, uluslararası kurallara bağlı kalmak yerine kendi açısından para konularını belirlemede serbestti. Peter Kenen'in tarifi ettiği gibi, 1976'da Jamaika'da olan, dünya para sisteminin uluslararası doğru tekrar yönelmesiydi; her ulus kendi para biriminin değerini belirlemek gibi büyük bir sorumluluk altına itilmişti (Kenen, 1976, s.9). Ulusal otonomiye karşı uluslararası normlar ikidemi, geçmiş lehinde çözülmüş olarak gözüktü.

Bretton Woods'un ve sabit kur sisteminin terk edilmesi uluslararası finans disiplininin kaybolması anlamına gelmekteydi. 1970'lerin sonları ve 1980'lerin başlarında ortaya çıkan özel, ulusal ve uluslararası borcun çok hızlı yayılmasını sağlayan kapılar açılmıştı. Sabit kur sisteminin olmaması nedeniyle ulusların hareketleri önünde dış kısıtlamalar artık yoktu. Sonuç olarak dünya para ve finansal sistemi giderek istikrarsız hale geldi ve bu sistemin çökme tehlikesi uluslararası ekonomiyi politığın esas ilgisine haline geldi. Sistemde küresel enflasyon tehlikesi doğul hale geldi.

1960'lar ve 1970'lerdeki hareketleriyle Amerika Birleşik Devletleri parasal liderlik rolünü kaybetti. Enflasyonist politikaların kabul edilmesi ve "benign neglect" pozisyonuyla Birleşik Devletler, gözüm ünü üreten lider olmaktan ziyade sorunun bir parçası haline geldi. 1980'lerin ortasında Amerikan gücünün nispeten azalması ve uluslararası para sistemini yönetmedeki Amerikan isteksizliği kolektif liderlik önerilerini kampladı, özellikle politika koordinasyonu ve uluslararası para sistemini yönetmek için yeni kural önerilerini teşvik etti.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It highlights the importance of using reliable sources and ensuring the integrity of the data collection process.

3. The third part of the document focuses on the analysis and interpretation of the collected data. It discusses the various statistical and analytical tools used to identify trends and patterns in the data.

4. The fourth part of the document discusses the implications of the findings and the potential impact of the research. It highlights the need for further research and the importance of sharing the results with the relevant stakeholders.

5. The fifth part of the document provides a conclusion and summarizes the key findings of the study. It emphasizes the need for continued research and the importance of maintaining high standards of accuracy and integrity in all research activities.

KAPİTALİZMİN BÜYÜK ATILIMI (1945-1978)

Her savaşta, her krizde veya kriz belirtisi ortaya çıktığında, "kapitalizmin genel krizinin" şiddetlendiğini görmeye alışık olanları memnun etmese de, bu dönemde asıl söz konusu olan kapitalizmin yeni bir yükselişiydi.

Üstelik dünyanın önemli bir bölümünde arak kapitalizm egemen değildi. Yeni bir sermaye birikimi tarzı ve sanayileşme, devlet iktidarının aşırı düzeyde yoğunlaştığı, farklı üretim ve kaynak dağılımı biçiminin geçerli olduğu yeni bir sınıflı toplum söz konusuydu.

Fakat, ikinci Dünya Savaşı sonrası imar ve onu izleyen refah dönemi, sömürgeciliğin tasfiyesi, sermayenin ve sanayileşmenin uluslararası hale gelmesi, kapitalizmin dünya ölçeğinde yeni bir yükseliş dönemiydi. Bu bağlamda, 1970'lerin ve 1980'lerin krizi bir bakıma kapitalizmin yeniden yükselişinin ve ona eşlik eden değişimlerin tezahürü olarak ortaya çıkıyor.

Savaşın Krize

Önemli bir genişleme gösteren devlet kolektivistleri ve sömürgecilğe karşı tarihsel hareketler karşısında kapitalist ülkeler, savaşın tahribatından kurtulduktan sonra, istisnai bir refah

dönemine girdiler. Fakat söz konusu refah koşullarında mevcut krizin tohumları da filizlenmekteydi.

1. Üç Dünya

Yeni bir ülkenin (ABD) eski bir ülke (İspanya) karşındaki ilk zaferinin ardından, 1898'de Jean Jaurès, şu öngöründe bulunuyordu: "ABD dünyanın kaderinde çok önemli rol oynayabilecek büyük bir ülke olarak ortaya çıkıyor. (...) ABD zenginlikte, güçte dünyanın dörtte biri." Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Birleşik Devletler dünyanın bir numaralı güçlü durumuna gelmişti. Ama bu gücün etkisi kendi ülkesinin ve Amerika kıtasının dışına çıkmıyordu, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, devasa bir sanayi, parasal ve askerî güce sahipti: 1945'te sanayi üretimi, 1935-1939'daki düzeye göre iki katından fazla artmıştı; dünya kömür üretiminin yarısını, petrolün üçte ikisini, elektriğin yarısından fazlasını gerçekleştiriyordu. Çelik üretim kapasitesi 95 milyon tona, alüminyumun 1 milyon tona, sentetik kauçuk 1.2 milyon tona çıkmış; gemi yapımı, havacılık ve kara taşıtları üretiminde, silah, makine, teçhizat, kimya vb.'nde müthiş bir atılım yapmıştı. Dünya altın rezervlerinin %80'ine, güçlü bir orduya ve atom bombasına sahipti.

Hem gücünü arttırmış, hem de toprak olarak genişlemiş Sovyetler Birliği karşısında Birleşik Devletler kapitalist cephenin yöneticiliği rolünü üstlendi. Daha 1943'ten başlayarak İngiliz yetkilileriyle, iki savaş arası dönemde büyük eksikliği hissedilen uluslararası ödemeler sistemini yeniden tesis etmek üzere çalışmalar başlattı. Böyle bir uluslararası ödemeler sistemi, hem gerekli dengeyi sağlamalı, hem de ticaretin ve ödemelerin gelişmesine imkân vermeliydi. Ve 1944'te Bretton Woods'da her paranın altına göre tanımlandığı ve sabit kura dayalı bir sistem devreye sokuldu. Bu sisteme, "altın para standardı" (*Gold Exchange Standard*) adı verildi. Aslında dolar ilk on beş yılda ödemeler sisteminin temel taşı oldu. 1945'te Yalta'da Roosevelt

ve Churchill, Stalin'le anlaşarak her iki cephenin nüfuz bölgele-
rini oluşturdu. Aynı yıl Amerikan ve Rus birlikleri Almanya da
bir araya geldiler ve Kore'de karşılaştılar.

Almanya ve Japonya bir kere yenik düşünce, savaşın hemen
sonrasında egemen olan ve tüm dönemde de etkili olacak iki ha-
reket ortaya çıkıyordu:

- Birine ABD'nin diğerine Sovyetler Birliği'nin egemen olduğu
dünyanın iki bloğa bölünmesi,
- Sömürgeciliğin tasfiyesi.

Stalin'in bilinçli sanayileşme gayretleri sayesinde Sovyetler
Birliği büyük bir sanayi gücü durumuna geldi; savaşta ödenen
bedel, özveri ve yıkım akıl almaz boyutlardaydı (ölü sayısı ne-
redeyse 20 milyon, nüfusun %10'u). Ama, 1950 yılına gelindi-
ğinde ve IV. planın sonunda sanayi üretim endeksi 1940'taki
düzeyin %71 üstüne çıktı (makine ve araç-gereç üretimi %60,
kimyasal ürünler %80), kömür üretimi iki yüz elli milyon tona,
çelik üretimi de yirmi beş milyon tona yükseldi. Kızıl Ordu hem
sayıca kalabalık ve güçlü hem de iyi donanımdı. İlk Rus atom
bombasını 1949'da patlattılar. Sovyetler Birliği ordusuyla Orta
Avrupa ülkelerinin tamamında mevcuttu ve Birleşik Devletler
etkinliğinin Türkiye'ye ve güçlü komünist partilerinin bulundu-
ğu Avrupa ülkelerine doğru (Yunanistan, İtalya, Fransa) genişle-
mesinden kaygı duyuyordu. Artık gezegen ölçeğinde bir Go oyu-
nu başlatılmıştı, her süper güç piyonlarını yerleştiriyor; hâkim
olduğu bölgedeki gücünü takviye ediyor, karşı tarafın zayıf oldu-
ğu bölgeyi tehdit ediyordu. İstisnai gerilim anlarında her biri en
fazla nereye kadar gidilemeyeceğini anlıyordu. 1947'de Marshall
Planı hayata geçiriliyor, Kominform kuruluyor; 1948-1949'da
Sovyetler'in Berlin'e abluka uygulamasına Amerikalılar bir
"hava köprüsü" kurarak karşılık veriyordu. Batı'da hükümetlere
katılan komünist partiler hükümetlerden atılıyor, kimi zaman
da yasaklanıyor, korkunç bir iç savaş sonunda Yunanistan'daki
partizanların ezilmesiyle sonuçlanıyor. Doğu'da komünist par-

tiler devlet aygıtında mutlak denetimi ele geçiriyor ve Sovyet
generalleri Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ordularına ge-
nelkurmay başkanı atanıyordu... Kore Savaşı hem her iki gücün
bir zafer kazanma istegini hem de çatışmanın yeni bir dünya sa-
vaşına dönüşmesini önleme kaygısı taşıdıklarını ortaya koydu:
Birleşik Devletler, 1947'de Amerika kıtalarında, 1949'da Kuzey
Atlantik'te, 1954'te Güneydoğu Asya'da olmak üzere askeri itti-
fakları kurumlaştırma yoluna gitti; Sovyetler Birliği de 1940'lı
yılların sonundan başlayarak Avrupa'nın halk demokrasileriyle
sıkı ekonomik, politik ve askeri bağlar kurdu. Böylece, parayı,
ekonomiyi ve savunmayı ayrı ayrı örgütleyen iki dünya karşı
karşıya gelmişti. Önceki dönemde dünya ölçeğinde hegemonya
kurmuş olan kapitalizm, artık dünyanın tamamının kendine ait
olmadığını, ham maddelerin ve pazarların eskisi gibi emre ama-
de olmadığı, üretim araçlarının kolektif mülkiyetine, planla-
maya, devlet zoruna dayalı yeni bir sermaye birikiminin ve sana-
yileşmenin mevcudiyetini kabullenmek durumundaydı.

	Dekolonizasyon	Kapitalist Blok	Doğu-Batı İlişkileri	Kolektivist Blok
1943	Birleşik Devletler, İngiltere ve Çin'in terminatı altında Kore'nin bağımsızlığı.	Keynes planı, White planı. Müttefiklerin Sicilya ve İtalya'ya çıkması.		Komintern'in dağılması.
1944	Brazzaville Konferansı, İstiklal Manifestosu.	Müttefiklerin Fransa'ya çıkması. Bretton Woods Konferansı.		Bulgaristan ve Macaristan'da Rus birlikleri.
1945	Endonezya, Laos, Kamboçya ve Vietnam'da bağımsızlık ilanı; Fransız müdahaleleri. Konstantin ve Setif'te başkaldırı; baskı. Yeni Libya devletinin kuruluşu. Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığı. Arap Birliği'nin kuruluşu.	Müttefik birliklerinin Batı Avrupa'da ilerleyişi.	YALTA KONFERANSI. Kuzey Kore'de Rus birlikleri. Güney Kore'de Amerikan birlikleri. Amerikan ve Rus birliklerinin Almanya'da buluşması. Amerika'nın Hiroşima'ya atom bombasını atması. Birleşmiş Milletler'in müdahalesi.	Batı Avrupa'da Rus birliklerinin ilerleyişi. Yugoslavya ve Bulgaristan'da cumhuriyetin ilan edilmesi.
1946	Tonkin'de Fransız birlikleri. Endonezya'da İngiliz birlikleri. Ürdün'ün bağımsızlığı ve İngiltere tarafından tanınması. Filipinler'in bağımsızlığı. Fransa-Vietnam müzakerelerinin başarısızlıkla sonuçlanması. Tonkin'de genel başkaldırılar. Hollanda-Endonezya antlaşması.	Yunanistan'da iç savaşın patlak vermesi.	ABD'nin Bikini'de atom bombası denemesi.	Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu. Çekoslovakya Halk Cumhuriyeti'nde seçimler.
1947	Madagaskar'da başkaldırı. Java'da Hollanda askerî müdahalesi.	Marshall Planı. Komünistler bundan böyle Belçika, Fransa ve Avusturya hükümetlerinde yer almayacak.	Truman doktrini. SSCB ve Çekoslovakya'nın Marshall Planı'na katılmayı reddetmesi.	Romanya Halk Cumhuriyeti; Köylü Partisi'nin dağılması. Bulgaristan'da Tarım Partisi'nin yasaklanması.

1947	Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığı; Keşmir savaşı. Tonkin'de Fransız müdahalesi. Birmanya'nın bağımsızlığı. Hindîçin savaşının devamı.	New York eyaleti, Brezilya ve Yunanistan'da komünist parti yasaklanmıştır. Amerika'nın Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yasası. ABD'de anti-grey yasalar. Amerika Kıtası savunma paktı. CGT ve FO'nun dağılması. Finlandiya ve Norveç'te komünist seçimlerin başarısızlığı.	Kore Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanması.	Kominform'un kurulması. SSCB ile Halk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin kuvvetlendirilmesi.
1948	Hollanda-Endonezya arasında ateşkes. Gandhi suikastı. Seylan dominyon statüsü ediniyor. Birinci İsrail-Arap savaşı. Endonezya'da yeni Hollanda müdahalesi. Hindîçin savaşının devamı.	İtalyan Genel İşçi Konseyi'nin dağılması. Şili'de komünist partinin dağılması.	Berlin'de Sovyet ablukası.	Çekoslovakya'da komünist olmayan bakanların istifa etmesi. Tito ile Kominform arasında ittifak; Yugoslavya'nın Kominform'dan çıkması. Doğu Berlin'de isyan. Rus birliklerinin halka ateş açması. Macaristan'da Kardinal Minds zenky'nin tutuklanması. Çin'de komünistlerin ilerleyişi.
1949	Hollandalıların Jakarta'yı boşaltması. Ürdün ve İsrail devletlerinin oluşumu. Birleşmiş Milletler'in Libya'nın bağımsızlığını oylaması. Hindîçin savaşının devamı; Laos ve Kamboçya'nın bağımsızlığı konusunda uzlaşma; Vietnam devletinin kuruluşu.	Washington'da Kuzey Atlantik Birliği'nin kurulması. Batı Almanya'nın kurulması. Katolik komünistlerin ve komünist propagandacıların dışlanması. Birleşik Devletler'de komünist faaliyetlere karşı mücadele. Formosa'da Çin milliyetçileri.	Berlin'de ablukanın sonu. (Rus atom bombası.)	Macaristan'da Rajk'ın yargılanması ve mahkûm edilmesi. Çin Halk Cumhuriyeti. Polonya'da bir Rus mareşalinin devlet başkanı olması. Comecon'un kurulması.

1950	Filipin Savaşlarında İspanya ve Hindistan savaşının devamı.	Avrupa Biliği ödenekler öngörü. ABD'de Amerikan karşı faaliyetler konusunda yasa; McCarthy'liğin başlangıcı.	Yunanistan'da iç savaşın sona ermesi.	Doğu Almanya ile Polonya arasında Oder-Neisse sınır konusunda anlaşma.	Çekoslovakya ve Macaristan'da Rus generali-rin devlet başkanını elması.	Slavsky'nin Prag'da tutuklanması, Tibet'e Çin müdahalesi.	
1951	Harda petrolün devletleştirilmesi.	Avrupa kömür ve çelik birliği, Japonya ile ABD arasında barış ve müttefiklik anlaşması.	Yunanistan ve Türkiye MATO'ya girme için davet.	Kore savaşının devamı.			
1952	Hindistan savaşının devamı.	Müttefikler ve Batı Almanya arasında Bonn Anlaşması. İlk İngiliz atom bombası.	Kore savaşının devamı.				

1953	Fas sultanının tahttan düşürülmesi.	Yarım Kazablanka saldıran ABD'nin kanra müseddik düşürülmesi.	Hindistan savaşının devamı.	Stalin ölümü.	Macaristan'da Nagy'nin Rakosi'ni yerine geçmesi.	Demokratik Almanya'da grev ve gösteriler.	İlk ABD atom bombası.	Kore silahı kuvvetleri.	SSCB hidrojen bombasına sahip olduğunu beyan ediyor.	NATO'nun komünist Çin'in üyelik talebini reddetmesi.
1954	Dien-Bien Phu; Hindistan üzerine Cenevre Konferansı. Nasır Mısır başkalk konferansının lideri; Neçip'in görevden alınması. Tunus'ta özerklik esası. Hollanda-Endonezya birliğinin lağvedilmesi.	Avrupa Savunma Biliği'nin başarısızlıkta sonuçlanması; Federal Almanya'nın MATO'ya girişi.	ABD'nin Japonya, Pakistan ve Çin'e yaptığı ilk hidrojen bombasının patlatılması.							
1955	Kazablanka saldıran sultanın Fas'a geri dönüşü. Cezayir savaşının devamı.	Bandung'ta Afrika-Asya konferansı.								
1956	Fas, Tunus'un, Sudan'ın, Malezya'nın ve Gana'nın bağımsızlığı. Süveyş kanalı'nın ulusallaştırılması; Fransız-İngiliz müdahalesi; İkinci İsrail-Arap savaşı.	Cezayir savaşının devamı.								

Aynı zamanda yeni bir dünya daha doğdu: Üçüncü Dünya. Bu dünya, kimi yerde yeni burjuvazilerin, kimi yerde de entelijansiyanın güçlenmesi, sömürgeci egemenliğin kaçınılmaz bir kader olmadığının bilincine varılması, ulusal bağımsızlık talebi (ekseri ulusal bağımsızlık biçimini alan) güçlü anti-sömürgeci hareketler ve savaşlar sonucu ortaya çıkmıştı. Avrupa metropollerinin zayıflaması, Japonya'nın Asya'da giriştiği iş-galler, bu sömürge insanlarının Avrupalı metropol savaşlarına katılmaları, Marksist tahlillerin etkisi ve Sovyet Devrimi'yle açılan yeni perspektif ya da ulusal özgünlüğe veya dine dayalı ulusal hareketlerin güçlenmesi; farklı biçimlerde ve değişik bir yol izleyerek ortaya çıkan bu hareketler, bir alternatifiñ mevcut olduğunu görmüşlerdi. Artık sömürgeci egemenlikten kurtulmanın mümkün olduğu, sömürge idaresi ve vesayet altında yaşamının, sömürünün, ırkçılığın, angaryanın, aşağılanmanın ve baskının bir kader olmadığı bilinci baskın çıkacaktı... Suriye, Lübnan, Filipinler, Hindistan, Pakistan, Birmanya'nın bağımsızlığı, Endonezya'da bağımsızlık süreci; Hindicinin Savaşı, Kuzey ve Kara Afrika'da ayaklanmalar ve halk hareketleri.. Artık bağımsızlıkların fitili ateşlenmişti. Daha tüm dünyada siyasal bağımsızlık süreci tamamlanmadan, yeni bağımsız devletler doğal zenginlikleri üzerindeki egemenliklerini pekiştirme yoluna gittiler. (İran petrolünün millileştirilmesi) ya da ekonomik kozlarını ele geçirmeye yöneldiler (1956'da Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi). Üçüncü Dünya'nın devlet başkanları yeryüzünün kaderinde etkili bir güç olmak üzere bir araya gelip harekete geçtiler: 1955'te Bandung'da Asya-Afrika halkları konferansı toplandı; dünya nüfusunun yarısından fazlasını temsil eden otuz kadar ülke, o zamana kadar sömürgeci egemenliğin bastırıp susturduğu bu insanlar, yeni bir güç ve farklı bir dille sahneye çıkıyordu. Bu konuda C. P. Romulo şunları söylüyordu: "Kendi yurtdışımızda aşağılanmış olarak yaşadık, hâlâ yaşadığımız var, sadece siyasi, ekono-

mik ve askeri bakımından değil, ırk olarak da sistemli bir şekilde aşağılanmış koşullarda yaşamaya zorlandık (...) Batılı beyaz adam, gücünü artırmak ve durumunu haklı göstermek için, üstünlüğünün genlerinde, dahası derisinin renginde saklı olduğunu kabul ediyordu." Soekarno da: "Şu dünyada nesiller boyu halklarımızın sesi çıkmadı. (...) Hiçbir ilgi kaynağı olmadık ve kaderimiz, bizi yoksulluk ve aşağılanmışlık ortamında yaşatanların çıkarları tarafından belirlendi," diyor ve ekliyordu: "Asya ve Afrika'nın geniş bölgeleri özgürlüğüne kavuşmadıkça, sömürgeciliğin öldüğünü nasıl söyleyebiliriz..." Ve Nehru şöyle diyor: "Asya, Afrika'ya yardım etmek istiyor."

İşte, böylece dünya koşullarında savaşın harap ettiği kapitalist ülkelerin yeniden inşası sürüyor ve olağanüstü bir refah dönemi filizleniyordu.

2. Olağanüstü Bir Refah

Yeniden inşanın ardından kapitalist ülkelerin tamamını dikkate değer bir büyüme dönemine girdiler. Dünya, sanayi üretiminin ve dünya ticaretinin büyümesine arttığı bir dönem yaşamamıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımının kapsamı ne olursa olsun, savaş çabası, üretim için seferber edilen işçi sayısının artması, çalışmaya yöntemlerinin sistematize edilmesi ve verimlilik artışı, 1938-1948 arasındaki on yılda o kadar önemliydi ki, bu dönemde sanayinin üretim artış oranı, XIX. yüzyılın ortasından beri en yüksek oran olan 1900-1913 seviyesiyle aynıydı. Zaten yüksek olan bu seviyeden hareketle, yeni bir istisnai büyüme dönemi başlıyordu. Nitekim, çeyrek yüzyıl boyunca sanayi üretimi yıllık ortalama %5,6 ve ticaret de %7,3 oranında artış gösterdi.

	Dünya Sanayii	Dünya Ticareti
1860-1870	2.9	5.5
1870-1900	3.7	3.2
1900-1913	4.2	3.7
1913-1919	2.7	0.7
1919-1938	2.0	-1.15
1938-1948	4.1	0.0
1948-1971	5.6	7.3

Kaynak: W. W. Rostow, a.g.y., c. II-1 ve II-7, s. 49 ve 67.

	Kapitalist Dünya		Kolektivist Blok		Üçüncü Dünya
	Toplam (ABD Dahil)	Toplam (SSCB Dahil)	Toplam (SSCB Dahil)	Üçüncü Dünya	
Sanayi Üretimindeki Pay					
1936-1938	76 (32)	19 (19)		5	
1963	62 (32)	29 (19)		9	
1971	61 (33)	26 (16)		13	
Dünya Ticaretindeki Pay					
1938	64 (10)	1 (1)		35	
1948	59 (16)	5 (2)		36	
1963	63 (11)	12 (5)		25	
1971	68 (13)	10 (5)		22	

*% olarak.
Kaynak: W. W. Rostow, a.g.y., c. II-2 ve II-8, s. 52-53 ve 74.

Bölgeler	Nüfus 1975*	Kişi Başına GSYİH	
		Büyüme Oranı	Dolar değeri 1974'teki kur baz alınmıştır
		1950-1975**	1950
Güney Asya	830	1.7	85
Afrika	384	2.4	170
Latin Amerika	304	2.6	495
Doğu Asya	312	3.9	130
Çin (Halk Cum.)	820	4.2	113
Sanayileşmekte Olan Ülkeler	1912	3.0	187
Gelişmiş Kapitalist Ülkeler***	654	3.2	2378

* Milyon. ** Oran. *** OECD ülkeleri, İspanya, Yunanistan, Portekiz ve Türkiye hariç.
Kaynak: D. Morawetz, *Vingt-cinq années de développement économique*, s. 13.

Bu genel hareket içinde gelişmiş kapitalist dünya açıkça ağır basıyordu; dünya sanayi üretiminin beşte üçü, ticaretin üçte ikisi, arada da ABD'nin kesin üstünlüğü söz konusuydu. ABD bir başına dünya sanayi üretiminin üçte birini gerçekleştiriyordu. Elbette kendine özgü etkinliğiyle bir başka sermaye birikimi ve sanayileşme tarzı da kolektivist ülkelerde geçerliydi. Üçüncü Dünya'da da sanayileşme eğilimi ön plana çıkmıştı. Bu ülkelerdeki sanayiler ya gelişmiş kapitalist ülkelerdeki grupların uluslararası hale gelişinin ya da bizzat -kamu ve özel- ulusal girişimlerin sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Nihayet, bu genel büyüme hareketinde dünya ölçeğinde ki eşitsizlikler de derinleşiyordu; her ne kadar yüksek büyüme oranları bir yakalama başlangıcı gibi görünse de, mutlak değer olarak kişi başına düşen gelir itibarıyla gelişmiş kapitalist ülkelerle Üçüncü Dünya arasındaki gedik büyüdü.

TABLE 36
KİŞİ BAŞINA ÜRETİM, İSTİHDAM, VERİMLİLİK, SERMAYE ARTIŞI (YILLIK ORTALAMA 1950-1975)

	ABD*	İngiltere**	Fransa	Federal Almanya	Japonya***
1. GSYİH (milyar dolar)	33	25	49	55	86
2. İstihdam edilen işçi	09	03	09	07	12
3. Emek Verimliliği	15	23	46	47	86
4. Kişi Başına Sermaye	27	31	45	52	90

a. % olarak

* ABD için (2,3 ve 4. sıralar); 1952-1975. ** İngiltere için (2,3 ve 4. sıralar); 1949-1976. *** Japonya için (2,3 ve 4. sıralar); 1955-1975.

Kaynak: "La spécificité du modèle allemand", *statistiques et études financières, numéro hors série*, 1980, s. 30-1, H. Lorenz ve diğerleri, *Age*, s. 104, 327, 330, 332, 334, 1-1. *Gauche et droite*, *Age*, s. 104, 115 ve 211.

Savaş sonrası büyüme, kapitalist ülkelerin tamamında hiçbir zaman olmadığı kadar yüksekti. İngiltere'de daha yavaş, 1940'lardaki yüksek büyüme oranı dikkate alındığında ABD'de kayda değer, ama Fransa, Almanya ve dahası Japonya'da özellikle yüksekti. Bu büyüme, harekete geçirilen iş gücünün öneminde çok, esas itibarıyla emek verimliliğinin yükselmesine, o da işçi başına üretim aracı artışına ve her bir işçinin çalışmaya yoğunluğunu arttırmak zorunda olmasına dayanıyordu.

Kapitalizmin gelişme sürecinde, verimlilik artışı, aşırı çalışmaya zorlayan değişik yöntemlerin uygulanmasıyla sağlandı:

- çiftçilerin tamamının, "bağımsız" nakliyecilerin, zanaatkarların önemlice bir bölümünün ve küçük tacirlerin sermayenin dolaylı baskısı sonucu, sanayiden aldıklarının fiyatıyla satışlarının fiyatı arasındaki aleyhine duruma eklenen borç yükünün, bu kesimleri her seferinde daha çok üretmeye zorlaması,
- otomatizasyonun mümkün olmadığı durumlarda, eski parça başı iş yöntemlerinin, eve iş verme, [*sweating system*], bundan başka konfeksiyon işinde kadınların, son dönemin göçmen

- işçilerinin, kaçak işçilerin (Los Angeles'ta Meksikalıların, Paris'te Türklerin) çalıştırılması,
- büyük işletmelerin ürettiği markanın imajına uygun üretim için taşeron iş vererek, küçük taşeron işletmenin düşük maliyet fiyatından yararlanması. Bu durumda küçük işletme sahibi maliyeti düşürmek, verimliliği arttırmak üzere çalıştırdığı işçiler ve aracı olarak kullandıkları üzerindeki baskıyı artırmasıyla,
- özellikle demir-çelik, kimya ve tekstil alanlarında olmak üzere daha büyük kapasiteli ve daha hızlı, otomatizasyondan yararlanan yeni teçhizatı devreye sokup işin yapısını değiştirerek, (daha az fiziki yorgunluk ve maddeyle daha az temas, ama daha büyük psikolojik gerilim ve monotonluk... Kazanın durumunda daha büyük sorunluluk),
- Taylorizm, Fordizm, verimlilik artışı sağlayan ücret sistemlerinin gerekli olduğu her durumda devreye sokulması, özellikle bu alanda fazla gelişme olmayan Avrupa ve Japonya'da, klasikleşmiş iş örgütlenme yöntemlerinin devreye sokulması, (1973'te Fransa'da işçilerin %6,5'u bantta çalışıyordu.),
- giderek daha da pahalılaşan teçhizatı verimli kullanabilmek için ekip çalışmasının imkân verdiği vardiya sistemiyle günde on dört, on altı, yirmi dört saat üretimi sürdürmek. Bu sistem savaş öncesinde Fransa'da sınırlıydı, 1957'den sonra önem kazandı: Ekip halinde çalışan işçilerin oranı 1957'de %14'ten 1974'te %31'e yükseldi,
- nihayet bürolarda, bankalarda, sigortacılık sektöründe, posta hizmetlerinde vb. iş yoğunluğunun artırılması, bilişimi ve bilgisayarı devreye sokarak, iş yoğunluğunun ve çalışmanın artırılması.
- işte, 1950'li ve 1960'lı yıllardaki verimlilik artışı, işçiyi aşırı çalışmaya zorlayan farklılaştırılmış çalışmaya yöntemlerinin devreye sokulması ve her seferinde daha gelişmiş araçların kullanılması.

minin artırılmasıyla sağlanmıştı. Bazen çalışma süresinin uzatılması (çiftçiler, karayolu taşımacıları, evde çalışanlar), bazen de iş yoğunluğunun artırılmasıyla (zincirleme çalışma, Taylorizm, verimliliğe bağlı ücret ödeme); bundan başka, işin yoğunluğunu artırıp becerisini düşürerek ve nihayet çalışma koşullarının daha da kötüleşmesini sağlayarak (gece çalıştırma, ekip halinde çalışma. 3x8, veya 4x8).

Yirmi yıl boyunca ve bir bütün olarak bu tür çabalar geçerli olacaktır: Bu Fransa'da ve Japonya'da geçerli oldu zira bu ülkelerin işçileri savaşın yıkımını ve yoklukları yaşamışlardı, onlara giderek artan satın alma güçleriyle iki savaşa arası dönemde ABD'de geçerli "tüketim toplumu", "kitle tüketimi"ne katılma yolu açılıyordu. ABD'de de geçerliydi nitekim işçiler için "etkili" baskı ile (krediler yolu da dahil) daha yüksek tüketim arasında bir tercih yapmak zorundaydılar.

Amerikalı işçilere kulak verelim.¹

Phil Stallings, Ford' da kaynakçı:

Bütün gece bir, bir buçuk metrelik bir alanda olduğum yerde duruyorum. Makinenin durduğu an dışında hiç durmadan çalışıyorum. Her parçada, her arabada diyelim yaklaşık otuz iki işlem yapıyoruz. Saatte kırk sekiz parça ve sekiz saat boyunca. Yani, otuz iki çarpı kırk sekiz çarpı sekiz. Hesaplayın. İşte kumanda düğmesini böyle itiyorum (...) Gürültü dayanılmaz. Açtığımızda içindeki kıvılcımı avcunuzda bulabilirsiniz. (Kollarımı gösteriyor.) Bu bir yanık; bütün bunlar yanık. Gürültüyle başa çıkılmaz. Bağırıyoruz ve aynı anda elinizdekini gitmesi gereken yere itiyorsunuz. (...) Size gurur mu lazım? Başınıza çalın. Bana pul koleksiyonum yeter.

Herbert Foote, Ford' da tamirci:

Phil Stallings şirketten nefret ediyor. Ben etmiyorum. Masama ekmeği tereyağı koyan şirkettir. Ailemi iki çocuğumla birlik-

1 Studs Terkel'in *Working* adlı kitabından alıntılar, Pantheon Books, 1972, Fr. çev. Gagner sa croate, Fayard, 1976, s. 147 ve 151.

le doyurabiliyorum. İki araba için aylık ödüyorlar. Tanrı bilir ne zamandan beri kırk saat karşılığı ücret alırım. İşte bunun için çalışıyorum. (...) Burada on üç yıl daha çalıştım mı otuz yıl dolacak. Emekli olduğumda Güney'de bir yerde küçük bir bahçem olacak. Biraz balık avlarım, ava giderim. Güneşin doğuşunu, batışını göreceğim. Kafamı dinleyecek vaktim olacak.²

Gary Bryner, General Motors'da sendika sorumlusu:

Babam bir fabrikada ustabaşydı. İş insanları çalışmaya sevk etmekte. O işi bırakıp bir çelikhaneye döndü. Parça başı iş yapıyordu. Bildiği tek şey "ne kadar çalışırsan o kadar paran olur" dan ibaretti. (...) Sendikaya sıcak bakmazdı. Bir işçiydi ve tek amacı kazanmaktı. (...) Ben de altı-yedi hafta ustabaşılık yaptım ve sonra dedim ki, bu iş bana göre değil (...). Tamir bölümünde kontrol olarak çalıştım (...) İnsanı tüketen can sıkıcı ve tekdüze bir işti. Kontrol ediyor ama civatayı sıkıydım. Bir adam düşünün, sekiz saat boyunca o işi yapıyor, o gidiyor aynı işi yapmak üzere bir başkası geliyor ve dur durak bilmeden aynı işi yapıyor; bütün gün, hafta boyunca, yıl boyunca. Yıllarca. Durup düşün- düğünüzde bir şeyler yapmak lazım diyorsunuz. İnsanlar başka hayvanlar gibi bir hayvan değil, uyum sağlayabiliyor.³

Ve Mike Lefevre, çelik işçisi:

Kimin kafasını kıracağız? Bir sistemin kafasını dağıtamazsınız.⁴

Hep daha fazla. Hep daha hızlı? Durmadan. Bütün gün. Tüm hafta. Bütün yıl. Yıllarca... İşçiler bu dönemde gerçekleştirildikleri ek üretimden bir bölümüne sahip olabildiler. Kişi başına saat ücreti 1955-1975 aralığında Japonya'da %7.9, Federal Almanya'da 1950'li yıllarda %6, 1949-1971 arasında İngiltere'de %2.8 artarken, Birleşik Devletler'de 1948-1970 arasında saat ücret artışı yılda %2.5 oldu. Fransa'da 1949-1973 döneminde haftalık reel ücretler

2 A.g.e., s. 153 ve 155.

3 A.g.e., s. 166, 164 ve 165.

4 A.g.e., s. 30.

ortalama %4 artış gösterdi. Oysa, önceki dönemde en "hızlı" artışı 1870-1895 arası ve 1920-1930 arası ancak yıllık ortalama %2 oranında artmıştı.⁵ Dolayısıyla tüketim düzeyi yükseldi; tüketimin kompozisyonu değişti, "tüketim toplununun" sembolü sayılan yeni dayanıklı malları satın alma genelleşti.

Bu büyümeyle aynı zamanda konut yapımının artması, kentleşmede yeni bir atılım, yol ve otoyolların gelişmesi, hafta sonu tatil çıkışlarında (*wEEK-END*) artış, yıllık izin aylarında toplu çıkışlar, sağlık harcamalarının artması, sadece konut edinme amacıyla değil, aynı zamanda otomobil ve dayanıklı tüketim aracı edinmek üzere de kredi kullanımındaki artış eşlik ediyordu. Her ne kadar "daha çok", yani artış bir vakta idiyse de "daha iyi" yani genel iyileşme için aynı şeyi söylemek o kadar kolay değildi: Örneğin araba işe gelip gitmek için bir ihtiyaç haline geldi ama aynı zamanda bir yük ve bir kaygı konusuydu da; tatil, eğlence ve sağlık harcamaları da yaşam ritmi karşısında ve gergin çalışma ortamında birer gereklilik haline gelmişti...

TABLO 37
BAŞLICA KAPITALİST ÜLKELERDE OTOMOBİL SAYISI

	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya
1. Toplam sayı*					
1947	30,7	1,9	1,5	0,2	0,03
1957	55,7	4,2	4,0	2,4	0,2
1975	106,8	14,2	15,3	17,9	17,2
2. 1000 kişiye düşen Oranmoli sayı (1975)	500	255	290	289	154

* Milyon.

Kaynak: W. W. Rostow, *Les Stages de la croissance*, s. 109-10 ve 202-203 et INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1975.

5 Ceprenap, a.g.e., c. III, s. 106; J. H. Lorenzi, a.g.e., s. 205; *Économie prospective internationale*, no. 2, Nisan 1980; "La spécificité du modèle allemand", *Statistique et études financières*, 1980, s. 9.

TABLO 38
FRANSA'DA DYNAMİK TÜKETİM MALLARININ İŞÇİ VE MÜSTAHDEM ALELERİNDE YAYGINLIĞI*

	İşçiler			Müstahdemler		
	1954	1965	1975	1954	1965	1975
Otomobil	8,0**	47,0	73,6	18,0**	53,3	71,4
Televizyon	0,8	45,9	86,8	1,3	46,6	84,9
Buzdolabı	3,3	56,4	91,3	9,9	67,6	92,0
Çamaşır Makinesi	8,5	44,0	77,1	6,7	43,2	75,0

* Kategoriyi dahil ailelerin %'si olarak. ** 1953.

Kaynak: Ceprenap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III, s. 94.

O suralarda bolluk dönemine girildiğine dair genel inanç bir defa daha yaygınlaşıyordu.⁶ İster Keynesçi bakış açısıyla yatırım- la tasarruf arasında dinamik bir denge oluşturmayı amaçlayanlar olsun,⁷ isterse neo-klasik bakış açısıyla ürünle üretim araçları arasındaki ilişkiyi sistemattize etmek isteyenler olsun,⁸ iktisatçılar büyüme modelleri oluşturmaya çalışıyorlardı. Kimileri de zaman dizinleri ya da genellemeler peşindeydi:⁹ Konjonktürdeki her iniş, kapitalizmin kaçınılmaz genel krizi olarak gönen bazı inatçı Marksistler bir yana bırakılırsa, iktisatçıların tamamı pek emin bir rahatlık içindeydiler. P. Samuelson 1971'de şunları söylüyordu: "Keynes sonrası dönem, para politikası ve büyük krizleri

6 Colin Clark'ın fikirleri (*The Conditions of economic progress*, 1940, 2. baskı 1951, Fr. çev. 1960) Fransa'da J. Furaxie tarafından vulgarize edildi, *Le Grand Espoir du XXe siècle*, 1952; J. K. Galbraith, *The affluent society*, 1959, Fr. çev. 1961; L. Erhard, *Une politique de l'abondance*, 1962, Fr. çev. 1963.

7 R. F. Harrod 1939'da *Economic Journal*'daki "An essay in dynamic theory" adlı yazısıyla bunun yolunu açmıştı; ardından 1948'de *Toward a dynamic Economy*; W. Fellner, *Trends and Cycles in economic Activity*, 1956; E. D. Domar, *Essays in the Theory of economic Growth*, 1957; N. Kaldor, "A model of economic growth", *Economic Journal*, Aralık 1957.

8 R. M. Solow, *Quarterly Journal of Economic*, 1957 ve *Growth Theory: an Exposition*, 1970, Fr. çev. 1972; J. E. Meade, *A neoclassical Theory of economic Growth*, 1961.

9 W. W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, 1953; W. A. Lewis, *Theory of economic Growth*, 1955, Fr. çev. 1963; W. W. Rostow, *The Stages of economic Growth*, 1960, Fr. çev. 1962; 1950-1960 yılları arasında F. Perroux ve ISEA yayınları, 298/1: 1950-1970 dönemi için aşağıdaki hesaplama yapılabılır (milyar dolar olarak).

önlende zorunlu satın alma gücü yaratan vergilerle müdahale araçlarına kavuştu (...). Bugünkü bilgilerimizle, kronik bir resesyonu nasıl engelleyeceğimizden eminiz."

3. Yeni Bir Büyük Kriz

1960'lı yıllar... Kriz tasavvur bile edilmiyor. 1970'li yıllar... Kriz tüm sonuçlarıyla mevcut, denetlenemez, önlenemez durumda...

Büyümenin yavaşlaması, işsizliğin artması, enflasyonun azması, işçilerin satın alma gücünün düşmesi, belirsizlik, tedirginlik, derin kaygılar; Avrupa ve Amerika'da sağın güçlenmesi. Korku ve tehdit, "Büyük Buhran"ın ardından Birinci Dünya Savaşı, "ikinci dünya krizi"nin ardından da İkinci Dünya Savaşı geldi, bu üçüncü "büyük kriz" de bir Üçüncü Dünya Savaşıyla sonuçlanmasın.

TABLO 39						
BAŞLICA KAPİTALİST ÜLKELERDE BÜYÜME, ENFLASYON VE İŞSİZLİK						
GSYİH'nin yıllık Büyüme oranları*	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya	
1960-1970	3,8	2,8	5,6	4,7	11,2	
1970-1973	4,7	4,3	5,6	3,9	8,1	
1973-1978	2,4	0,9	2,9	2,0	3,7	
Tüketici fiyat enflasyonu**						
1973	114	128	120	119	124	
1977	156	249	183	146	204	
İşsiz sayıları***						
1968	2,8	0,6	0,3	0,3	0,6	
1973	4,3	0,6	0,4	0,3	0,7	
1977	6,8	1,5	1,1	1,0	1,1	
1979	6,2	1,3	1,2	0,8	1,1	

* GSYİH miktar olarak. ** Başlangıç yılı 1970 = 100. *** Milyon.

Kaynak: *Économie prospective internationale*, no. 1, Ocak 1980; *WSEE, Annuaire statistique de la France, 1979*; *ONU, Annuaire statistique, 1978*; *BIT, Annuaire des statistiques du travail, 1979*.

Peki, buraya nasıl gelindi?

Kapitalist büyüme mantığının bir gereği olarak: Büyüme hareketi bizzat kendi önünü kesen bir engelle karşılaşıyor. Dolayısıyla 1960'ların gelişmesi, 1970'lerin krizinin tohumlarını taşımaktaydı.

Dikkate alınan göstergeler ve hesap yöntemlerine göre, uyumsuzluklar görülebilir durumdaydı. Başlıca kapitalist ülkelerde kâr oranlarında 1960'lı yıllar boyunca bir gerileme gözleniyordu. Örneğin İngiltere'de kâr oranları 60'lı yıllar boyunca ve 1975'e kadar geriledi^{10a,b,c}; Almanya'da 1960'tan başlayarak, 1960'tan sonrakı hafif bir gerilemenin ardından durakladı ve 1968-1969'dan başlayarak 1975'e kadar düştü^{10a,b,c}; Fransa'da 1968-1969'dan sonra azaldı ve 1973'ten 1975'e düştü^{10a,b,c,e}; Birleşik Devletler'de de 1965-1966'dan 1974'e kadar düştü^{10b,c,d}, sadece Japonya'da 1960'lı yıllarda artmaya devam etti, orada da değişik kaynaklara göre 1970^{10b}, 1971^{10c} ya da 1973'te^{10a} dalga döndü.

Esasen söz konusu olan, sermaye açısından değer ve artık değer üretiminin ve gerçekleştirme [satış] koşullarının aşınmasıydı.

Üretim cephesinde işçi sınıfının ücretleri yükseltmek üzere zorlaması söz konusuydu ki, bütün dönem boyunca tüm işçilerin reel ücretinde net artış oldu ve yirmi-otuz yıl önce Ford'un kuvvetli önsezisine uygun olarak, ücretlilerin satın alma gücündeki bu artış, tüketim araçları üreten sektörün mallarının satışını kolaylaştırdı ve büyümeyi destekledi; ama bu durum bazı sektörlerde kimi işletmelerde üretilen katma değerlerin paylaşılmasında etkili olmak suretiyle sermayenin kâr oranının düşmesiyle sonuçlandı.

10 Kaynaklar:

- Lolseau, Mazier, *Winter, a.g.y.*, R. Boyer ve J. Mistral, *Accumulation, Inflation, Crises*, s. 241.
- A. G. Frank, *a.g.y.*, J. H. Lorenzi, *a.g.e.*, s. 192.
- Économie prospective internationale*, no. 2, Ocak 1980, s. 78-79.
- Économie prospective internationale*, no. 2, Nisan 1980, s. 74 ve 76.
- Ceprenap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III, s. 364.

Üretimde de, iş sürecine (çalışmanın), işin bazı örgütlenme biçimlerine karşı işçilerin tepkisi söz konusuydu: Nitelsiz, parçalanmış, tekrara dayanan çalışmanın reddi; "dayanılmaz çalışma hızına", sınır sistemini tahrip edip, insanı çatlatan veya kazaları artıran zincirleme çalışmanın ritmine karşı büyüyen isyan. Özellikle otomobil sanayinde (Fransa'da, Renault'da) olmak üzere, uzmanlaşmış işçilerin (OS) grevleri, aynı şekilde otomasyon, işin nitelsizleşmesi ve çalışma hızının artırılması karşısında beyaz yakalıların grevi (posta idaresi, bankalar, si-gorta şirketlerinde). İtalya'da olduğu gibi, işçilerin iş hızını denetlemek üzere eylem başlatmaları. Ama aynı zamanda işe git-meme: Fransa'da maden ve demir-çelik sanayinde devamsızlık oranı 1966-1972 arasında %6.5 ile %9.5 oranında değişiyordu. Yine Fransa'da Renault'da söz konusu oran 1970-1975 arasında %4'ten %8.5'e yükseldi, Birleşik Devletler'de Chrysler'de 1970'te %7.6'dan 1975'te %9.7'ye yükseldi. İşçi rotasyonu (*turn over*) Fiat dökmhanesinde %100, İngiltere Ford da %40, ABD Ford'da %25 ve ABD'de 1966-1972 arasında sekriz imalat sanayinde %40'tan %60'a çıktı. Çalışmaya karşı ilgisizlik, özensizlik, defolu üretim: Amerikalı sendikacı Gary Bryner, tekdüzellik, usanç, can sıkıntısı ve yorgunluk sonunda işçi artık dayanamıyor diyor ve ekliyor: "Allah'ın belası, tam bir pislik yığını!" diye söylüyor; "Öründen geçen arabaya dokunmuyor ve eğer bir ekşiği varsa, unuyor ki birileri tamamlasın..."¹¹

Nihayet, kitle üretiminin artması, kitlemeyi de büyüttü: İlk etkilenenler ve tepki gösterenler çiftçiler, balıkçılar, doğa dostları ve yöre sakinleri oldu. Protestolar, örgütlenmeler ve kirlenmeye karşı önlemler almaya zorlayarak, kirlilik karşısı bir mevzuatın ortaya çıkmasını sağladılar. Bazen işçiler, işleri- ni kaybettirici bir şey olarak gördükleri için ekolojistlere karşı güvensiz ve düşmanca davrandılar, bazen de ilk etkilenin ve

kirlenenin kendileri olduğunun bilincine vararak aynı hareket içinde sağlık ve çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağladılar. Her durumda bütün bunlar, işletmeler için ek yükler anlamına geliyordu.

Oysa ki, kirlilik oranındaki bu düşüşler, maliyetlerin artması, rekabetin keskinleştiği ve 50'li-60'lı yılların tüketim modelinin de aşındığı bir döneme rastlamıştı.

Büyük imar dalgası, daha sonra konut inşası da artık hız kes-mekteydi; ev eşyaları da doyum noktasına ulaştı. Elbette buzdolabının ardından değişik soğutucular, siyah-beyaz televizyonunun ardından renkli televizyon geldi ama, artık sepet dolmuştu.

Bundan başka, tüketici hareketleri de çabuk eskiyen ürünleri teşhir ediyor, müşteriler satın aldıkları malların kalitesi ve ömrü konusunda daha dikkatli davranıyordu.

Bu aşamada, ancak en mütevazı kesimlerin kalıcı bir tarzda satın alma gücünü artırıcı önlemler tüketimi yeniden canlandırabilirdi. Oysa eşitsizlik kapitalist toplumların özünde saklı olan bir şeydir. ABD'de yönetimin kendi kriterlerine göre, otuz beş milyon yoksul bulunuyordu ki, bu, nüfusun beşte biri demektir; 1970'te Fransa'da on milyon insan yoksulluk kısıp döngüsüne içine hapsolmuş durumdaydı, o da nüfusun beşte biri ediyordu. 1996 yılında ABD'de nüfusun en zengin %10'unun sahip olduğu gelir, en yoksul %10'un gelirimini yirmi dokuz katıydı. Aynı yıl söz konusu oran Fransa'da on sekriz katı.¹² Dolayısıyla, bu eşitsizliği yaratıp sürdüren ekonominin kapitalist gelişmesi, bir defa daha kendi üstüne yıkılıyordu.

Sözün kısası, bir bütün olarak her büyük kapitalist ülkede maliyetlerin artması, pazarların doyuması, rekabetin keskinleşmesi 1960'larda gözlenen kirlilik oranlarındaki düşme eğilimini açıklıyordu.

11 A.g.y., S. Terkel, a.g.e., s. 169. Bkz. A. Gorz (ed.), *Critique de la division du travail* B. Coriat, a.g.e., J. H. Lorenzi, a.g.e.,

12 B. Roisier, *Croissance et Crises capitalistes* J.-M. Chevalier, *La Paupérisé aux États-Unis M. Parodi, L'Economie et la Société française de 1945-1970*; Credo, *Les Inégalités en France*.

Bu durumda geriye dış pazarlar kalıyordu. Her ulusal kapitalizm ihracatı artırarak iç pazarın giderek doyuma ulaşmasını önleme çabası içine girdi: 1967'den 1971'e ABD'de ihracat yıllık ortalama olarak %9, İngiltere'de %12, Fransa ve Federal Almanya'da %16 ve nihayet Japonya'da da %23 oranında artış kaydetti. Demir-çelik ve makine sanayilerinde toplam ciro içinde ihracatın payı, Fransa'da 1960'tan 1970'e %18'den %25'e, Federal Almanya'da %31'den %37'ye, İtalya'da %41'den %76'ya yükseldi. Fransa'da 1963'ten 1973'e toplam sanayi üretiminin ihraç edilen kısmı %16'dan %23'e, teçhizat üretiminin payı da %22'den %33'e yükseldi.¹³ Bunun anlamı her ülkenin sanayicileri arasında hem dış pazarlarda hem de her birinin kendi iç pazarında rekabetin sertleşmesiydi. Fransız ev aletleri üreticileri İtalyanlardan ve Japonlardan... Amerikan otomobil üreticileri Avrupalı ve Japonlardan, Avrupalular Amerikalılardan ve Japonlardan şikâyet eder duruma gelmişlerdi. *Buy American!* Fransız malı satın al! Japonların, "Japon malı al" demeye ihtiyaçları yoktu, onlar zaten Japon ürünlerini satın alıyorlardı.

Satabilmek için de daha çok o ülkede bulunmak, montajı, dahası üretimi oralarda yapmak gerekiyordu. Ve o zamana kadar istisnai olarak kalan sermayenin uluslararasılaşması süreci başlıyordu: Şubeler kurma veya yabancı şirketlerin denetimini ele geçirmek. 1967-1971 arasında dış yatırımlar yıllık ortalama olarak, İngiltere'de %8, ABD'de %10, Fransa'da %12, Federal Almanya'da %24.5 ve Japonya'da %32 oranında artış gösterdi. Aynı dönemde yabancı sermaye yatırımları 108 milyar dolardan 165 milyar dolara yükseldi (bkz. Tablo 40).

Tablodan Amerikan, Alman, İsviçre ve Japon gruplarının esas itibarıyla öteki kapitalist ülkelerde yatırıma yöneldiğini, buna karşılık "yaşlı kapitalizmler" olan Fransa ve İngiltere'nin geçerli eğilime uymakla birlikte, bir kısım varlıklarını da

13 C. A. Michalet, *Le Capitalisme mondial*; C. Palloix, *L'Internationalisation du capital; Indicateurs du VIIe Plan*, Nisan 1980.

Üçüncü Dünya'da korudukları görüyoruz. Egemenlik altındaki ülkelerdeki yatırımlar dikkate alındığında, İngiltere'nin üç nüfus bölgesinde de mevcut olduğu, Birleşik Devletler, Federal Almanya ve İsviçre'nin Latin Amerika'yı, Fransa'nın da Afrika'yı tercih ettiği ortaya çıkıyor.

TABLO 40		Sermayenin geldiği ülkeler					
DİŞ TİCARET VE DIŞARIDAKİ ŞİRKET ŞUBELERİ (YATIRIMCI ÜLKELERE GÖRE)		ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	İsviçre	Japonya
Ülkelere göre*							
toplam dış yatırımların paylaştırılması:							
1967	55.0	16.2	5.5	2.8	3.9	1.3	
1971	52.0	14.5	5.8	4.4	4.1	2.7	
Ülke başına 1969'daki							
şube sayısı	9891	7116	2023	2916	1456	r.m.d.	
Yatırım yapılan yere göre şubelerin dağılımı*							
Düğer kapitalist ülkeler	74.7	68.2	59.7	82.2	85.7	r.m.d.	
Üçüncü Dünya	25.3	31.6	40.3	17.8	14.4	r.m.d.	
Üçüncü Dünyadaki şubeler:							
Afrika	8.3	40.0	66.6	21.8	15.8		
Asya	18.8	31.5	9.2	28.3	23.9		
Latin Amerika	72.8	28.5	24.1	49.9	60.3		
* % olarak							
r.m.d. rakam mevcut değil.							
Kaynak: C. A. Michalet, <i>op.cit.</i> , s. 30; C. Palloix, <i>La France et le Tiers Monde</i> , s. 92.							

Eş zamanlı olarak, Amerikan bankaları, başta Latin Amerika olmak üzere, Avrupa ve Asya'daki etkinliklerini artırıyordu (bkz. Tablo 41).

Daha gelişmiş teknolojilerin ve daha pahalı araçların devreye sokulması, rekabetin keskinleşmesi, dış pazarları ele geçirme gayretleri, üretimin uluslararasılaşması; birbirine bağlı bu sü-

reçlerin tümü yoğunlaşmaya da eşlik ediyordu, öyle ki Birleşik Devletler'de 1897-1903 ve 1920'lerdekinden sonra, 1950'lerin başında üçüncü bir yoğunlaşma dalgası başladı; 1960'lı yılların başından itibaren her yıl bir birleşme (füzyon) gerçekleştiriyordu; 1929'da en büyük yüz sanayi şirketi üretimin %44'ünü gerçekleştirenken, bu oran 1962'de %58'e yükseldi; artık, devasa finans ve sanayi güçleri petrolü (Standart Oil, Mobil, Texaco-Gulf), otomobili (General Motors, Ford-Chrysler), elektriği (General Electric, Western Electric), bilişimi (IBM); elektronik iletişimi (ITT) denetler durumuna gelmişti...

Tablo 41
ABD'İN DIŞARIDAKİ BANKA ŞUBELERİ

	1950	1960	1969	1975
Latin Amerika	49	55	225	419
ABD'nin dışındaki toplam	12	22	38	-
Avrupa	15	19	103	166
Asya	19	23	77	125
Ortalama	0	4	6	17
Afrika	0	1	1	5
	95	124	460	732

Kaynak: H. Maguifé, *op.cit.*, s. 72; C. Paliok, *L'économie mondiale capitaliste* (...), c.II, s. 126, 1975; O. Pasré, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, s. 280.

Fransa'da 1960'ları, özellikle de 1963'ten sonra füzyonlarda büyük artışlar oldu. 1950-1960 arasında iki yüzden fazla, 1961-1971 arasında da iki binden fazla füzyon gerçekleştirildi ve 1970'lerin sonunda Saint Gabriel'a Pont-à-Mousson, Pechiney'le Ugine Kuhlmann, Wendel'le Marine Firminy, BSN ile Gervais Danone, Empain'le Schneider, Mallet ile Neufilize Schlumberger arasında "evlilikler" gerçekleştirildi, aynı şekilde iki büyük finans grubunun -Suez ve Paribas'ın gücü arttı.¹⁴ Federal Almanya'daysa iki-

14 J.-M. Chevalier, *op.cit.*; P. Dockès, *L'internationale du capital*; Allard, Beaud, Belton, Lévy, Liénart, *Dictionnaire des groupes industriels et financiers en France*; B. Belton, *Le Pouvoir financier et l'industrie en France*.

li bir yoğunlaşma söz konusuydu: "Büyük bankaların yönetim kurullarında ve başlıca şirketlerde iktidarın aşırı yoğunlaşması yoluyla (...); 1973'te üç büyük bankanın 35 temsilcisi büyük Alman işletmelerinde 324'ten az olmamak üzere murahas üye bulunduruluyordu."¹⁵

İşte dünya çapındaki bu başlıca sanayi ve finans grupları, birbirlerini izliyor, bir arada yaşıyor, çatışıyor veya ittifak yapıyorlardı.

4. Uluslararası Para Sisteminin (UPS) Krizi ve Üçüncü Dünyanın Ortaya Çıkışı

Böylesi bir devlet savaşında Amerikan grupları oyunu değiştirecek kozlara sahipti: Amerikan parası olan dolar aslında dünya parasıydı. Her ne kadar Bretton Woods'ta ilke olarak belirlenen *Gold Exchange Standard* [Altın para sistemi], yani altına bağlı her ulusal para altına göre belirlenip sabit kur sistemine tabi idiyse de; 1950'li yıllar boyunca asıl geçerli olan, her paranın dolara göre tanımlandığı dolara dayalı bir ödeme sistemiydi. Doların da altına konvertibilitesi esastı ve "altın kadar iyiydi", "as good as gold".

Zira, savaşın hemen ertesinde ve 1950'li yıllarda kapitalist ülkelerin ekonomik ve parasal ilişkilerine egemen olan "dolar kütüğü"; "dolar açığı"ydı. 1946'dan 1955'e Amerikan cari ödemeler dengesi 38 milyar dolar fazla veriyordu (Bu, 1951'deki dünya altın stoğu 38 milyar dolardı ve bununun 24 milyarlık kısmı ABD'ye aitti...). Dolayısıyla, "Amerikan yardımını "hem ABD'nin ticari muhatapları olan ülkelerin ekonomik yapılarının yeniden inşası ve canlandırılması için hem de Amerikan ihracatını sürdürülebilirlik için gerekiyordu. 1945'ten 1952'ye Amerikan yardımını 38 milyar dolara ulaştı (Bununun 26.5'i hibe, 11.5'i ödünç; 33.5'i ekonomik yardım ve 4.5'i de askerî yardımdı) ki, 29'u Avrupa'ya, 7'si de Asya ve Pasifik ülkelerine verilmişti.

15 "La spécificité du modèle allemand", *Statistiques et Études financières*, 1980.

Fakat, başlıca kapitalist ülkelerin ekonomileri yeniden ayakları üstünde durur hale geldikçe, dış ticaretleri gelişip paraları güçlendikçe, dış ödemeler dengeleri iyileştikçe, Birleşik Devletler karşısındaki göreceli ağırlıkları da artmıştı. Tüm kapitalist dünya üretimi içinde ABD'nin payı 1950'de onda yediden, 1960'ların başında üçte ikiden aza, 1970'lerin başında da yarından aza düştü. Aynı dönemde "Batı Dünyası" ticaretindeki payı da önce yarından üçte bire, daha sonra da dörtte bire düştü. Amerikan ekonomisi dış dünyada başlıca iki koza sahipti:

- Dış ticaret fazlası (1950-1970 arasında 70 milyar dolar);
- Dış dünyadan sağladığı net gelir (1950-1970 döneminde yaklaşık 36 milyar dolar).¹⁶

Bunlara bir de doların dünya parası olmasından kaynaklanan avantaj ekleniyordu. Bu durum her Amerikalı yatırımcıya, her tacire, her spekülátöre dünyanın her yerinde ABD'li para otoritelerinin ve bankacılarının koyduğu sınır dışında satın alma, iş yapma imkânı veriyordu. Profesör James Tobin 1963'te bir kongre komisyonu huzurunda bu durumu büyük bir sadelikle dile getiriyordu:

Kendi avlusunda bir para kuyusuna sahip olmak hoş bir şey ve bize bu ayrıcalığı Güney Afrika'dan daha az olmamak üzere

16 1950-1970 dönemi içinde aşağıdaki tablo ortaya konabilir (milyar dolar):

	Toplam	ABD'nin dışardaki toplam hesaplarını etkileyen unsurlar
Dışardaki ABD yatırımları	115	
ABD'den çıkışı	(42)	(- 42)
Yerel ödünç ve otofinansında	(73)	
Dışardaki yatırımların kazancı	90	
ABD'ye göç eden	(63)	(+63)
Yerinde yatırılan	(27)	
Lisans satışları	15	(+15)
Yurtdışındaki getirilerden elde edilen net kâr		(+36)

M. Beaud, B. Bellon, P. François, *Lire le capitalisme*, s. 176; C. Goux, *Critique de l'économie politique*, no: 2, ve *Le Monde diplomatique*, Mart 1973.

Gold Exchange Standard sağladı. Ödemeler dengesi açığını on yıldır sürdürülebiliyoruz çünkü çıkardığımız kıymetli kâğıtlar genellikle para kabul ediliyor.¹⁷

Ve Maliye Bakanı C. D. Dillon da:

Dışardaki varlıklarımızı dolar olarak artırıp dış açıklarımızı finanse ederek gerçekten çok önemli bir kazanç sağlıyoruz. Eğer dolar rezerv para olmasaydı ve biz dünyanın bankası olmasaydı böyle bir şey mümkün olmazdı. (...) İlk açıkla karışlaştığımızda şu ya da bu şekilde açığı kapatma gayreti içinde girecektik (...) Birinin dünyanın bankası olması ve ek para sağlaması gerekiyordu. Bu ABD oldu ve bu da doğru olandır; zira biz finansal olarak dünyanın en güçlüsüyüz ve en güçlü paraya sahibiz.¹⁸

Gerçekten 1960'lı yıllarda Amerika'nın dışardaki yükümlülükleri ağırlaşmıştır: Hükümet harcamaları, askeri harcamalar (özellikle Vietnam Savaşı'nın artan giderleri ki, 1961-1970 arasında 35 milyar dolardı), ABD'nin desteklemeye karar verdiği rejimlere askeri ve ekonomik yardım (1957-1967 aralığında 56 milyar dolar). Bundan başka dış ticaret fazlası da 1960'ların sonunda azaldı (uluslararası rekabetin keskinleşmesi sonucunda), ve 1935'ten beri ilk defa 1971'de 2.7 milyar dolar, 1972'de de 6.9 milyar dolar olmak üzere, dış ticaret açık veriyordu. Dışardaki dolar varlıklarında şişme ortaya çıktı ve bazı hükümetler altına çevirme yoluna gittiler -bazıları da General de Gaulle gibi bu işi sansasyonel bir tarzda yaptılar. Böylece, dolar krizine götürecek ikili bir hareket söz konusuydu:

- Amerika'nın ticari muhataplarında çok miktarda dolar birikmesi,
- Amerika'nın altın stoğunun azalması.

17 A.g.y., H. Magdoff, a.g.e., s. 100-101.

18 H. Magdoff, a.g.e., s. 101.

	Birleşik Devletlerin dışındaki varlıklar*	Birleşik Devletlerin alın stoğu
1955	22	12
1960	28	19
1965	15	25
1968	11	32
1972	10	82

* H. Magdoff a.g.e., s. 104; S. Amin, a.g.e., s. 461; Beaud a.g.e., s.177.

Amerika'nın dışarıdaki dolar varlıkları 1960'tan itibaren Amerikan altın stoğunu aştı; 1968'de üç kat, 1972'de de sekiz kat fazlaydı. Dolara sahip olan Avrupa bankaları dolar olarak kredi açıyorlardı; Bu "Avrupa dolarları" toplamı 1971 sonunda yüz milyar dolara yaklaşıyordu. ABD, 1971'de doların altına konvertibilitesine son verdi ve aynı yılın Aralık ayında da altına karşı %8 oranında devalüe etti. 1973'te bir defa daha devalüe edildi: Bu da Amerikalı sanayicilerin Avrupalı ve Japon rakipleri karşısındaki durumunu güçlendirdi. Güçlü dolar bir egemenlik aracıydı; devalüasyonla ticari rekabeti kolaylaştırdı. O kadar ki, 1960'ların başında ABD'de fiyatlar çok az artarken, (1965'e kadar yıllık ortalama %2), o tarihten sonra hızlı bir artış eğilimine girdi (yaklaşık %5).

Petrolün, özellikle de Ortadoğu petrolünün fiyatı dolarla beirleniyor ve dolarla ödeniyordu. Doların devalorize olması, ardından da devalüe edilmesiyle petrol üreticisi ülkelerin oligarşileri kendi ülkelerinden çıkarılan petrolün artık "altın kadar iyi olmayan" bir paraya dayanması karşısında kaygılıydılar. Ulusal kaynakların kontrolü ve orada saklı değerini daha adil paylaşılması yönünde ve sonuçları itibarıyla da önemli yeni bir dönem başlıyordu. Bazı tarihleri hatırlayalım:

1938: Meksika petrolünün millileştirilmesi, Amerikan şirketlerinin boykotu.

1948: Venezüella hükümetinin petrol kârının yarı yarıya (50/50) paylaşılması girişimi ve bir darbeyle devrilmesi.

1951: İran petrolünün Musaddık hükümeti tarafından millileştirilmesi, İran petrolüne boykot, arkasından Musaddık hükümetinin düşüşü.

1950'li yıllar: Giderek petrol üreticisi ülkeler kârın yarı yarıya bölüşülmesini sağlamaları.

1960: OPEC'in (petrol üreticisi ve ihracatçısı ülkeler örgütü) kurulması.

1960'lı yıllar: Ulusal şirketlerin kurulması; Venezüella, Kuveyt, Suudi Arabistan, Cezayir (bağımsızlıktan sonra 1963'te), Irak, Libya.

1970: Suriye'nin Talpin'i kapatıp Suudi petrol sevkiyatının bir kısmını engellemesi, Libya'nın ihracatını kısip kesintileri artırması...

1973'te dördüncü Arap-İsrail Savaşı'nın patlak vermesiyle, petrol sevkiyatının durdurulup fiyatının yükseltilmesi kararı, emperyalizmin avantajlarını sınırlama amacıyla yapılan baskıların bir devamı olarak anlaşılabilir. 1973'te petrol fiyatının artırılması, kısmen de olsa görece fiyat düşüşünü önlemeyi sağladı; zira 1970'lerin başında bir varil petrolle ithal edilen mal miktarı 1949'daki düzeyin üçte ikisine eşitti.

Paradoksal olan durum, o dönemde Amerikan şirketleriyle, petrol üreticisi ülkelerin çıkarlarının çakışmasıydı. Amerikan petrol şirketlerinin petrol fiyatlarının yükseltilmesinde çıkarı vardı; bir kere, giderek daha masraflı petrol yataklarını işletmek durumundaydılar (deniz yatakları, Alaska petrolü...) öte yandan da, enerji şirketi haline geliyorlardı ki, yeni enerjilerin kârı hale gelebilmesi (özellikle nükleer enerjinin), petrol fiyatlarında net artış sağlanmasını gerektiriyordu. Aynı şekilde petrol fiyatlarının yükseltilmesinde Amerikan sanayicilerinin de çıkarı vardı; günkü ihtiyaçları olan petrolün %80'ini kendi ülkelerinden sağlıyorlardı ve varil başına üç dolar ödiyorlardı... Oysa Avrupalılar ve Japonlar ihtiyaçlarının %100'ünü varil başına iki dolar ödeyerek sağlıyorlardı ki, bir de buna doların devalüe edilmiş olması ekleniyordu. Ayrıca dünya petrol fiyatlarının yükseltilmesi,

Amerikalı sanayicilerin Avrupalı ve Japon rakipleri karşısında durumlarını takviye ediyordu.

Petrol fiyatlarının yükseltilmesinin ikincil sonucu ABD'nin başlıca kapitalist rakipleri karşısındaki rekabetçi gücünü arttırmıyorsa, birincil sonucu da petrol üreticisi ülkelerin ihracat gelirlerini önemli ölçüde artırmış olmalıdır.

Bu durum karşısında, her kapitalist ülke, kendine özgü toplumsal güç dengelerine ve siyasi durumlarına göre farklı tepki göstermişti. Federal Almanya fiyat artışlarını hemen ve sert biçimde yansıttı. Tedavi sert bir biçimde uygulandı (hızla artan işsizlik, on binlerce yabancı işçinin geri gönderilmesi, satın alma gücüne baskı); ama ilımlı fiyat artışları söz konusuydu. Alman markı güçlüydü ve ödemeler dengesi hızla fazla vermeye başladı. Buna karşılık, Fransa, İtalya ve (kendisi de petrol üreticisi haline gelmekte olan) İngiltere'de farklı tercihler söz konusuydu. İşçi sınıfının satın alma gücü üzerindeki baskı enflasyon ve işsizlik aracılığıyla etkisini gösteriyordu.

Petrol fiyatlarındaki yükselişi sanayi ürün fiyatlarına yansıtarak "sınırlamak" isteyenler bunun faturasını kendileri ödeyecekti: 1974-1978 arasında sanayi ürün fiyatları az çok petrol fiyatlarını takip etti ve 1979-1980'de petrol fiyatları yeniden öne fırladı.¹⁹ Petrol ve altın fiyatlarının artması, uluslararası para sisteminin düzensizliği sonucu dalgalı kur sistemine geçiş, doların zayıflaması ve hiçbir başka paranın da onun yerini alıp dünyanın parası rolü oynayamaması; para emisyonunun hızla artması, her büyük bankanın istenen her parayla kredi açar hale gelmesi ve dünya ölçeğinde bu paraların yaratılmasını sağlaması,²⁰

19 Petrolün varil fiyatı 1973'te 2 dolara, 1974'te 10 dolara, 1978'de 13 dolara ve 1980'de 30 dolara yükseldi.

20 ABD'de tedavüldeki dolar (banknot ve banka hesapları) 1970'te 220 milyar dolardan, 1979'da 360 milyar dolara yükseldi. ABD'li bankaların dışarıdaki doları olanak varlıkları 1970'te 100 milyar dolardan 1979'da 660 milyar dolara yükseldi; buna bir de, dışarıda mark, İsviçre Fransı olarak tuttukları 200 milyar doları da eklemek gerekir...

uluslararası spekülasyon, ulusal ve uluslararası enflasyon, kriz kasırgasına kapılmış işletmeler ve sektörler, tedirginlik, gelecek korkusu...

Eğer sorunun özü dikkate alınırsa, kriz senaryosunu şöyle özetlemek mümkündür:

1. Her kapitalist ülkede 1950'li ve 1960'lı yıllarda geçerli büyüme şemasının aşınması (pazarların doyuma ulaşması ve işçi sınıfının direnci), 1960'larda kârlılığın düşmesi.
2. Artan dış pazar arayışı, dış yatırımların ve ihracatın artması, kapitalistler arası rekabetin keskinleşmesi.
3. Amerikan emperyalizminin yükümlülüklerinin ağırlaşması; doların ve uluslararası para sisteminin tartışma konulan haline gelmesi, altına bağımlılığın son verilecek olan (1971) dolar krizi.
4. Amerika'nın Avrupalı ve Japon rakiplerine doları devalüe ederek (1971 ve 1973) ve petrol fiyatlarını yükselterek karşılık vermesi.
5. Savaş sonrası sömürgecilğin tasfiye sürecinde, petrol üreticisi ülkelerin üretilen değer in bölüşülmesinde lehte sonuç alma deneyi (1973).
6. Petrol fiyatlarındaki yükselişi sanayi ürün fiyatlarını arttıranak (1974-1978 arasında sınırlı endekslemeye) ya da petrol dolarları devreleyerek geri alma çabaları, petrol fiyatlarında önemli artış (1980).
7. Diğer az gelişmiş ülkelerin "yeni bir uluslararası ekonomik düzen" talebi, özellikle Üçüncü Dünya'nın sanayileşme isteği... ki bu gelişmiş kapitalist ülkelerde bazı sanayi sektörlerinin çıkarıyla çelişiyordu.

Böylece devam etmekte olan kriz:

- her bir ulusal kapitalizmin özgünlüğünü de içerecek tarzda kapitalist birikim sürecine özgü çelişkilerden;²¹

21 Bkz. M. Beaud, *le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*.

- başlıca gelişmiş kapitalist ülkeleri karşı karşıya getiren rekabet ve yarışın (2, 3, 4);
 - Kapitalist ülkelerin tamamıyla -her bir ülkenin tarihi ve kaynaklarına özgü olmak üzere- Üçüncü Dünya ülkelerinin tamamı -her ülkenin özgünlüğüne göre, petrol üreticisi, diğer ham madde üreticileri, sanayileşmekte olanlar, stratejik önemi olanlar- arasındaki çıkar çatışması, dahası antagonist-madan kaynaklanıyordu. (5, 6, 7)
- İşte mevcut krizin özel önemi bütün bu farklı gelişmelerin iç içe geçmesi ve birbirlerini aralıksız etkilemesinden kaynaklanıyor.

Kapitalizmde Yeni Değişim

Kapitalizmin krizinden sosyalizmin doğacağını beklemek için bir neden yoktur. Her kim ki, üretim araçlarının kolektif mülkiyetinin ve merkezi planlamanın geçerli olduğu ülkelerde gerçekleşeni sosyalizm olarak kabul etmez, o zaman böyle bir perspektif için sorunu derinlemesine ele alıp tartışması gerekir. ²² Yüksek büyüme oranlarının sosyalizmin kurulmasıyla bağdaşır bir yanı var mıdır? Bunun bedelini kim ödeyecektir? Kökleri çok eskilere kadar uzanan alışkanlıklar, tavırlar, korku, bağınıllık, boyuna eğme nasıl ortadan kaldırılabilecek? Bir sınıfın diğer bir sınıf üzerindeki hâkimiyetinin yeniden kurulması ve sürüp gitmesi nasıl engellenecektir? Her sosyal formasyonun tarihi, yapısı, mevcut durumuna göre birçok soru aklı geliyor.

Elbette mevcut krizin bizi şu durumda daha kötüye götürmeyeceğini söylemek için de bir neden yoktur: Mutlak modern zorbalık rejimleri, çatışmaların çoğalup çeşitlenmesi, daha da ötede gezegeni toptan yok edecek bir Üçüncü Dünya Savaşı.

Çok daha muhtemel olan, daha önceki krizlerde olduğu gibi kapitalizmin bu sefer de derin değişimler ve yeni atılımlar yap-

22 Bkz. M. Beaud, *Le Socialisme à l'Épreuve de l'Histoire*.

masdır. Böyle bir gelecek de daha şimdiden karşımızda duruyor: Mevcut gelişmelerden ana çizgilerini ve belirsizliklerini sezmem mümkün görünüyor.

1. Doğu ve Batı

Bir gerçeğe başlayalım; bu, bir dizi önemli soruyu içeriyor. 1970'li yılların sonunda dünya giderek daha çok iki cepheye bölünüyor: Kapitalist ve kolektivist cepheler. İki süper güç; Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği ve iki grup ara güç; iki grup az gelişmiş ve egemenlik altındaki ülkeler.

1950'lerin başından beri genişleme halinde olan kolektivist cephe. Her ne kadar Avrupa'daki sınırlar Yalta Konferansı'yla istikrara kavuşsa da, artık Sovyetler Birliği'nin Asya'da, Ortadoğu'da, Afrika'da daha sağlam dayanakları ve etkinliğini artıracak üç kozu var:

- Batı emperyalizminin egemenliği altındaki ülkelerde bu egemenlikten kurtulma ve ulusal bağımsızlık isteği;
- Az gelişmiş ülkelerde başarılı olmuş bir büyüme modeli: Devlet kolektivizmi;
- Aynı şekilde kendini kanıtlamış bir siyasi organizasyon biçimi (devlet, parti, kitle örgütlenmesi); aynı şekilde etkili bir ideolojik mobilizasyon (sosyalizm temasına yapılan aşırı vurgu).

Bu ilerleme karşısında ABD, bir bütün olarak Latin Amerika ve Asya'da ordu destekli, dar oligarşilere dayalı, az çok polis terörü, işkence ve katliamlarla ayakta kalabilen polisye rejimleri destekleyecektir. Aşlında bu güçlü devletlerin Şah'ın İran'ı, Nikaragua'daki Somoza diktatörlüğü gibi ne denli zayıf oldukları da birden ortaya çıkabiliyordu.

Bu birkaç gözlemin ötesinde bir dizi soru aklı geliyor: Krize rağmen kolektivist cephe ilerlemesini sürdürebilecek mi? O

da bazı ülkelerde kimi zorluklarla karşılaşacak mı, 1980'de Afganistan'a doğrudan müdahale gereğinde olduğu gibi? Bölgesel savaşlar yeniden patlak verecek mi? Bazı ülkeler ve ülke grupları her iki cephe dışında kalma başarısını daha uzun süre gösterebilecekler mi, eğer sorunun cevabı evet ise, hangi araçlar "dünyanın muhtemel bir yeniden paylaşılması" riskini ortadan kaldıracak? Zira bir gün gelip ABD ve Sovyetler Birliği bu sürekli hasımlığı sürdürmektense yeni bir Dünya Yakası için anlaşmayı uygun bulabilirler mi -her ikisi için de "kabul edilebilir" bir denge oluşabilir mi?

Başka belirsizlikler de söz konusu: İki cephe arasındaki ilişkiler daha çok sertleşme yönünde mi -lokal askerî çatışmalarla- yoksa yumuşama yönünde mi -teknolojik ve ticari değişim yoluyla- ilerliyor? Bir anlamda, teçhizat ve devasa tüketim ihtiyacı içindeki kolektivist cephe Batılı büyük sanayi grupları için büyük bir pazar oluşturabilir.²³ Fakat, onlardan sağlanacak teknoloji ve görece düşük ücretle bir işçi sınıfının mevcut olduğu bu ülkeler güçlü bir rakip olarak karşularına çıkmaz mı? Zira, Batı otomobil pazarında böyle bir sonuç ortaya çıkıyor?

Dolayısıyla, iki büyük ve hayati soru cevap bekliyor:

- Bir cephe diğeri aleyhine genişleyebilir mi?
- İki cephe arasındaki başat eğilim çatışma mı, yoksa ticaretin geliştirilmesi biçimini mi alacak?

Bu soruların cevabı, kapitalist ve devlet kolektivizmi olan iki sistemin iki büyük üretim gücünün eklenme tarzına bağlı olacak. Aynı şekilde cevap, gelecek on yılların tarihine, iki halk ve iki sistem arasında, iki süper güç olan ABD ve Sovyetler Birliği arasında kurulacak ilişkilerin niteliğine de bağlı olacak.

23 Devlet Kolektivist ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerinin ihracatının 1960'ya %3'ünü, 1977'de de %4'ünü emerken, kapitalist ülkeler Devlet Kolektivist ülkelerin ihracatının 1976'da %14'ünü emiyorlardı. Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, s. 163 ve 165. Kolektivist bloğun kapitalist ülkelere borcu 1980'de 78 milyar dolardı.

2. Üçüncü Dünya'nın Parçalanması

Refah döneminde sanayileşmiş ülkelerdeki gelişme, egemenlik altındaki ülkelerde "az gelişmişliğin gelişmesi"yle sonuçlandı.²⁴ Kriz boyunca, dünya ölçeğinde farklılaşmalar ve eşitsizlikler daha da derinleşti, aynı şey Üçüncü Dünya için de geçerliydi.

Her şeyden önce, az nüfuslu petrol ihraç eden ülkelerle diğerleri arasındaki gedik daha çok açıldı; "petrol krizleri" sayesinde bu petrolcü ülkeler stratejik bir mal haline gelen mallarının değerinin yeniden paylaşılmasını sağladılar ve bir çeşit gezegenin "yeni zenginleri" durumuna geldiler, bu ülkelerin kişi başına düşen ortalama geliri sanayileşmiş ülkeleri geçti; masallardaki gibi servetler iktidardaki oligarşiler tarafından istiflendi; bir bütün olarak bu ülkelerin halkları da bu zenginlikten pay aldılar; komşularından ve Avrupa'dan gelen göçmen işçileri kullanıyorlar.

Eşitsizlik çok büyük: Gelişmiş kapitalist ülkeler ve petrol üreticisi ülkeler (dünya nüfusunun %16.5'i) dünya üretiminin üçte ikisine sahip, buna karşılık Üçüncü Dünya ülkeleri (dünya nüfusunun yarısından fazlası) sadece %15'ine; ve bunlar arasında Asya'nın ve Afrika'nın yoksul ülkeleri (dünya nüfusunun yaklaşık %30'u) dünya üretiminin sadece %2.4'üne sahip: Açlık, sefalet ve yıkıma maruz "başka bir dünya". Ortalamalara bakıldığında açıkça görülen dünya ölçeğindeki eşitsizliğe bir de ulusal plandaki aşım eşitsizlik ekleniyor.

24 A. G. Frank, *Capitalisme et Sous-développement en Amérique latine*, 1968, ve *Le Développement du sous-développement*, 1970; S. Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, 1970.

TABLO 42. ÜRETİM VE BÜYÜME: DÜNYANIN BELİ BAŞLI BÖLGELERİ ARASINDAKİ EŞİTSİZLİK

GSYİH yıllık büyüme oranı (1960-1975)	GSYİH* kişi başına (1976)	Ülke gruplarının üretimindeki payları** (1976)	
		Kıtıs üretim	Gayri safi üretim
9.5	6691	0.3	1.1
5.7	538	52.2	15.3
4.3***	6414	16.2	64.6
5.0***	1061	31.3	19.0
			7.8

* ABD Doları. ** % olarak. *** 1960-1977 dönemi.
Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport sur le developpement dans le monde*, 1979, s. 4, 14, 16 ve 144-145.

En zengin ve en yoksul ülkeler arasında Güney Avrupa, Latin Amerika, Afrika ve Asya'nın orta gelir grubunu oluşturan ülkeleri ve ülke grupları söz konusudur.

Yeni bir sanayileşme dalgası ortaya çıkmakta ve gelişmekte. XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında, kapitalist sanayileşme esas itibarıyla Avrupa ve Kuzey Amerika'yla sınırlıydı. 1914-1945 arasında oralarda daha da derinleşirken, Rusya'da yeni devlet kolektivizmi yöntemleri devreye sokuldu; artık sanayileşme Akdeniz Avrupası'na, Avustralya'ya, Latin Amerika'ya doğru da yaygınlaşıyor. 1950'lerden bu yana, Doğu Avrupa ve Çin'de devlet kolektivizmi yöntemlerine, Güney Avrupa ve kapitalist birliğe dayalı bir sanayileşme süreci ortaya çıkıyor. Sömürgeciğin tasfiyesinden sonra, kapitalist olsun, kolektivist olsun, Doğu ve Güneydoğu Asya'da, Akdeniz havzasında ve bazı Afrika ülkelerinde yeni sanayi bölgeleri ortaya çıkıyor. Ve mevcut kriz koşullarında da bu ülkelerin sanayileşmesi sürüyor ve derinleşiyor.

TABLO 43. ÜRETİM VE BÜYÜME: ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ EŞİTSİZLİK

GSYİH yıllık büyüme oranı (1960-1975)	GSYİH* kişi başına (1976)	Ülke gruplarının dünya üretimindeki payları** (1976)	
		Kıtıs üretim	Gayri safi üretim
9.5***	6691	0.3	1.1
5.7	538	52.2	15.3
4.3***	6414	16.2	64.6
5.0***	1061	31.3	19.0
			7.8

* ABD doları. ** % olarak. *** 1960-1976 dönemi.
Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport CIE*, s. 12 ve 14.

TABLO 44. DÜNYA ÜRETİM VE İSTİHDAM ARTIŞI*

Sanayi üretimi	DÜNYA ÜRETİM VE İSTİHDAM ARTIŞI*					
	Dünya**	SSCB ve Avustralya kolektivist ülkeleri	Avrupa'nın kapitalist ülkeleri	Kuzey Amerika	Latin Amerika	Orta doğu ve Güney Asya
1960	52	42	60	62	54	51
1977	142	174	122	129	151	170
1960	79	72	92	87	73	73
1977	112	112	97	102	139***	138***

* Endeks başlangıç 100 = 1970. ** Anamulık, Mongolia, Çin, Vietnam ve Kuzey Kore hariç. *** 1976 rakamları.
Kaynak: *Annuaire statistique de l'ONU*, 1978.

Zira, mevcut krizin bir vechesi de, sanayilerin dünya ölçeğinden yeniden dağılması biçiminde tezahür ediyor.

1970-1977 yılları arasında sanayide ortalama büyüme oranı özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'da çok yüksekti: Güney Kore'de %17, Endonezya'da %13, Milliyetçi Çin'de %12, Tayland'da %10, Filipinler, Singapur ve Malezya'da %9, Hong Kong'da %7. Aslında başlangıç düzeyi düşükken bu tür yüksek büyüme oranlarının önemini ayırt etmek gerekir. Ayrıca, söz konusu durumun büyük ölçüde oralara Batılı ve Japon kökenli büyük sanayi gruplarının yerleşmesi ve onların siparişleri tarafından belirlendiğini de gözden uzak tutmamak gerekir... Elbette bu durum, söz konusu ülkelerde yeni burjuvazilerin, yeni tekno-bürokratik burjuvazilerin ve onlarla birlikte yeni işçi sınıflarının ortaya çıkmadığı anlamına gelmiyor. Bu ülkelere hâkim otoriter, baskıcı devletler güç dengelerini ve sosyal dengeleri de dikkate almak zorundadırlar zira, bunlar devam edecek diye bir kural yoktur.

Aynı dönemde (1970-1977) birçok Latin Amerika ülkesinde de benzer büyüme oranlarına ulaşılmıştı: Dominik Cumhuriyetinde %14, Ekvator'da %13, Brezilya'da %11, Paraguay'da %8, Guatemala, Nikaragua ve El Salvador'da %7, Meksika'da %6. Amerikan baskısı altında ezilen, devrimler, köylü ve işçi eylemleri, sosyal kazanımlar, demokratik açılımlar bakımından zengin bir bölge. Onca umudun taşıyıcısı ama özellikle son dönemde kanla, baskıyla ezilmiş, yarılanmış, yıkıma uğratılmış bir kıta. Onca ölümün ve umudun ülkeleri.

Bir kısım Afrika ülkesinde de 1970-1977 arasında sanayide yüksek büyüme oranları söz konusuydu: Nijerya'da %10, Fildişi Sahilinde %8, Kuzey Afrika'da (Tunus %9, Fas %8, Cezayir %6), Ortadoğu'da (Irak %12, Suriye %11) nihayet Akdeniz Avrupasında (Yugoslavya ve Türkiye'de %9). İran'da sanayinin büyüme oranı 1960-1970 arasında %13 iken, 1970-1977 arasında %3'e geriledi, aynı şekilde Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de 1960'larda %9 olan söz konusu oran 1970'ten sonra %5'e düştü.

Bu nedenle, kapitalist Batı yöneticileri son gelişmeler karşısında kayıtsız kalmayacaklar –her ne kadar kriz de değişik biçimlerde etkilese de– Üçüncü Dünya'yı parçalayıp dağıtacaklardı. Artık, kapitalist cepheye “bağlı” ülkeler, kolektivist cepheye “bağlı” ülkeler –eskimiş bir kavram olsa da– “bağlantısız ülkeler” söz konusuydu. Sömürgecilğin ve sömürünün bir vaka olduğu durumlarda dinî ve kültürel özelliklere vurgu yapılıyor ve bariz bir hedef olarak algılanıyor ve karşı cephenin tutkalı işlevi görüyor. Ekonomik bakımdan şöyle bir manzara ortaya çıkıyor:

- Petrol üreticisi ülkeler,
 - Maden üreticisi ülkeler,
 - Batılı gruplar için sermaye kabul eden adacıklar oluşturan ülkeler,
 - Sanayileşme sürecinde ikinci aşamaya geçen ülkeler,
 - Sanayileşme sürecini yeni başlatan ülkeler,
 - Afrika ve Asya'nın yoksul tarım ülkeleri.
- Bundan başka –ki bu önektine göre enlemesine bir farklılaşmadır– geçerli siyasi rejimler ve dayandıkları sınıfsal ittifaklar bakımından da çok büyük bir çeşitlilik söz konusuydu:
- Ordu destekli geleneksel oligarşilerin egemenliği,
 - Askerî diktatörlükler (ki bunların mülk sahibi sınıfın değişik fraksiyonlarıyla ilişkileri az çok iyi olabiliyor),
 - Tekno-bürokratik devlet ittifakı (örneğin, küçük burjuvazi, köylülüğün bir kesimi ve doğmakta olan burjuvaziyle),
 - Popülist rejimler (dinci veya ilerici renklerde).
- Her bir özel durumda kapitalist ülkelerle kurulan ilişkiler ve aldıkları destek müthiş bir çeşitlilik gösteriyor.

3. Çok Kutuplu Bir Merkez?

Mevcut krizden başlıca kapitalist ülkeler arasındaki yarış da etkilenmekten geri kalmıyor: Giderek doyuma ulaşan uluslararası pazarlarda rekabet keskinleşiyor; dış yatırımlar ve ihracat

yoğunlaşıyor – büyük kısmı karşılıklı olmak üzere; ABD'nin savaş sonrası dönemde sahip olduğu mutlak liderliğe itiraz ediyor; dolara dayalı uluslararası para sisteminin tartışma konusu haline geliyor...

Fakat, hiçbir ülke de nöbeti devralmaya aday değil; hiçbiri böyle bir misyonu göğüsleyecek güce sahip değil. Hep parçalanmış olarak kalan Avrupa bir güç oluşturamaz ve Yalta'da belirlenen parçalanmışlık devam ettikçe de olması mümkün değil. Japonya iktisadını yumuşatıyor ve şimdilik özellikle Asya'ya ilgilennemekle yetiniyor – 1918 sonrasında ABD'nin biraz Amerika kıtasında yaptığı gibi. ABD'nin tek rakibi Sovyetler Birliği; onun da şimdiki isteği ABD'nin nüfuz alanını genişletmek ve kemirmek. Dolayısıyla, kapitalist cephe ABD'nin egemenliği altında kalmaya devam edecek. Fakat o da öteki kapitalist güçlerle uzlaşmak, tavizler vermek durumunda (güçsüzlük ya da realizm gereksiyile), onlara dünyada “özel nüfuz bölgeleri” bırakmak (tam olmasa da) durumunda. Bu da onlara başta Sovyetler olmak üzere kendi pozisyonlarını belirlemede hareket serbestisi sağlıyor. Aynı şekilde giderek her güçlü paranın kabul edildiği ve kendini kanıtadığı bir para sistemine imkân vererek.

ABD de bunun karşılığında sanayileşmiş ülkelerde dayanak noktaları veya mütefikler buluyor. Örneğin, Fransız-IBM sayesinde IBM birçok Afrika ve Latin Amerika ülkesine giriyor; 1975'te Amerikan bankaları Afrika'da doğrudan beş şubeye sahıpken, Avrupalı ortaklarıyla kurduğu şube sayısı beş yüzdü. Amerikan finans grubu Morgan, bir dizi yöntemle Fransız finans grubu Suez'e bağlanmış durumda; aynı şekilde İngiltere'deki şubesi Morgan Grenfeld ve Suez birlikte Hong Kong ve Singapur'da şubeler açtılar. Böylece bankacılık ve sanayi alanında hiyerarşik bir sistem oluşuyor ve özellikle de siyasal ve askerî planda devletle ilişkisi içinde yürüyor. Söz konusu olan yumuşak, biçimden biçime giren, hareket kabiliyeti olan bir hiyerarşi ki başlıca dört seviye saptamak mümkündür:

1. EGEMEN EMPERVALİZM
BİRLİK DEĞERLER
2. ARA EMPERVALİZMLER
İNGİLTERE ALMANYA
FRANSA JAPONYA
DİĞERLERİ
3. Ayrıcalıklı destek ülkeleri
- Birleşik Devletler için { (Akdeniz bölgesinde) (Orta Doğu)
(Afrika'da) (Asya'da) (Latin Amerika'da)
- Her ara emperyalizm için
4. Diğer Ülkeler
(Akdeniz bölgesinde) (Orta Doğu) (Asya'da) (Afrika ve Latin Amerika'da)

Ara-emperyalist ülkeler grubuna dahil olmak için, sadece yeterli bir ekonomik güce (ekonomik, ticari, finansal) sahip olmak yeterli değildir. Aynı zamanda az çok bir askerî ve siyasî bir müdahale gücüne kültürel-ideolojik etkinliğe, teknik ve bilimsel bir prestije de sahip olmayı gereklilidir.

Elbette bu “gruba” dahil olmak nihai bir durumu ifade etmez. Zira söz konusu “Konum” doğrudan güç dengelerine bağlıdır ve güç dengeleri sürekli değişmektedir. Kriz sorunu da bu durumla ilgilidir. Her gelişmiş kapitalizm egemen grup içinde kalabilmek için bütünden uzaklaşmasını engellemek zorundadır. Kimi alanlarda da önde olmalıdır. Bu yüzden, her ulusal emperyalizmin özel ve kamu sorumlularını:

- Verimsiz ve gereksiz görülen faaliyetlerin gerilemesini “yönetmek”,
- Gelecek yıllarda güç dengesinin bir unsuru olacak tarımsal potansiyeli modernize edip sürdürmek,
- İster teçhizat isterse de tüketim malları alanında olsun ikinci kuşak sanayileri (gelişmiş ve hızla gelişmekte olan ülkeler-

deki durumu da dikkate alarak) modernize edip koşullara uyumlu hale getirmek,

- Üçüncü kuşak sanayileri geliştirmek için uygun teknik ve endüstriyel koşulları yaratmak üzere harekete geçmek. Zira bu üçüncü kuşak sanayiler ortaya çıkmakta olan yeni büyüme modelinin temelini oluşturacak özelliğe sahiptirler.

Emperyalist ülkelerin yöneticilerinin gözünde daha uygun rekabet koşullarını yaratmak için, üretici faaliyetlerin yenisinden biçimlendirilmesi bir gereklilik olarak algılanıyor. Bu da kimi işletmeleri kapatmayı, bazı üretici sektörleri kısmen veya tamamen gözden çıkarmayı gerektiriyor. Bu, aynı zamanda işletmelerin verimliliğini artırmak için, işçi sınıfı üzerinde daha büyük baskı yapmaya zorluyor. Bunu gerçekleştirmede işsizlik ve enflasyon uygun araçlar olabilir (bunlar geçerli politikaların başarısızlığının bir göstergesi olmak bir yana, politikaların başarılı kriteri sayılıyor); bir başka yöntem, ücretleri aşağı çekmek için sayısız araçları devreye sokmaktır. Daha genel bir ifadeyle, emek dünyasının kazanımlarını sınırlamak veya tasfiye etmek; örneğin, sosyal güvenliği, kamu hizmetleri, kamulaştırılmış sektörü [KIT]ler grev hakkını, sendikal hakları aşındırmak gibi... İngiltere'de Madam Thatcher, Fransa'da başkan Giscard d'Estaing'in yaptıkları gibi. Bu arada patronlar sınıfı işçi sınıfını dağıtmak için de sürekli bir çaba içindedir. Bu amaçla, geçici, iğreti, istikrarsız çalışma yöntemlerini devreye sokarak (örneğin, sınırlı süreli iş akitleri dayatarak, yarım gün çalışma, ara-ış yaptırma, eve iş verme gibi yöntemlerle...) ya da "birleştirici kazanımlar" denilen (asgari ücret, haftalık normal 48 saat çalışma, işsizlik ödeneği...)25 haklara saldırıya geçerek. Bu tür araçlarla üretilen ulusal katma değerde işletmelerin payının gerile-

25 Allard, Beaud, Bellon, Lévy, Liénart, a.g.e.; O. Pastré, a.g.e.

mesi frenleniyor26 ve verimliliği en yüksek şirketlerin yararına en iyi koşullar oluşturuluyor.27 Nihayet, yeni bir büyüme modelini devreye sokmak için uygun bir ortam yaratılmış durumda.

4. Yeni Büyüme Modeli

Daha şimdiden yeni büyüme modelinin başlıca yapıcı unsurlarının neler olabileceğini saptamak mümkün oluyor:

- gelecek vadeden yeni sanayiler,
- çalışma sürecinde yeni değişimler,
- "yeni bir kitle tüketimini" gündeme getirecek yaşam tarzındaki önemli değişiklikler,
- işçileri çalıştırmada giderek farklı biçimlerin ortaya çıkması. Gelecek vadeden sanayiler şunlar olabilir:
- yeni enerjiler (nükleer ve güneş enerjileri) ve enerji üretiminde, yerleşimde, enerji taşımada enerji tasarrufu sağlayacak yeni teknolojiler.
- materyal, madde ve eleman üretimine olanak veren yeni teknolojiler (biyo-kimya, biyo-endüstri, yeni sentezler).
- ve özellikle üretim sürecinde elektronüğün kullanılması (bi-lişim, teletransmisyon ya da son zamanların moda deyiimi kullanılırsa, telematik ve teknotronik)

26 Toplam ücretlerin yüzdesi olarak "brüt sömürü fazlasının" göreceli ağırlığı

	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya
1960	37.0	36.2	71.0	66.9	100.3
1965	40.0	33.2	61.2	53.6	79.5
1972	30.2	30.6	43.8	43.8	73.0
1978	28.2	24.8	41.3	40.5	49.9

Kaynak: OECD Ülkelerinin ulusal hesapları (1950-1978), c. I. OECD, 1980.

27 1979'da, 17 Sanayi ve enerji grubu bir milyar doların üstünde kâr açıkladılar: 11 petrol grubu Royal Dutch (6.7 milyar) ve Exxon (4.3 milyar dolar) başta olmak üzere; altı sanayi grubu ATT (5.7) telekomünikasyonlar; IBM (3.0) Bilişim; General Motors (2.9) ve Ford (1.2) otomobil; General Electric (1.4), elektrik in-şaatı; Kodak (1.0) fotoğrafçılık. 11 petrol grubundan yedisi ve altı sanayi grubu Amerikandı. (Le Monde, 19 Temmuz 1980).

TABLO 45
FRANSA'DA BİRİNCİ, İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KUŞAK SANAYİ ÜRETİMİ

Birinci kuşak	Üretilen kömür (milyon ton)	Üretilen çelik (milyon ton)	Esaslıyereci demir yolu hatları (bin km)	Panmek (bin ton)
1950	52,5	8,6	41,3	293 ^a
1965	54,0	19,6	37,8 ^a	267 ^a 250 ^a
1978	22,4	22,8	34,5 ^a	161 ^a
İkinci kuşak	Üretilen Alüminyum (bin ton)	Üretilen elektrik (milyon kWh)	Tüketlenen petrol (milyon ton)	Üretilen otomobil (bin)
1950	60	33.600	8,4	358
1972	504	163.574	99,3	3017
1978	550	202.555	105,0	3507
Üçüncü kuşak	İnşaat Elektrik ve Elektronik (endeks başlangıç 1949 = 100)	Nükleer enerjiden üretilen elektrik (milyon kWh)	Hava ulaştırma yolu sayısı (milyon)	Bilgisayar 1 Ocak (bin)
1940	55	-	0,1	-
1950	107	-	1,2	-
1960	310	130	3,9	1964
1972	881	13.700	16,7	1968
1978	1260	17.051	23,3	1978

a. 1966-4, 1977-1. -c. Sanayinin kullandığı panmek -d. İplik üretimi. -e. Ulusal şirketler tarafından.

Kaynak: B. Koster, *op.cit.*, s. 16, INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979, 1968 ve 1951.

Asıl elektronik, üretim sürecinde, işin organizasyonunda, gündelik yaşamda, tüketim modelinde çok büyük değişiklikler ortaya çıkarıyor. Fakat ona hakım olabilmenin koşulu araştırmamızın düzeyine, üretimin etkinliğine ve bir de her bir ülkenin "uluslararası hiyerarşideki yerine bağlı görünüyor.

Yeni teknolojilerle birlikte ve özellikle de teletransmisyon ve elektronik sayesinde başta sanayide olmak üzere, bürolarda, postanelerde, bankalarda, eğitim sisteminde, sağlıkta, tarımda doğrudan üretim süreci ve çalışma süreci derin bir dönüşüme uğruyor. Gerçekten daha yaygın kullanım mümkün oluyor:

- bilgilerin (enformasyon) depolanması ve ihtiyaç duyulan enformasyona ulaşma;
- enformasyonun, taleplerin, emirlerin, imgelerin teletransmisyonunu (elektronik aktarımı) sağlanması;
- çok sayıda bilgiyi (enformasyonu) tarafı ve zorluğu dikkate alarak karmaşık sorunları işleme tabi tutma;
- karmaşık üretim sistemlerinin taleplerini dikkate alıp mekân içinde birbirleri arasında ve eş zamanlı olarak koordinasyonunu, stok ve talep gereklerine uyum sağlama...

Fransa bu alanda ABD ve Japonya karşısında açılıca gecikmiş durumdadır. Dünyadaki robot sayısı 1975'te dört bin iken bu sayı 1979'da yaklaşık on bindi ki, bunun üç bini ABD'de, birkaç bini Japonya'da (tanıma göre tahminler de değişiyor) ve sadece yüz ellisi Fransa'da bulunuyordu.²⁸ Bu gereçler birkaç yıldır otomobil sanayinde kullanılıyor. Örneğin General Motors'da:

Tuhaf nesnelere fabrikaya soktuklarında (bantları) saatte altmış araba çıkıyordu. Bant bir defa döndüğünde yüz sayısına ulaşıyordu. Bu alet sanki robot kaynakçı. Peygamberdevesine benzeyen bir şey. Bir yerden diğerine geçiyor, makineyi boşaltıyor ve sıradaki araba için hazır duruma geliyor. Saatte yüz ona ulaşabilir. Hiç yorulmuyor, hiçbir şey istemiyor, hiç çalışmazlık etmiyor. Lakin, araba da satın almıyor. GM bu durumu anlamış görünüyor.²⁹

28 M. P. Savvy, Paris VIII Üniversitesinde sunulan bir bildiri.

29 Gary Bryner, *op.cit.*, S. Terkel, *op.cit.*, s. 167.

TABLO 46
1985'E KADAR OTOMATİZE TEÇHİZAT STOKUNUN GELİŞİMİ

Uygulama	1978	1980	1985
Sosyal kamandaki makine teçhizatı	4500	5800	10.000
Robotlar	150	3000	3000
Programlanmış otomatlar	700	10'dan 20.000'e	
Çok sayıda üretilen küçük bilgisayalar	1000 (1977 parçası)	5'ten 10.000'e	
Otomatik işlen	2.500 (bilgi işlem parçası)	tanımlanmış otomasyon	
Bilgisayar yardımı tasarımı	yaklaşık 100	3'ten 400'e sistem*	
Doküman okuma ve işleme merkezleri	10 CIA, 23 CCP merkezi	54 CIA	
Teletopya	5000	25.000	85.000
Halfızal yazı makinesi	10.000	18.000	70.000
Terminaller	80.000	112.000	239.000
Sans noktası terminalleri	800	1150	14.700
Çiçe terminalleri	9.000	13.200	239.000
PTT ile bağlantılı terminaller	47.400 (76 rakamları)	106.000	205.000
Banka ve finans hizmetleri/büro işleri	21.100	35.700	55.900
	6200	23.400	62.600
a. 1983 rakamı.			

Koyuncu J.-H. Lorenzi ve diğerleri, a.g.e. s. 377

Robotla, artık her iş tekrardan ibaret -1960'larda kalifiye işçilerin onca itiraz ettikleri- ve önümüzdeki yirmi yılda zincirleme çalışmanın yerini alabilir. Bu uygulama işçilik maliyetinin yüksek ve işçilerin de tavrının da uygun veya kârlı sayılmadığı durumlarda yaygınlaşacaktır ama, bu başka yerlerde de Taylorcu ya da zincirleme çalışmanın yaygınlaşmayacağı anlamına gelmez... Bundan başka robot kullanımını üretim sürecinin bir bö-

lümünde geçerli olacak, onun gerisindeki ve ilerisindeki işler de kalifiye olmayan işçiler tarafından gerçekleştirilecek.

Bilişim, telekomünikasyon, büyük üretim süreçlerinin otomatizasyonuyla birlikte, "özerk ekipler", "özerk atölyeler", kimilerinin "özyönetim" diyeceği çalışma biçimleri geliştirecektir. Sanayi robotlarının uygun olmadığı ya da çok pahalıya geldiği durumlarda bir atölyenin işçileri özerk bir biçimde harekete geçirilebilir... Ama yine de bilgisayarın koyduğu kurallara, hedefe ve dayatmaya uymak koşuluyla. Kimi durumlarda tartışıp görüşü ortaya atabilirlerse de, bilgi (enformasyon) kütlesi ve başka zorlayıcı nedenlerden dolayı bu tür ekiplerin çok sınırlı "hareket serbestisi" olabilir.

Açılan yeni perspektifle birlikte psiko-sosyologlar bireyleri, ekipleri birbirinin rakibi haline getirmek için neler yapılabileceği konusunda çalışmaya koyuldular:

Astın üste tabi olduğu otoriter örgütlenmeye son verilmelidir.

(...) Yeni modelde kimse bir üste tabi olmayacak. Bireyler tam bir özgürlük ortamında sürekli hareket halinde olan ve karşılıklı mal ve hizmetleri değiştireceği karşılıklı ilişki içinde bulunacaktır. (...) Otoriter olmayan bir yapı iç rekabeti gerektirir.

(...) Böylece her birey, sahip olduğu işletmeyi yöneten kişinin durumuyla özdeş bir konumda bulunacaktır.³⁰

Aynı hareket içinde yeni tür taşeron uygulamaları da gündeme geliyor ("belirleyici durumdaki müşterinin" bilgisayarının ulaştırdığı buyruklar ve teknik bilgiler sayesinde); yeni dağıtım atölye biçimleri, kırsal kesime yayılmış atölyeler, evde çalıştırma gibi. (Telefonla bilgi ulaştırma yöntemi Fransa'da şimdiden uygulanıyor.) Grup çalışması uygulanan yerlerde karlı saat uygulaması yaygınlaşıyor, bilgisayar uyulacak kuralları "dikte" ediyor, eşgüdüm ve denetim sağlıyor (bu tür işyerlerinde az çok tercih olanağı söz konusu olabiliyor).

30 J. W. Forrester, MIT'de profesör, a.g.y., D. Pignon ve J. Querzola, *Critique de la division du travail*, Seul, 1973, s. 158.

Bu yeni teknolojiler, yeni iş-örgütlenme tarzıyla birlikte, yeni yaşam tarzları ve yeni kitile tüketim biçimleri de ortaya çıkıyor.

Durumun halen mevcut olan durumdan hareketle karikatürize edersek... Japonya'da çocukların elektronik gözetim altında tutulduğu kreşler faaliyet gösteriyor; ABD ve Japonya'da sıra ve kara tahta yerine bilgisayarın düğmesine basarak karşıdaki bir ekranda işlem yapıldığı okullar çoğalıyor; kahveyi veya tostlu pishirdikten sonra haber veren, ihtiyaçları tespit edip yemeği ıstıtan, telefona cevap veren, televizyon yayınlarını kaydeden, istenmeyen kişilerin ziyaretini gözetip caydırıcı (ABD'de) alet tasarlandı, üretildi ve kullanılıyor. Kentre en kesitirme yoldan seyahati sağlayan programlanmış bireysel bir sistem, gideceği yeri söylediği andan itibaren sürücünün nerelerden geçeceğini tayin ediyor; sağa dön, sola dön, yavaşla gibi komularla (Japonya); yakında bir "koruyucu elektronik melek" sürücüyü (yavaş sür, çok hızlı gidiyorsun, çok enerji harcıyorsun gibi) uyarılarda bulunacak. Amerikan firmaları otomobilin kendiliğinden otoyola girmesini sağlayacak bir elektronik sistem oluşturmaya çalışıyorlar. Bu sistemde her aracın motoru ancak otoyol çıkışında otomatik olarak çalışmaya başlayacak. Otoyolda otomobil treni gibi hareket edecek...

Elektronik oyunlar da çoğalup çeşitleniyor. İlk ekran gazetesi deneyi ABD'de yapıldı. Elektronik ve teletransmisyon çeşitli haberlere ulaşma biçimini baştan sona değiştiriyor: haber edinme (telefon, demir yolları, meteoroloji, turistik), yeni günlük gazeteler (genel veya özel alanlarla ilgili), bilimsel ve teknik veriler, katalogla ilişki yoluyla dahası mektupla satışlar...

Elektronik ürünlerin giderek artan yaygınlaşmasıyla yaşam tarzlarında derin bir değişim ortaya çıkıyor:

- ikinci kuşak tüketim malları stoğunun yenilenmesi (otomobil, telefon, televizyon, yüksek kapasiteli verici şebekeleri...)

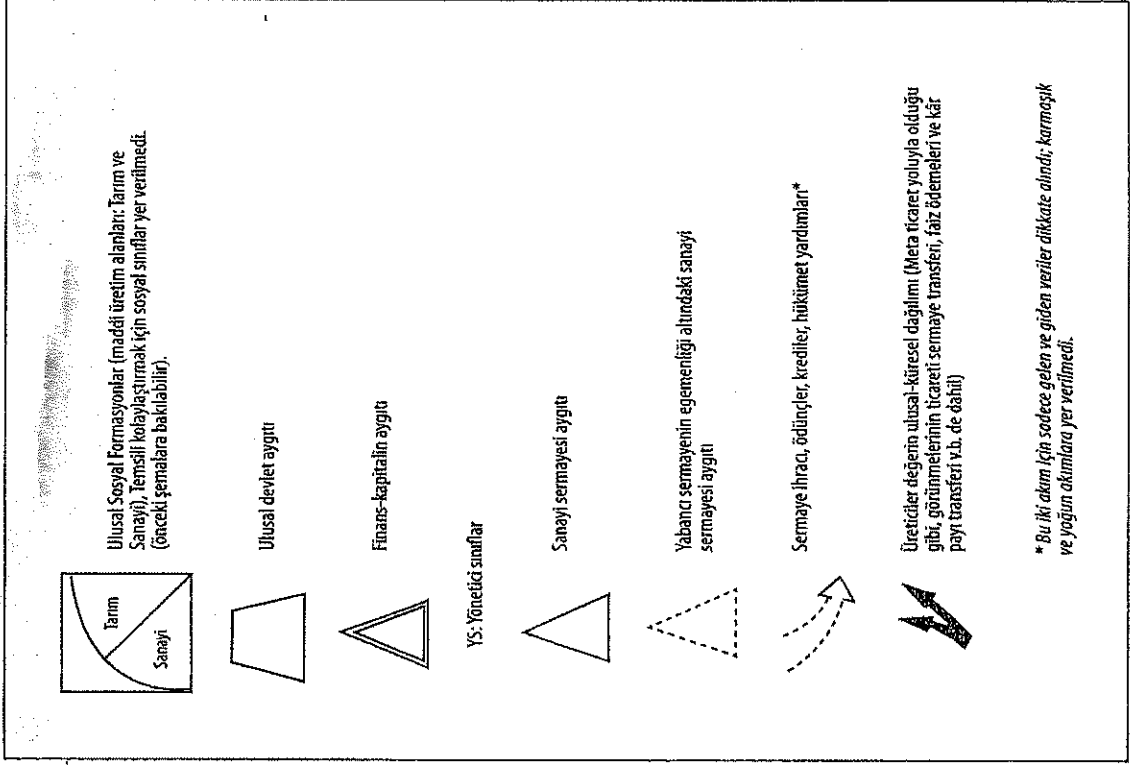
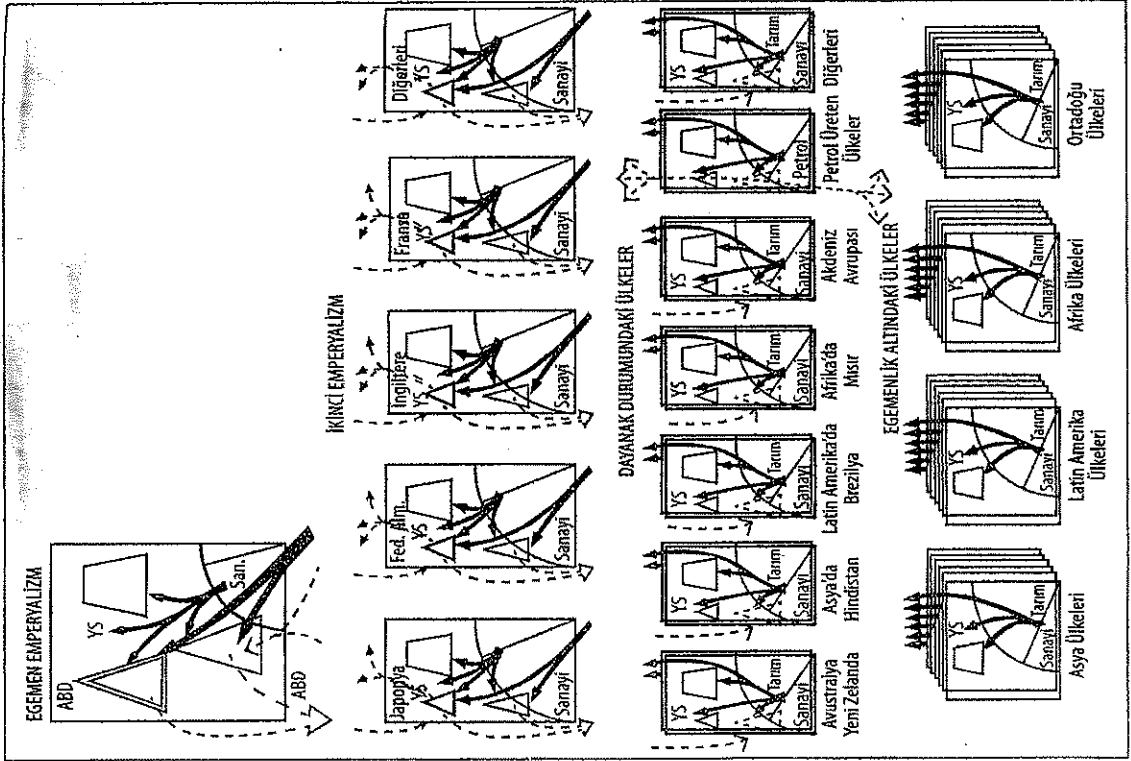
- yeni ürünlerin yaygınlık kazanması (denetim ve uzaktan kumanda sistemleri, ekranlı bilgi işlem araçları, kişisel bilgisayarlar...)

Yeni teknolojiler, yeni iş organizasyonu, yeni tüketim malları ve yeni yaşam tarzları. Bütün bu gelişmelerin her işçiyi eğitiminden çalışmasına, eğlencesine varıncaya kadar analiz edip programlayacak sürekli bir denetim sisteminin ortaya çıkması ihtimal dışı değildir. Fakat bize daha olası görünen husus, bu gelişmelerin işçi sınıfının mücadele yeteneğini aşırı düzeyde zaafa uğratmasıdır:

- bir kurufta programlar, klavyeler, ekranlar, sentetik sesler, robotlar dünyasının rahat, sisteme bütünüyle entegre olmuş işçi kategorileri veya katmanları;
- karşı kutupta sistem tarafından dışlanmış, marjinalleşmiş bu tarzı reddedip tepki gösteren gruplar ve katmanlar;
- Bu ikisi arasında hâkim kutba eklenmiş geleneksel işçi çalıştırma biçimleri: eve iş verme, zanaatkâr ve bağımlı bireysel üreticiler, küçük taşeron işletmeleri, parça başına çalışmanın yeni biçimleri, ara-işler, geçici işler, sözleşmeye tabi işler.

ŞEMA XVI

EMPERYALİST HİYERARŞİ VE 1970'LERDE DEĞERİN ULUSAL VE ULUSLARARASI HAREKETİ

Eğer, çok uluslu sanayi ve finans grupları vasıtasıyla bu sistemin beş kıtada, emperyalist hiyerarşinin dört seviyesinde ve yüzden fazla ülkede geçerli olacağı düşünülürse (ki bunların her birinin kendine özgü yasal mevzuatı, gelenekleri ve farklı güç dengeleriyle), bir dizi ulusal özellikler, kültürel ve dini farklılıkların da etkisiyle daha da kötüleşen durumların ortaya çıkması mümkündür. Öyle bir kapitalizm ki hem tek hem çok hem biçimsiz³¹ hem tutarlı, parçalanmış ve örgütlü...

5. Çeşitlenmiş ve Hiyerarşik Bir Ulusal/Küresel Sistem

J. F. Kennedy, 1962'de, "Dış yardımlar ABD'nin tüm dünyada etkinliğini ve denetimini artırmasını sağlayan bir yöntem, birçok ülkelyi bu yolla destekleyerek kesin çöktüşlerini veya komünist bloğa kaymalarını engellemeye yarar"³² diyordu. Böylece asıl söylenmesi gereken söylenmiş oluyordu: askeri ve ekonomik yardım, grda yardımı, kredi, hibe, sanayi yatırımları, ticari yatırımlar, mal alışverişi, kültürel etki ve bağımlılık. Bu doğrudan bağlara bir de ikincil emperyalist ülkelerle oluşturulan bağlar ve katasal destek gören ülkelerin işlevi ekleniyor.

Bu yöntem her şeyden önce çok sayıda ülkenin komünist bloğa geçmesini engelliyor. Aynı zamanda dünya ölçeğinde üretilen değeri hortunlamamanın harika bir aracı işlevi görüyor.

Bu hortunlamayı, yabancı sermaye yatırımlarının sağladığı gelire bakarak açıkça görmek mümkündür. Nitekim, 1970-1976 yılları arasında Amerikan sanayi ve finans gruplarının dışarıda gerçekleştirdikleri yatırım tutarı 67 milyar dolardı ve bunun sadece 27 milyar dolarlık kısmı Birleşik Devletler'den çıkmıştı. Aynı dönemde bu yatırımlardan 99 milyar dolar kâr sağladılar (bununun 42 milyar dolarlık kısmını Amerika dışında yeniden yatırıma dönüştürülünken, 57 milyar dolar ABD'ye transfer edildi). Bu da söz konusu grupların 32 milyar dolarlık bir fazla elde et-

31 K. Vergopoulos, *Le Capitalisme difforme*, 1974.

32 A.g.y., H. Magdoff, a.g.e., s. 110.

meleri, Amerikan dış ödemeler bilançosunun da 30 milyar dolarlık net gelire kavuşması demektir.³³

Tablo 47
EGEMENLİK ALTINDAKİ ÜLKELERDE BORÇLANMA VE BORÇ YÜKÜ

	Tamamı	Dışık gelimli ülkeler	Orta gelir düzeyindeki ülkeler
Kısa ve uzun vadeli borçlar*			
1965 ^a	38	11*	27*
1970	68	17	51
1977	260	49	211
(1985 tahmini)	(740)	(124)	(616)
Borç servisinin mal ve hizmet ihracatına oranı			
1970	-	13**	10,2
1977	11,8	9,8-13,5*	11,8
(1985 tahmini)	(18,1)	(11,6)* (17,0)*	(18,3)

* Milyar dolar. ** Tahmini.
a. 1965 rakamından diğer yılların verileri güncel edilmiştir. Fikar büyüklükler zamanlı, b. Afrika ülkeleri, c. Asya ülkeleri. Kaynak: Fikar ve Vignier, a.g.e., s. 83; Dünya Bankası, *Report sur le developpement dans le monde*, 1979, s. 11 ve 34.

Bu hortunlama, öncelikle faiz ve dış borç yükümlülüğünün ödenmesi yoluyla gerçekleşiyor. Egemenlik altındaki ülkelerin borçlarında son dönemde büyük bir artış oldu ve yeni bir "bağ" ve bağımlılık biçimini aldı. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerin borç toplamı, 1965'te 40 milyar dolardan, 1970'te 70 milyar dolara, 1977'de 260 milyar dolara yükseldi. Ve 1985'te 740 milyar dolara yükseleceği tahmin ediliyor.

Borç yükü "düşük gelimli" ülkelerin döviz rezervlerinin dört-beş katına; orta gelir grubundaki ülkelerin de iki ya da iki buçuk katına eşit. Borç servisi ortalama ihracat gelirlerinin onda birine eşit; bu oran bazı ülkeler için 1977'de daha yüksek sevi-

33 *Survey of Current Business*'ten alınan rakamlar; a.g.y., S. Latouche, *Critique de l'imperialisme*, s. 209.

yerlerde seyrediyordu: Bolivya, Moritanya ve Mısır için %20'den fazla, Uruguay için %28, Peru'da %30, Şili'de %32, Gine'de %43, Meksika'da da %48. Neredeyse ihracat gelirlerinin üçte birine varan kısmı borçların hizmetine tahsis ediliyordu.

Değer transferi aynı zamanda uluslararası mal ve hizmet ticareti aracılığıyla da gerçekleşiyor. Bu durum dünya ölçeğinde farklılaşmış "biçimsizleşmiş" kapitalizmin önemli bir vechesidir. Zira, ücret düzeyleri, iş gücü maliyetleri arasında aşırı farklılıklar var: ABD ve Avrupa'da iş gücünün maliyetiyle -uygun konut, araba, sağlık harcamaları, eğlence, çocukların eğitimi vb.- bir Güney Asyalı işçinin ücret maliyeti -biyolojik minimum seviyede yaşayan ya da Üçüncü Dünya'nın büyük ölçüde tarımsal topluluğa bağı (iş gücünün üretilmesi, yeniden üretilmesinin önemli ölçüde meta olmayan üretimle ve kendi ürettiğini tüketmeye dayalı) işçisinin ücreti arasında çok büyük farklar var. Ücret farklılığı bir göstergesi olarak alınabilir (bkz. Tablo 48).

Üçüncü göstergeye göre fark 9'a 1 (1979'da bir grubun saat ücret maliyeti dolaylı ödemeler dahil), birinci göstergeye göre 16'ya 1; ikinci göstergeye göre de fark ekseri 10'a 1'i geçiyor, bazen 17'ye 1'e kadar yükseliyor. Bunlar ortalamalar olduğundan gerçek durumu yansıtmaktan uzak. Örneğin bir emperyalist ülkenin iyi ücret alan teknisyeniyle Afrika ve Asya'nın el işçisi arasındaki fark çok büyüktür. Bu kıtaların çocuklarının durumu da son derece kötüdür. (Halen dünyada yaklaşık yüz milyon çocuk XIX. yüzyılın sanayileşen Avrupa'sına benzer, belki ondan da kötü koşullarda çalışıyor.)³⁴

Günümüzün kapitalist sistemi şimdiye kadar hiç görülmemiş ölçekte tek (dünya pazarı, üretimin çok uluslu karakteri) ve uyumsuz, çeşitlenmiş (ücret farklılıkları, aynı malın "ulusal değerleri" arasındaki farklılıklar) durumda. Bu şartlarda ve orta-

34 *Rapport du BIT, Cenevre, 1979. Birleşmiş Milletler Kөлlek Araştırma Grubunun yakın tarihteki bir raporu, Tayland'da çocuk ticaretini ve İtalya'da beş yüz bin çocuğun sömürüldüğünü ortaya koyuyor. (Le Monde, 12 ve 13 Ağustos 1980)*

lama dünya değeri dikkate alındığında "aşırı kârlardan" ve eşit olmayan ulusal değerlerden söz etmenin fazla önemi yok. Temel olgu şudur: Nasıl, Üçüncü Dünya'nın petrolünün düşük fiyattan satılması sanayileşmiş kapitalist ülkelerin rantın bir bölümüne el koymalarına imkân veriyorsa, nasıl, Üçüncü Dünya'nın ucuz satın alınan iş gücü ya da büyük gruplar tarafından denetlenen dünya üretim sistemindeki sanayi ve finans çok uluslular tarafından kullanılan ucuz emek, Üçüncü Dünya'da yaratılan değerlerin bir bölümüne el koymaya da imkân veriyor. Bu, ya çok uluslu gruplar ve onların gerçekleştirdiği transfer fiyatlar kanalıyla ya da dünya fiyat sistemi aracılığıyla gerçekleşiyor (Ticaret hadle- rindeki değişimler sadece paylaşımın iyileştiğinin veya kötüleş- tiğinin bir göstergesidir).

Dolayısıyla söz konusu olan önemsiz, sınırlı bir olgu değil. Kapsamı çok büyük. Birinci Dünya Savaşı arifesinde dünyada otuz beş-kırk milyon işçi vardı; bugün kapitalist dünyadaki işçi sayısı yüz altmış milyondan fazla. Bunun, yaklaşık yüz on milyonu emperyalist ve gelişmiş kapitalist ülkelerde, elli milyonu da Üçüncü Dünya'da bulunuyor.³⁵ Birkaç yüz milyon köylü de proleterleşmekte: Topraklarından ve köylerinden kovulan, iş- güçlerini satmak zorunda kalan bu insanlar, Latin Amerika'nın *favella*'larında, tüm Üçüncü Dünya'nın gecekondularında, Asya kentlerinde yığılan bu "özgür işçi" kitlesi, yeni sanayileşmenin hiç koşulsuz hazır iş gücünü oluşturuyor.

35 A.g.y., Samir Amin, *Classe et Nation*, s. 158; S. Rubak (*La Classe ouvrière est en expansion permanente*, Spartacus, 1972, s. 73, 79 ve 89) tüm dünya için benzer yönde sonuçlara varıyor (milyon işçi olarak):

	1950'ye değin	1960'a değin
Avrupa (SSCB hariç)	54,2	69,5
Küvey Amerika	23,1	24,2
Güney Amerika	10,5	12,3
Afrika	2,0	2,0
Asya	29,6	47,0
SSCB	30,6	32,0
Toplam	15,0	187,0

TABLO 48
DÜNYADA İŞ GÜCÜNE ÖDENEN ÜCRET FARKLILIKLARI

	Emperyalist Ülkeler	"Dayanağı olan" ülkeler	Egemenlik altındaki ülkeler
Arlık ücret*	ABD 1972 500 Fed Almanya 1972 400	Meksika 1972 157 Brezyla 1970 87 Hindistan 1970 30	Güney Kore 1972 50 Çin 1971 39 Filipinler 1971 38
Karşılıklı üretilebilirlikte ortalamaya saat ücreti**			
Etkinlik	ABD 313 ABD 237en 266ya	Meksika 053	Hong Kong 027 Formoza 014
Üretim üniteleri	ABD 367 29dan 3e	Meksika 048	Formoza 038 Hong Kong 030 Singapur 029 Kore 033 Japonya 030 Tayland 040 Honduras 045 Kosta Rika 034 Honduras (Angliz) 028
Büce makeme tekl üretimi	ABD 211	Meksika 053	Honduras 034 Kosta Rika 034
Yan ürünler	ABD 336 ABD 332 ABD 223 ABD 249 ABD 228	Meksika 048	Honduras 045 Kosta Rika 034
İstedi sanayi			
Çokuluslu Phillips'ye işi saat ücreti maliyeti 1979**	Fed Almanya 144 Belçika 143 İsviçre 142 Hollanda 139 Danimarka 136 İsviçre 129 Norveç 122 ABD 118 Kanada 110 Japonya 103 Fransa 100 İngiltere 74	Avustralya 97 Avusturya 95 Japonya 93 Finlandiya 87 İspanya 79 İlanda 67 Yunanistan 42 Brezyla 40 Meksika 33 Portekiz 26	Güney Kore 21 Hong Kong 19 Singapur 16 Formoza 15

* Dolar olarak

** Fransa için hesaplama = 100.

Kaynak: C. A. Michalek, *o.g.e.*, s. 144; Pitt, Fahri ve Viger, *o.g.e.*, s. 215; *Expansion*, 4 Temmuz 1980.

Emperyalist sistemin hem tek (dünya parası olan dolar; dünya pazarı, temel malların ve büyük sanayi ürünlerinin Birleşik Devletler'in egemenliği altında) hem de çeşitlenmiş (beş kıtada geçeri çok farklı durumları; ulusal ve yerel plandaki aşırı farklılıklar, emeğin kullanılmasında çok değişik tarzların varlığı, çeşitlilik ki bu emeğin de çok farklı koşullarda yeniden ürettiği anlamına gelir) bir bütünlük olarak kavraması çok önemlidir ve bu husus üzerinde önemle durmak gerekir. Öte yandan aynı zamanda hiyerarşiktir: Egemen emperyalizm olan Birleşik Devletler ve tamamı ekonomik, parasal, teknik, askeri ama aynı zamanda siyasi, ideolojik, yaşam tarzı olarak ve enformasyon egemenlik altındaki ülkeler, her birinin özgünlüğü, kozu, zafarları ve özel, nüfus bölgesi olan ara-emperyalizmler, eski sömürgeci güçler (İngiltere, Fransa) veya yeni güçler (Almanya, Japonya), konumu tehdit altında olanlar, kriz ortamında ve XXI. yüzyılda hiyerarşideki yerlerini korumaya veya yeni yer edinmeye çalışanlar, gerileyenler, gücünü artıranlar arası mücadelede. Bunlara bir de özel destek ülkeleri ekleniyor ki, bunlar ilerde emperyalist konuma gelebilirse de henüz emperyalist ta-nımına sokulamayacak ülkelerdir. Bu grup ülkeler jeopolitik konumları, önemleri (demografik, nüfus yoğunluğu, askeri, ideolojik ve siyasi) ve müdahale kapasiteleri, etkinlikleri itibarıyla buldukları bölgelerde anahtar unsurlardır. Bu ülkeler grubunda petrol üreticilerinin özel konumlarını daha birkaç on yıl boyunca koruyacağı beklenebilir; hiyerarşinin daha aşağısında "egemenlik altındaki" ülkeler bulunuyor ki, bunlar sayısal olarak çok çeşitlilik arz eder durumdadırlar. Bazılarının önemli sahip oldukları stratejik madenlere, kimilerinin stratejik veya politik durumlarına, nüfus yoğunluğuna bağlıdır ki, bunlar arasında en yoksullar ve yüzüstü bırakılmış olanlar da vardır.

Hiyerarşik oluşum sisteme aşırı bir esneklik kazandırdığı gibi, bu ona hem bir kırılabilirlik vermekte hem de uyum yeteneği sağlamaktadır. Bunun ötesinde uyumsuzdur zira çok farklı

halklar, kültürler, diller, dinlerden, değişik yaşam ve ölüm tarzlarından oluşuyor. Bütünlüğünü oluşturan sayısız bağlarla örülmüş olmasındır. Ekonomik bağlar (ticaret, krediler, hübeler, değişik biçimler alan "yardımlar") ama aynı zamanda dünya ölçeğinde oluşmuş bir sınıf ittifakı da söz konusudur –emperyalist ülkelerin yönetici sınıfları, özel destek ülkeleri ve öteki egemenlik altındaki ülkelerin örgütlü güçlerine (ordu ve polis) ve sınıflarına dayanıyorlar. Bu ülkelere yapılan askerî yardımlar, polisi destekleyen her türlü yardım, gizli örgütlerin her an müdahaleye hazır durumda oluşları, bu ilişkilerin önemini ortaya koyuyor. Bu alanda daha uç örnekler de mümkündür, baştan sona emperyalistler tarafından, onların sanayi ve finans güçleri, gizli servisler ve devletler tarafından yapay olarak "yaratılan" ve desteklenen katmanlara dayanan ülkelerin durumunda olduğu gibi...³⁶

Bu tarz birleştirici ağlar yeni eşitsizliklerin, yeni farklılıkların da yaratıcısıdır. Özel destek ülkeleri ve diğer egemenlik altındaki ülkelerde yaratılan değerden alınan pay, sanayi ve finans güçlerinin zenginliğini, dolayısıyla da emperyalist ülkelerdeki egemen sınıfların gücünü artırıyor. Elbette en yoksul ulusların, yoksullarının yoksulluğunu da artırıyor. Üçüncü Dünya'nın yönetici sınıflarına sağlanan destek, inanılmaz servetlerin³⁷ birikmesini sağladığı gibi, devlete ve çok uluslu sermayeye bağlı yeni katmanların ortaya çıkmasına da neden oldu ve eski eşitsizliklere yenileri eklendi. Örneğin sanayileşmiş kapitalist ülkelerde nüfusun en zengin %10'luk dilimi ulusal gelirin %25 ile %30'unu elinde bulundururken, bu oran Üçüncü Dünya ülkelerinde (Hindistan, Venezüella, Meksika'da) %35'ten (Brezilya, Honduras) %50'ye kadar çıkıyor.³⁸

36 Jean Ziegler, *Main basse sur l'Afrique*.

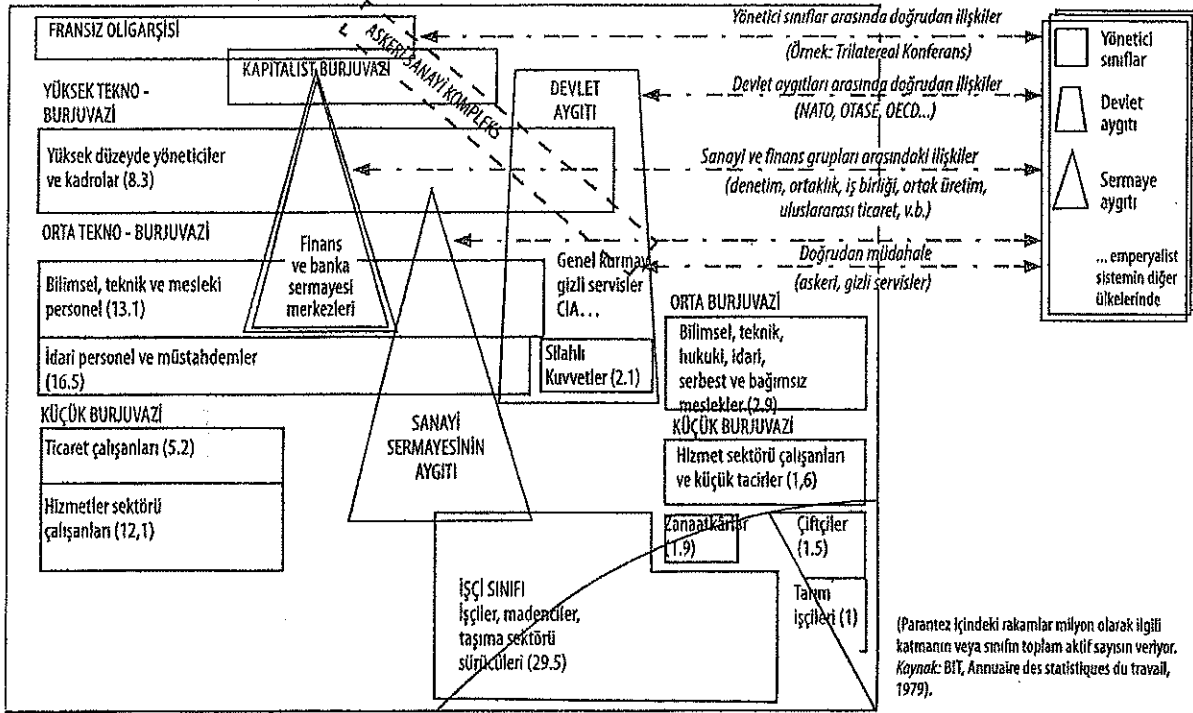
37 Emirlerin ve petrol prenslerinin zenginliği bir yana, eski İran şahı ve ailesinin birikmiş servetiyle, Latin Amerika'da iktidardaki cemaatlerin ve ailelerin servetini hatırlamak yeter.

38 Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, s. 188.

Bu farklılıklar yeni "dayanımlar" da yaratıyor: Üçüncü Dünya'nın yönetici aileleri zenginliklerini emperyalist dünyanın "güvenilir" ülkelerinde saklıyorlar (ABD, İsviçre³⁹ ve vergi cennetlerinde); egemen ülkelerin sanayi ve finans gruplarına ortak oluyorlar; onların aşırı düzeyde lüks ve gelişmiş ürünlerini tüketiyorlar. Egemenlik altındaki ülkelerin sanayilerinin hiçbir özertkliği söz konusu değil. Büyük sanayi gruplarının bir parçası ve onlara bağımlı bir çerçevede faaliyet gösteriyorlar. Bu nedenle bu ülkelerdeki üretim süreçlerindeki dönüşümü bu bütünlük içinde ve dünya emperyalizmiyle aradaki bağları dikkate alarak tahsil etmek gerekir. Örneğin ABD'de "hizmetler" sektörünün gelişmesini bu bütünlük içinde tahsil etmek bu bakımdan önemlidir.⁴⁰ Bu "üçüncü" sektörün gelişmesinin bir nedeni tarımda ve sanayideki verimlilik artışından ve iş bölümündeki derinleşmeden (yönetim, öngörü, planlama, enformasyon, koordinasyon, araştırma, eğitim, denetim, gözetim gayretleri) kaynaklanıyor olsa da, bir diğer neden de artık bundan böyle maddi üretim daha çok özel destek ülkelerinde ve diğer egemenlik altındaki ülkelere kaydırılıyor ki, bu da oralarda işçi sınıfının güçlenmesini sağlıyor.

39 Jean Ziegler, *Une Suisse au-dessus de tout soupçon*.

40 L. Gérardin'e göre ABD'nde tarımda istihdam edilen nüfus 1870'te %45'ten 1980'de %2'ye düştü; buna karşılık sanayide istihdam edilen nüfus 1860'ta %17'den 1914-1950 aralığında yaklaşık %35-40'a çıktıktan sonra, 1980'de %23'e yükseldi, enformasyon mesleğinde çalışmaları ise 1870'te %5'ten 1980'de %47'ye çıktı. (*Le Monde*, 6 Haziran 1979).

ŞEMA XVII

1970'LERDE ABD'DE SOSYAL SINIFLAR

TABLO 49
EMPERYALİST SİSTEME DAHİL FARKLI ÜLKELERDE AKTİF NÜFUSUN YAPISI*

	Egemen emp.	İkincil emperyalist ülkeler			"Dayanağı olan" ülkeler			Egemenlik altındaki ülkeler		
	ABD 1978	Fransa 1975	Fed. Alm. 1978	Japonya 1978	Brezilya 1970	Mısır 1977	Hindistan 1971	Bolivya 1976	Tayland 1976	Kameru 1976
Bilimsel, teknik liberal vb.	14.3	15.5	12.8	7.2	6.4	7.7	2.8	5.7	2.6	2.4
Yüksek düzeyde yönetici ve kadrolar	10.1	3.3	3.1	3.7	1.1	1.4	0.9	0.6	1.1	0.1
İdari personel tacir, satıcı	6.1	7.3	8.5	14.3	7.5	7.4	4.2	6.1	10.4	3.2
Hizmet sektörü işçiler	13.5	8.0	10.8	8.8	7.7	8.9	3.3	8.6	2.9	2.0
Tarım, hayvancılık, orman, balık, av	2.8	9.6	5.7	11.3	43.7	41.9	72.1	46.4	62.1	73.7
El işçisi, ırgat, ulaşım aracı sürücüsü	33.0	36.0	35.3	36.6	19.4	21.7	13.4	24.7	18.7	11.3
Diğer	2.1 ^a	1.1 ^a								
Klasman dışı	0.8	5.2 ^b	4.9 ^b	2.4 ^b	8.0	4.4	0.4	3.9	0.6	5.4
Toplam (milyon)	102.5	21.8	27.0	55.3	29.6	9.5	180.5	1.5	13.9	2.8

* % olarak. —a. silahlı kuvvetler personeli —b. işsizler.
Kaynak: BIT, Annuaire des statistiques du travail, 1979.

EMPERYALİST HİYERARŞİDEKİ FARKLI ÜLKELERDE SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELER		Egemen emp.		İkncil emperyalist ülkeler		"Dayanağı olan" ülkeler		Egemenlik altındaki ülkeler	
1977 nüfus*	220	53	61	113	116	38	632	5	44
Kıfı başına GSMH** 1977	8520	7290	8160	5670	1360	320	150	630	420
Kıfı başına enerji*** (ükretim), 1976	11554	4380	5922	3679	731	473	218	318	308
En zengin % 10'un geliri	26.6*	30.4*	30.3*	27.2*	50.6*	r.m.d.	35.2*	r.m.d.	r.m.d.
En yoksul % 20'nin geliri	4.5*	4.3*	6.5*	7.9*	2.0*	r.m.d.	6.7*	r.m.d.	r.m.d.
Yetişkinlerin okumayazma oranı, 1975	99	99	99	99	76	44	36	63	82
Hekim başına düşen insan sayısı, 1976	600	680	500	920	3600	1190	3140	2120	8460
Yaşam beklentisi 1977	73	73	72	76	62	54	51	52	61

* Milyon kişi. ** Dolar olarak. *** Kömüre eşit. -a. 1972. -b. 1970. -c. 1973. -d. 1969. -e. 1964-1965. - f. r.m.d.: rakam mevcut değil.

Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979.

TABLO 50

EMPERYALİST HİYERARŞİDEKİ FARKLI ÜLKELERDE SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELER

Nihayet, emperyalist sistemin bu bütünlüğü, çatışmaları, hasımlıkları, rekabeti ve karşılıklı güç ilişkilerini de içeriyor. Sadece egemen ülkelerin ordularının, polis, gizli servislerin, özel milislerin ya da askerlerinin müdahalesi söz konusu değil. Aynı zamanda ulusal, dini, etnik ve kabileler arası yeni hasımlıklar ve kin de söz konusuydu. 1945'ten beri yüz otuz bölgesel veya iç savaş oldu ve bu savaşlara Üçüncü Dünya'ya dahil seksen bir ülke katıldı. Son yirmi yılda Üçüncü Dünya'nın askerî bütçesi dört kat arttı.

TABLO 51 ÜÇÜNCÜ DÜNYA'DA ASKERİ HARCAMALAR	Yıllık artış		Üçüncü Dünya ithalatındaki payı*
	1968-1973	1973-1978	
	Orta Doğu	+25	+4
Uzak Doğu**	+8	+8	22
Güney Asya	+5	+4	10
Orta Amerika	+2	+4	2
Güney Amerika	+8	+3	9
Sahra'nın Güneyi	+8	+15	8
Kara Afrika			

* % olarak. ** Çin, Laos, Kambodja, Vietnam hariç.

Kaynak: P. Fabre, *L'Économiste du Tiers Monde*, Aralık 1979.

Daha şimdiden Üçüncü Dünya ülkeleri (Hindistan, Pakistan, Filipinler, Brezilya, Arjantin...) bir silah sanayiine sahip.

Nihayet, emperyalist sistemin bütünlüğü Sovyet bloğu ülkelerine karşı bir düşmanlık ve gerilim üzerine, cepheleşmeye dayanıyor. 1978'de dünyada silahlanmaya harcanan kaynak dört yüz milyar dolardan fazlaydı. Bu rakam 1980'de beş yüz milyar

doların üstüne çıktı ki, bu dünya GSMH'sinin %6'sına eşitti.⁴¹ Buna karşılık, zengin ülkelerin GSMH'larının %1'ini yoksul ülkelere yardım olarak aktarırna gibi mütevazı bir hedefe birçok ülkede ulaşılmadı. 1968-1978 döneminde dünya askeri harcamalarının dağılımı şöyleydi:

	NATO	Varsosa Paktı	Çin	Üçüncü Dünya	Diğerleri
1968	56	25	9	6	4
1978	43	29	10	14	4

1978'de dünya silah ihracatının %47'si ABD, %27'si Sovyetler Birliği, %11'i Fransa, İtalya, %4'ü İngiltere, %2'si Federal Almanya⁴² tarafından sağlanıyordu. Dünya araştırma faaliyetlerinin %40'i "ulusal savunma" ve savaş amaçlıydı ve yüksek düzeyde uzmanlığa sahip dört yüz bin araştırmacı bu sektörde çalışıyordu. Bu oran 1950'den beri sürdürülen araştırma faaliyetlerinin beşte ikisine eşittir. İmha silahlarının miktarı birkaç milyon kata çıkmıştı. (...) Silahlanma harcamalarındaki bu artış, birçok milyar insanın yeterli sağlık bakımından mahrum olduğu, bunlardan 570 milyonunun da ileri düzeyde yetersiz beslendiği ve üç milyar insanın da sağlığa uygun sudan mahrum olduğu bir dünyada ortaya çıkıyor.⁴³

Öyle bir dünya ki, terör ve yıkım sarmalına kendini kaptırmış bulunuyor. Bir yanda gezegenimizi birkaç defa tahrip edecek yıkım araçları birikiyor, diğer yanda 1980'li yıllarda beş yüz milyon insan açlıktan ölmeye tehlike altında,⁴⁴ uluslararası plan-

41 1978'de Federal Almanya, Fransa ve İsveç GSMH'larının yaklaşık %3,3'ünü silah harcamalara ayırıyorlardı. Bu oran İngiltere için %4,7, ABD'de %5, Çin'de %10, SSCB'de %11-14, Suudi Arabistan'da %15 düzeyindeydi... (J. Isnard ve M. Tatu, *Le Monde*, 19 Şubat 1980 ve P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 Mart 1980)

42 P. Fabre, *L'Économiste du Tiers Monde*, Aralık 1979, ve P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 Mart 1980.

43 M. K. Tolba'nın raporu, *Le Monde*, 8-9 Haziran 1980.

44 BM Ekonomik Konseyi'nde sunulan Dünya Gıda Konseyi'nin raporu, *Le Monde*, 18 Temmuz 1980.

da borca gömülmüş, spekülasyon ve ulusal hesaplar sarmalına kapılmış bir ekonomik kriz var ancak kimsenin önünü kesecek gücü yok. Yeni teknik gelişmelerse güçlüyü daha güçlü, güçsüzü de daha güçsüz yapmaya yarıyor...

Daha kötünün imkânsız olduğunu kim ileri sürebilir? Geçen yüzyılın sonundaki Büyük Buhran, Birinci Dünya Savaşıyla sonuçlanmıştı, 1920-1930'ların krizi de ikincisini doğurmuştu ve halen devam eden üçüncü büyük kriz henüz atlatılmış değil! Oysa, aynı zamanda ilerleme unsuru olabilecek onca gelişme ortaya çıkmakta.

6. Bölümün Özeti

Olup bitenlere bakarak dedim ki, tüm bu örgütsüz şiddet sanki tabancadan fırlayan bir kör kurşuna benziyor.

Chester Himes

XVI-XVIII. yüzyılın pamuklu dokuması; XIX. yüzyılın büyük maden ve demir-çelik işletmeleri, otomobil ve elektrik işletmeleri, daha sonra bilim ve teletransmisyon -bütün bunlarda hep aynı mantık işlemeye devam etti: Aşırı çalışmaya zorlama, üretilen değerlerin gerçekleştirilmesi (satılması) ve artık değerlerin sağlanması, daha çok mal ve artık değer üretmek için sermayenin genişlemesi. Bu bir büyüme mantığıdır, ama aynı zamanda da bir kriz mantığıdır; zira artan üretim şu ya da bu şekilde pazarın doyuma ulaşması engeliyle karşılaşır, gelir dağılımı dengesizliği, rekabetin sertleşmesi ve kârlılık oranlarının düşmesi sonucu kriz ortaya çıkar. Kriz demek kullanıma hazır sermaye, kulanılmayan daha büyük iş gücü rezervi demektir ki bu da yeni pazar, yeni üretim yöntemleri ve yeni ürün arayışını gündeme getiriyor.

Bu sistemin büyüleyici yaratıcılığı nasıl inkâr edilebilir? Zira, birkaç yüzyılda dokuma tezgâhından buharlı makineye, bir dizi karmaşık işlemi yapabilen sanayi robotuna, matbaacılıktan teletransmisyon, Amerika'nın keşfinden uzayın keşfine uzanan süreç nasıl yadsınabilir? Aynı zamanda bu dinamîğe musallat olan (ve ekseri diğerleriyle karşılıklı etkileşim içinde olan açgözlülük, dini saplantı, ulusal tutku, "uygarlaştırıcı misyon", ırkçılık vb.) yıkıcı, tahripkâr özellikli dikkate alınmayabilir

mi? Amerika yerlilerinin kırimi ve hazinelerinin yağmalanması, önce İngiltere'de olmak üzere, kırsal yaşamın tahribi ve yoksul köylülerin proleterleşmesi; kömür, petrol, madenler gibi yenilenebilir kaynakların müsrif kullanımı; çevrenin kötüleşmesi ve özellikle suyun ve havanın kirlenmesi sonucu biyolojik yenilenmenin tehlikeye girmesi; nesiller boyu tehlikeleri sürececek nükleer bela; insanın çalışma gücünün -kas ve sinirsel gücü- sınırsız zorlanması, insanın vakitsiz yıpranıp bitkin duruma düşürülmesi, kazalar...

Kaynakların, insanların ve çevrenin yaratılması ve tahribi. Ama aynı zamanda toplumların da yaratılıp tahrip edilmesi. Birkaç yüzyıl öncesinde dar aristokrasilerin ve prenslerin mutlak egemenliği altında yaşayan kırsal topluluklar vardı. Onların içinde burjuvazi ve sanayileşmeyle birlikte işçi sınıfı oluştu. Şimdilerde ABD'de güçlü sanayi ve finans gruplarını denetim altında tutan ve değişik büyük, orta ve küçük burjuvaları da kapsayan (sanayici, işadamları, serbest meslek erbabı, bireysel işletmeler), ama aynı zamanda ücretli "teknoburjuvazinin" (müdürler, yüksek teknisyenler, devlet aygıtının ve sermayenin yönetici üst kademelerini, araştırma "patronlarını", eğitimi, sağlığı...) da içeren dar bir oligarşi mevcuttur. Artık kentleşme ve ücretlilik büyük ölçüde gerçekleşmiş, işçi sınıfı ve "küçük burjuvazi" tüketim kredisi aracılığıyla sisteme önemli ölçüde entegre edilmiş durumdadır. Bu Amerikan oligarşisi, ya hükümetlerin yer aldığı uluslararası merciler, ya kapitalist sanayi ve finans gruplarının "Üçlü Konferans"ta olduğu gibi ittifakı veya kontrolü yoluyla, ya da kamu ve özel kesim yüksek yöneticilerinin toplantıları ve iş birliğiyle yürüyor. Böylece Birleşik Devletler'den başlayarak, az gelişmiş ülkelerin (özel destek ülkeleri ve diğer egemenlik altındaki ülkeler) egemen sınıfları, silahlı kuvvetleri, polisi, gizli servisleri aracılığıyla sayısız bağlar ve bir ilişki ağı oluşturulmuş durumdadır.

Geçerli bu mantık karşısında adaletsizliğe duyulan öfke, cömertlik bilinci, ısrarlı ve inatçı umut, XIX. yüzyılda bu dünyada

dayanışma düşüncesini, kardeşliği, dürüstlüğü, eşitliği, sosyal adaleti, güvenliği ve demokrasiyi tesis edecek sosyalizm düşüncesini doğurdu. Ve kapitalizmden ilk kopuşların hepsi sosyalizm adına gerçekleştirildi.

Bugün kapitalist mantığın ve emperyalizmin karşısında başka bir birikim ve üretim tarzı olan devletçilik var. Nitekim, sosyalist denilen devrimlerin gerçekleştiği ülkelerde, ekonomik ve sosyal zorluklar, sanayileşme ihtiyacı –bir ekonomik fazla yaratmak üzere aşırı çalışmaya zorlama ve eski köleleri işçi durumuna getirme gereği– belirleyici oldu. Devlet aygıtının ele geçirilmesiyle yeni bir yönetici sınıf da kendini dayattı. Devlet zoru kullanılarak hem çalışma disiplini hem de bir bütün olarak üretici sınıfların sosyal disiplini sağlandı.

Kapitalizmde olduğu gibi, devletçilikte de bir ulusal gerçeklikle yüz yüze gelindi ve onunla bütünleşildi: Rusya'nın güçlü sosyalizm ideolojisine dayanılarak yürütüldü, öte yandan etkin anti-emperyalist mücadeleler de bir destek oluşturdular. Devletçilik sayesinde askerî ve ekonomik gücü itibarıyla dünyanın iki numaralı durumuna geldi. Bir sınıf ittifakı harekete geçirilerek eski oligarşilerin devrildiği ve emperyalizmin tutsağılığından kurtulan Üçüncü Dünya ülkeleri de devletçilikle sanayilerini ve teçhizat üretimlerini geliştirmenin bir aracına kavuştular.⁴⁵

Kapitalizm her dönemde, hem ulusal-bölgesel-lokal hem de küresel ölçekte var oldu; bugün özellikle beş kıtayı kapsayan hiyerarşik emperyalist sistem, dünya pazarı, çok ulusal gruplar, uluslararası borç sorunlarıyla daha çok küresel bir karaktere sahip.

Kapitalizm her dönemde hem birleştirici, tekleştirici ve hem de farklılıkları, ayrıntınlıkları, eşitsizlikleri derinleştirici sonuçlar ortaya çıkardı; özellikle günümüzde ulaşım araçlarındaki muazzam gelişme, ticaret, iletişim ve haber alma olanaklarıyla bu süreç derinleşmiş durumdadır; proletaryeleşme, ücretliliğin genelleşmesi, kentleşme, tüketim araçları üreten süreçlerin, ya-

şam tarzlarının standartlaşması, aynı şekilde yüzyıllar boyu çok farklı ve çok değişik koşullarda işçi çalıştırma ve fazla çalışmaya teşvik yöntemleri geçerli oldu.

Her dönemde kapitalizm hem yapıcı hem de yıkıcı oldu ama, bugün artık gezegenin ve insanlığın geleceği tehdit altında bulunuyor.

Emperyalist ülkelerde işçi sınıfı örgütlenmeyi beşardı, kısım de egemen sınıfların emperyalizmde sağladığı avantajlar sayesinde, önemli ödümler kopardı. Kapitalist mantığın sertliği az da olsa törpülandı, kararlarda az çok etkili olabildi ve üretilen değerler de görece daha uygun paylaşımı mümkün olabildi. Ne ki, bunu söylemek ve tüm sonuçlarını da dikkate almak durumundayız. Emperyalist ülkelerdeki işçi sınıfı, daha genel olarak da emek dünyası:

- hem aynı kâr amaçlı üretimin mantığına tabi oldukları için Üçüncü Dünya halklarıyla dayanışma halinde;
- ve hem de iş ve çalışma düzeyi itibarıyla "kendi" ulusal kapitalist üretimlerine bağlıdır, dolayısıyla "kendi" egemen sınıflarıyla ortak çıkarılara sahiptirler.

Bu çerçevede "kendi" kapitalist burjuvazilerinden kurtulabilecekler mi? Geçmişte olup bitenler ve mevcut duruma bakılırsa, "yeni bir yönetici sınıfın" egemenliğinde yeni bir sınıf toplunun mümkün olduğu sonucu çıkarılabilir. (Böylesi bir egemen sınıf blogu da pazar ekonomisiyle devletçiliğin melezlenmiş bir versiyonuna dayanan yüksek bürokratlar, teknokratlar, partilerin ve sendikacıların yönetici kesimlerinden oluşabilir). Elbette sosyalizm yolunda ilerlemek imkânsız değil, ama XIX. yüzyılın büyük hayal gücüne sahip düşünülerinin öngördüğünden de çok daha karmaşık bir şey olduğu kesin. Zira sadece üretim araçlarının sosyalleştirilmesiyle iş bitmiyor. Binlerce yıllık bağımlılık ve tabiyet alışkanlıklarının da kırılması gerekiyor. O halde bu istikamette önemli kararların kolektif tarzda alınmasını sağlayacak yöntemler bulmak bir kalkış noktası olabilir.

45 Bkz. M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*.

Bulduğumuz noktada demokrasi önemli bir temel kazanımdır. Hem burjuvazinin kazanımıdır hem de burjuvaziye karşı ve burjuvaziye rağmen bir kazanımdır. Aslında burjuvazi demokrasinin dar bir mülk sahibi ve "yetkin" kesimin sorunu olarak kalmasını yeğliyordu. Son yüzyıllık deneyler sosyalizm yolunda ilerlemek için demokrasinin ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Demokrasi, bireysel özgürlükler ve insan hakları temel kazanımlardır ki, onları yaygınlaştırmak, güçlendirmek, derinleştirmek gibi bir sorumluluğumuz var.

Egemenlik altındaki ülkelerde, Üçüncü Dünya ülkelerinde her şeye baştan başlamak gerekiyor. Bir kere iç içe geçmiş emperyalist egemenlikle, eski ve yeni sömürücü sınıflarla, "teknoburjuvaziyle" bin yılların neden olduğu yıkımla, ona eklenen modern yağmayla; yetersiz üretim, kötü beslenme, yetersiz sağlık bakımı, yüksek ölüm oranı ve cehaletle mücadele etmek gerekiyor. Ulusal ve kırsal bağımsızlığı yeniden kazanmak gerekli ama, bir egemenlik biçiminden kurtulup bir başka egemenliğin kucağına düşmemek kaydıyla. Bu bağlamda geniş bir bağlantı-sızlar bloğu oluşturmak önemlidir.

Böylesi bir ortamda devletçilik yoluyla bazı ürünler ve kimi amaçlar gerçekleştirilebilir. Fakat asıl önemli olan, sosyalizm yolunda ilerlemeye imkân verecek, hem üretici güçleri geliştirecek hem de sosyal üretim ilişkilerini dönüştürme uğratacak yeni üretim biçimleri geliştirebilmektir. Bu yolda bugün ezilmiş dünyadaki köy topluluklarının gelenekleri, toplumsal dayanışma, yaşam bilgeliği, felsefi ve dini gelenekleri yeni üretime, yaşama, karar verme yöntemlerini yeniden keşfetmede yararlı olabilir. 1968'de onca ülkenin gençlerinin sezdiği şey, sürekli olarak değer erozyonu ortaya çıkarıp her şeyi anlamsızlaştıran gidişi tersine çevirebilir.

1970'li, 1980'li yıllar döneminde, kapitalizmin dönüştürücü, yaratıcı ve yıkıcı gücü doğrudan veya dolaylı olmak üzere tüm gezegeni etkisi altına almıştı. Ve onun karşısında Sovyetler

Birliğin devletçi modeli, egemenliği altındakilerin tamamı, köprü başlarını tuttuğu diğer kutulardaki Üçüncü Dünya rejimleri de çatladı. Bu kapitalist ve devletçi iki realite karşısında, geriye başka bir şey yapma umudu, sosyalizme giden bir üçüncü yol -ki, gerçekleşmesinin XIX. yüzyılda sanıldığından daha zor olduğu görülmüştü- yeni bir üretme, yaşama, çalışma, karar verme umudu kalıyordu...

Yüzyılın son yirmi yılında genelleşmiş devletçiliğin soluğu kesilmişti ama kapitalizm, yeni bilimi kullanma yeteneği sayesinde yeni bir rüzgâr yakalayabilmişti. Ve Sovyetler Birliği ve imparatorluğu yıkılıyordu. Eski Üçüncü Dünya'nın en dinamik ülkeleri ve Çin'in geniş bölgeleri, özel teşebbüs, piyasa ve kapitalist dünya sistemiyle bütünleşme oyununu başarıyla oynaya- caktı.

Hong-Kong'un Çin'e yeniden katılmasıyla Çin yöneticileri, "tek ülke iki sistem" vadediyorlardı. Yüzyılın sonuna doğru başlıca kapitalist yöneticilerin gönlünden geçen de herhalde "200 ülke tek sistem" sloganıydı... O kadar ki, güçlü bir liberal yenilenme tüm gezegeni silip süpürüyordu. Sevimli küreselleşme istiaresi, eşitsizlikleri dramatik bir şekilde derinleştiriyor ve çok büyük dünya şirketleri dünya satranç tahtasında netameli oyunlarını oynamaya devam ediyorlardı...

SEL YAYINCILIK

Piyerloti Cad. 11/3 Çemberlitaş - İstanbul
Tel. (0212) 516 96 85

<http://www.sel.yayincilik.com>
E-mail: halkkalisikiler@sel.yayincilik.com

SATIŞ - DAĞITIM:
Çatalçeşme Sokak, No: 19, Giriş Kat
Cağaloğlu - İstanbul
E-mail: siparis@sel.yayincilik.com
Tel: (0212) 522 96 72 Faks: (0212) 516 97 26

*SEL YAYINCILIK: 739
DÜŞÜNSEL: 30
ISBN 978-975-757-0

NEOLİBERALİZMİN KISA TARİHİ

David Harvey

Türkçesi: Aylin Onacak

Özgin Ad:

A Brief History of Neoliberalism

© David Harvey, 2005

© Oxford University Press aracılığıyla Sel Yayıncılık, 2015

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sanca
Dizi Editörü: Bilge Sanca

Editor: Barış Cezar

Yayın hazırlayan: Bülent Doğan

Kapak ve teknik hazırlık: Gülay Tunc

Kapak görseli: Yüksel Arslan, Arture 167, Kapital XVI (Özel mülkiyet), 1972.

59x99cm, Dr. Néjat F. Eczacıbaşı Vakfı koleksiyonu.

Birinci Baskı: Kasım 2015

İkinci Baskı: Aralık 2015

Baskı ve Cilt: Yayıncılık Matbaası
Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203
Topkapı-İstanbul, 567 80 03

Sertifika No: 11931

David Harvey

Neoliberalizmin Kısa Tarihi

Türkçesi: Aylin Onacak

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It highlights the importance of using reliable sources and ensuring the accuracy of the information gathered.

3. The third part of the document focuses on the interpretation and analysis of the collected data. It discusses the various statistical and analytical tools used to identify trends and patterns in the data.

4. The fourth part of the document discusses the implications of the findings and the potential impact of the research. It highlights the need for further research and the importance of sharing the results with the relevant stakeholders.

5. The fifth part of the document provides a conclusion and summarizes the key findings of the study. It emphasizes the need for continued research and the importance of maintaining high standards of accuracy and integrity in all aspects of the research process.

GİRİŞ

Geleceğin tarihçileri 1978-80 yıllarını dünyanın sosyal ve ekonomik tarihinde devrimsel bir dönüm noktası olarak görecektir. 1978'de, Deng Xiaoping, dünya nüfusunun beşte birini oluşturan bir ülkede komünistlerce yönetilen bir ekonomiyi liberalleştirecek ilk ciddi adımları attı. Deng'in çizdiği yol, yirmi yıl içinde Çin'i kapalı bir geri kalmışlıktan çıkarıp, insanlık tarihinde görülmemiş sürdürülebilir büyüme oranlarıyla, kapitalist dinamiğin açık bir merkezi haline getirdi. Pasifik'in diğer yakasında ve epeyce farklı koşullarda, nispeten meçhul (ama artık tanınan) biri, Paul Volcker, Temmuz 1979'da ABD Merkez Bankası'nın başına geçti ve birkaç ay içinde para politikasını önemli ölçüde değiştirdi. O gün bu gündür Merkez Bankası, sonuçları (özellikle işsizlik konusunda) ne olursa olsun, enflasyona karşı verilen savaşta başı çekiyor. Atlantik'in karşı kıyısında Margaret Thatcher, on yıldır ülkeyi kusatılan korkunç enflasyonist durumluga son verme ve işçi sendikalarının gücünü azaltma misyonuyla Mayıs 1979'da Britanya Başbakanı seçilmişti bile. 1980'de ABD Başkanı seçilen, sen-patik, karizmatik Ronald Reagan, Volcker'in Merkez Bankası'nda yaptığı hamleleri desteklemekle kalmadı; emeğin gücünü azaltmaya, sanayi, tarım ve kaynak çıkarmadaki denetimlerin kaldırılmasını ve finans güçlerini hem içerde hem dünyaya sahnesinde özgütürleşmeyi amaçlayan kendi özel politika harmanını da üstüne ekleyerek, ABD ekonomisini canlandırma rotasını belirledi. Görünen o ki bu üç merkez üssünden yayılıp yankılanan devrimci şok dalgaları etrafımızdaki dünyaya bütünüyle farklı bir görünüm verdi.

Bu çapta ve derinlikte dönüşümler kazara meydana gelmez. O yüzden, genellikle "küreselleşme" terimi kapsamına sokulan bu yeni ekonomik oluşumun eskisinin içinden hangi araç ve yollarla çıkarıl-

dığını soruşturmak yerinde olur. Volcker, Reagan, Thatcher ve Deng Xiaoping; hepsi de, uzun zamandır dolaşımda olan azınlık argümanlarını alıp, çoğunluk argümanlarına çevirdiler (ama uzun süreli bir mücadele verdiler). Reagan, Cumhuriyetçi Parti içinde 1960'ların başlarında Barry Goldwater'a uzanan azınlık gelenegini diriltti. Japonya, Tayvan, Hong Kong, Singapur, Güney Kore'de yükselen zenginlik ve nüfuz dalgasını gören Deng, Çin devletinin çıkarlarını koruyup geliştirmek için merkezi planlama yerine piyasa sosyalizmini devreye sokmak istedi. Volcker ve Thatcher da "neoliberalizm" adıyla anılan belirli bir doktrini görece bilinmezliğin karanlığından çıkarıp, iktisadi düşünce ve yönetimin en temel ilkesi haline getirdi. Benim burada esasen ilgilendiğim de işte bu doktrin; kökenleri, yükselişi ve beraberinde getirdikleri.¹

Neoliberalizm her şeyden önce bir politik-ekonomik pratikler teorisi. Bu teori, insan refahını artırmanın en iyi yolunun güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaretin temel alındığı bir kurumsal çerçeve içinde bireysel girişim beceri ve hüriyetlerini serbest bırakmak olduğunu iddia eder. Devletin rolü, bu pratiklere uygun bir kurumsal çerçeve yaratıp, sonra o çerçeveyi korumaktır. Örneğin paranın kalite ve itibarını korumalıdır. Özel mülkiyet haklarını güvence altına almalı, piyasaların düzgün işleyişini gerektiren zorla garantilemek için gereken ordu, savunma, emniyet ve hukukla ilgili yapı ve işlevleri düzenlemelidir. Dahası, eğer (toprak, su, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ya da çevre kirliliği alanlarında) piyasalar mevcut değilse, gerekirse devlet eliyle, yaratılmalıdır. Fakat devlet bu görevlerin ötesinde bir işe girişmemelidir. Devletin (bir kez yaratıldıktan sonra) piyasalara müdahalesi en alt sınırdadır, çünkü, teoriye göre, devletin piyasa sinyallerini (fiyatları) tahmin etmesini sağlayacak yeterli bilgiye sahip olması mümkün değildir, ayrıca (özellikle demokrasilerde) güçlü çıkar gruplarının devlet müdahalesini kendi yararına saptırması ve etkilemesi kaçınılmazdır.

1970'lerden beri her yerde politik-ekonomik düşünce ve pratiklerde neoliberalizme güçlü bir yöneliş var. Düzenleyici önlemlerin sınırlanması, özelleştirmeler ve devletin pek çok sosyal hizmet alanından çekilmesi, herkes için pek bildik şeyler. Sovyetler Birliği'nin

çöküşünden sonra icat edilen yeni devletlerden tutun da, Yeni Zelanda ve İsveç gibi eski tarz sosyal demokrasilere ve refah devletlerine kadar neredeyse bütün devletler bazen göntülü, bazen zorlayıcı baskılara cevaben, neoliberal teorisinin bir türevini kabul edip bazı politikaları uygulamalarını ona uyarlıyor. İrkçi *apartheid* rejimi sonrası Güney Afrika neoliberalizmi hızla kabul etti; çağdaş Çin bile, ileride göreceğimiz gibi, buraya yönelmiş görünüyor. Dahası, neoliberal yolun savunucuları şimdi eğitimde (üniversiteler, çok sayıda "beyin takımı"), medyada, şirket yönetim kurullarında, finans kurumlarında, kilit konumdaki devlet kurumlarında (hazine bakanlıkları ve merkez bankaları), aynı zamanda küresel finans ve ticareti düzenleyen Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kurumlarda dikkate değer nüfuzla sahip konumdalar. Kısacası, bir söylem tarzı olarak neoliberalizm hegemonik hale geldi. Düşünme şekilleri üzerindeki etkileri o kadar kolay yayılıyor ki, pek çoğumuzun sağduyuya dayalı dünyayı yorumlama, yaşama ve anlama şekliyle bütünleşti.

Gelgelelim, neoliberalleşme süreci pek çok "yaratıcı yüküm" i beraberinde getiriyor. Yıkılanlar sadece önceki kurumsal çerçeveler ve iktidarlar (hatta zorluk çıkaran geleneksel devlet egemenliği biçimleri) değil; iş bölümleri, sosyal ilişkiler, refah hizmetleri, teknoloji karışmaları, yaşam biçimleri, düşünce şekilleri, üreme etimlikleri, toprağa bağlılıklar ve en derin alışkanlıklar da yıkılıyor. Piyasa mübadelesini "bütün insan eylemlerine rehberlik edebilen ve önceki bütün etik inançların yerine geçebilen başlı başına bir etik" olarak değerlendiren neoliberalizm, pazardaki sözleşme ilişkilerinin önemini vurguluyor.² Piyasa işlemlerinin kapsamı ve sıklığının en yüksek düzeye taşınmasıyla toplumsal faydanın da en yüksek düzeye çıkarılacağı savunuluyor ve bütün insan eylemlerini piyasa alanına taşımak istiyor. Bunun için, bir yandan enformasyon yaratma teknolojileri diğer yandan küresel pazardaki kararları yönlendirmeye yarayacak muazzam veri tabanları oluşturulması, saklama, kullanma, transfer ve analiz etme yeteneği gerekiyor. Neoliberalizmin bilgi teknolojilerine (bazılarını yeni bir "bilgi toplumu" türünün doğduğunu ilan etmeye yöneltti) yoğun ilgisi ve bu teknolojilerin peşinden koşması bu yüzden. Bu teknolojiler piyasa

sa işlemlerinin artan yoğunluğunu zamanda ve mekânda sıkıştırıyor. Başka bir yerde "zaman-mekân sıkışması" olarak adlandırdığım son derece şiddetli bir patlama üretiyor. Coğrafi alan (dolayısıyla "kütreselleşme" vurgusu) ne kadar büyük ve pıyasa sözleşmelerinin süresi ne kadar kısaysa, o kadar iyi. Bu ikinci tercih, Lyotard'ın, "hem mesleki, duygusal, cinsel, kültürel, uluslararası alanlardaki ve aile alanındaki hem siyasi ilişkilerdeki kalıcı kurumlar"ın yerini "geçici sözleşmeler"in alması olarak ortaya koyduğu ünlü postmodern durum tarifine benziyor. Böylece bir pazar etliğinin hâkimiyetinin, daha önce *Postmodernliğin Durumu*'nda gösterdiğim gibi, yığılma kültürel sonucu var.³

Küresel dönüşümler ve etkileriyle ilgili artık pek çok genel açıklama var, genellikle eksik olan –ve bu kitabın doldurmayı amaçladığı boşluk– neoliberalleşmenin nereden geldiğinin ve dünya sahnesini nasıl bu kadar kusatıcı bir şekilde istila ettiğinin politik-ekonomik öyküsü. Bu öyküyü eleştirel bir şekilde ele almak, alternatif politik ve ekonomik düzenlemelerin tespiti ve inşası için bir çerçeve de gerektiriyor.

Son zamanlarda Gérard Duménil, Sam Gindin ve Leo Panitch'le sohbetlerin faydasını gördüm. Masao Miyoshi, Giovanni Arrighi, Patrick Bond, Cindi Katz, Neil Smith, Bertell Ollman, Maria Kalka ve Erik Swyngeudow'a daha önceden borçluyum. Bu konuya ilgimi ilk ateşleyen, Rosa Luxemburg Vakfı sponsorluğuyla Kasım 2001'de Berlin'de düzenlenen neoliberalizm konulu bir konferans oldu. New York Şehir Üniversitesi (CUNY) Lisans Üstü Çalışmalar Merkezi Dekanı Bill Kelly'ye, en başta Antropoloji Programı'ndakiler olmak üzere bütün öğrencilerime ve meslektaşlarına gösterdikleri ilgi ve verdikleri destek için teşekkür ederim. Ayrıca herkesi de çalışmaların sonuçlarıyla ilgili her türlü sorumluluktan tenzih ederim.

1

Özgürlük de Diğerleri Gibi Bir Sözcük Sadece...

Herhangi bir düşünme şeklini egemen hale getirmek için hem sevgilerimize, iğdülölerimize, değerlerimize ve arzularımıza, hem de içinde yaşadığımız toplumsal dünyanın barındırdığı olasılıklara hitap eden bir kavramsal aygıt geliştirmek gerekir. Bu kavramsal aygıt başarıya ulaşursa sağduyunuza öyle yerleşir ki, olağan sayılır ve sorgulanmaz kabul edilir. Neoliberal düşüncenin kurucuları, politik idealler olan insan haysiyeti ve bireysel hürriyeti temel aldılar, "medeniyetin merkezî değerleri" kabul ettiler. Akılcıca bir tercihti, zira bunlar gerçekten ikna edici ve baştan çıkarıcı idealler. Sonra da dediler ki, bu değerler sadece faşizm, diktatörlük, komünizm tehdidi altında değil, seçme özgürlüğüne sahip bireylerin yararı yerine kolektif yararları koyan her türden devlet müdahalesinin tehdidi altındadır.

Haysiyet ve bireysel hürriyet kavramları güçlü ve kendi başına cazip kavramlar. Soguk Savaş henüz bitmemişken Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde yükselen muhalif hareketlere de, Tiananmen Meydanı'ndaki öğrencilere de bu tip idealler güç verdi. 1968'de dünyanın saran –Paris'ten Chicago'ya, Bangkok'tan Meksiko'ya kadar yayılan– öğrenci hareketleri kısmen ifade ve seçme hürriyetlerinin genişletilmesi arayışıyla hayat buldu. Bu idealler, kendi kararlarını almaya değer veren herkese çekici gelirdi.

ABD geleneğinde uzun zamandır yerleşik olan hürriyet fikri son yıllarda ülkede belirgin bir rol oynuyor. Pek çok insan "11 Eylül"ü doğrudan bu fikre bir saldırı olarak yorumladı. O korkunç günün birincisi yıldönümünde, "Özgürlüklerin geliştigi barışçı bir dünya," diye yazdı Başkan Bush, "Amerika'nın uzun dönem çıkarlarına hizmet eder, ölümünüz Amerikan ideallerini yansıtır ve Amerika'nın mütte-

fiklerini birleştirir. [...] Özgürlüğün, ezeli düşmanları karşısında zafer kazanmasını sağlama fırsatı insanlığın elinde [...] Amerika Birleşik Devletleri bu yüce görevde liderlik sorumluluğunu memnuniyetle kabul ediyor." Bu ifadenin ruhu, kısa süre sonra yayımlanan ABD Ulusal Savunma Stratejisi belgesinde de yer aldı. Daha sonra Bush, "Özgürlük, Tanrı'nın bu dünyadaki her insana armağanıdır," dedi ve şunu da ekledi: "Özgürlüğün yayılmasına yardım etmek, dünyadaki en büyük güç olarak bizim yükümlülüğümüzdür."¹

Irak ile önalıcı bir savaşa girme bahanelerinin hepsi boşa çıkınca, Bush Irak'a bahsedilecek özgürlüğün savaşı için kendi başına yeterli bir gerekçe olduğu fikrine sarıldı. Iraklılar özgürdü ve gerçekte önemli olan tek şey buydu. Peki burada tahayyül edilen ne tür bir "özgürlük"? Zira kültür eleştirmeni Matthew Arnold'ın uzun zaman önce nezaketle ifade ettiği gibi, "özgürlük binmesi çok hoş bir atur; tabii, eğer o atı bir yere sürüyorsan."² Peki, Irak halkının kendilerine silah zoruyla verilen özgürlük atını nereye sürmesi beklenmektedir?

19 Eylül 2003'te Irak'taki Geçici Koalisyon Yönetimi'nin başkanı Paul Bremer'in "kamu teşebbüslerinin tamamen özelleştirilmesi, yabancı şirketlere Irak işletmelerinde tam mülkiyet hakkı verilmesi, yabancıların karlarının ülke dışına eksiksiz transferi [...] Irak bankalarının yabancı denetime açılması, yabancı şirketlere yerlilerle eşit muamele ve [...] hemen hemen bütün ticari engellerin ortadan kaldırılması" gibi ifadeler içeren dört emri resmi olarak duyurmasıyla, Bush yönetiminin bu soruya yanıtı ortaya çıktı.³ Söz konusu emirler ekonominin kamu hizmetleri, medya, imalat, özel hizmetler, ulaşım, finans ve inşaat da dahil bütün alanları için geçerliydi. Bir tek petrol (muhtemelen gelir getirici kaynak olarak özel statüye sahip olmasından ve jeopolitik öneminden dolayı) bunun dışındaydı. Emek piyasasına katı kurallara bağlanmamıştı. Kilit sektörlerde grevler etkili şekilde yasaklandı ve sendikalaşma hakkı kısımlandı. Ayrıca, gelir arttıkça ciddi şekilde düşen "düz oranlı vergiler" (ABD'deki muhafazakârların uzun zamandır uygulanmasını istediği iddialı bir vergi reformu planı) getirildi.

İşgalci gücün işgal edilen ülkenin varlıklarını korumak zorunda olduğunu, bunları satın savamayacağını, bu emirlerin Cenevre ve Lahey sözleşmelerini ihlal ettiğini savunanlar vardı.⁴ Bazı Iraklılar, Londra

merkezli *Economist*'in deyişiyle "kapitalist bir rüya" olan bu rejimin Irak'a dayatılmasına direndiler. ABD'nin atadığı Geçici Koalisyon Yönetimi'nin bir üyesi, "serbest piyasa köktencilüğünün" dayatılmasını "şiddetle eleştirdi" ve bunun "tarifi göz ardı eden kusurlu bir mantık" olduğunu söyledi.⁵ Bremer'in kuralları işgalci güç tarafından dayatıldığına hukuk dışı olabildi; ama "egemen" bir hükümet tarafından onaylandığında hukuki hale gelecekti. ABD'nin atadığı ve Haziran 2004'te yönetimi devralan geçici hükümet "egemen" ilan edildi. Ama tek yetkisi mevcut yasaları onaylamaktı. Bremer hükümeti devretmeden önce serbest piyasa ve serbest ticaret kurallarını en ince ayrıntısına kadar açıklayan (telif yasaları ve fikri mülkiyet hakları gibi ayrıntılı konularda) yığınla yasa çıkardı ve bu kurumsal düzenlemelerin "kendine ait bir yaşam ve devrimin kazanacağı", tersine çevirmenin çok güç olduğu çağı umudunu dile getirdi.⁶

Neoliberal teoriye göre, Bremer'in ana hatlarını çizdiği türden önlemler servet yaratmak ve böylelikle genel nüfusun refahını artırmak için hem gerekli, hem yeteriydi. Serbest piyasa ve ticaretin birey hürriyetlerini garanti altına aldığı varsayımı neoliberal düşüncenin temel bir özelliği ve uzun zamandır ABD'nin dünyanın kalanına karşı tutumunu belirliyor.⁷ ABD'nin Irak'a olanca kuvvetiyle dayatmaya çalıştığı şey, hiç şüphe yok ki, asıl görevi yerli ve yabancı sermayenin kârlı bir sermaye birikimi elde edeceği koşulları geliştirmek olan bir devlet aygıtıydı. Ben devlet aygıtının bu türüne, *neoliberal devlet* diyorum. Bünyesinde topladığı hürriyetler, özel mülk sahiplerinin, işletmelerin, çokuluslu şirketlerin ve finansal sermayenin çıkarlarını yanıtıyor. Kısacası, Bremer, Iraklıları özgürlük atını doğrudan neoliberal saflara sürmeye davet etti.

Hatırlamak gerekir ki, ilk neoliberal devlet oluşturma deneyi (Bremer'in Irak'ta kurulacak rejimi ilan etmesinden neredeyse götü gününe otuz yıl önce) 1973'ün "küçük 11 Eylül"ü olan Pinochet darbesinin ardından Şil'i de yapıldı. Darbe, Salvador Allende'nin demokratik yolla seçilmiş hükümetine karşı yapıldı ve Allende'nin sosyalizm yönündeki hamlelerinin tehdidi altındaki Şili iş dünyasının seçkinlerince desteklendi. ABD şirketleri, CIA ve ABD Devlet Bakanı Henry Kissinger da darbenin destekçileri arasındaydı. Solun bütün toplumsal

hareketleri ve siyasi örgütleri şiddetle bastırıldı ve halka hitap eden (yoksul mahallelerdeki halk sağlığı merkezleri gibi) her türden kurumlar yerle bir edildi. Emek piyasası düzenleyici ve kurumsal kısıtlamalardan (örneğin sendika iktidarından) "kurtarıldı". Pekli, çarkları durmuş ekonomi nasıl canlandırılacaktır? Latin Amerika'nın ekonomik kalkınma girişimlerinde başı çeken ithal ikâmcî politikalar (ulusal sanayinin sübvansiyon ya da vergi tarifeleriyle korunarak teşvik edilmesi) özellikle de hiçbir zaman pek iyi işlemedikleri Şili'de gözden düşmüştü. Bütün dünyanın ekonomik resesyona [küçümeye] girmesi yeni bir yaklaşımı zorunlu kıldı.

O zamanlar Chicago Üniversitesi'nde ders veren Milton Friedman'ın neoliberal teorilerine bağlılarından dolayı "Chicago'lular" olarak bilinen bir grup iktisatçı, Şili ekonomisinin yeniden inşasına yardım etmeye çağrıldı. Bu grubun nasıl seçildiğinin öyküsü de ilginç. 1950'lerden beri ABD, Şilili iktisatçıların Chicago Üniversitesi'ndeki eğitimini finanse ediyordu. Bu uygulamaya Latin Amerika'da sol eğilimleri etkisizleştirmeyi amaçlayan Soğuk Savaş programının bir parçasıydı. Chicago'da eğitim alan iktisatçılar daha sonra Santia-go'daki Katolik Üniversitesi'nde hakimiyet kurdular. 1970'lerin başlarında "Pazar Kulübü" adında bir grup kur'an Şilili iş dünyası seçkinleri Allende'ye itirazlarını örgütledi ve sahip oldukları araştırma enstitüleri vasıtasıyla bir iş ilişkisi kurdular bu iktisatçıların çalışmalarına maddi kaynak sağladı. İktidar için Pinochet'yle yarışan ve bir Keynesçi olan General Gustavo Leigh 1975'te oyun dışı kaldıktan sonra Pinochet bu iktisatçıları hükümete getirdi. İlk işleri, IMF'yle borç pazarlığı yapmaktı. IMF'yle birlikte çalıştılar ve ekonomiyi onların teorilerine göre yeniden inşa ettiler. Yapılan devletleştirilmeleri tersine çevirdiler, kamu varlıklarını özelleştirdiler, doğal kaynakları (balık, kereste vb) özel ve denetimsiz (çoğu zaman yerel halkın hak iddialarını ezip geçerek) sömünüye açtılar, sosyal güvenliği özelleştirdiler, yabancıların doğrudan yatırım yapmasını ve serbest ticareti kolaylaştırdılar. Yabancı şirketlerin Şili'de yapıları işlerden edindiği kârları kendi ülkelerine transfer etme hakları garanti altına alındı. İthal ikâmesi yerine, ihracata dayalı çüyüme yeğlendi. Devlete buralardan tek sektör, kilit öneme sahip bir kaynak olan bakırdı (tıpkı Irak'taki petrol gibi). Bakırdan elde edilen

gelirler doğrudan hazineye akıyordu ve bunun devlet bütçesinin ayakta kalması açısından hayati öneme sahip olduğu görülmüştü. Sermaye birikimi ve yüksek getirili yabancı yatırımlarla Şili ekonomisinde bütüne oranları bakımından yaşanan ani canlanma kısa ömürlü oldu. 1982 Latin Amerika borç krizinde hepsi düştü. Sonuç, takip eden yıllarda neoliberal politikaların daha az ideolojî güdümlü, çok daha pragmatik şekilde uygulanması oldu. Pragmatizm de dahil bütün bunlar, 1980'lerde (Thatcher yönetimindeki) Britanya ve (Reagan yönetimindeki) ABD'nin neoliberalizm yoluna girmesini desteklemede kullanılabilecek kanıtları sağladı. Bir kez daha, çeperde yapılan zalimce bir deney, merkezde geliştirilecek politikalara model oldu (tıpkı Irak'ta Bremer'in emriyle ortaya atılan düz oranlı vergi deneyi gibi).⁴

Benzerlikleri böylesine aşkâr iki devlet aygıtı yeniden-yapılanmasının bu kadar farklı zamanlarda ve dünyanın çok farklı yerlerinde ABD'nin zorlayıcı etkisiyle vuku bulduğu gerçeği, 1970 ortalarından beri bütün dünyada neoliberal devlet biçimlerinin hızla yayılmasının ardında ABD'nin emperyalist gücünün amansız elki alanının yatıyor olabileceğini akla getiriyor. Evet, neoliberal devlet biçimleri son otuz yılda şüphesiz hızla yayıldı, ama Şili'nin neoliberalizme yönelişindeki yerel bileşenin gösterdiği gibi, öykü kesinlikle bundan ibaret değil. Dahası, 1979'da Margaret Thatcher o neoliberal yola ABD'nin zorunlu la girmede, 1978'de Çini'i liberalleşme yoluna sokan da ABD değildi. 1980'lerde Hindistan'da ve 1990'ların başında İsvetç'te neoliberalleşme yönündeki kısmi hamleleri ABD gücünün emperyalist elki alanına atfemek kolay değil. Neoliberalizmin dünya sahnesindeki eşitsiz coğrafi gelişimi hiç şüphe yok ki beraberinde çok sayıda sonucun yanı sıra yığınla kaos ve kafa karışıklığı getiren çok karmaşık bir süreç. O halde neden neoliberal yola sapıldı ve küresel kapitalizm bünyesindeki hangi kuvvetler onu bu kadar hegemonik hale getirdi?

Neoliberal Yola Neden Sapıldı?

1930'lardaki büyük çöküşün kapitalist düzeni ciddi derecede tehdit ettiği feci koşullara bir daha geri dönmemek için İkinci Dünya Sava-

şı sonrasında devlet biçimleri ve uluslararası ilişkiler yeniden yapılandırıldı. Böylelikle, savaşta yol açmış olan devletler-arası jeopolitik düşmanlıkların yeniden ortaya çıkması da önlenecekti. İç huzur ve barışı sağlamak için sermayeyle emek sınıfları arasında bir tür uzlaşma inşa edilmeliydi. İki ünlü sosyal bilimci Robert Dahl ve Charles Lindblom'un 1953'te yayımlanan etkili metni, o dönemdeki düşünceyi belki de en iyi şekilde temsil ediyor. Yazarlar, kapitalizmin de komünizmin de kaba hali çöktü, dediler. Barış, kaynaşma, refah ve istikrarı garanti eden doğru devlet, piyasa ve demokratik kurumlar karşınımlı oluşturmaktan başka yol yoktu.⁹ Bretton Woods anlaşmalarıyla uluslararası alanda yeni bir dünya düzeni kuruldu ve uluslararası ilişkileri istikrara kavuşturmaya yardımcı olsun diye Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, IMF ve Basel'deki Uluslararası Ödemeler Bankası gibi çeşitli kurumlar oluşturuldu. ABD dolarının sabit bir fiyattan alma dönüştürülebilirliğine dayanan bir sabit kur sistemi altında, malların serbest ticareti teşvik edildi. Kontrol edilmesi gereken sermayenin serbest akışı ile sabit kur birliğiyle bağdaşmıyordu; ama eğer dolar küresel rezerv para birimi olacaksa, ABD parasının ülke sınırları dışında serbest akışına izin vermek zorundaydı. Bu sistem varlığını ABD askeri gücünün şemsiyesi altında sürdürdü. Küresel etki alanını sınırlayan tek şey Sovyetler Birliği ve Soğuk Savaş'tı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da çeşitli sosyal demokrat, Hıristiyan demokrat ve dirijist devletler ortaya çıktı. ABD liberal demokratik bir devlet biçimine yöneldi. Japonya, ABD'nin yakın gözetimi altında, ülkenin yeniden inşasını yönetmek üzere yetkilendirilmiş kağıt üstünde demokratik ama pratikte son derece bürokratik bir devlet aygıtı inşa etti. Bütün bu farklı devlet biçimlerinin ortak noktası, devletin tam istihdam, ekonomik büyüme ve yurttaşların refahına odaklanması; bunları sağlamak için de devlet gücünün piyasa süreçlerine birliğe birlikte, gerekirse piyasa süreçleri içinde, hatta piyasa süreçlerine geçerek serbestçe kullanılması gerektiğinin kabulüydü. İktisadi dalgalanmaları azaltmak ve makul ölçüde tam istihdam sağlamak için, genel olarak "Keynesçi" denen maliye ve para politikaları yaygın biçimde kullanıldı. Sermayeye emek arasında bir "sınıf uzlaşması"nın iç barış ve huzurun kilit garantörü olduğu savunuluyordu genellikle.

Devletler sanayi politikasına aktif müdahalelerde bulundular ve türlü refah sistemleri (sağlık, eğitim ve benzeri) inşa ederek sosyal ücretle ilgili standartlar getirmeye başladılar.

Bu politik-ekonomik örgütlenme biçimine artık genellikle "gömülü liberalizm" [*embedded liberalism*] deniyor; terim, gerek piyasa süreçlerinin, gerek girişimci ve şirket faaliyetlerinin etrafını saran, bazen kısıtlayıcı olsa da ekonomi ve sanayi stratejisine çoğu zaman yol gösteren sosyal ve politik bir sınırlamalar ağına ve düzenleyici bir çevreye işaret ediyor.¹⁰ Devlet eliyle planlama ve bazı örneklerde, kilit sektörlerde devlet mülkiyeti (örneğin Britanya, Fransa ve İtalya'da) alışılmadık şeyler değildi. Neoliberal proje, sermayeyi gömülü olduğu bu sınırlamalardan kurtaracaktı.

Gömülü liberalizm 1950 ve 1960'larda gelişmiş kapitalist ülkelere yüksek ekonomik büyüme rakamları getirdi.¹¹ Bu büyüme kısmen, ABD'nin dünyanın geri kalanıyla birlikte bütçe açıkları vermeye ve sınırları dahilindeki bütün fazladan malları satın almaya hazır olma cömertliğine bağlıydı. Bu sistem ihracat pazarlarının genişlemesi gibi bir fayda sağladı (en görünür şekilde Japonya'ya, eşitsiz de olsa Güney Amerika'ya ve Güney Doğu Asya'daki diğer bazı ülkelere), fakat dünyanın geri kalanının büyük kısmına "kalkınma" ihraç etme girişimleri tamamen durdu; gömülü liberalizm Üçüncü Dünya'nın büyük kısmı için, özellikle de Afrika için boş bir hayal olarak kaldı ve 1980 sonrası neoliberalleşme hamlesi bu ülkelerin yoksulluğunda pek bir maddi azalma sağlamadı. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeyse (işçi sınıfının sendikal gücünün siyasete bir ölçüde entegrasyonu ve toplu pazarlığın desteklenmesi de dahil olmak üzere) yeniden-dağıtım politikaları, sermayenin serbest hareketinin denetlenmesi (özellikle sermaye kontrolü yoluyla uygulanan mali baskı), kamu harcamalarında ve refah devleti inşasında genişleme, devletin ekonomiye aktif müdahalesi ve gelişmenin bir dereceye kadar planlanması ile görece yüksek büyüme oranları ele gitti. İktisadi dalgalanmalar Keynesçi maliye ve para politikalarıyla başarılı şekilde kontrol edildi. Devlet müdahaleleri (bazen güçlü bir ulusal kimlik duygusuyla da destekleniyordu) vasıtasıyla sosyal ve ahlaki bir ekonomi geliştirildi. Devlet gerçekten sınıf ilişkilerini içselleştiren bir kuvvet alanı haline geldi. Sendikalar gibi

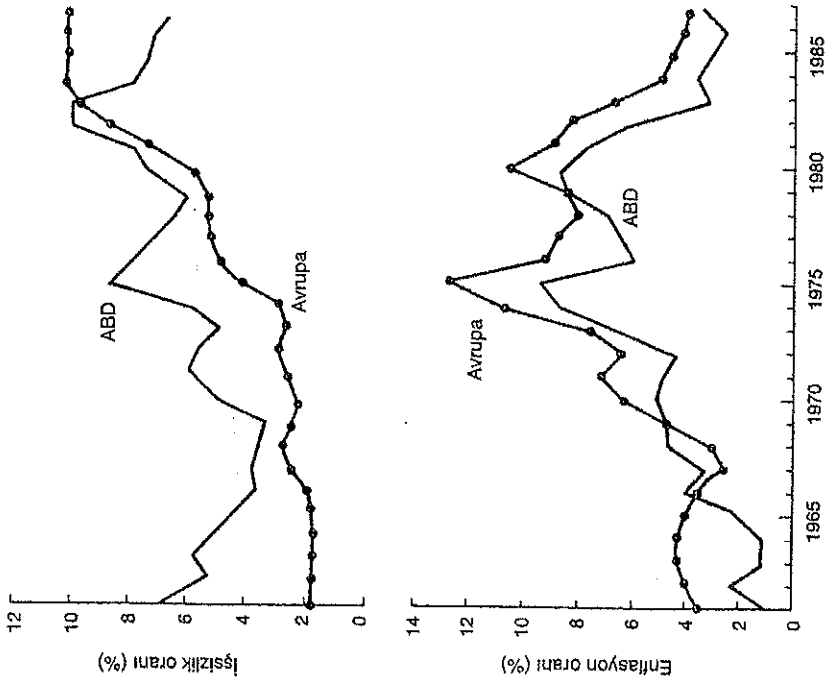
işçi sınıfı kurumları ve sol kanat siyasi partiler devlet aygıtı üzerinde gerçek bir etkiye sahip oldu.

1960'ların sonuna doğru gömülü liberalizm hem uluslararası alanda hem ülke ekonomilerinde çözülmeye başladı. Ciddi bir sermaye birikimi krizinin işaretleri her yerde göze çarpıyordu. İşsizlik ve enflasyon her yerde patlıyor, küresel bir "stagflasyon" evresinin haberi veriyordu. Bu evre neredeyse 1970'lerin sonuna kadar sürdü. Sosyal harcamaların hızla yükselip vergi gelirlerinin baş aşağı düşmesiyle bazı devletler mali krize girdi (örneğin 1975-76'da Britanya'nın IMF tarafından kurtarılması gerekmişti). Keynesçi politikalar artık işe yaramıyordu. Altın rezervleriyle desteklenen Breton Woods sabit kur sistemi daha 1973'teki OPEC petrol ambargosu ve Arap-İsrail Savaşı'na gelmeden dağılmıştı. Devlet sınırlarının sermaye akışlarını kolaylıkla geçiren gözenekleri, sabit kur sistemi üzerine yük bindirdi. ABD doları bütün dünyaya aktı ve Avrupa bankalarına yatırıldığı için ABD denetiminden kaçtı. Böylelikle sabit kur 1971'de terk edildi. Uluslararası paramın altını baz alması artık mümkün değildi; kurun dalgalanmasına izin verildi ve kısa süre sonra da dalgaları kontrol etme çabasından vazgeçildi. 1945'ten sonra en azından gelişmiş kapitalist ülkelere yüksek bütüme oranları getiren gömülü liberalizm belirli tükenmişti ve artık işleniyordu. Krizin üstesinden gelmek için bir alternatif gerekiyordu.

Çarelerden biri, ekonomik düzenlemeleri ve devlet kontrolünü korporatist stratejiler kullanarak derinleştirmekti (gerekirse, kemertilmeye önlendi, gelir politikaları ve hatta maaş ve fiyat kontrolü vasıtasıyla emeğe ve halk hareketlerine gem vurmak da buna dahildi). Bu çözümü getiren, Avrupa'daki sosyalist ve kommünist partilerdi; örneğin İtalya'da kommünistlerin kontrolündeki "Kızıl Bologna" gibi yerlerde yönetim alanında yapılan yenilikçi deneyler. Portekiz'in faşizmin çöküşü ardından geçirdiği devrimsel dönüşüm, özellikle (Berlinguer'in liderliğinde) İtalya ve (Carrillo'nun etkisiyle) İspanya'nın daha açık bir piyasa sosyalizmine ve "Avrupa Kommünizmi" fikirlerine yönelmesi ve İskandinavya'da güçlü sosyal demokrat refah devleti geleneğinin yayılması umut kaynağı olmuştu. Sol, bu tür programlar arkasında dikkate değer bir halk gücü toplayarak İtalya'da iktidara yaklaştı;

Portekiz, Fransa, İspanya ve Britanya'da devlet iktidarını elde etti ve İskandinavya'da iktidarda kalmayı sürdürdü. ABD'de bile 1970'lerin başlarında Demokrat Parti kontrolündeki bir Kongre çevriminin korunmasından iş güvenliğine, sağlığa, yurtaşlık haklarına ve tüketicinin korunmasına kadar her şeyi düzenleyen devasa bir reform paketi onaylandı (bu reformlar, Cumhuriyetçi başkan Richard Nixon tarafından, "artık hepimiz Keynesçiyiz" sözleri eşliğinde imzalanarak yasalaşmıştı).¹² Fakat sol, geleneksel sosyal demokrat ve korporatist çözümlerin çok ötesine gidemedi; oysa bunların sermaye birikimiyle bağdaşmadığı 1970'lerin ortalarında kanıtlanmıştı. Sonuç, sosyal demokrasi ve merkezi planlama arkasında saf tutanlar (ki çoğu zaman, Britanya İşçi Partisi örneğinde olduğu gibi, iktidara geldiklerinde kendi seçmenlerinin isteklerine genellikle pragmatik nedenlerle gem vurmaya çalışır hale geliyorlardı) ile şirket ve iş dünyası iktidarını serbest bırakıp, piyasa özgürlüklerini yeniden tesis etmekle ilgilenenlerin çıkarları arasındaki çekişmenin sertleşmesi oldu. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, ikinci grubun çıkarları öne çıktı. Peki, aktif sermaye birikiminin kaldığı yerden devam etmesi için gereken koşullar nasıl yeniden sağlanacaktı?

Nasıl oldu da liberalizm bu sorunun tek yanıtı olarak galip çıktı, çözmeyen gereken problemin düğüm noktası bu. Geriye bakınca yanıt kaçınılmaz ve aşıkarmış gibi görünebilir; ama hangi çözümün nasıl sonuçlar doğuracağını o zamanlar hiç kimse kesin olarak bilmiyor, anlamıyordu demek sanırım yanlış olmaz. Kapitalist dünya, ancak 1990'larda "Washington Mutabakatı" ile ortak bir noktaya yönelerek yeni bir ortodoksi haline gelen bir dizi yalpalama ve kaotik deney sonucunda bir çözüm olarak neoliberalizm yoluna girdi. Clinton ve Blair, Nixon'ın ifadesini değiştirip "artık hepimiz neoliberaliz" de diyebilirdi kısaca. Neoliberalizmin farklı devletlerde ve sosyal oluşturmalarında doğru zaman kısmı ve dengesiz bir şekilde uygulanması ve eşitsiz coğrafi gelişimi, neoliberalleşme sürecinin gerçekte meydana geliş nedenini ve tarzını mevcut kurumsal düzenlemelerin, siyasi kuvvetlerin ve tarihsel geleneklerin karmaşık yollardan şekillendirdiğini ve neoliberal çözümlerin geçici olduğunu kanıtlamaktadır.

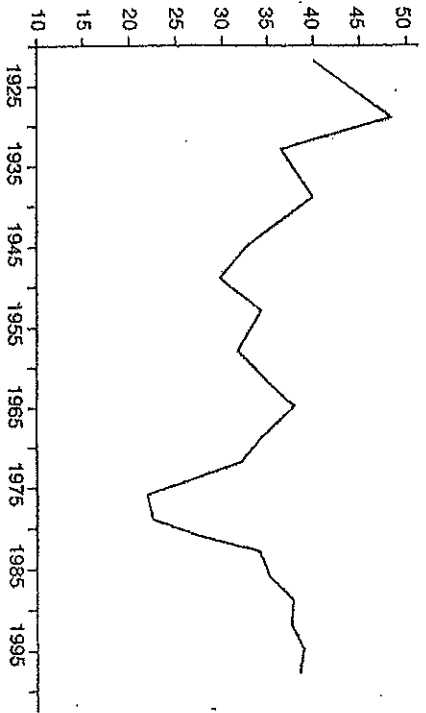

Şekil 1.1
1970'lerdeki ekonomik kriz: ABD ve Avrupa'da işsizlik ve enflasyon,
1960-1987
Kaynak: Harvey, *Postmodernliğin Durumu*

Gelgelelim, bu geçiş içinde bir unsur var ki, özel ilgiyi hak ediyor. Hem işsizlik hem de beraberinde enflasyon yükselince 1970'lerdeki sermaye birikimi krizi herkesi etkiledi (Şekil 1.1). Hoşnutsuzluk yaygındı ve gelişmiş kapitalist dünyanın büyük kısmında işçi hareketleri ile kentli toplumsal hareketlerin birleşmesi, sermayeyle emeğin savaş

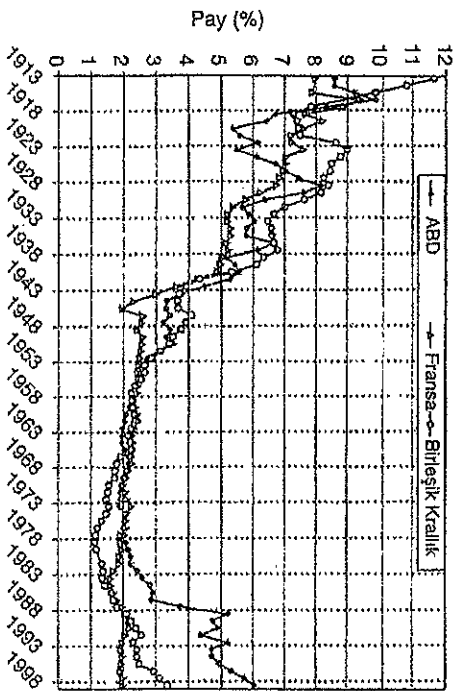
sonrası dönemde sermaye birikimine başarıyla zemin sağlayan toplumsal uzlaşmasında sosyalist bir alternatifin doğuşuna işaret ediyor gibi görünüyordu. Komünist ve sosyalist partiler Avrupa'nın büyük kısmında ya iktidara geliyor ya da ilerleme kaydediyordu; ABD'de bile halk hareketleri geniş çaplı reformlar ve devlet müdahalesi için kamuoyunu harekete geçiriyordu. Bu durum, hem gelişmiş kapitalist ülkelerin (örneğin İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz) hem gelişmekte olan pek çok ülkenin (örneğin Şili, Meksika ve Arjantin) ekonomilerinin seçkinleri ve yönetici sınıfları için açık bir siyasî tehdit barındırıyordu. Örneğin İsveç'te Rehn-Meidner olarak satın alınan plan, insanların çalıştıkları işyerlerini kademeli olarak satın almasını, ülkeyi bir işçi/hissedar demokrasisine çevirmeyi ciddi ciddi önermişti. Ama bunun da ötesinde, yönetici seçkinlerin ve sınıfların konumu üzerindeki *ekonomik* tehdit artık somutlaşıyordu. Neredeyse bütün ülkelerde savaş sonrası anlaşmanın koşullarından biri üst sınıfların ekonomik gücünün dizginlenmesi ve ekonomi pastasından emeğe çok daha büyük bir pay verilmesiydi. Örneğin ABD'de, en yüksek gelire sahip %1'lik dilimin İkinci Dünya Savaşı öncesinde ulusal gelirden aldığı %16'lık pay savaş sonunda %8'in altına düşmüştü, neredeyse otuz yıl bu civarda kalmıştı. Büyüme yüksekken bu kısıtlama önemsiz görünüyordu. Büyüyen bir pastadan oranı değişmeyen bir pay almak da bir şeydir. Ama 1970'lerde büyüme yerle bir olunca, reel faiz oranları negatife düşüp, cüzi kâr payları ve kârlar norm haline gelince, işte o zaman her yerdeki üst sınıflar kendilerini tehdit altında hissettiler. ABD'de, nüfusun en zengin %1'lik diliminin (gelirdeki payının aksine) servet üzerindeki kontrolü yirminci yüzyıl boyunca fazla değişmeden devam etti. Ama 1970'lerde varlık değerlerinin (hisse, gayrimenkul, tasarruf) yerle bir olması sonucunda hızla baş aşağı düştü (Şekil 1.2). Üst sınıflar siyasî ve ekonomik yok oluştan korunmak için kararlı bir şekilde hareket etmek zorundaydı.

İçerideki üst sınıfların teşvik ettiği, ABD'nin de desteklediği Şili darbesi ve Arjantin askeri darbesi bir tür çözüm sağladı. Ardından Şili'de yapılan neoliberalizm deneyi, sermaye birikimindeki canlanmanın zoraki özelleştirme koşullarında son derece asimetrik faydalar sağladığını gösterdi. Ülke, ülkenin yönetici seçkinleri ve beraberinde yabancı yatırımcılar, ilk evrelerde son derece başarılı oldu. Yeniden

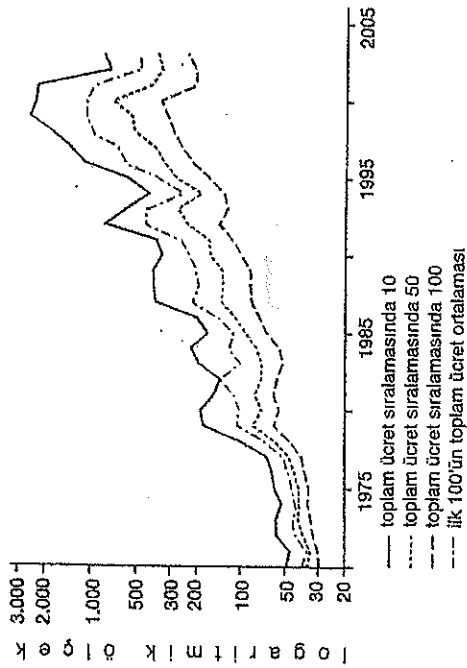
Şekil 1.2 1970'lerdeki servet düşüşü: ABD nüfusunun en zengin %1'lik diliminin varlıklarındaki payı, 1922-1998
Kaynak: Duménil ve Lévy, *Capital/Resurgent*.

dağıtım etkisi ve artan toplumsal eşitsizlik neoliberalleşmenin o kadar değişmez özellikleriydi ki, projenin yapısından kaynaklandığı düşünlüdü. Verileri dikkatle yeniden düzenleyen Gérard Duménil ve Dominique Lévy, neoliberalleşmenin en başından beri bir sınıf iktidarı kurma projesi olduğunu sonucuna vardı. 1970'lerin sonunda neoliberal politikaların yürütülüşüne konmasının ardından ABD'de en yüksek gelir sahibi %1'lik dilimin ulusal gelirdeki payı hızla yükseldi ve yüzyıl sonunda (İkinci Dünya Savaşı öncesi oranlara çok yakın olan) %15'e ulaştı. ABD'de en yüksek gelir sahibi %1'lik dilim 1978'de ulusal gelirden aldığı %27'lik payı 1999'da %6'ya çıkarırken, 1970'de 1/30'dan biraz fazla olan ortalama işçi maaşı/CEO maaşı oranı, 2000'de yaklaşık 1/500 oldu (Şekil 1.3 ve 1.4). Neredeyse hiç şüphe yok, Bush yönetiminin vergi reformlarının artık etkisini göstermesiyle toplumun üst basamaklarındaki gelir ve servet yoğunlaşması hızla devam ediyor; çünkü ücretler ve maaş üzerindeki vergiler korunurken (bir servet vergisi olan) emlak vergisi aşamalı olarak kaldırılıp, sermaye ve yatırım kazançları üzerindeki vergi düşürülüyor.¹³

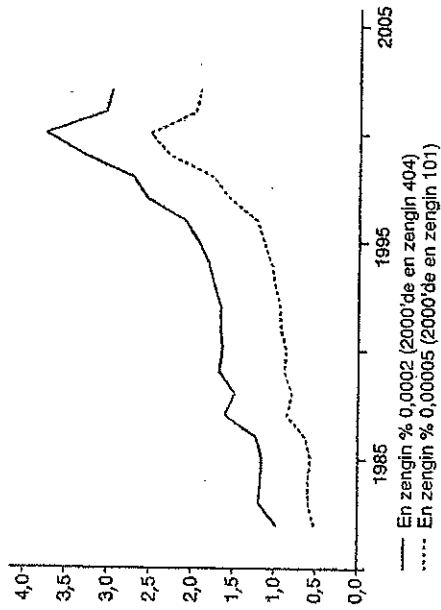

Şekil 1.3 Sınıf İktidarının Yeniden tesisi: nüfusun en zengin % 0,1'lik diliminin ulusal gelirden aldığı payı ABD, Britanya, Fransa, 1913-1998
Kaynak: Task Force on Inequality and American Democracy, *American Democracy in an Age of Rising Inequality*.

ABD bu işte yalnız değil: Britanya'da en yüksek gelir sahibi %1'lik dilim ulusal gelirden 1982'de aldığı %6,5'lik payı ikiye katlayarak bugün %13'e çıkardı. Daha uzaklara baktığımızda ise, her yerde olduğandışı servet ve güç yoğunlaşmalarının ortaya çıktığını görüyoruz. 1990'lardaki neoliberal "şok tedavisi"nden sonra Rusya'da küçük ve güçlü bir oligarşi ortaya çıktı. Serbest piyasa odaklı pratikleri benimseyen Çin'de gelir ve servet eşitsizliğinde olağanüstü bir patlama meydana geldi. Meksika'daki 1992 sonrası özelleştirme dalgası, birkaç kişiyi (örneğin Carlos Slim) neredeyse bir gecede *Fortune*'ün dünyanın en zenginleri listesine soktu. "Doğu Avrupa ve CIS [Bağımsız Devletler Topluluğu] ülkeleri [...] toplumsal eşitsizlikte [...] tarihin en büyük artışlarından bazıları kaydetti. OECD ülkeleri de 1980'lerden sonra eşitsizlikte büyük artışlar kaydettiler;" bu arada "dünyanın en zengin ve en yoksul ülkelerinde yaşayan %5 arasındaki gelir farkı 1960'ya 30/1 iken, 1990'da 60/1, 1997'de 74/1 oldu."¹⁴ Bu eğilime girmeyen bazı istisnalar (birkaç Doğu ve Güney Doğu Asya ülkesi ve

İlk üç eğri, ücret hiyerarşisinde 10., 50. ve 100. sıradaki CEO'ların ücretlerindeki artışı gösteriyor. Diğer eğri (---), en yüksek ücretli 100 CEO'nun ortalama ücretini gösteriyor. Logaritmik ölçek üzerindeki, örneğin 1000 rakamı, ortalama maaşın 1000 katı anlamına geliyor.

Şekil 1.4 ABD'de servet ve kar etme gücünün yoğunlaşması: CEO ücretlerine karşılık ABD'deki ortalama maaşlar, 1970-2003; en zengin ailelerin servetindeki payları, 1982-2002
Kaynak: Dumenil ve Lévy, "Neoliberal Income Trends".

gelir eşitsizliklerini şimdikiye kadar makul sınırlar içinde tutan Fransa – bkz. Şekil 1.3) bulunmakta birlikte, kamular neoliberalizme yönelişin, bir bakıma ve bir dereceye kadar, ekonomi seçkinlerinin iktidarının yeniden kurulması ya da yeniden inşasıyla ilişkili olduğunu güçlü bir şekilde gösteriyor.

Dolayısıyla, neoliberalleşmeyi, uluslararası kapitalizmi yeniden örgütlemeyi amaçlayan bir teorik tasarımı hayata geçirmeye yönelik *ütöpik* bir proje olarak ya da iktidarı ekonomi seçkinlerine iade edip, sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik *siyasî* bir proje olarak yorumlayabiliriz. Aşağıda, bu amaçlardan ikincisinin pratikte hâkim olduğunu iddia edeceğim. Neoliberalleşme, küresel sermaye birikimini yeniden canlandırmada çok etkili olmadı; ama iktidarı bir ekonomi seçkinleri grubuna iade etmede ve (Rusya ve Çin gibi) bazı yerlerde de o seçkinleri yaratmada dikkate değer ölçüde başarılı oldu. Benim çıkardığım sonuç, neoliberal argümanın teori alanındaki ütopyacılığının, en başta, bu amaca ulaşmak için yapılan her şeyi haklı gösterme ve meşrulaştırma görevi gördüğüdür. Dahası, kamular gösteriyor ki, seçkinlerin iktidarını kurma ya da sürdürme ihtiyacı neoliberal ilkelere çatıştığında ilkeler ya terk edilmekte ya da tanınmaz hale gelecek kadar çarpıtılmaktadır. Bu söylenenler fikirlerin bir tarihsel-coğrafi değişim kuvveti olabileceğini hiçbir şekilde reddetmiyor. Ama neoliberal fikirlerin gücü ile son otuz yıldır küresel kapitalizmin işleyişini dönüştüren fiili neoliberalleşme pratikleri arasında yaratıcı bir gerilime işaret ediyor.

Neoliberal Teorinin Yükselişi

Neoliberalizm, kapitalist toplum düzenine yönelik tehditlere karşı olası bir panzehir ve kapitalizmin felaketlerine bir çözüm olarak uzun zamandır kamu politikaları sahnesi ardında pusuda beklemekteydi. Küçük ve dışa kapalı –ağırıklı olarak ekonomi, tarih ve felsefe alanından akademisyenlerden oluşan– bir ateşli taraftar grubu 1947'de Avusturyalı ünlü siyaset felsefecisi Friedrich von Hayek etrafında toplanarak (ilk toplantıyı İsviçre kaplıcasının adıyla anılan) Mont Pe-

lerin Cemiyetini kurdu (tanınmış katılımcılar arasında, Ludwig von Mises, İktisatçı Milton Friedman ve hatta bir süreliğine ünlü felsefeci Karl Popper bile yer aldı). Cemiyetin kuruluş bildirgesi şöyleydi:

Medeniyetin temel değerleri tehlikededir. İnsan haysiyetinin ve özgürlüğünün asli koşulları yerimizin büyük bölümünde daha şimdiden yitmiştir. Kalınadaysa gelişen güncel politika eğilimlerinin aralıksız tehdidi altındadır. Keyfi İktidar uzantıları bireyin ve gönüllü grupların konumunu giderek zayıflamaktadır. Batılı İnsan'ın sahip olduğu o en kıymetli şey, düşünce ve ifade özgürlüğü bile, azınlık konumunda olduğunda hoşgörüsü ayrıcalığı talep eden ama tek amacı kendininki dışında bütün görüşleri bastırabileceği ve yok edebileceği bir İktidar konumunu tesis etmek olan inançlarına yayılmasıyla tehdit altındadır.

Grubumuz bu gelişmelerin bütün mülhak standartlarını ihkâr eden bir tarih görüşünden ve hukukun egemenliğinin arzulanlığını sorgulayan teorilerin yükselişinden beslendiğini savunmaktadır. Ayrıca, rekabete dayalı piyasaya ve özel mülkiyete inancın azalmasının da bunu teşvik ettiği görüşündedir; zira bu kurumların beraberinde gelen inisiyatif ve dağılımıms iktidar olmadan, özgürlüğün etkili şekilde korunabileceği bir toplum hayal etmek güçtür.¹⁵

Grubun üyeleri kişisel hürriyet ideallerine kökten bağlılıklarından dolayı kendilerini (Avrupa'daki geleneksel anlamıyla) "İberal" olarak tanımladı. Neoliberal etiketi ise Adam Smith, David Ricardo ve tabii ki Karl Marx'ın klasik teorilerinin yerini almak üzere on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında (Alfred Marshall, William Stanley Jevons ve Leon Walras'ın çalışmalarıyla) ortaya çıkan neoklasik iktisadın serbest piyasa ilkelerine bağlı olduklarının işaretini veriyordu. Bununla beraber, Adam Smith'in oburluk, ağgözlülük, zenginlik ve güç arzusu gibi en bayağı insan içgüdülerinin bile herkesin faydasına kullanılmasını sağlayacak en iyi aracın piyasasının gizli eli olduğu görüşünü de savundular. Dolayısıyla neoliberal doktrin devlet müdahalesinden yana teorilere sonuna kadar karşıydı; John Maynard Keynes'in 1930'larda Büyük Buhran'a yanıt olarak öne çıkan teorisi de bunlardan biriydi. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iktisadi dalgalanmaları ve resesyonu kontrol altında tutmaya çalışan pek çok politika sapıtırıcı, Keynesçi teorinin rehberliğine başvurdu. Neoliberaller, örneğin Marksist

geleniğe yakın çalışan Oscar Lange'inki gibi merkezi devlet planlamasından yana teorilere daha da ateşli şekilde karşı çıktılar. Devletin kararlarının (sendikalar, çevreciler, meslek lobbileri gibi) ilgili çıkar gruplarının kuvveti doğrultusunda yanlı verilmeye mahkûm olduğunu iddia ettiler. Yatırım, sermaye birikimi gibi konularda yanlış kararlar vermeye devlet mahkûnduy; çünkü devletin edinebildiği bilgiler, piyasa sinyallerinin içerdiği bilgiyle boy ölçüşemezdi.

Birkaç yorumcumun da işaret ettiği gibi bu teori çerçevesi tamamen tutarlı değildir.¹⁶ Neoliberalizmin neoklasik İktisadının bilimsel katılığı ile bireysel hürriyet ideallerine sıyasi bağlılığı birbiriyle uyumlu değildir; keza her türden devlet iktidarına güvensizlik ile özel mülkiyet haklarını, bireysel hürriyetleri ve girişim serbestliğini koruyacak güçlü ve gerekirse zorlayıcı bir devlet gereksinimi de birbiriyle uyumlu değildir. Bir hukuki oyunla şirketlerin yasa karşısında birey olarak tanımlanması kendi yanlışlıklarını doğurmakta, John D. Rockefeller'in New York'taki Rockefeller Merkezi'nde taşta yazdığı, "bireyin yitce değerimi" her şeyin üstünde tuttuğu ammentüsünü ironik hale getirmektedir. Ayrıca neoliberal konunun içerdiği gelişmeler, ileride görüşüğümüz gibi (tek el iktidar ve piyasa başarısızlıkları gibi sorunlar karşısında) evrilmekte olan neoliberal pratikleri neoliberal doktrinin görünürdeki katıksızlığıyla kıyaslandığında tanımlamaz klacak kadar çoktur. Neoliberalizm teorisiyle fiili neoliberalleşme pratikleri arasındaki gerilime bu yüzden çok dikkat etmemiz gerekir.

Özgürlüğün Anayasası gibi kilit metinlerin yazarı olan Hayek, kilit mücadalenin fikirlerin arasında cereyan ettiğini ve sadece Marksizmi değil, sosyalizm, devlet planlaması ve Keynesçi müdahaleye karşı da verilen bu savaşın kazanmanın muhtemelen en az bir nesil alacağımı öngörülü bir şekilde iddia etti. Mont Pelerin grubu finansal ve sıyasi destek topladı. ABD'de, her türü devlet müdahalesi ve düzenlemesi-ne, hatta enternasyonalizme hiç düşünmeden karşı çıkan ekonomi yönünde bir mutabakat doğmakta olduğunu düşünüyü, buna karşı bir muhalefet örgütlemek istedi. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD'de inşa edilen güdümlü ekonominin ve Sovyetler Birliği'yle kurulan it-

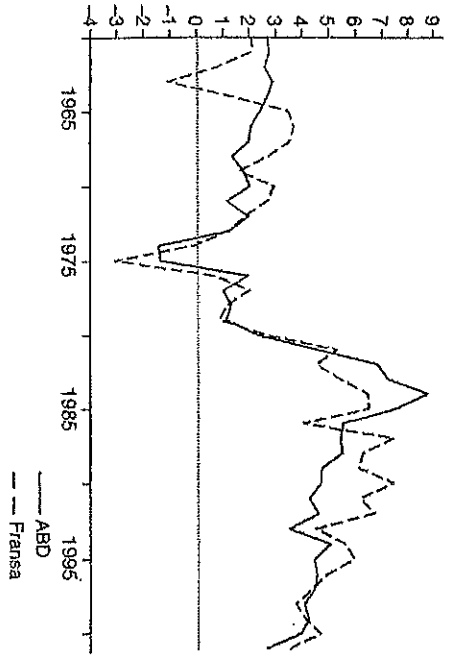
tifağın savaş sonrası ortamda siyasi açıdan nasıl sürdürüleceği konusunda endişe duyan bu insanlar, iktidarlarını koruyup pekiştirmek için McCarthy'clikten neoliberal beyin takımlarına kadar her şeyi kucak açmaya hazır. Ama bu hareket 1970'lerdeki sıkıntılı zamanlara kadar ne politikada bir yer bulabilirdi, ne de akademide etkili olabili. Ancak 1970'lerde, özellikle Britanya ve ABD'de güçlü finansman desteği alan (Mont Pelerin Cemiyeti'nin Londra'daki Institute of Economic Affairs ve Washington'daki Heritage Foundation gibi yan kuruluşlarına ait) beyin takımlarında geliştirilerek ayrıca akademi dünyasında, özellikle de Milton Friedman'ın hakimiyetindeki Chicago Üniversitesi'nde etkisinin artmasıyla beraber, ön plana çıkmaya başladı. 1974'te Hayek'e ve 1976'da Friedman'a ekonomi alanında Nobel Ödülü verilmesiyle neoliberal teorinin akademik saygınlığı arttı. Her ne kadar Nobel'in o havasını taşısa da bu ödülün diğer ödülleri hiçbir ilgisi yoktu ve İsviçre'nin bankacı seçkinlerinin sıkı kontrolü altında. Neoliberal teori, monetarizm [parasalcılık] kisvesi altında, bazı politika alanlarındaki uygulamalarda etkili olmaya başladı. Örneğin ABD'de Carter'ın başkanlığı döneminde ekonomi, 1970'ler boyunca süren kronik stagflasyona karşı bir çözüm olarak serbestleştirildi. Ama neoliberalizmin kuvvetlenip gelişmiş kapitalist dünyada devletlerin kamu politikasını düzenleyen yeni bir ekonomik ortodoksi haline gelmesi 1979 yılında ABD ve Britanya'da oldu.

O yılın Mayıs'ında Britanya'da Margaret Thatcher ekonomiyi yeniden düzenleme göreviyle seçildi. Neoliberal bir kuruluş olan Institute of Economic Affairs ile güçlü bağlara sahip ve son derece aktif, adanmış bir politika yazarı ve polemikçi olan Keith Joseph'ın etkisi altında, Keynesçiliğin terk edilmesi gerektiğini ve 1970'ler boyunca Britanya ekonomisinin temel niteliği olmuş stagflasyonun tedavisinde monetarist, "arz-yanlı" çözümlerin aslı olduğunu kabul etti. Bunun maliye politikaları ve sosyal politikalar açısından tam bir devrim anlamına geldiğini fark eden Thatcher derhal, 1945 sonrasında Britanya'yı toparlamaş olan sosyal demokrat devlet kurumlarına ve siyaset biçimlerine son vermek konusunda ödün vermez bir kararlılığın işaretini verdi. Sendikalar gücünün karşısına çıkılacak, rekabet esnekliğine engel olan bütün sosyal dayanışma biçimlerine saldırlacak (belediye yöneti-

mi vasıtasıyla ifade bulan dayanışma biçimleri ve nüfuz sahibi pek çok meslek örgütü de buna dahil. Refah devletinin taahhütleri kısmen ya da tamamen geri alınacak, kamu teşebbüsleri özelleştirilecek (sosyal konutlar da dahil), vergiler düşürülecek, girişimci inisiyatifleri teşvik edilecek ve güçlü bir yabancı yatırım akışı (özellikle Japonya'dan) başlatılacak uygun bir iş iklimi yaratılacaktı. Thatcher'ın ünlü sözleriyle, "toplum diye bir şey yok, sadece tek tek insanlar var"; dişi; sonradan buna aileleri de ekledi. Bireycilik, özel mülkiyet, kişisel sorumluluk ve aile değerleri uğruna bütün toplumsal dayanışma biçimleri dağıtılmıyordu. Thatcher'ın retoriğinden bu cümlelerle birlikte dökülen ideolojik taarruz amansızdı.¹⁷ "İktisat yöntemidir, ama amaç, ruhu değiş-tirmektir," diyordu. Değiştirdi de, ama hem siyasi bedeller ödeyerek, hem de kesinlikle eksik ve eşitsiz şekillerde.

Başkan Carter döneminde ABD Merkez Bankası başkanı olan Paul Volcker Ekim 1979'da ABD'nin para politikasında gaddarca bir değişiklik yaptı.¹⁸ Liberal demokrat ABD devletinde, kabaca Keynesçi maliye ve para politikaları yürütülmesi, en önemli amacın da tam istihdam olması anlamına gelen New Deal (Yeni Görüş) ilkelerine uzun süredir devam eden bağlılık, enflasyonu istihdam açısından sonuçları ne olursa olsun basturmak üzere tasarlanmış bir politika uğruna terk edildi. 1970'lerin çift haneli enflasyon dalgası boyunca genellikle negatif kalan reel faiz oranı, Merkez Bankası'nın emriyle pozitifte çekildi (Şekil 1.5). Nominal faiz oranı bir gecedeyse yükseldi ve birkaç iniş çöküşü sonra, Temmuz 1981'de %20 düzeylerinde durdu. Böylelikle, "ABD'de sendikaları dağıtıp fabrikaları boşaltacak, borçlu ülkeleri iflasın eşiğine getirecek o uzun yapsal uyum dönemini başlatan uzun ve derin bir resesyona" ortaya çıktı.¹⁹ Volcker, 1970'ler boyunca gerek küresel ekonominin büyük kısmının, gerek ABD ekonomisinin tipik özelliği olan stagflasyon krizi tehdidinden kurtulmanın tek yolunun bu olduğunu iddia etti.

Volcker şoku, ki o gün bu gündür bu isimle biliniyor, neoliberalleşmenin gerekli fakat yetersiz kalmış bir koşulu olarak yorumlanmalıdır. Uzun zaman boyunca bazı merkez bankaları enflasyonla mücadelelen bir mali sorumluluk olduğunu vurgulamış ve Keynesçi ortodoksiden ziyade monetarizme yakın politikalar benimsemişti.

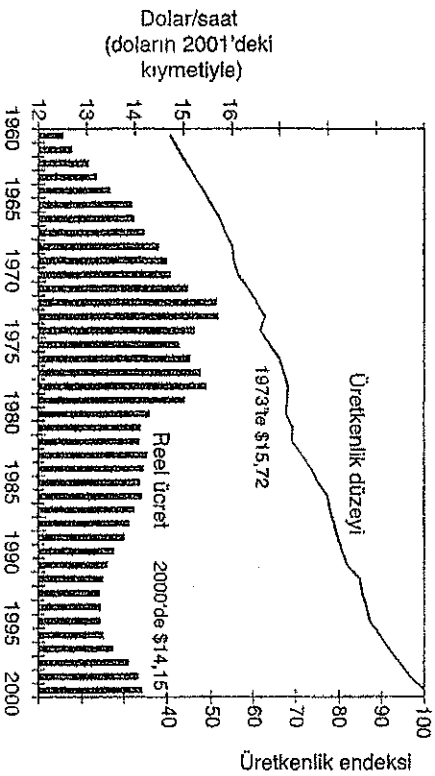
Şekil 1.5 "Volcker Şoku": reel faiz oranlarındaki hareketler, ABD ve Fransa, 1960-2001
Kaynak: Duménil ve Lévy, *Capital Resurgent*

Örneğin Batı Almanya'da bunun sebebi, kontrolden tamamen çıkarak 1920'lerde Weimar Cumhuriyeti'ni yıkan (büyükteğülde faşizmin yükselişine zemin hazırlayan), İkinci Dünya Savaşı sonunda da eşit derecede tehlikeli bir hal alan enflasyonun tarihsel anlardır. IMF aşırı borç yaratımına uzun zaman karşı olmuş ve müşterî devletlere mali kısıtlamalar getirilip bütçe açıklarının azaltılmasını, şart koşmadıysa bile istemişti. Ama bütün bu örneklerde monetarizm ile, büyük bir sendikal güçün kabulü ve sırası olarak güçlü bir refah devleti inşa etmeye adanmışlık paralel gidiyordu. Oysa neoliberalizm yoluna girerek için monetarizmi benimsemek yetmiyor, daha pek çok başka alanda hükümet politikaları geliştirmek gerekiyordu.

Aslında Carter stagflasyon krizine kısmi bir çözüm olarak (hava-yolları ve kamyon taşımacılığında) serbestleşmeye isteksizce de olsa yönelmişti; ama yine de Ronald Reagan'ın 1980'de Carter'i yenmesinin ne kadar önemli olduğu sonradan ortaya çıktı. Reagan'ın danışmanları, Volcker'ın hasta ve durgun tükteye reçete ettiği monetarist

"İlacın" hedefi on ikiden vurduğuna inanıyorlardı. Volcker desteklen-di ve Merkez Bankası başkanlığı görevine yeniden atandı. Daha sonra Reagan yönetimi daha fazla serbestleşme getiren, vergi indirimleri ve bütçe kesintileri yaparak, sendika ve meslek iktidarına saldırarak gereken siyasal desteği sağladı. Reagan, hava trafik kontrolörleri sendikası PATCO'yu 1981'deki uzun ve amansız bir grevde tepetaklak etti. Tam da Volcker'ın tetiklediği resesyon yüksek işsizlik oranları üretirken (%10 ve üstünde), bu olay örgütü emek iktidarına topyekân bir saldırının sinyali verdi. Ama PATCO sıradan bir sendika değildi. Nitelikli meslek birliği özelliklerine sahip bir beyaz yakalı sendikasıydı. Bu yüzden, işçi sınıfından çok bir orta sınıf sendikalaşması ikonuydu. Diğer emekçi kesimler üzerinde bu politikaların etkisi çok daha büyük oldu: 1980'de yoksulluk sınırıyla eşit düzeyde olan asgari ücretin 1990'a gelindiğinde yoksulluk sınırının %30 altına düşmüş olması belki de bunu en iyi anlatan örnek. Reel ücret düzeylerindeki uzun süreli düşüş işte o zaman gerçekten başladı.

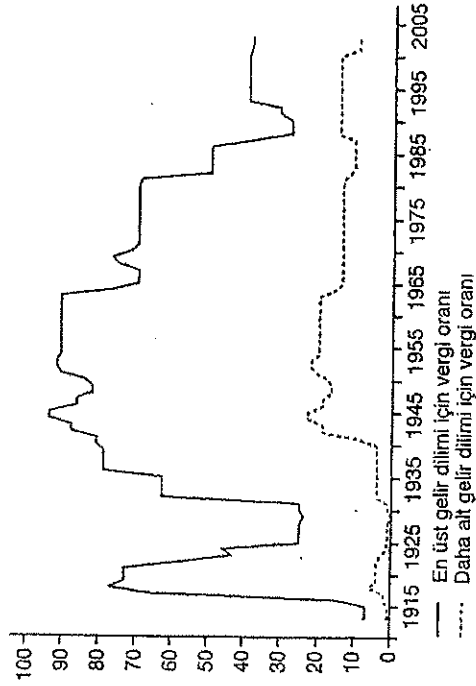
Reagan'ın çevre yönetimi, iş güvenliği ve sağlık gibi konularda yetkili konulara yaptığı atamalarla büyük devlete karşı seferberlik

Şekil 1.6 Emek Saldırı Ahında: ABD'de reel maaşlar ve üretkenlik, 1960-2000
Kaynak: Pollin, *Contours of Descent*

daha önce görülmemiş derecede hız kazandı. Havayollarından telekomünikasyona, finansla kadar her sektörde düzenleyici önlemlerin sınırlanması, güçlü şirket çıkarlarına sınırsız piyasa özgürlüğü alanları açtı. Yatırım üzerindeki vergi indirimleri sermayenin sendikalaşmış kuzey doğu ve orta batıdan, denetimin zayıf olduğu sendikasıız güney ve batıya hareketinin hızlanmasında etkili oldu. Finans sermayesi, daha yüksek getiri oranları için giderek daha çok yurtdışına çıkmaya başladı. Ülke içinde sanayisizleşme ve üretimi yurtdışına taşıma hamleleri çok daha olağan hale geldi. Neoliberal ideolojinin rekabeti ve yeniliği beslemenin tek yolu olarak gösterdiği piyasa, tekel iktidarını sağlamlaştırarak bir araç haline geldi. "Tarihin en büyük vergi indirimi" olarak tanıtılan yasayla, özel kişilerden alınan en yüksek vergi oranı %70'ten %28'e indirildi ve kurumsal vergiler çarpıcı oranda düşürüldü (Şekil 1.7).

Gelgelelim, 1970'lerde neoliberalleşme yolunda itiş gücü sağlayan paralel bir gelişme daha vardı. OPEC'in 1973 petrol ambargosuyla yükselen petrol fiyatı Suudi Arabistan, Kuveyt ve Abu Dabi gibi petrol

Şekil 1.7 Üst sınıfın vergi isyanı: ABD'nin alt ve üst gelir dilimleri için vergi oranları, 1913-2003
Kaynak: Duménil ve Lévy, "Neoliberal Income Trends."

üreticisi ülkelere çok büyük bir finans gücü verdi. Britanya istihbarat raporları sayesinde artık biliyoruz ki, 1973 yılında ABD petrol akışını eski haline getirmek ve petrol fiyatlarını aşağı çekmek için bu ülkeleri bilfiil işgal etmeye hazırlanıyordu. Yine biliyoruz ki, o dönemde Sudiler bütün petrodolarlarını ABD yatırım bankaları üzerinden döndüğüye sokmay, ABD'nin açık tehdidiyle değilse de muhtemelen askeri baskı altında, kabul etti.²⁰ Bu yatırım bankaları kendilerini birden devasa fonlar yönetirken buldular; bu fonlara kârlı pazarlar bulmaları gerekiyordu. 1970'lerin buhranlı ekonomik koşulları ve düşük getiri oranları düşünüldüğünde ABD içindeki seçenekler pek de iyi değildi. Daha kârlı fırsatlar için yurtdışına bakmak gerekiyordu. Hükümetler en güvenli yatırım gibi görünüyordu, zira Citibank'ın başındaki Walter Wriston'un ünlü ifadesiyle, hükümetler taşınamaz ve yok olmazlardı. O dönemde, gelişmekte olan dünyadaki pek çok hükümet fonlara aç ve borç almaya epey hevesliydi. Fakat bunun yapılabilmesi için piyasaya girişin açık ve borç verme koşullarının makul ölçüde güvenli olması gerekiyordu. New York yatırım bankaları, hem yeni yatırım fırsatlarını zorlamak hem de yabancı ülkelerdeki faaliyetlerini korumak için, gözlerini ABD emperyalist gelenegine çevirdiler.

ABD'nin uzun zamandır şekillenmekte olan emperyalist gelenegi kendini büyük ölçüde Britanya, Fransa, Hollanda ve diğer Avrupa güçlerinin emperyalist gelenekleriyle kıyaslayarak tanımlamıştı.²¹ On dokuzuncu yüzyıl sonunda sömürgeci fetih oyununu oynayan ABD, yirminci yüzyılda sömürgeci, daha açık bir emperyalizm sistemi geliştirdi. ABD deniz piyadelerinin ülkelerinin çıkarlarını korumak için gönderdikleri Nikaragua'da Sandino'nun başını çektiği uzun ve zorlu bir gerilla ayaklanmasının içine düşmesiyle, örnek vaka çalışması 1920 ve 1930'larda Nikaragua'da yapılmış oldu. Çözüm, yerel bir diktatör bulup -bu örnekte, Somoza- ailesine, kendisine ve yakın müttfiklerine büyük bir servet ve güç kazandırması, muhalefeti bastırması ya da satın alması için ekonomik ve askeri destek sağlamaktı. Karşılığında bu gruplar ülkelerini ABD sermayesinin faaliyetlerine her zaman açık tutacak ve ABD'nin çıkarlarını hem ülkede hem bölgenin tamamında (bu örnekte, Orta Amerika) destekleyecek, gerekiyorsa koruyacaklardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa güçlere

ABD'nin ısrarıyla dayatılan küresel sömürgeleşme evresinde uygulanan model buydu. Örneğin İran'da demokratik yolla seçilmiş Musaddık hükümetini 1953'te düşürüp, onun yerine petrol sözleşmelerini ABD şirketleriyle yapan (ve Musaddık'ın devletleştirildiği Britanyalı şirketlere varlıklarını geri vermeyen) İran Şahı'nı getiren darbeyi CIA tasarladı. Şah aynı zamanda Orta Doğu petrol bölgesinde ABD çıkarlarının en önemli muhafızlarından biri de oldu.

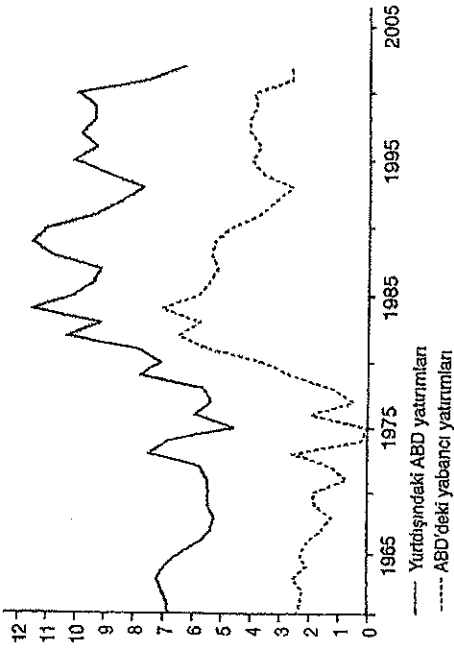
Savaş sonrası dönemde, komünist olmayan dünyanın büyük kısmı bu tür taktiklerle ABD tahakkümüne açıldı. Komünist ayaklanma ve devrim tehdidini püskürtmede tercih edilir hale gelen bu yöntem ABD'yi (en göz alıcı biçimde Latin Amerika'da) baskı askeri diktatörler ve otoriter rejimlerle ittifakların içine giderek daha fazla çeken anti-demokratik (ve daha da kesin ve açık bir şekilde anti-popülist ve anti-sosyalist/komünist) bir stratejiyi zorunlu kılıyordu. John Perkins'in *Bir Ekonomik Terlikçinin İhtifaları*'nda anlatılan öyküler bunun ne sıklıkla yapıldığının çirkin ve tatsız ayrıntılarıyla doludur.²² Sonuç olarak ABD çıkarları uluslararası komünizme karşı mücadelede daha az değil daha çok zarar görebilir hale geldi. Yerel yönetici seçkinlerin rızası gayet kolay satın alınabilirken, sosyal demokrat ya da muhalif hareketleri (Siliç'de Allende gibi) zorla bastırma ihtiyacı, ABD'yi geliştirmekte olan ülkelerdeki halk hareketlerine karşı genellikle el atından uygulanan şiddetin uzun tarihyle ilişkilendirildi.

New York yatırım bankaları vasıtasıyla döngüye sokulan fon fazlalarının bütün dünyaya dağılması işte bu bağlamda oldu. 1973'ten önce, ABD'nin dış yatırımlarının çoğu doğrudandı ve en başta Avrupa ve Latin Amerika'daki belirli pazarların (telekomünikasyon, otomobil vb) büyütülmesi ya da hammaddede kaynaklarının (petrol, maden, tarım ürünleri) sömürülmesine odaklanmıştı. New York yatırım bankaları uluslararası alanda hep aktif olmuştur, ama 1973'ten sonra daha da aktif hale geldiler ve daha çok yabancı hükümetlere faizle sermaye vermeye odaklanırdılar.²³ Bu, uluslararası kredi ve finans piyasalarının serbestleştirilmesini gerektiriyordu; ABD hükümeti de 1970'lerde bu stratejiyi küresel ölçekte etkin şekilde teşvik etmeye, desteklemeye başladı. Gelişmekte olan, krediye aç ülkeler ağır borç-

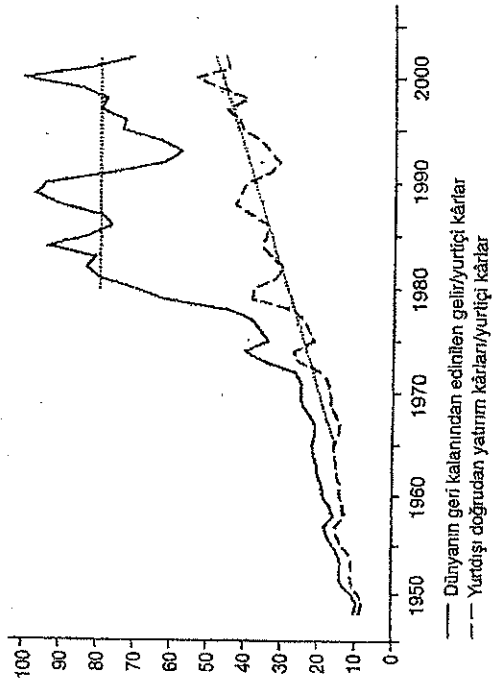
lar altına girmeye teşvik edildi; ama New York bankacıları lehine faiz oranlarıyla²⁴ Gelgelelim, krediler ABD doları olarak verildiğinden, ABD'deki faiz oranlarında burakan yükseği, en küçük artış bile, savunmasız ülkeleri kolaylıkla temerrüde düşürebilirdi. O zaman New York yatırım bankaları büyük kayıplara uğradı.

Bunun ilk büyük örneği, Volcker şokunun 1982-84'te Meksika'ya temerrüde sürüklenmesiyle yaşandı. Göreve geldiği ilk yılda IMF'ye desteğini geri çekmeyi ciddi düşünmüş olan Reagan yönetimi, ABD Hazine Bakanlığı'yla IMF'nin güçlerini birleştirip, borç sözleşmesini yenileyerek sorunu çözmeyin bir yolunu buldu, ama bunu neoliberal reformlar karşılığında yaptı. 1982'de, Stiglitz'in ifadesiyle, IMF'nin bütün Keynesçi etkilerden "arındırılmasının" ardından bu işlen standart hale geldi. Bundan sonra IMF ve Dünya Bankası "serbest piyasa köktenliği" ve neoliberal ortodoksiyi yayan ve uygulayan merkezler oldu. Borçlu ülkeler borcun ertelenmesine karşılık özelleştirme, emek piyasası yasalarının esnetilmesi ve sosyal refah harcamalarının kısılması gibi kurumsal reformlar yapmak zorundaydı. "Yapısal uyum" böyle icat edildi. Tüm dünyada sayıları artan neoliberal devlet aygıtlarının ilklerinden biriydi Meksika.²⁵

Meksika örneği liberaler pratik ile neoliberaler pratik arasındaki çok önemli bir farkı gösterdi: Liberal uygulamalarda kötü yatırım kararlarından doğan kayıplar borç verenlerce üstlenilirken, neoliberal uygulamalarda devlet ve uluslararası güçler borç geri ödemesinin mahiyetini, yerel halkın geçimi ve refahı açısından sonuçları ne olursa olsun, borçluya yükler. Eğer bunun için varlıkları yabancı şirketlere yok palhasına teslim etmek gerekiyorsa, teslim edilir. Burada neoliberal teoriyle bir tutarsızlık olduğu ortaya çıktı. Duménil ve Lévy'nin gösterdiği gibi, sonuçlardan biri, 1980 ve 1990'larda ABD'yi sermaye sahiplerinin dünyanın geri kalanından yüksek getiri oranları koparmasının sağlanmasıydı (Şekil 1.8 ve 1.9).²⁶ ABD'de ve başka yerlerdeki gelişmiş kapitalist ülkelerde iktidarın ekonomi seçkinlerine ya da üst sınıfa iadesi, büyük ölçüde, uluslararası akışlar ve yapısal uyum pratikleri vasıtasıyla dünyanın geri kalanından koparılan kârlara dayanıyordu.

Şekil 1.8 Yurtdışından koparılan kârlar: ABD'de yerli ve yabancı yatırımların getiri oranları, 1960-2002
Kaynak: Duménil ve Lévy, "The Economics of US Imperialism."

Şekil 1.9 ABD'ye haraç akışı: yurtdışı kârlara kıyasla dünyanın geri kalanından edinilen kârlar ve sermaye geliri
Kaynak: Duménil ve Lévy, "Neoliberal Dynamics: Towards a New Phase?"

Sınıf İktidarının Anlamı

Peki burada "sınıf" derken tam olarak ne kastediliyor? Bu biraz belirsiz bir kavram (hatta bazıları şüpheli bile diyebilir). Her halükârda, neoliberalleşme sınıf kavramını yeniden tanımladı. Bu bir sorunun teşkil ediyor. Eğer neoliberalleşme sınıf iktidarını yeniden kurmak için bir araçsa, neoliberalleşmeyi destekleyen ve ondan fayda sağlayan sınıf kuvvetlerini tespit edebilmemiz gerekir. Ama "sınıf" değişmez bir toplumsal biçimlenim olmayınca bunu yapmak güç. Bazı örneklerde "geleneksel" tabaka (genellikle aile ve akrabalık üzerinden örgütlenerek) istikrarlı bir seçmen grubuna tutunmayı başarıyor. Bazılarındaysa neoliberalleşmeyle birlikte, neyin üst sınıf sayıldığı yeniden belirleniyor. Örneğin Margaret Thatcher, Britanya'da kemikleşmiş bazı sınıf iktidarı biçimlerine saldırdı. Orduda hâkim olan aristokratik gelenekle, yargıyla, City of London'daki finans seçkinleri ve sanayinin pek çok kesimiyle zıtlaşp, "arsız" girişimciler ve yeni zenginlerden yana çıktı. Girişimcilerden (örneğin Richard Branson, Lord Hanson, George Soros) oluşan bu yeni sınıfı destekledi ve genellikle bu sınıftan destek aldı. Kendi partisi olan Muhafazakâr Parti'nin geleneksel kanadı dehşete kapıldı. ABD'de, hem tamamen yeni sektörlerdeki büyük faaliyet paftaması, hem de büyük şirket CEO'larının ve sermayedarların artan gücü ve önemi, üst sınıfın ekonomik gücünün odağını önemli ölçüde değiştirdi. Neoliberalleşme sınıf iktidarının yeniden kurulması anlamına gelebilirdi; ama ille de ekonomik gücün aynı insanlara iade edilmesi anlamına gelmiyordu.

Gelgelelim, birbirine zıt örnekler olan Britanya ve ABD'nin gösterdiği gibi, "sınıf" farklı yerlerde farklı anlamlara gelir ve bazı yerlerde, örneğin ABD'de, sık sık hiç bir anlama gelmediği iddia edilir. Buna ek olarak, dünyanın farklı yerlerinde sınıf kimliğinin oluşumu ve yeniden oluşumunda güçlü farklılaşma akımları ceryan etmektedir. Örneğin Endonezya, Malezya ve Filipinler'de ekonomik güç, az sayıdaki Çinli etnik azınlıkta güçlü bir şekilde yoğunlaştı; elde edilen tarzi da Avustralya ya da ABD'dektinden epey farklıydı (Çin'de ekonomik güç ticari etkinliklerde yoğunlaştı ve piyasaları tekelletirdi.)

Rusya'daki yedi oligarkın yükselişi ise Sovyetler Birliği'nin çöküşü ardından ortaya çıkan benzersiz koşullardan türedi.

Yine de tespit edilebilen bazı genel eğilimler var. İlki, CEO'lara (yöneticilere) hisse senedi opsiyonları (mülkiyet hakları) cinsinden ödeme yaparak kapitalist girişimlerdeki mallıkların ve idarecilerin ayrıcalıklarını kaynaştırma eğilimidir - oysa bunlar geleneksel olarak ayrıdır. O zaman ekonomik etkinliğin yol göstericisi üretimden çok hisse değerleri olur ve Enron gibi şirketlerin çöküşüyle açıkça görünü hale geldiği gibi bu durum, spekülasyonu çok baştan çıkartıcı hale getirebilir. İkincisi, bir yanda nakdi sermaye getiren temettü hisseleri ve faiz ile diğer yanda kâr arayan üretim, imalat ya da ticari sermaye arasındaki tarihsel uçurumu çarpıcı ölçüde küçültme eğilimidir. Geçmişte bu ayrım sermayedar, üretici ve tüccarlar arasında zaman zaman çatışmalara neden oldu. Örneğin Britanya'da, 1960'ların hükümet politikası çoğu zaman yeni imalatın zararına, öncelikle City of London'daki sermayedarların gereksinimlerini karşılıydı. 1960'larda ABD'de de sermayedarlar ve imalatçı şirketler arasındaki çatışmalar sık sık yüzeye çıktı. 1970'lerde bu çatışmanın büyük kısmı ortadan kalktı ya da yeni biçimler aldı. Örneğin otomobil sektöründe olduğu gibi, üretim yapan büyük şirketler bile daha finansal yönelimli hale geldiler. Aşağı yukarı 1980'den itibaren, şirketlerin üretim zararlarını (Kredi ve sigorta faaliyetlerinden, oynaak döviz ve vadeli işlemler piyasalarına kadar her türden) finansal faaliyetlerinin kazancıyla telafi ettiğini bildirmesi sıra dışı bir durum değildi. Sektörler arası birleşmeler üretim, ticaret, emlak ve finans çıkarlarını yeni şekillerde bir araya getirerek çok yönlü şirket grupları yarattı. US Steel (sigorta şirketlerinde önemli paylar satın alarak) adını USX yaptığında yönetim kurulu başkanı James Roderick, "X nedir?" sorusuna basit bir cevap verdi: "X para demek."²⁵

Bunların hepsi finans dünyasındaki büyük faaliyet ve güç patlamasıyla bağlantılı. Şimdiye dek etkinlik alanını sınırlamış olan kısıtlayıcı düzenlemelerden ve engellerden giderek kurulan finansal faaliyetler, artık daha önce hiç olmadığı kadar gelişebilir ve eninde sonunda her yere yayılabilir. Finansal hizmetler alanında hem çok daha gelişmiş küresel bağlantılar hem de menkul kıymetleştirme, türevler ve her

nevi vadeli işlemler ticaretine dayalı yeni finansal piyasalar türeten bir yenilik dalgası oluştu. Kısacası, neoliberalleşmek demek, her şeyin finansallaşması demekti. Bu, finansın sadece ekonominin diğer bütün alanları üzerindeki değil, devlet aygıtı ve -Randy Martin'in işaret ettiği gibi- gündelik yaşam üzerindeki kontrolünü de derinleştirdi.²⁶ Aynı zamanda küresel mübadele ilişkilerine gittikçe daha hızlı artan bir dalgalanma eğilimi getirdi. Hiç şüphesiz, üretimden finans dünyasına doğru bir güç kayması söz konusuydu. İmalat kapasitesindeki artışlar kişi başına düşen gelirin ille de artması anlamına gelmiyordu artık; ama finansal hizmetlerdeki yoğunlaşma kesinlikle bu anlamına geliyordu. Bu sebeple, finans kurumlarının desteklenmesi ve finans sisteminin bütünlüğü, neoliberal devletler topluluğu (örneğin G7 olarak bilinen ve dünyanın en zengin ülkelerinden oluşan grup) için en temel mesele haline geldi. Sermayenin diğer kesimleri ile Wall Street arasında bir çatışma olduğunda Wall Street'ten yana çıkılmıyordu. Wall Street'te işler iyi giderken ABD'de (ve dünyanın kalanında) kötü gimesi işte o zaman gerçek bir olasılık haline geldi. İşte birkaç yıl boyunca, özellikle de 1990'larda olan tam da budur. 1960'larda sık sık kullanılan slogan General Motors için iyi olanın ABD için de iyi olduğuyken, 1990'lara gelindiğinde slogan değişmiş, bir şeyin Wall Street için iyi olması yeterli hale gelmişti.

Dolayısıyla, şirketlerin yönetim kurullarındaki kilit üyeler, CEO'lar ve kapitalist faaliyetin bu kutsal iç halkasını çevreleyen teknik, finans ve hukuk aygıtının başındaki liderler neoliberalizmin etkisiyle yükselen sınıf iktidarının temel ve merkezi bir parçasını ellerin tutarlar.²⁷ Sermayenin asıl sahipleri olan hissedarlar ise şirket politikasını etkileyecek kadar büyük bir oy gücü elde edemedikleri takdirde güçlerini kaybederler. Gelgelelim, CEO'ların ve finansal danışmanların yürüttüğü faaliyetler sayesinde hissedarlar ara sıra milyonlarca doları da cebine indirirler. Ayrıca spekülasyon kazançları da çok kısa bir sürede muazzam servetler elde etmeyi mümkün kılar (Warren Buffett ve George Soros buna örnektir).

Arma üst sınıf kavramını sadece bu grupla sınırlamak yanlış olur. Gelişen girişim fırsatları ve ticaret ilişkilerindeki yeni yapılar yepyeni

sinif oluşumu süreçlerinin doğmasını sağlamaktadır. Örneğin biyoteknoloji ve enformasyon teknolojileri gibi yeni sektörlerde kısa sürede servetler kazanıldı (Bill Gates, Paul Allen). Yeni piyasa ilişkileri her türden ucuz alıp pahalı satma, hatta, gerek ticari bir zeminden ileriye doğru genişleyerek finansal hizmetlere, gayrimenkul geliştirme ve satışına, geriye doğru genişleyerek kaynak çıkarma ve üretime girip her türden işle çeşitlenebilen, gerek (Rupert Murdoch'un giderek yayılan medya imparatorluğu örneğinde olduğu gibi) yatay olarak genişleyebilen servetler inşa ederek piyasaları fiilen ele geçirme olanağı sağladı. Devlet iktidarıyla ayrıcalıklı ilişkiler de bunda sık sık kilit rol oynadı. Örneğin Endonezya'da Suharto'ya en yakın iki işadamaı hem Suharto ailesinin finansal çıkarlarını besledi, hem de devlet aygıtıyla bu bağlantıları sayesinde hadsiz hesapsız zengin oldular. 1997'ye gelindiğinde, bu iki işadamaından birine ait olan Salim Group'un, "20 milyar dolarlık varlıkları ve beş yüz küsur şirketiyle dünyanın Çinlilere ait en büyük şirketler grubu olduğu söyleniyor"du. Görece küçük bir yatırım şirketiyle işe başlayan Carlos Slim, Meksika'da yeni özelleştirilen telekomünikasyon sisteminin kontrolünü eline aldı ve onu hızla, hem Meksika ekonomisinin koca bir dilimini kontrol eden, hem bütün Latin Amerika'da ve ABD perakendecilik sektöründe (Circuit City ve Barnes and Noble) genişleyen devasa bir şirketler grubu imparatorluğuna dönüştürdü.³¹ ABD'de Wal-Mart Çin üretim hatlarıyla ve dünyanın her yerindeki perakende mağazalarıyla entegre olup ABD perakendeciliğinde hâkim bir konuma yükselince Walton ailesi inanılmaz derecede zengin oldu. Bu tür faaliyetlerle finans dünyası arasında aşkâr bağlantılar bulunmakla birlikte; hem büyük kişisel servetlere sahip olup, hem de ekonominin geniş kesimlerini kontrol edebilmek bu sayılı insanlara siyasi süreçleri etkilemelerini sağlayan muazzam bir ekonomik güç veriyor. Dünyadaki en zengin 358 kişinin net varlığının 1996'da "dünya nüfusunun en yoksul %45'inin -2,3 milyar kişi- toplam gelinine eşit" olması şaşırtıcı değil. Daha kötüsü, "dünyadaki en zengin 200 kişi 1994 ile 1998 arasında net varlığını iki katından fazla artırarak 1 trilyon dolara çıkardı. Dünyanın en zengin üç milyardierinin varlıkları, en az gelişmiş ülkelerin ve bu ülkelerde yaşayan 600 milyon insanın toplam GSYİH'sından fazla"ydı artık.³²

Sınıf ilişkilerinin bu kökten yeniden biçimlenmesi sürecinde üzerine düşünülmesi gereken bir bulmaca daha var. Akla gelen ve çokça tartışılan soru şu: Bu yeni sınıf biçimlenimi uluslararası bir şey olarak mı görülmeli, yoksa hâlâ sadece ulus-devlet parametreleri içinde yerleşik bir şey olarak mı anlaşılmalı?³³ Benim durduğum yer şudur: Herhangi bir yerde yönetici sınıfın sadakatini ve faaliyetlerini tek bir ulus-devletle sınırlaması öteden beri fazlasıyla abartılıyor. Batız şekilde farklı bir ABD kapitalist sınıfına karşı bir Britanya, Fransa, Almanya ya da Kore kapitalist sınıfından bahsetmek hiçbir zaman pek bir anlam ifade etmedi. Uluslararası ilişkiler her zaman önemli oldu; ama bunun nedeni hem sömürgecilik ve yeni sömürgecilik faaliyetleri, hem de on dokuzuncu yüzyıla hatta belki daha öncesine uzanan uluslararası bağlantılardı. Gelgelelim, neoliberal küreselleşme evresinde bu uluslararası bağlantılarda hem bir derinleşme hem bir genişleme olduğu. Ama bu, kapitalist sınıf ileri gelenlerinin kendini belli bir devlet aygıtına iştirmediği anlamına gelmiyor. Bunu yapmak onlara hem avantaj hem koruma sağlıyor. Kendilerini tam olarak *nereye* iştirtiliklerini önemli, ama yürüttükleri kapitalist faaliyetler kadar da değışken. Rupert Murdoch Avustralya'da işe başlayıp, sonra Britanya'ya yoğunlaşabilmekte, sonunda (şüphesiz hızlandırılmış bir programla) ABD vatandaşlığına geçebilmektedir. Murdoch o ya da bu devlet iktidarının üstünde ya da dışında değil; ama Britanya, ABD ve Avustralya'da medya şirketleri vasıtasıyla siyaset üzerinde dikkate değer etki gösteriyor. Dünyanın farklı yerlerindeki gazetelerinde çalışan güya bağımsız toplam 247 editörün hepsi de ABD'nin Irak'a saldırmasını destekledi. Yine de, kısaca toparlarsak, ABD, Britanya ya da Kore kapitalist sınıfı çıkarlarından bahsetmek hâlâ anlamlı; çünkü Murdoch'un, Carlos Slim'in ya da Salim Group'un şirket çıkarları, belirli devlet aygıtlarından besleniyor ve karşılığında da onları besliyor. Bununla birlikte, sınıf iktidarını aynı anda birden fazla devlette kullanabiliyorlar ve genellikle de kullanıyorlar.

Şirket, finans, ticaret ve inşaat dünyaları içine yerleşmiş bu apayrı bireyler grubu ille de bir sınıf olarak birleşmiyor ve kendi aralarında da sık sık gerilim çıkabiliyor, ama yine de neoliberalleşmeden sağla-

necek avantajları (ve artık tehlikelerden bazılarını) genellikle fark ettilerinden, belli bir çıkar uyumuna sahipler. Aynı zamanda, Dünya Ekonomik Forumu gibi örgütler sayesinde siyasi liderlerle arkadaşlık etme, fikir alışverişinde bulunma ve onlara danışma araçlarına da sahipler. Küresel konularda muazzam ölçüde etkili oluyorlar ve hiçbir sıradan yurttaşın sahip olmadığı bir eylem özgürlüğüne sahipler.

Özgürlük Olasılığı

Bu neoliberalleşme ve sınıf oluşumu tarihi ve Mont Pelerin Cemiyeti'nin fikirlerinin zamanın hâkim fikirleri olarak kabulünün yaygınlaşması, Karl Polanyi'nin (Mont Pelerin Cemiyeti kurulmadan kısa süre önce) 1944'te ortaya koyduğu karşı argümanlar zemini üzerine yerleştirildiğinde ortaya ilginç bir okuma çıkar. Polanyi, karmaşık bir toplumda özgürlüğün eyleme geçiriciliği ne kadar ikna ediciyse anlamının da o kadar gelişikdi ve yülküt hale geldiğine işaret etmiştir. Biri iyi, diğeri kötü, iki tür özgürlük olduğunu belirtmiştir. Kötü özgürlükler arasında, "insanın insanı sönmürme özgürlüğü, topluma aynı ölçüde hizmet sunmadan ölçüsüz kazanç elde etme özgürlüğü, teknolojik yeniliklerin kamu yararına kullanılmasını engelleme özgürlüğü, şahsi avantajlar için gizlice tasarlanan kamusal felaketlerden kâr etme özgürlüğü"nü de saymıştır. Ama, diye devam etmiştir Polanyi, "bu özgürlüklerle serpiyen piyasa ekonomisi aynı zamanda büyük değer verdiğimiz özgürlükler de üretmiştir. Vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplama özgürlüğü, demnek özgürlüğü, kendi işini seçme özgürlüğü." "Bu özgürlükleri kendi içinde değeri" bulabiliriz –ve hiç şüphesiz pek çoğumuz hâla buluyoruz– ama bunlar büyük oranda, "kötü özgürlüklerden de sorumlu olan ekonominin yan ürünleri"dir.³⁴ Neoliberal düşüncenin mevcut hegemonyası göz önüne alındığında Polanyi'nin bu ikiliğe yanıtı tuhaf bir yoruma dönüşüyor:

Piyasa ekonomisinin sone erşi, eşi görülmemiş bir özgürlük döneminin başlangıcı olabilir. Yasal ve gerçek özgürlük, her zamankinden daha geniş ve daha yaygın kalmabilir; düzenleme ve kontrol, yalnız birkaç kişiye değil, herkese özgürlük sağlayabilir. Böylece eski özgürlükler ve yurttaş hakları,

sanayi toplumunun herkese sağladığı boş zaman ve güvenin yarattığı yeni özgürlüklere eklenebilir. Böyle bir toplum hem adaletli, hem özgür olmak için gerekli olanaklara sahiptir.³⁵

Polanyi, böyle bir geleceğe giden yolun ne yazık ki liberal ütopyacılık "ahlaki engel"yle tıkandığını belirtir (ve bu ütopyacılık geleneğinin bir örneği olarak Hayek'e gönderme yapar):

Planlama ve kontrol özgürlüğün yadsınması olarak karşı çıkıyor. Serbest girişimcilik ve özel mülkiyet özgürlüğün gerekli koşulu ilan ediyor. Değişik temeller üzerine kurulmuş bir toplumun özgür sıfatını hak etmediği söyleniyor. Düzenlemelerin yarattığı özgürlük, özgürlüğün karşın olarak reddediliyor; bunun getirildiği adalet, özgürlük ve refah gizli kölelik sayılıp yerlere batılıyor.³⁶

Özgürlük fikri "yozilaşıp yalnızca serbest girişimciliğin bir savunucusuna dönüşüyor" ve bu da "sahip oldukları gelir, boş zaman ve güvenliğin artırılması gerekmeyenler için tam bir özgürlük; mülk sahiplerinin gücüne karşı kendilerini korumak için ümitsizce demok-ratik haklarını kullanmaya çalışsan halk için ise önlerine atılan birkaç lokma" anlamına geliyor. Ama eğer "ne güç ve zorlamaya yer veremeyen bir toplum, ne de içinde gücün hiçbir işlevi olmayan bir dünya mümkün değerse", ki genellikle degildir, o zaman bu liberal ütopyacı hayali sürdürmenin tek yolu güç, şiddet ve otoritarizm. Liberal ya da neoliberal ütopyacılık, Polanyi'ye göre, otoritarizmle, hatta düpedüz faşizmle hüsrana uğramaya mahkûmdur.³⁷ İyi özgürlükler yitirilir, yerine kötü olanlar geçer.

Polanyi'nin teşhisî bugünkü durumunuza tuhaf şekilde uygun görünüyor. "Dünyadaki en büyük güç olarak özgürlüğün yayılması-na yardım etmek bizim yükümlülüğümüzdür, iddiasında bulunurken Bush'un ne demek istediğini anlamamızı sağlayacak güçlü bir bakış açısı sağlıyor. Tam da "Özgürlüğün ezeli düşmanları karşısında zafer kazanmasını sağlama fırsatı insanlığın elinde" iken neoliberalizmin neden bu kadar otoriter, kuşvetli ve antidemokratik hale geldiğinin açıklanmasına yardımcı oluyor.³⁸ Bu kadar çok şirketin nasıl sahip oldukları teknolojilerin (örneğin AIDS ilaçlarının) faydalarını kamuyayla paylaşmayarak ya da savaş, açlık ve çevre felaketlerinden fay-

dalanarak (Halliburton gibi) vurgun yaptığına odaklanmamızı sağlıyor. Polanyî'nin teşhisi, bu facia ve musibetlerin çoğunun silâhlanma yarışlarının ve hem gerçek hem hayali düşmanların karşısına çıkma ihtiyacının) gizlice şirketlerin yararına planlanmış olabileceği endişesini doğuruyor. Servet ve iktidar sahiplerinin belli hak ve hürriyet kavramlarını neden bu kadar ihtirasla savunduğunu, bizi bunların evrenselliğine ve iyiliklerine neden ikna etmeye çalıştıklarını fazlaıyla açık hale getiriyor. Neticicede neoliberal hürriyetlerle geçen otuz yıl, dar bir şekilde tanımlanmış kapitalist sınıfa iktidarı iade etmekle kalmadı; aynı zamanda enerji, medya, ilaç, ulaşım ve hatta perakende ticarette (örneğin Wal-Mart) muazzam bir gücün az sayıda şirketin elinde toplanmasına da yol açtı. Bush'un insan özlülerinin en üst noktası olduğunu iddia ettiği piyasa hürriyetinin, şirket tekeli iktidarını ve Coca Cola'yı hiçbir sınırlama olmaksızın her yere yaymak için uygun bir araçtan başka bir şey olmadığını anlaşıyor. Medya ve siyasî süreç üzerindeki orantısız etkisi sayesinde, (Rupert Murdoch ve Fox News'un başını çektiği) bu sınıf bizi neoliberal bir hürriyetler rejiminin hepimiz açısından daha iyi olduğuna ikna etmek için yeterli nedene ve güce sahip. Altın kaplı gettolarında rahat bir yaşam süren seçkinlere dünya gerçekten daha iyi bir yer haline gelmiş gibi görünüyor olmalı. Hayatta olsa Polanyî'nin muhtemelen söyleyeceği gibi, neoliberalizm "gelir, boş zaman ve güvenliği artırılması gerekmeyenler"e hak ve hürriyetleri verip, geriye kalanlarımıza üç beş kırıntı bırakır. O halde nasıl oluyor da "geriye kalanlarımız" bu gidişata bu kadar kolay razı oluyor?

2

Rızanın İnşası

Kim, nasıl neoliberalleşti? 1970'lerde Şili ve Arjantin gibi ülkelerde cevap basit, neoliberalleşme de bir o kadar hızlı, acımasız ve netti: geleneksel üst sınıfların (ve ABD hükümetinin) desteklediği bir askerî darbe ve ardından bu sınıfların iktidarını tehdit eden işçi ve kentli toplumsal hareketleri bünyesinde yaratılmış bütün dayanışmaların acımasızca bastırılması. Ama genellikle Thatcher ve Reagan'a atfedilen 1979 sonrası neoliberal devrim demokratik araçlarla yapılmıyordu. Bu büyüklükte bir değişimin meydana gelmesi için, seçimi kazanacak büyüklükte bir halk kitlesinde siyasî rıza inşa edilmesi gerekiyordu öncelikle. Rızanın temelini genellikle, Gramsci'nin "sağduyu" dediği ("ortaklaşa sahip olunan anlayış" şeklinde tanımlanan) şey oluşturur. Sağduyu, bölgesel ya da ulusal geleneklerde genellikle derinlere kök salmış eski kültürel sosyalleşme pratiklerinden inşa edilir. Zamanın meselelerinden eleştirel bir şekilde inşa edilebilen "akhselim" ile aynı değildir. Dolayısıyla sağduyu, gerçek sorunları kültürel önyargılar altında saklayan ya da bulamklaştırıran son derece yanltıcı, bir şey olabilmektedir.¹ Başka gerçeklikleri maskeleyen için kültürel ve geleneksel değerler (örneğin Tanrı inancı, ülkeye duyulan inanç ya da kadının toplumdaki yeriyile ilgili görüşler) ve (komünist, göçmen, yabancı ya da "ötekiler" e dair) korkular seferber edilebilir. Belirli stratejileri muğlak retorik araçlar altında maskeleyen siyasî sloganlara başvurulabilir. "Özgürlük" sözcüğü Amerikalıların sağduyuya dayalı anlayışları içinde öyle güçlü yankılanmaktadır ki, bu sözcük "seçkinlerin kapıyı kitlere açmasını sağlayan bir düğme" herhangi bir şeyi haklı göstermenin bir yolu haline gelmektedir.² Bush Irak savaşını geriye dönlük olarak haklı göstermeyi böyle başarmıştır. Bu yüzden Gramsci, "kültürel so-

ruhar kalığına giren" siyasi sorunların "çözumsuz" hale geldiği sonucuna varmıştı.³ Siyasi rızanın inşasını anlamak için siyasi anlamları kültürel kabuğundan sıyrınmayı öğrenmemiz gerekir.

Peki o zaman neoliberal yola girmeyi meşrulaştırmak için yeterli halk rızası nasıl üretildi? Bunu yapmak için farklı kanallar kullanıldı. Şirketler, medya ve sivil toplumu oluşturan -üniversite, okul, kilise, meslek örgütleri gibi- sayısız kurumda güçlü ideolojik etkiler dolayısıyla sokuldu. Neoliberal fikirlerin bu kurumlardan geçerek yapıldığı ve Hayek'in 1947'de öngördüğü "büyük yürüyüş", (şirketlerin desteği ve parasıyla) kurulan beyin takımları, ele geçirilen belli medya kesimleri ve liberal düşünce tarzına inanır hale gelen pek çok entelektüel, neoliberalizmin özgürlüğün tek garantörü olduğunu savunan bir fikir iklimini yarattı. Daha sonra bu hareketler siyasi partilerin ve nihayetinde devlet iktidarının ele geçirilmesiyle kuvvetlendirildi.

Geleneklere ve kültürel değerlere başvurmak bütün bunlar içinde büyük bir yere sahipti. Ekonomik iktidarın küçük bir seçkin grubuna iadesini hedeflediği aşkâr olan bir proje muhtemelen pek fazla halk desteği almazdı. Ama bireysel hürriyetler davasını iletmek için yapılan programlı bir girişim kitlesel bir tabana cazip gelebilir; sınıf iktidarını yeniden kurma girişimini gizleyebilirdi. Devlet aygıtıyla neoliberal yola bir kez girdikten sonra ikna, kandırma, rüşvet ve tehdit güçlerini kullanabilir; iktidarını sürdürmek için gereken rıza iklimini sağlayabilirdi. İleride göreceğimiz gibi, Reagan ve Thatcher bu konuda özellikle başarılıydılar.

Peki neoliberalizm yerleşik liberalizmi her şeyiyle yerinden eden dönüşü nasıl yaptı? Bazı örneklerde yantı, büyük oranda, zor kullanımıyla yalıyor (Şili'de olduğu gibi askeri güç kullanarak ya da Mozambik ve Filipinler'de olduğu gibi IMF vasıtasıyla). Baskı ve zorlama, Margaret Thatcher'ın hep ısrar ettiği gibi, "başka alternatifin" o zaman da şimdi de olmadığa fikrinin kadercisi, hatıta topyekün bir kabulünü üretebilir. Rızanın fiili inşası da tilkeden tilkeye farklılık gösteriyor. Dahası, çok sayıda muhalif hareketin kamıtladığı gibi rıza başka başka yerlerde sık sık zayıflıyor ya da sona eriyor. Ama rızanın inşasının maddi zemini daha iyi teşhis etmek için, bu sonsuz sayıda farklı ideolojik ve kültürel mekanizmanın -ne kadar önemli olursa olsunlar- ötesi-

ne, gündelik deneyimlerin niteleklerine bakmamız gerekiyor. Ancak bu düzeyde, 1970'lerde kapitalizm etkisindeki gündelik yaşamın nasıl deneyimlendiğine baktığımızda, neoliberalizmin "sagduyulu" anlayışlara nasıl nüfuz ettiğini görmeye başlıyoruz. Dünyanın pek çok yerinde sonuç, neoliberalizmi toplumsal düzeni sağlamamın gerekli, hatıa bütünüyle "dogal" yolu olarak görenlerin güderek artıyor olmasıdır.

Bireysel hürriyetlerin dokunulmaz olduğunu savunan her siyasi hareket, neoliberal sürüye dahil olma tehlikesi altındadır. Daha fazla kişisel hürriyet arzusu, örneğin bütün dünyaya saran 1968 siyasi ayaklanmalarının şeklini güçlü bir şekilde değiştirdi. Bu durum en çok da 1960'ların Berkeley "Hade hürriyet" hareketiyle canlanan; Paris, Berlin ve Bangkok'ta sokakları ele geçiren; 1968 Olimpiyatları başlamadan hemen önce Meksiko'da vicdansızca öldürülen öğrenciler için geçerliydi. Aile, eğitim, şirket, bürokrasi ve devletin kısıtlamalarından kurtulmak istediler. Ama 1968 hareketinin öncelikli siyasi amacı aynı zamanda toplumsal adaleti.

Gelgelim, bireysel hürriyet ve toplumsal adalet değerleri her zaman birbirleriyle uyumsuz olabilir. Toplumsal adalet amacı, toplumsal dayanışma biçimlerinin zaten mevcut olduğunu ve halkın bireysel istek, ihtiyaç ve arzuları daha genel bir mücadele uğruna, örneğin toplumsal eşitlik ya da çevresel adalet uğruna bastırılmaya gönüllü olduğunu varsayar. Bireysel hürriyet ve toplumsal adalet hedeflerinin 1968 hareketi içindeki kaynaşmaları sorunsuz değildi. Gerilimin en aşkâr olduğu yer, geleneksel sol (toplumsal dayanışmadan yana olan örgütleri emek ve siyasal partiler) ile bireysel özgürlükleri arzulayan öğrenci hareketi arasındaki sorumlu ilişkiydi. 1968 olayları sırasında Fransa'da bu iki kesimi (mesela Komünist Parti ile öğrenci hareketini) birbirinden ayıran süphe ve düşmanlık buna bir örnektir. Bu tip farklılıklar arasına köprü kurmak imkânsız olmamakla beraber, aralarının nasıl açılabilirliğini görmek de güç değil. Neoliberal retorik bireysel hürriyetler üzerindeki temel vurgusu sayesinde özgürlükçülük, kimlik politikaları, çokkültürlülük ve nihayetinde narsisistik tüketicilik ile, devlet iktidarını ele geçirerek toplumsal adaleti sağlamak üzere saf tutmuş toplumsal kuvvetleri birbirinden koparma gücüne sahiptir. Örneğin ABD solunda, siyasi aktörlerin bireysel hürriyet ve belirli kimliklerin tam tanım-

ması ve ifadesi arzusuna ters düşmeden, toplumsal adaletle ulaşacak bir siyasi eylem için gereken kolektif disiplini sağlamanın son derece güç olduğu uzun zaman önce kanıtlanmıştır. Bu ayrımları neoliberalizm yaratmadı; ama sömürmesi, hatta körüklemesi çok kolay oldu.

1970'lerin başlarında bireysel hürriyet ve toplumsal adalet peşinde olanların çoğu, ortak düşman olarak gördükleri şey karşısında dava arkadaşlığı yapmayı başardı. Müdahaleci devletle güçlü şirketler ittifakının dünyayı bireysel açıdan baskıcı, toplumsal açıdan adaletsiz yollarla yönettiği görüldü. Vietnam Savaşı en açık hoşnutsuzluk katalizörüydü, ama şirketlerin ve devletin çevreye zarar veren faaliyetleri, insanların anlamsız tüketiciliğe itilmesi, toplumsal meselelerin yeterince ele alınmaması ve çeşitliliğe yeterli cevap verilmemesinin yanı sıra, bireysel olasılıkların ve kişisel davranışların devlet emriyle ve "geleneksel" kontrollerle dar bir alana sıkıştırılması da yaygın bir hoşnutsuzluk nedeniydi. Yurttaşlık hakları tartışılan bir konuydu, cinsellik ve üreme haklarıyla ilgili sorular büyük yer tutuyordu. 1968 hareketine katılan hemen herkese göre düşman, mütecevaz devlette ve reformlarla düzeltilmesi gerekiyordu. İşte bu, neoliberallerin hiç sorunsuz katılacağı bir görüştü. Ama kapitalist şirketler, iş dünyası ve piyasa sistemi de islah, hatta devrimsel bir dönüşüm gerektiren birincil düşmanlar olarak görülmüyordu: Kapitalist sınıfın iktidarını tehdit eden işte bu görüştü. Kapitalist sınıfın çıkarları bireysel hürriyet ideallerini ele geçirip bunları devletin müdahaleci ve düzenleyici pratikleri aleyhine çevirerek kendi konumunu korumayı ve hatta iyileştirmeyi gerektiriyordu. Neoliberalizm bu ideolojik göreve çok uygundu. Ama sadece belirli ürünler değil, yaşam biçimleri, ifade tarzları ve geniş bir kültürel pratikler seçkisi açısından da tüketicinin tercih özgürlüğünü vurgulayan pratik bir stratejiyle desteklenmesi gerekiyordu. Neoliberalleşme, hem siyasette hem ekonomide neoliberal, farklılaştırılmış, piyasa odaklı, popülist bir tüketicilik ve birey özgürlüğü kültürünün inşa edilmesini gerektiriyordu. Uzun zamandır sahne gerisinde pusuda bekleyen ama artık hem kültürel hem düşünsel bir egemen olarak olgunlaşmış şekilde doğmaya hazır olan "post-modernizm" adlı kültürel itkiyle pek de uyumsuz olmadığı görüldü. 1980'lerde şirketlerin ve sınıf seçkinlerinin bir yolunu bulup üstesinden gelmeleri gereken çetin mesele buydu.

O zamanlar bunların hiçbiri çok net değildi. Sol hareketler, bireysel hürriyet arayışıyla toplumsal adalet arayışı arasındaki aslı gerilimi aşmak şöyle dursun, onu tanımayı ya da onunla yüzleşmeyi bile başaramadılar. Fakat üst sınıftan pek çok insan için sorunun sezgisel anlamı, Hayek'i hiç okumamış veya neoliberal teoriyi duymamış bile olsalar, sanırım yeterince açtı. 1970'lerin zorlu zamanlarında Britanya ve ABD'de yapılan neoliberal dönüşleri birbiriyle kıyaslayarak bu fikri açıklamama izin verin.

ABD örneğinde, Lewis Powell'ın Ağustos 1971'de ABD Ticaret Odası'na gönderdiği gizli bir notla başlıyorum. Richard Nixon'ın Anayasa Mahkemesi'ne terfi ettirmek üzere olduğu Powell, ABD'nin serbest girişim sistemine karşı eleştiri ve karşıtığım fazla ileri gittiği, "Amerikan iş dünyasının bilgeliğinin, ustalığının ve kaynaklarının, bunları yıkacak olanlara karşı bir araya getirilmesi vaktinin geldiği - hatta geçiyor" olduğu iddiasında bulundu. Powell, bireysel eylemin yetersiz olduğunu savundu: "Kuvvetimiz örgütlenmede, dikkati ve uzun erimli planlama ve uygulamada, yıllarca sürdürülen tutarı eylemde, sadece ortak çabayla mümkün olan finansman ölçeğinde, ancak eylem birliği ve ulusal örgütlerle elde edilebilecek siyasi güçte yatıyor." Bireylerin "şirket, hukuk, kültür ve bireyle ilgili" dönüşüş tarzını değiştirmek için Ulusal Ticaret Odası'nun temel kurumlarına -üniversiteler, okullar, medya, yayıncılık, mahkemeler- bir saldırı başlatması gerektiğini ileri sürdü. ABD iş dünyası böyle bir çaba için gereken kaynaklardan yoksun değildi, özellikle de bu kaynaklar bir havuzda toplandığında.⁴

Bu sınıf savaşı çağrısı ne kadar doğrudan etkili oldu söylemek zor. Ama sonraki on yılda Amerikan Ticaret Odası'nın, 1972'de altmış bin şirketten oluşan tabanını çeyrek milyona çıkardığını biliyoruz. Ulusal İmalatçılar Birliği (ki 1972'de Washington'a taşındı) ve Amerikan Ticaret Odası birlikte çalışarak Kongre'de lobicilik faaliyetleri ve araştırmalar yapmak üzere muazzam bir kampanya fonu topladı. "Şirketlere siyasal güç kazandırma yapma amacına kararlılıkla adanmış" bir CEO örgütü olan The Business Roundtable 1972'de kuruldu ve o günden sonra iş dünyası yanlısı kolektif eylemin merkezi bir parçası oldu. Üye şirketler 1970'lerde "ABD'nin GSYİH'sinin yaklaşık yarısını" oluşturuyordu ve örgüt siyasi meselelere yılda 900 milyon dolar (o zaman

için devasa bir miktar) harcayordu. Heritage Foundation, Hoover Enstitüsü, Center for the Study of American Business [Amerikan İş Dünyası Araştırma Merkezi] ve American Enterprise Institute [Amerikan Girişim Enstitüsü] gibi beyin takımları hem polemik çıkarmak hem de, National Bureau of Economic Research [Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu] (NBER) örneğinde olduğu gibi, gerektiğinde genel olarak neoliberal politikaları destekleyen ciddi teknik ve ampirik çalışmalar yapıp siyasi-felsefi argümanlar inşa etmek üzere şirketlerin desteğiyle kuruldu. Büyük saygı gören NBER'in finansmanının neredeyse yarısı, *Fortune* 500 listesinde başı çeken şirketlerden geliyordu. Akademi dünyasıyla iyice bütünleşmiş olan NBER, başlıca araştırma üniversitelerinin iktisat ve işletme bölümlerinde geliştirilen fikirler üzerinde çok büyük etkiye sahip olacaktı. Zengin insanlardan (örneğin sonradan Reagan'ın "mutfak kabinesi" nin bir üyesi olan biracı Joseph Coors) ve kurdukları vakıflardan (örneğin Olin, Scaife, Smith Richardson, Pew Charitable Trust) gelen gani gani finansmanla, neoliberal değerleri destekleyen, muhtemelen en çok okunanı ve beğenileni Nozick'in *Anarchy, State and Utopia*'sı olan, bir yığın kitap ve kitapçık ortaya çıktı.⁵ 1977'de Scaife'den bir bağışla Milton Friedman'ın *Free to Choose*'unun [Secme Özgürlüğü] TV uyarlanması finanse edildi. Blyth, "İş dünyası"nın "bir sınıf olarak para harcamayı öğreniyor" olduğu sonucuna vardı.⁶

Powell'in üniversiteleri bilhassa dikkat edilecek yerler olarak seçmesi bir fırsata olduğu kadar bir soruna da işaret ediyordu; zira üniversiteler gerçekten de şirket ve devlet karşıtı fikirlerin merkezidi (Santa Barbara'da öğrenciler Bank of America binasını yakmış ve bir arabayı törenle kuma gömmüştü). Ama pek çok öğrenci paralı ve ayrıcalıklıydı (hâlâ da öyle) ya da en azından orta sınıftandı ve bireysel hürriyet değerleri ABD'de uzun zamandır (müzik ve popüler kültürde) göklere çıkarılıyordu. Neoliberal temalar yayılacakları bereketli zemini burada bulabiliirdi. Powell devlet iktidarını genişletmeyi seviniyordu. Ama iş dünyası devleti "sürekli kendine bağlamaya" çabışmalı ve gerektiğinde "agresif ve kararlı şekilde" kullanmalıydı.⁷ Peki sağduyuya dayalı anlayışları yeniden şekillendirmede devlet iktidarını tam olarak nasıl kullanılacaktı?

Sermaye birikimi ve sınıf iktidarı çifte-krizine bir yanıt hattı, 1970'lerin kent savaşları şipelerinden yükseldi. New York mali krizi ikonik bir vakaydı. Kapitalist yeniden yapılanma ve sanayisizleşme şehrin ekonomik tabanını yıllarca aşındırmış, hızlı banliyöleşme şehir merkezinin büyük kısmını yoksulluk içinde bırakmıştı. Sonuç, 1960'larda marjinalleştirilen kitlelerde baş gösteren toplumsal çalkantıların patlayarak sonradan adına "kentsel kriz" deneyecek olan şeyi (benzer sorunlar ABD'nin pek çok şehrinde ortaya çıktı) tanımlaması oldu. Kamu istihdamını ve kamusal yükümlülüğü -kısmen, cömert federal ödeneklerle desteklenerek- genişletmek, çözüm olarak görüldü. Ama mali güçlüklerle karşılaşan Başkan Nixon 1970'lerin başlarında bir gün kentsel krizlerin sona erdiğini ilan etti. Pek çok şehir sarkini için şaşırıcı olan bu haber federal yardımın azalacağını işaretini veriyordu. Resesyon hız kazandıkça New York şehrinin bütçesindeki gelir ve giderler makası (yıllardır horvardaca alınan borçlar yüzünden ara zaten açılmıştı) daha da açıldı. İlk başta finans kurumları makası kapatmaya hazırdu, ama 1975'te (Citibank'tan Walter Wriston'ın başını çektiği) güçlü bir yatırım bankacıları grubu borcun vadesini uzatmayı reddedererek şehri teknik olarak iflasa itti. Takip eden kurtarma (*baile out*), şehir bütçesinin yönetimini devralacak yeni kurumlar oluşturmayı gerektiriyordu. Bu kurumlar ilk önce tahvil sahiplerinin parasının ödenmesi için şehrin vergi gelirleri üzerinde öncelikli hakka sahipti: Gelirlerden geriye kalanlar temel hizmetler için kullanılıyordu. Bunun sonucunda, şehrin güçlü belediye sandıklarının istekleri reddedildi, maaşlar donduruldu, kamu istihdamı ve sosyal hizmetlerde (eğitim, kamu sağlığı, ulaşım hizmetleri) kısımlara gidildi, kullanıcı ücretleri getirildi (New York Şehir Üniversitesi'nde ilk kez harç alınmaya başlandı). Son rezaket, belediye sandıklarına emeklilik fonlarını şehir tahvillerine yatırıma zorunluluğu getirilmesi oldu. O zaman sendikalar ya taleplerini aşağı çektiler ya da şehrin iflası yüzünden emeklilik fonlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar.⁸

Bu yaşananlar, finans kurumlarının demokratik yolla seçilmiş New York yönetimine darbe yapmasına eşdeğeri ve Şili'deki askeri darbe kadar etkili oldu. Bir mali krizin ortasında servet üstü sınıflara yeniden dağıtıldı. Zevrin, New York krizinin, "gelir, servet ve ikti-

darın gelir dağılımını bozacak şekilde yeniden dağıtılmasıyla birlikte yeni bir enflasyonu önleme stratejisi" nin belirtisi olduğunu iddia eder. Amacı "diğer şehirlere New York'un başına gelenlerin onların da başlarına gelebileceğini, bazılarının başına ise kesinlikle geleceğini göstermek" olan "yeni bir savaşta ilk ve belki de sonucu belirleyecek bir muharebe"ydi bu.⁹

Bütün taraflar bu mali uzlaşma müzakeresini sınıf iktidarını yeniden kurtarmayı amaçlayan bir strateji olarak mı görüyordu, bu hâlâ tartışılmamış bir soru. Başlı başına bir mesele olan mali disiplini koruma zorunluluğu, daha genel olarak monetarizmdaki gibi ille de gelir dağılımını bozacak yeniden dağıtımlar gerektirmiyor. Örneğin şehir, devlet ve finans kurumları arasındaki anlaşmada aracılık yapan ticaret bankacısı Felix Rohatyn'in sınıf iktidarının yeniden kurulmasını amaçlamış olması pek muhtemel değil. Rohatyn'in şehri "kurtarma" sınıfın tek yolu, çoğu New York'lunun yaşam standartını düşürmek ve yatırım bankacılarını memnun etmektir. Ama Walter Wriston gibi yatırım bankacılarının amacının sınıf iktidarını yeniden kurmak olduğuna neredeyse hiç şüphe yok. Nihayetinde Wriston, ABD ve Britanya'daki her türden devlet müdahalesini komünizmle denk tutmuştu. Ayrıca Ford'un Hazine Bakanı William Simon'ın amacının bu olduğuna da neredeyse hiç şüphe yok (daha sonra Simon aşırı-muhafazakâr Olin Vakfı'nın başına geçecekti). Şili'deki olayların gelişimini beğeniyse izleyen Simon, Başkan Ford'a şehre yardımda bulunmamasını kuvvetle tavsiye etti (*New York Daily News* gazetesi, "Ford'dan New York'a: 'hiçbir şehrin, hiçbir siyasi alt birimin bir daha şeytana uyup aynı yola girmeyeceği kadar ağır' olmalıydı.¹⁰

Keimer sıkına önlemlerine direnç yaygın olmakla birlikte, Freeman'a göre, "yukarıdan gelen karşı devrimi durduramadı", sadece yavaşlattı. "New York işçi sınıfının tarihi başarılarının pek çoğu birkaç yıl içinde geri alındı." Yatırım, hatta bakımlar bile yapılmadığından şehrin fiziki alt yapısı (örneğin metro sistemi) belirgin şekilde bozuldu, toplumsal alt yapısının büyük kısmı zavıfladı. New York'ta gündelik yaşam "işkenceye döndü ve şehri sefalet havası sardı". Şehir yönetiminin, şehrin emek hareketinin ve işçi sınıfından New Yorkluların "otuz yılda biriktirdiği

gücün büyük kısmı" ellerinden fiilen alındı.¹¹ Umudu kırılan işçi sınıfından New Yorklular yeni gerçeklikleri gönlüsüzce kabullendi.

Ama New York yatırım bankacıları şehirden gitmedi. Onu kendisi gündemlerine uygun şekilde yeniden yapılandırma fırsatından faydalandılar. "İyi [bir] iş iklimi" yaratmak, önceliklerden biriydi. Bu, kamu kaynaklarını kullanarak (özellikle telekomünikasyon alanında) iş dünyası için uygun altyapılar inşa etmek, beraberinde de kapitalist işletmelere sübvansiyonlar ve vergi indirimleri getirmek demektir. Halkın refahının yerini, şirketlerin refahı aldı. Şehrin seçkin kurumları şehri kültürel ve turistik bir merkez imajıyla satmak için harekete geçirildi (ünlü "*I Love New York*" logosu bu dönemde yaratıldı). Yönetici seçkinler, genellikle saldırgan bir tutumla, kültür alanının dünyanın her yerinden farklı kozmopolit akımlara açılmasını desteklemek için harekete geçti. Narsistik bir benlik, cinsellik ve kimlik keşfi, burjuva kent kültürünün ana teması haline geldi. Şehrin güçlü kültürel kurumlarının desteklediği sanatsal özgürlük ve sanatçıların kurallara uymama ehliyeti fiiliyatta kültürün neoliberalleşmesine yol açtı. Rem Koolhaas'ın unutulmaz ifadesiyle "*Delirious New York*" [Hezeyanlı New York], demokratik New York'un kolektif hafızasını sildi.¹² Şehrin seçkinleri yaşam tarzının (cinsel tercih ve toplumsal cinsiyetle ilişkili olanlar da buna dahildi) çeşitlenmesi ve tüketiciler için niş seçeneklerin (kültürel üretim gibi alanlarda) artması talebini, savaşmadan olmasa da kabul etti. New York, postmodern kültürel ve düşünsel deneylerin merkez üssü haline geldi. Bu arada yatırım bankacıları medya, finansal faaliyetler, hukuksal hizmetler gibi (o dönemdeki finansallaşmayla yeniden hayat bulan) tamamlayıcı hizmetler ve (mutenalaştırma ve mahalle "restorasyon"larının belirgin ve kârlı bir rol oynadığı) genişletilmiş tüketicilik sahası etrafında şehrin ekonomisini yeniden inşa etti. Şehir yönetiminin sosyal demokrat, hatta işletmeciler değil, girişimci birer varlık olarak inşası giderek hız kazandı. Yatırım sermayesi için girişilen kentler arası rekabet, yönetimi dönüştürerek kamu-özel ortaklıklarıyla yürütülen kent yönetişimine çevirdi. Şehirle ilgili işleri kapalı kapılar arkasında yürütme uygulaması giderek arttı; yerel yönetimin demokratik ve temsilî dayalı olma özellikleri zavıfladı.¹³

New York işçi sınıfı ve etnik-göçmenleri, 1980'lerde olağanüstü boyutlara ulaşarak pek çok gençlin ölümüne, hapse girmesine ya da evsiz kalmasına neden olan bir taş kokain salgını ve ırkçılık tarafından kasıp kavrulduktan sonra bir darbe de 1990'lara kadar süren AIDS salgınıyla alınıp. Şiddete dayalı suçlar vasıtasıyla yeniden dağıtım yoksunlar için ciddi seçeneklerden biri haline geldi ve yetkililer buna yoksunlaşan ve marjinalleştirilen bütün topluluklara suçlu muamelesi yaparak yanıt verdi. Kurbanlar suçlanıyordu ve Giuliani zenginleştirilince zenginleşen, evinin kapısında bu tabiri tabiri etkileriyle karşılaşmaktan bıkan Manhattan burjuvası adına intikam alarak ünlenecekti.*

New York mali krizinin yönetişi geldi, IMF sayesinde uluslararası alanda ve Reagan sayesinde ülke içinde 1980'lerdeki, neoliberal uygulamaların yolunu açtı. Uygulanan kriz yönetimi, finans kurumlarının sağlanlığı ve tahvil sahiplerinin kârları ile yurttaşların refahı arasında bir çatışma çıktığında, ilkinde öncelik verme ilkesini kabul etti. Hükümetin rolünün genel nüfusun refahını ve ihtiyaçlarını gözlemekten çok, iyi bir iş-iklimi yaratmak olduğu vurgulandı. 1980'lerdeki Reagan yönetiminin politikaları, diyor Tabb, 1970'lerde "New York'la kasıtlı olan senaryo" nun "genelle taşınması" haliydi.¹⁴

1970'lerin ortalarında ortaya çıkan bu yerel sonuçların ulus düzeyine tercümesi hızlı oldu. 1985'te Thomas Edsall (uzun yıllar Washington meselelerini yazan bir gazeteci) öngörülü bir yazı yayınlamıştı:

1970'lerde iş dünyası rekabetçi iğdilitlerini bastırıp yasama alanında iş birliğine dayalı ortak eylemi benimseyerek bir sınıf gibi hareket etme yeteneğini geliştirdi. Tek tek şirketlerin kendilerine özel itimamlar araması yerine ... tüketici koruma ve iş kanunu reformu gibi yasa tasarılarının reddedilmesi ve lehte vergi, düzenleme ve anti-tröst yasalarının çıkarılması yönündeki ortak çıkarlar, iş dünyasının sırası stratejisindeki hakim tema haline geldi.¹⁵

Bu amacı gerçekleştirmek için iş dünyasının bir siyasi sınıf enstrümanına ve bir halk tabanına ihtiyacı vardı. Bu yüzden, Cumhuriyetçi Parti'yi ele geçirip kendi enstrümanları yapmak için aktif çaba göster-

* Andy Giuliani, 1994-2001 arası New York kentinin belediye başkanlığı yapmıştı. (e.n.)

diler. Eskiilerin dediği gibi, "paramın satın alabileceği en iyi hükümet"i başa getirmek için güçlü siyasi eylem komiteleri oluşturulması önemli bir adımdı. 1971'in sözcük ilercisi kampanyaya finansmanı yasaları aslında siyasetteki mali yolsuzlukları meşrulaştırdı. Şirketlerin siyasi partilere ve siyasi eylem komitelerine sınırsız para katkısında bulunma hakkının bireyin (bu durumda şirketlerin) ifade hürriyetini garanti altına alan ABD Anayasası Birinci Ek Maddesi kapsamında korunduğunun 1976 yılında ilk kez onaylanmasıyla beraber çok önemli bir dizi Anayasa Mahkemesi kararı çıktı.¹⁶ Bundan böyle siyasi eylem komiteleri sayesinde şirketlerin, zenginlerin ve meslek birliklerinin çıkarları her iki siyasi partiyi de finansal tahakküm altına alabiliyordu. 1974'te şirketlere ait 89 siyasi eylem komitesi varken 1982'de bu sayı 1.467'ye fırlamıştı. Bu komiteler çıkarlarına hizmet ettiği sürece her iki partiden güçlü makam sahiplerini finanse etmeye razı olsalar da, sistematik olarak sağ kanat adaylarını destekleme eğilimindediler. 1970'lerin sonlarında Reagan (o zamanlar California Valisi idi) ve Willian Simon (kendisiyle yurkarda karşılaştık), siyasi eylem komitelerinden sağ kanata yakın Cumhuriyetçi adayları finanse etmeye yönelmelerini isteyerek işleri zorlaştırdı.¹⁷ Siyasi eylem komitelerinin bir kişiye en fazla beş bin dolar bağış yapabiliyor olması farklı şirketlerin ve farklı sanayi kollarının siyasi eylem komitelerini birlikte çalışmaya zorladı; ki bu belirli çıkarlardan ziyade sınıfa dayalı ittifaklar kurmak anlamına geliyordu.

Bu dönemde Cumhuriyetçi Parti'nin "basit seçmen sınıfı" nun temsilciliğine gönüllü olması, diye belirtiyor Edsall, Demokratların "toplumdaki farklı ve hiçbirini diğerinden net bir şekilde daha büyük olmayan gruplarla -kadınlar, siyahlar, emekçiler, yaşlılar, hispanikler, kenti siyasi örgütler- bağlarının dağılımından" kaynaklanan "ideolojik açıdan müphem" tavrıyla tezat içindeydi. Dahası, "büyük paralar"la yapılan yardımlara bağımlı olması pek çok Demokratı iş dünyasının çıkarlarının doğrudan etkisine son derece açık hale getirdi.¹⁸ Demokrat Parti bir halk tabanına sahipti, ama güçlü finansal çıkarlarla bağlantılarının bütünüyle kesip atmadan kapitalizm karşıtı ya da şirket karşıtı bir siyasi çizgi takip etmesi kolay değildi.

Gelgelelim, iktidarı etkili şekilde sömürgeleştirmek için Cumhuriyetçi Parti'ye sağlam bir seçmen tabanı gerekiyordu. Cumhuriyetçilerin Hristiyan sağ ile bir ittifak araması aşağı yukarı bu döneme denk düşer. Hristiyan sağ geçmişte siyasi açıdan aktif olmamıştı, ama 1978'de Jerry Falwell'in "ahlaki çoğunluğunun" siyasi bir hareket olarak kurulması bütün bunları değiştirdi. Cumhuriyetçi Parti Hristiyan tabanını bulmuştu. Ayrıca, beyaz işçi sınıfların kültürel milliyetçiliği ne ve kuşatılmış durumdaki (kuşatılmış, çünkü bu sınıf müzminleşmiş şekilde ekonomik güvenceden yoksun yaşıyordu ve pozitif ayrımcılık ve diğer devlet programları vasıtasıyla dağıtılan çoğu yardımın dışında tutulduğunu hissediyordu) ahlaki doğruluk duygusuna da sesleniyordu. Bu siyasi taban din ve kültürel milliyetçilik vasıtasıyla pozitif yönde; şifrenmiş, hatta bazen açık bir ırkçılık, homofobi ve feminizm karşıtlığı vasıtasıyla negatif yönde harekete geçirilebilirdi. Sorun, kapitalizm ve kültürün neoliberalleşmesi değildi, özel grupların (siyahlar, kadınlar, çevreciler vb) ihtiyaçlarını karşılamak için devlet gücüne haddinden fazla başvurmuş olan "liberal" di. Ahlak ve geleneksel değerleri savunan yeni-muhafazakâr entelektüellerin başlattığı (Irving Kristo, Norman Podhoretz ve *Commentary* dergisi etrafında toplanan) bol finansmanlı bir hareket bu tezlere itimat etti. Neoliberal yolu ekonomik açıdan destekleyip, kültürel açıdan desteklemeyerek, sözde "liberal seçkinler" in aşırı müdahaleciliğini şiddetle eleştirdiler; böylelikle, "liberal" teriminin ne anlama gelebileceğini fazlasıyla bulandırdılar. Bunun etkisi, dikkatleri kapitalizmden ve şirket iktidarından uzaklaştırmak oldu; ölçsüz ticarileşme ve bireyciliğin yarattığı ekonomik ve kültürel sorunlarla sanki hiçbir ilgileri yoktu.

Büyük şirketlerle muhafazakâr Hristiyanların yeni-muhafazakârlarca desteklenen uğursuz ittifakı o zamandan itibaren istikrarlı bir şekilde pekişti ve nihayetinde (1960'larda etkili ve önemli olan) bütün liberal unsurları özellikle 1990'dan itibaren temizleyerek Cumhuriyetçi Parti'yi şimdinin görece homojen sağ-kanat seçmen gücüne dönüştürdü.¹⁹ Toplumsal bir grubun kendi maddi, ekonomik ve sınıfsal çıkarlarına karşı kültürel, milliyetçi ve dini nedenlerle oy kullanmaya ikna edilmesi tarihte ne ilk, korkarım öyle görünüyordu ki, ne de son. Bununla birlikte, bazı örnekler söz konusu olduğunda "seçilmiş"

yerine "ikna edilmiş" demek muhtemelen daha uygun, çünkü "ahlaki çoğunluğun" merkezini oluşturan evanjelist Hristiyanların (nüfusun yüzde yirmisinden fazlası değil) büyük şirketler ve Cumhuriyetçi Parti ile ittifak yapmayı evanjelik ve ahlaki gündemlerini daha iyi destekleyecek bir araç olarak görüp hevesle benimsediğine dair yığınla kanıt var. 1981'de "ülkeyi sağa yönlendirecek stratejiler geliştirmek için" kurulan Council for National Policy'yi [Ulusal Politika Konseyi] oluşturan Hristiyan muhafazakârların kararlık ve kapalı kutu örgütlenmesi kesinlikle bu örneklerden biriydi.²⁰

Demokrat Parti ise temelde bir yandan şirket çıkarlarını ve finansal çıkarları tavizlerle yatıştırma hatta destekleme, öte yandan halk tabanının maddi yaşam koşullarını iyileştirme yönünde bazı hamleler yapma gereksinimi arasında bölünmüş durumdaydı. Clinton'ın başkanlık döneminde tercihini ilkinden yana kullanarak politika belirleme ve uygulamada doğrudan neoliberal safta yer aldı (örneğin sosyal güvenlik reformunda).²¹ Ama Clinton'ın gündemi başından beri bu değildi, tıpkı Felix Rohatyn'in durumunda olduğu gibi yine şüpheli. Devasa bir bütçe açığının üstesinden gelme ve ekonomik büyümeyi ateşleme gereksinimiyle yüz yüze gelen Clinton'ın önündeki tek uygun ekonomik yol, bütçe açığını azaltarak faiz oranlarını düşmesini sağlamaktı. Bu ya çok daha yüksek vergi (ki seçimler açısından bir intihar olurdu), ya da bütçede kesinti demektir. İkinci yolu seçmekse, Yergin ve Stanislaw'ın ifadesiyle, "zenginleri pohpohlamak için geleneksel seçmenlerine ihanet etmek" ya da Clinton'ın Ekonomi Danışmanları Konseyi'nin başkanlığını yapmış Joseph Stiglitz'in sonradan itiraf ettiği gibi, "zenginlerin kemerini genişletirken yoksullarınkini sıkımsayarak" anlamına geliyordu.²² Sosyal güvenlik politikası fiiliyatta Wall Street tahvil sahiplerinin sorumluluğuna bırakıldı (daha önce New York'ta olana çok benzer şekilde); sonuçlar öngörülebilir türündü.

Ortaya çıkan siyasi yapı gayet basitti. Cumhuriyetçi Parti devasa finansal kaynaklar toplayabiliyor ve halk tabanını kültürel/dini nedenlerle kendi maddi çıkarlarına ters yönde oy kullanmaya seferber edebiliyorken, Demokrat Parti kapitalist sınıfı gücendirme korkusuyula geleneksel halk tabanının maddi ihtiyaçlarıyla (örneğin ulusal bir

sağlık hizmeti sistemi) ilgilenebiliyordu. Ortada böyle bir asimetri varken, Cumhuriyetçi Parti'nin siyasi hegemonyası daha kesin hale geldi.

1980'de Reagan'ın seçilmesi, Volcker'ın monetarizme yönelişini ve enflasyonla mücadeleyle öncelikli hale getirmesini desteklemek için gereken politik değişimi sağlama adına yolundaki uzun sürecin sadece ilk adımıydı. Reagan'ın politikaları, diyor Edsall o dönemde, "sanayi, çevre, işyeri, sağlık ve alan-satan ilişkisi üzerindeki federal düzenlemelerin kapsam ve içeriğini azaltma yönünde genel bir hamle" şeklinde cereyan ediyordu. Başlıca araçlar bütçe kesintileri, düzenleyici önlemlerin sınırlandırılması ve kilit konulara "sanayi odaklı, düzenleme karşıtı devlet personelinin atanması"ydı.²³

İşyerindeki sermaye-emek ilişkilerini düzenlemek için 1930'lerde kurulmuş olan Ulusal İşçi-İşveren İlişkileri Kurulu, Reagan'ın atamalarıyla, tam da iş dünyasıyla ilgili düzenleyici, kurullarıyla önlemlerin sınırlandırıldığı bir zamanda, emeğin haklarına saldırılmak ve emeği düzenlemek için kullanılan bir araca çevrildi.²⁴ 1970'lerde verilmiş ve iş dünyasının fazla emek yarılması bulduğu kararların neredeyse yüzde kırkının 1983'te tersine çevrilmesi altı aydan kısa sürdü. Reagan bütün düzenlemeleri (emekle ilgili olanlar hariç) kötü saydı. Yönetim ve Bütçe Dairesi'ne (geçmiş ve o zamanaki) bütün düzenleme önerilerinin maliyet-fayda analizlerini yapması emredildi. Eğer düzenlemenin faydasının maliyetinden açıkça fazla olduğu kanıtlanamazsa düzenleme kaldırılıp atılmaydı. Hepsinden öte, ayrıntılı vergi hukuku revizyonları pek çok şirketin tek kurus vergi ödemeden sıyrılmasına izin veriyor, en üst dilim için şahsi vergi oranının yüzde 78'den yüzde 28'e indirilmesi sınıf iktidarını yeniden kurma niyetini açıkça yansıtıyordu (bkz. Şekil 1.7). En kötüsü de, kamu varlıkları serbestçe özel alana geçiriliyordu. Örneğin ilaç araştırmaları alanındaki önemli atılımların pek çoğu, ilaç şirketleri ve Ulusal Sağlık Enstitüsü işbirliğiyle finanse edilmişti. Ama 1978'de şirketlere patent haklarının bütün kârını devlete hiçbir şey geri ödemedi alınması izni verilererek, hem oranı hem de sınırsızlığını yükseltmek kârın üretimini sonuza dek güvence altına aldı.²⁵

Ama bütün bunlar, emeğin ve işçi örgütlerinin yeni toplumsal düzene uyum sağlamak üzere dize getirilmesini gerektiriyordu. 1975-77'de güçlü belediye sendikalarını terbiye eden New York'un öncülü-

günü yaptığı şeyi, 1981'de Reagan hava trafik kontrolörlerini alacağı ederek ulusal düzeye taşıdı ve hükümetin beyin takriminde işçi sendikalarına yer olmadığını açıkça gösterdi. 1960'lerde şirketler ile sendikalar arasında hüküm süren sıkıntılı toplumsal sözleşme sona ermişti. 1980'lerin ortalarında işsizlik yüzde 10'a fırladığında her tür örgütlü emeğe saldırılmak ve hem ayrıcalıklarını hem de gücünü azaltmak için uygun vakti gelmişti. Endüstriyel faaliyetlerin sendikalaşmış kuzey doğu ve orta batıdan, güneyin sendikalaşmamış ve "sendikasızsız" çalışma hakları'nın bulunduğu eyaletlere, hatta daha da öteye, Meksika ve Güney Doğu Asya'ya aktarılması standart uygulama haline geldi (yeni yatırımlar vergi avantajlarıyla sübvansede edilip, kapitalist sınıf iktidarının temel taşı olarak üretimin yerine finansın öne çıkarılmasıyla des-teklendi). Eskiden sendikacı olan ana sanayi bölgelerinin ("pas kuşağı" olarak biliniyor) sanayisizleştirilmesi, emeği güçsüzeledi. Şirketler fabrika kapatmada tehdit edebiliyor, gerektiğinde grev riskini göze alabiliyor ve genellikle de kazanıyor (emeğin kömür endüstrisinde).

Ama burada da tek yol büyük sopyayı kullanmak değildi, birey olarak kolektif eylemlerden uzak durmalarını sağlamak üzere emekçilere sunulabilecek havuçlar da vardı. Katı kuralları ve bürokratik yapıları sendikaları saldırıya açık hale getirdi. Esneklikten yoksun olmak sermaye için ne kadar dezavantajlı, çoğu zaman emekçiler için de o kadar dezavantajlı. Emek süreçlerinde emek uzmanlaşma ve emek çalışması saati düzenlemeleri için ortaya atılan erdemli talepler, emekçi bireyleri, özellikle de güçlü sendikalaşmanın tekelindeki haklardan yararlanamayanları ilna edebilecek neoliberal retorik bir parçası haline gelebilir. Emek piyasasında daha fazla özgürlük ve daha büyük bir hareket serbestisi hem sermaye hem emek için bir erdem olarak pazarlanabilir ve işgücünün büyük kısmının "sağduyu"suna neoliberal değerleri dahil etmek burada da zor değildi. Bu etkin potansiyelin nasıl son derece sömürücü bir emek birikim sistemine dönüştürüldüğünün bilgisi (emek dağılımının zamana ve mekânda artan esnekliğinden doğan bütün getiriler sermayeye gitti), 1990'lar da kısa bir dönem dışında reel ücretlerin niçin ya durduğunun ya da düştüğünün (bkz. Şekil 1.6) ve ödemelerin niçin azaldığının açıklanmasında kilit öneme sahiptir. Neoliberal teori, işine geldiği üzere, iş-

sizliğin her zaman gönüllü olduğunu iddia eder. EmegİN, diye devam eder argüman, bir "rezerv fiyat"ı vardır ve bunun altına çalışmama- yı tercih eder. İşsizliğin nedeni, emegİN rezerv fiyatının çok yüksek olmasıdır. Bu rezerv fiyat kısmen sosyal yardım ödemeleriyle belirlendiğine (ve Cadillac süren "sosyal yardım kraliçeleri" ne dair yığıla öykü olduğuna) göre, o zaman "bildiğimiz sosyal yardım" konusunda Clinton'ın uyguladığı neoliberal reform işsizliği düşürmeye yönelik hayati bir adımdır.

Bütün bunlar için bir gerekçe lazımdı; fikirlerin savaşı da bu amaca ulaşmada önemli rol oynadı. Neoliberalizme yönelişi desteklemek üzere bir araya getirilen iktisadi fikirler, der Blyth, monetarizm (Friedman), rasyonel beklentiler (Robert Lucas), kamu tercihi (James Buchanan ve Gordon Tullock) ve bunlar kadar saygı görmese de (Reagan'ın bayıldığı) vergi indirimlerinin teşvik edici etkilerinin ekonomik faaliyeti vergi gelirlerini otomatik olarak yükseltecek kadar artıracağını iddia edecek kadar ileri giden Arthur Laffer'in etkili "arz yönü" fikirlerinin karmaşık bir bileşimidir. Bu argümanların daha kabul edilebilir ortak noktası şuydu: Hükümet müdahalesi çözüm değil, sorunun kendisidir ve "istikrarlı bir para politikası ve beraberinde üst gelir düşümleri için büyük vergi indirimleri daha sağlıklı bir ekonomi üretir", çünkü girişimci faaliyetlerine getirilen teşviklerin doğru ad- reslere ulaşmasını sağlar.²⁶ *Wall Street Journal*'ın büyük ölçüde başını çektiği iş dünyası basını bu fikirleri benimseyerek bütün ekonomik sorunların zorunlu çözümü olarak neoliberalleşmeyi açıkça savunan bir taraf haline geldi. George Gilder gibi üretken yazarlar (beyin takı- mı ödenekleriyle destekleniyordu) ve Stanford, Harvard gibi prestijli üniversitelerin şirket ve vakıflarca cömertçe finanse edilen ve açıldık- ları ilk andan itibaren neoliberal ortodoksinin merkezi haline gelen işletme fakülteleri vasıtasıyla bu fikirlerle yaygın ragbet kazandırıldı. Fikirlerin nasıl yayıldığını belirlemek her zaman zordur, ama [şunu biliyoruz ki] 1990'lara gelindiğinde, işletme fakültelerinde ve belli baş- lı araştırma üniversitelerindeki çoğu ekonomi bölümünde neoliberal düşünce tarzları egemen olmuştu. Bunun önemini küçümsememek gerek. ABD'deki araştırma üniversiteleri, kimi öğrendiklerini tekrar ülkesine götüren (örneğin Şili ve Meksika'nın neoliberalizmi benim-

semesindeki kilit figürler ABD tarafından eğitilmiş ekonomistlerdi), kimi IMF, Dünya Bankası ve BM gibi uluslararası kurumlara taşıyan pek çok yabancı eğitim zemininde ve hâla da öyle.

Sonuç bence açık: "1970'lerde, ülkedeki şirketler kesiminin siyasi kanadı," diye yazar Edsall, "yakın tarihin iktidar hedefiyle yürütülen en olağanüstü kampanyalarından birini sahneye koydu" 1980'lerin başında bu kesim, "1920'lerin hızla büyüme günlerindeki yaklaşılan düzeyde bir nüfus ve güç kazanmıştı."²⁷ Bu gücü ise, 2000'e gelene kadar ulusal servetten aldığı payı ve gelirini yine 1920'lerden beri gö- rülmemiş düzeylere tekrar getirmek için kullanmıştı.

Rızanın inşası Britanya'da çok başkaydı bir şekilde gerçekleşti.²⁸ Kansas'ta ve Yorkshire'da olanlar birbirinden epeyce farklıydı. Kül- türel ve siyasi gelenekler çok başkaydı. Britanya'da ahlaki çoğunluğu çatısı altında birleşebilecek bir Hıristiyan sağ yoktur. Oradaki şirket kesimi açık politik aktivizmi destekleme eğiliminde değildi (siyasi partilere katkıları en alt düzeydedi); onun yerine, hükümet, akade- mi, yargı ve (o zamanlar bağımsızlık geleneğini hâla korumakta olan) kamu çalışanları ile sanayi ve finans liderlerini uzun zamandır bir- birine bağlayan ayrıcalık ve sınıf ağları vasıtasıyla etkilerini yaymayı tercih ediyorlardı. Siyasi durum da çarpıcı derecede farklıydı, zira bü- yük ölçüde işçi-sınıf iktidarının bir enstrümanı olarak kurulmuş olan İşçi Partisi, güçlü ve bazen de epey savaşı işçi sendikalarına minnet borçluysa. Sonuç olarak Britanya, ABD'de hayal bile edilemeyecek kadar incelikli ve kapsayıcı bir refah devleti yapısı geliştirmişti. Eko- nominin hâkim tepeleri (kömür, çelik, otomobil) devletleştirilmişti, konut stokunun büyük kısmı kamu sektöründeydi. Ayrıca 1930'lar- dan beri İşçi Partisi belediye yönetiminde önemli kaleler inşa etmişti; Herbert Morrison'lı Londra Kent Meclisi en başından beri bu kale- lerin en önde geleniydi. Sendika hareketi ve belediye yönetimi vası- tasıyla inşa edilen sosyal dayanışmalar son derece belirgindi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uzun dönemler boyunca iktidarda olan Muhafazakâr Parti bile miras aldığı refah devletini parçalama yönün- de herhangi bir adım atmaktan çoğunlukla kaçınmıştı.

1960'ların İşçi hükümeti Vietnam'a asker göndermeyi reddederek, halkın istemediği bir savaşa katılımın kaçınılmaz travmalarından

ülkeyi komünistti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya sömür-geçileşmeyi (her ne kadar gömülüşüze, bazı yerlerde şiddetli müca-adeyle ve ABD'nin dikkate değer teşvikiyle de olsa) kabul etmiş ve sonuçsuz kalan 1956 Süveyş macerasının ardından, dolaysız emperyalist güç gömleğinin büyük kısmını aşama aşama (ve yine genellikle gömülüşüze) çıkarmıştı. 1960'larda kuşvetlerini Süveyş'in güneyinden çekmesi bu sürecin önemli bir göstergesiydi. Bundan sonra Britanya NATO'ya, büyük ölçüde ABD gücünün askeri kalkımı altında, küçük ortak olarak katıldı. Ama eski imparatorluğunun büyük kısmında ye-mi-sömürgeci bir mevcudiyet tasarlamanı sürdürdü ve bu yüzden di-ğer büyük güçlerle sık sık kavgaya tutuştu (Örneğin Biafra Nijerya'dan ayrılmak istediğinde çıkan kanlı Nijerya iç savaşında olduğu gibi). Britanya'nın eski sömürgelelerine karşı sorumlulukları ve onlarla iliş-kileri meselesi hem yurtdışında hem yurtdışında genellikle sorunlarla doluydu. Yeni-sömürgeci ticari sömürü yapıları temizlemek yerine genellikle derinleştirildi. Fakat eski sömürgelelerden Britanya'ya yöne-len göç akımları, imparatorluğun sonuçlarını yurda yeni şekillerde taşımaya başlıyordu.

Britanya'nın emperyalist mevcudiyetinden kalan en önemli şey, Londra'nın uluslararası finans merkezi rolüyüdü. 1960'larda Birleşik Krallık'ın yükselen küresel finans sermayesi güçleriyle ilişkili ola-rak Londra'nın konumunu korumak ve geliştirmek üzere harekete geçmesiyle bu rol giderek daha büyük önem kazandı. Bu da bir dizi önemli gelişki yarattı. Finans sermayesinin (faiz oranında yapılan oy-namalarda) korunması, yerli imalat sermayesinin ihtiyaçlarıyla uyuş-maktan ziyade ters düşüyor (bu yüzden kapitalist sınıf içinde yapısar bir bölünmeye neden oluyor), zaman zaman da iç pazarın genişleme-sini (tedirgi kısıtlayarak) engelliyordu. Güçlü bir sterline adanmışlık, Birleşik Krallık sanayisinin ihracat pozisyonunu zayıflattı ve 1970'ler-deki ödemeler dengesi krizinin ortaya çıkmasında etkili oldu. Dünya sahnesinde faaliyet gösteren Londra merkezli finans sermayesinin serbest piyasa liberalizmi ile içeride inşa edilmiş gömülü liberalizm arasında gelişki doğdu. Londra finans merkezi eskiden beri mone-tarist politikaları Keynesçi politikalara tercih etmiş, gömülü liberaliz-me kaçır bir direnç zemini oluşturmuştu.

Britanya'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra inşa edilen refah dev-leti hiçbir zaman hiç kimse için hoşuna gitmedi. Finansal çıkarlara giderek daha itaatkâr hale gelen medyada (büyük saygı gören *Financial Times*'in liderliğinde) güçlü eleştiri akımları dolayına sokuldu. Bireycilik, hürriyet ve serbestlik, devlet aygıtının boğucu bürokratik beceriksizliğinin ve baskıcı sendika iktidarının karşıtı olarak resme-dildi. Bu tip eleştiriler 1960'larda Britanya'da yaygınlaştı ve 1970'lerin kaşvetli ekonomik durgunluk yıllarında daha da öne çıktı. O zaman-lar insanlar Britanya'nın "karanlık bir vasatlığa boyun eğmiş korpo-ratist bir devlet" haline geliyor olmasından korktu.²⁸ Hayek'in temsil ettiği düşünsel dip akıntısı hayata geçirilebilir bir muhalefet ortaya koyuyordu, üniversitelerde savunucuları vardı ve daha da önemlisi, sonraları Margaret Thatcher'ın kilit danışmanı olacak Keith Joseph'in 1970'lerde kamuoyunda sivirdiği yer olan Institute of Economic Affairs'tin [İktisadi İşler Enstitüsü] (kuruluş 1955) çalışmalarında ba-sat bir yer tutuyordu. Centre for Policy Studies [Politika Araştırmaları Merkezi] (1974) ve Adam Smith Enstitüsü'nün (1976) kuruluşu ve basının neoliberalleşmeye 1970'li yıllar boyunca artan bağlılığı kamu-oyunun havasını önemli ölçüde etkiledi. 1960'ların "swing" çığnılığı-na kapılmış Londra'sı üzerine gelen tasasız bir pop kültürü ve yükselen önemli bir (siyasi hıce meraklı) gençlik hareketi, ağ bağlantılı sınıf ilişkiilerinin geleneksel yapısıyla hem dalga geçti hem de ona meydan okudu. Bireycilik ve ifade özgürlüğü tartışılan bir konu haline geldi ve Britanya'nın yerleşmiş sınıf sistemini ve sömürgecilik mirasını kabul etmenin zorluğundan pek çok şekilde etkilenen sol eğilimli bir öğrenci hareketi Britanya siyaseti içinde, tıpkı başka yerlerin 1968 hareketinde yaşadığı gibi, etkin bir unsur haline geldi. Bu hareketin sınıf ayrıcılıklarına (ister aristokratların, ister siyasetçilerin, ister sendika birökrat-larının olsun) karşı saygısızca tutumunu, postmodern değişimin yakın geçmişteki radikalizminin temeli olacaktı. Siyasetten yana şüphencilik, bütün üst anlatılardan kuşku duymanın yolunu hazırlayacaktı.

Neoliberal yola girilmek için gereken rızayı inşa etmede kullan-labilecek pek çok unsur vardı; ama 1970'lerde sermaye birliğinde yaşanan büyük kriz olmasaydı Thatcher fenomeni, burakın başanlı ol-mayı, doğmazdı bile. Stagflasyon herkesin canını yakıyordu. 1975'te

enflasyon yüzde 26'ya fırladı ve işsiz sayısı bir milyona zirve yaptı (bkz. Şekil 1.1). Devletleştirilmiş sektörler Hazine kaynaklarını tüketiyordu. Bu durum devletle sendikaları karşı karşıya getirdi. Britanyalı madenciler (madencilik sanayisi devletleştirilmişti) 1926'dan sonra ilk kez 1972'de ve ardından 1974'te greve gitti. Madenciler Britanya'da emek mücadelesinin her zaman en önünde olmuştur. Aldıkları ücret yükselen enflasyonun gerisinde kalıyordu ve halk madencilere yakınlık duyuyordu. Muhafazakâr hükümet, elektrik kesintilerinin ortasında acil durum ilan etti, haftada üç gün çalışmayı zorunlu kıldı ve madencilere karşı halk desteği aradı. 1974'te, duruşunu destekleyecek bir halk desteği arayışıyla seçim istedi. Kaybetti. Ardından iktidara geri gelen İşçi Partisi hükümeti grevi madenciler lehine şartlarla sonlandırdı.

Gelelim, zafer büyük kayıplara mal oldu. İşçi hükümeti anlaşma-nun şartlarını yerine getiremedi ve içinde olduğu mali güçlükler arttı. Devasa bütçe açıklarına bir ödemeler dengesi krizi eşlik etti. Hükümet 1975-76'da kredi için IMF'ye gittiğinde, ya IMF'nin şart koştuğu bütçe kısıtlamaları ve kemer sıkıma boyun eğme, ya da iflasını ilan ederek sterlinin itibarını feda edip Londra'nın finansal çıkarlarını ölüm-cül şekilde yaralama seçenekleriyle yüz yüze geldi. Birinci yolu tercih etti ve refah devleti harcamalarında çok sert bütçe kesintileri uygulandı.³⁰ İşçi hükümeti geleneksel destekçilerinin maddi çıkarlarına aykırı davranıyordu. Ama birikim ve stagflasyon krizlerine hâlâ bir çözüm bulamamıştı. Ülke için herkesin bir şeyler feda etmesi gerektiğini savunan korporatist ideallere başvurarak sorunları başarısız bir şekilde örtmeye çalıştı. Hükümetin destekçileri açık isyan içindeydi ve 1978'in "hoşnutsuzluk kış"ında kamu sektörü çalışanları felç edici bir grevler dizisi başlattı. "Hastane çalışanları greve gidince tıbbi bakım ciddi şekilde sınırlandı. Greve giden mezar kazıcılar ölümleri görmeyi reddetti. Kamyon şoförleri de grevdeydi. 'Zaruri malzeme' yazısı taşıyan kamyonların grev hattını geçmesine izin verme yetkisi sadece sendika temsilcilerine aitti. Britanya Demiryolları kısa ve özlü bir yazı yayınladı: 'Bugün tren yok' [...] greve giden sendikalar bütün ulusu durma noktasına getirecek gibi görünüyordu."³¹ Ana akım medya ağzıyla ve yıkıcı sendikalara vevansın ediyordu ve halk desteği azaldı. İşçi hükümeti düşüştü ve ardından gelen seçimde, orta sınıf destekçilerinden kamu

sektörü işçilerinin sendikalar gücünü uysallaştırması yönünde açık bir direktif alan Margaret Thatcher büyük çoğunluğu elde etti.

ABD ve Birleşik Krallık örneklerinin en açık ortak özellikleri, işçi-işveren ilişkileri ve enflasyonla mücadeledir. Enflasyonla mücadele konusunda Thatcher monetarizm ve katı bütçe kontrolünü bir numaralı gündem haline getirdi. Yüksek faiz oranları, yüksek işsizlik demekti (enflasyonun ortalama %10'un üzerine çıktığı 1979-84 arasında İşçi Sendikaları Kongresi, üyelerinin %17'sini kaybetti). Emegin pazarlık gücü zayıfladı. Thatcher'ın ekonomi danışmanlarından Alan Budd daha sonra şöyle diyecekti: "1980'lerdeki ekonomiyi ve kamu harcamalarını kısarak enflasyonla savaşma politikası, işçileri yere sermek için bir kılıftı."³² Todd'a göre, Britanya Marx'ın "yedek işgücü ordusu" dediği şeyi yaratmıştı; bunun etkisi ise emegin gücünü balta-layp kapitalistlerin kolay kâr etmesini sağlamak olmuştu. Ardından 1984'te Thatcher, 1981'de Reagan'ın PATCO'yu [Profesyonel Hava Trafik Kontrolörleri Sendikası] tahrir etmesine benzer bir işten çıkarılma ve ocak kapatma dalgası başlatarak (fithal kömür daha ucuzdu) bir madenci grevini tahrir etti. Grev neredeyse bir yıl sürdü ve epey büyük bir halk desteği ve sempatisine rağmen madenciler kaybetti. Britanya emek hareketinin merkezi bir öğesinin belki bükülmüştü.³² Birleşik Krallık'ı yabancılardan rekabeti ve yatırımlarına açan Thatcher, sendikaların gücünü daha da zayıflattı. 1980'lerde yabancı rekabet, Britanya endüstrisinin büyük kısmını yerle bir etti; çelik sanayi (Sheffield) ve gemi yapımı (Glasgow) bir yıl içinde neredeyse bütünüyle yok olurken beraberlerinde sendikaların gücünün ciddi bir kısmını da götürdüler. Thatcher, devletleştirilmiş yerli otomobil sanayisini güçlü sendikaları ve savaşı emek gelenekleriyle birlikte yerle bir edip, Birleşik Krallık'ı Avrupa'ya bir giriş kapısı arayan Japon otomobil şirketlerine kıyı ötesi bir platform olarak sundu.³³ Bu şirketler gelişmemiş bölgelere kuruldu ve Japon tarzı işçi-işveren ilişkilerine boyun eğecek sendikası işçileri işe aldı. Toplam sonuç, on yıl içinde Birleşik Krallık'ın (Avrupa'nın kalanına kıyasla) görece düşük ücretli ve büyük ölçüde itaatkâr bir emek gücü ülkesine dönüşmesi oldu. Thatcher görevden ayrıldığında grevler öncekinin onda biri düzeyine gerilemişti. Thatcher, enflasyonu kurutmuş, sendikaların gücünü kur-

miş, işgücünü uysallaştırmış ve bu süreçte kendi politikalarına orta sınıf rızası yaratmıştı.

Ama Thatcher başka cepelerde savaş vermek zorunda kaldı. Bir- birini ardına pek çok belediye neoliberal politikalara karşı büyük bir artçı nücadelere girişmiş, Sheffield, Londra Anakent Meclisi (Thatcher genel hedefleri kapsamında 1980'lerde meclisi lağvedecekti) ve Liverpool (kent meclisindeki vekillerin yarısı hapsi boylayacaktı) yeni mahalli sosyalizm ideallerinin peşinden giden ve uygulamaya da geçen (Londra örneğinde, yeni toplumsal hareketlerin pek çoğu da bu direnişin bünyesine katılacaktı) aktif direniş merkezleri haline gelmişti.³⁴ Thatcher belediyelere verilen merkezi devlet ödeneğini ciddi şekilde azaltarak başladı; ama birkaç belediye hemen emlak vergilerini yükselterek karşılık verdi ve Thatcher'i bu hakkı belediyelerin elinden alan bir yasa çıkarmak zorunda bıraktı. Ardından, ilerici emek konseylerini "kaçık solcular" diye karalayarak (Ki Muthafakâr-egemen basın bu ifadeyi zevkle kullandı), bir belediye finansmanı reformu vasiyasıyla neoliberal ilkeleri kabul ettirmeye çalıştı. Şehirlerde yaşayan herkesin ödeyeceği ve böylelikle belediye masraflarının bir kısmını karşılayacak bir "oy kullanma vergisi" –bir emlak vergisi yerine azalan oranlı bir kelle vergisi– önerdi. 1980'lerde daha büyük amaçlarına ulaşabilmek için Londra Anakent Meclisi'ni dağıtan ve Liverpool'un belediye meclisi üyelerinin yarısını hapse atan Thatcher, 1980 ortalarında belediyelere boyrun eğdirmeyi başarılıysa da getirdiği bu öneri siyasi sonunda da rol oynayan devasa bir siyasi kavga neden oldu.

Aynı zamanda Thatcher ekonominin kamu mülkiyetinde olan bütün sektörlerini özelleştirmeye koyuldu. Satış kamu hazinesini dolandıracak, hükümeti de kaybeden işletmelerin ileride getireceği ağır yükümlülüklerden kurtaracaktı. Bu devlet işletmeleri özelleştirmeye uygun şekilde hazırlanmalıydı; bu da borçlarını azaltıp verimliliklerini ve maliyet yapılarını, genellikle işçi çıkararak, artırmak anlamına geliyordu. Aynı zamanda kıymet takdirleri de özel sermayeye dikkate değer teşvikler sunacak şekilde yapılandırıldı – bu süreç mülhallerce "evdeki alın bilizlikleri bozdurmaya" benzetilmişti. Bazı örneklere sınıvansiyonlar kıymet takdirinin yapıldığı tarza iğine gizlendi; su şirketleri, demiryolları, hatta otomobili ve çelik endüstrisindeki devlet işlet-

meleri kıymetli yerlerde değerli topraklara sahipti, ama bunlar devam eden bir iş olarak kabul edilip işletmelerin kıymet takdirini dışında tutuldu. Satış çıkarılan mülk üzerinden elde edilen spekülâtifî kârlarla özelleştirme ele ele gitti. Ama burada amaç aynı zamanda kişinin ve şirketin sorumluluk alanını genişletip, verimliliği, birey/şirket girişimciliğini ve yenilikleri teşvik ederek, siyaset kültürünü değiştirmekti. British Aerospace, British Telecom, British Airways, çelik, elektrik ve gaz, petrol, kömür, su, otobüs hizmetleri, demiryolları ve yığınla küçük devlet işletmesi muazzam bir özelleştirme dalgasıyla satıldı. Britanya bunu son derece sistemli ve sermaye açısından kârlı bir şekilde yapmanın yolunu göstererek öncülük etti. Thatcher bu değişikliklerin bir kez yapılırsa tersine çevrilemeyeceğine inanmıştı; telası bu yüzdenydi. Bütün bu harekete başarılı şekilde meşruiyet sağlandı, hem de lojmanların kiraclarına satılmasıyla. Bu satış ev sahibi sayısını on yıl içinde çok büyük ölçüde artırdı. Bir işçi sınıfı rüyası olan geleneksel ev sahibi olma idealini gerçekleştirdi ve konut piyasasına, varlık değerlerinin arttığını gören orta sınıfların pek beğendiği yeni ve çoğu zaman spekülâtif bir dinamizm getirdi – en azından 1990 başlarında gayrimenkul fiyatında yaşanan ani düşüşe kadar.

Ama refah devletini yıkmak bambaşka bir işti. Eğitim, sağlık, sosyal hizmetler, üniversiteler, devlet bürokrasisi ve yargı gibi alanlarda kazanmanın güç olduğu ortaya çıktı. Bu alanlarda Thatcher çekirdek destekçilerinin yerleşmiş ve bazen de geleneksel üst-orta sınıf tutumlarıyla savaşmak zorunda kaldı. Umutsuzca, kişisel sorumluluk ideali (örneğin sağlık özelleştirerek) herkesi kapsayacak şekilde genişletmeye ve devletin yükümlülüklerini azaltmaya çalıştı. Hızlı bir ilerleme kaydedemedi. Britanya halbuki göre, neoliberalleşmenin de sınırı vardı. Örneğin bir İşçi Partisi hükümetinin, yaygın karşıtığa rağmen Britanya yüksek öğrenimini paralı hale getirmeyi başarması 2003'ü buldu. Bu alanlarda kökten değişim için bir rıza ittifakı oluşturmama güç olduğu ortaya çıktı. Thatcher Kabinesi (ve destekçileri) dillere destan bir şekilde ("yaşlar" ve "kurular" olarak) bölündü ve mütevazı neoliberal reformlar yapabilmeye için hem parti içinde hem medyada yıllar süren yıpratıcı çatışmalar yaşanması gerekti. Thatcher'in elinden gelen tek şey, bir girişimcilik kültürünü zorla kabul ettirmeye ça-

laşmak ve üniversiteler gibi kurumlara gözetim, mali hesap verebilirlik ve verimlilik konularında, bu kurumlara hiç uymayan katı kurallar dayatılmaktı.

Thatcher ev sahibi olmanın, özel mülkiyetin, bireyciliğin ve girişimcilik fırsatlarının tadını çıkaran bir orta sınıf üretirek rıza yarattı. İşçi sınıfı dayanışmalarının baskı altında güç yitirmesi ve iş yapmalarının sanayisizleşmeyle kökten değişmesi sonucunda daha da yayılan orta sınıf değerleri, bir zamanlar sağlam bir işçi sınıfı kimliğine sahip olan pek çok insanı da içine alır hale geldi. Britanya'nın daha serbest bir ticarete açılması bir tüketici kültürünün serpilmesine yol açtı; finans kurumlarının çoğalması, Britanya'nın eski temkinli yaşam tarzının merkezine bir borç kültürünü yavaş yavaş yerleştirdi. Neoliberalizm, Britanya'nın eski sınıf yapısının yelpazesinin her iki ucunda da dönüşürülmesini gerektiriyordu. Dahası, Londra'nın küresel finansta önemli bir oyuncu olarak kalmasını sağlayarak, Britanya ekonomisinin kalbi olan Londra'ya ve güney-doğuyu, servet ve gücün durmadan arttığı dinamik bir merkeze dönüştürmeye başladı. Sınıf iktidarı herhangi bir geleneksel kesime iade edilmemiş, onun yerine finansal faaliyetlerin kitli küresel merkezlerinden biri etrafında gittikçe daha çok toplanmıştı. Oxbridge'ten* çıkanlar Londra'ya akın edip hisse ve döviz alıp satarak hızla servet ve güç biriktirdiler, Londra'ya da dünyanın en pahalı şehirlerinden biri haline getirdiler.

Thatcher devrimi, Thatcher'i üç seçim zaferine taşıyan geleneksel orta sınıflarda rızanın örgütlenmesiyle hazırlanmıştı; ama programın bütününe ideoloji açısından en çok yön veren, özellikle ilk Thatcher hükümeti döneminde, neoliberal teoriydi (büyük ölçüde Keith Joseph sayesinde), hem de ABD'de görülmemiş bir düzeyde. Tam bir orta sınıf geçmişe sahip olmasına rağmen Thatcher başkanlık ile sanayi ve finans "liderler"i arasındaki geleneksel yakın temastan pek hoşnuttu. Sık sık tavsiyelerini istedi ve bazı durumlarda, özelleştirilecek devlet varlıklarının değerini düşük göstererek açıkça iltimas geçti. Sınıf iktidarını yeniden kurma projesi -işçi sınıfı iktidarını yıkmaya projesine kıyasla- Thatcher'in siyasi evriminde muhtemelen daha bilinçaltı bir rol oynadı.

* Britanya'nın en saygın iki üniversitesi Oxford ve Cambridge. (e.n.)

Reagan ve Thatcher'ın başarısı farklı şekillerde ölçülebilir.³⁵ Ama bence, o zamana kadar politik, ideolojik ve düşünsel açıdan azınlık konumunda olan şeyleri alıp nasıl ana akım haline getirdiklerini vurgulamak en faydalısı. Tahkimine yardım ettikleri ittifak kuvvetleri ve liderlik ettikleri çoğunluklar, arkalarından gelen siyasetçi kuşağının söküp atmakta güçlük çektiği bir miras oldu. Başarılarının en büyük kanıtı belki de Clinton ve Blair'in kendi iğdülerinin bile aksine hareket ederek sınıf iktidarını yeniden kurma sürecini gayri ihtiyari devam ettirecek kadar hareket kabiliyetinden yoksun kalmasında yatıyor. Neoliberalizm İngilizce konuşan dünyada çok derinlere kök salmıştı ve neoliberalizm ile genel olarak kapitalizmin uluslararası işlevişi arasındaki dikkate değer ilişkiyi inkâr etmek artık çok zordu. Bu, ileride göreceğimiz gibi, neoliberalizmin sadece İngiliz-Amerikan nüfuz ve iktidarının başka yerlere dayattığı bir şey olduğu anlamına gelmiyor. Bu iki vaka çalışmasının yeterince kanıtlandığı gibi, içerideki koşullar ve neoliberal yönelişin bu koşullardan kaynaklanan doğası, Britanya ve ABD'de birbirinden çok farklıydı; dolayısıyla, dış kuvvetler ve dayatmalar kadar iç kuvvetlerin de farklı yerlerde başka başka roller oynamasını beklemeliyiz.

Reagan ve Thatcher ellerindeki (Şili ve New York'tan gelen) ipuçlarını yakaladılar ve iktidarı geri almaya kararlı bir sınıf hareketinin başına geçtiler. Dehaları, arkalarından gelen siyasetçileri içinden kolay kolay çıkarmayacak sınırlayıcı bir ağa düşüren bir gelenek ve bir miras yaratmalarıydı. Arkalarından gelenler, Clinton ve Blair, gayet iyi giden neoliberalleşme çalışmasını isteseler de istemeseler de devam ettirmekten başka pek bir şey yapamadılar.